АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

Г. П. ПІВТОРАК

ФОРМУВАННЯ І ДІАЛЕКТНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

(Історико-фонетичний нарис)

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1988

ББК 81.2
П32

У монографії на матеріалі лінгвістичних (писемні пам'ятки і сучасні народні говори), історичних, археологічних, антропологічних та інших джерел висвітлюються питання етно- і глотогенезу слов'ян, досліджуються етапи їх розселення у Східній Європі, формування союзів племен і їх говорів, виникнення спільних східнослов'янських особливостей, утворення давньоруської народності і її мови, становлення і первісна локалізація (до XIII ст. включно) давньоруських діалектних фонетичних рис, що згодом стали розрізнювальними особливостями російської, української та білоруської мов. Внаслідок типологічного зіставлення цих рис із результатами розвитку відповідних праслов'янських фонетичних явищ в інших слов'янських мовах забезпечується загальнослов'янське тло дослідження.

Для мовознавців, істориків, етнографів (дослідників, викладачів вузів, аспірантів, учителів, студентів) і всіх, хто цікавиться історією східнослов'янських мов.

В монографии на материале лингвистических (памятники письменности и современные народные говоры), исторических, археологических, антропологических и др. источников освещаются вопросы этно- и глоттогенезиса славян, исследуются этапы их расселения в Восточной Европе, формирование союзов племен и их говоров, возникновение общих восточнославянских особенностей, образование древнерусской народности и ее языка, становление и первичная локализация (к XIII в. включительно) древнерусских диалектных фонетических черт, ставших впоследствии отличительными особенностями русского, украинского и белорусского языков. Вследствие типологического сопоставления этих черт с результатами развития соответствующих праславянских фонетических явлений в других славянских языках обеспечивается общеславянский фон исследования.

Для языковедов, историков, этнографов (исследователей, преподавателей вузов, аспирантов, учителей, студентов) и всех, кто интересуется историей восточнославянских языков.

Відповідальний редактор *В. Г. Скляренко*

Затверджено до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редакція мовознавства

Редактор *Л. М. Кудрявкіна*

П $\frac{4602000000-537}{М221(04)-88}$ **КУ-7-23-88**

ISBN 5-12-000148-3

ВСТУП

В історії східнослов'янських народів та їхніх мов давньоруська епоха займає особливе місце: вона була не тільки періодом формування давньоруської народності в межах могутньої Київської Русі і високорозвиненої, стилістично диференційованої давньоруської літературної мови, але й періодом кристалізації тих численних діалектних рис на фонетичному, акцентологічному, граматичному, словотвірному, лексичному й стилістичному рівнях, які на кінець XIII ст. [Карский 1903 : : 105; Иванов 1964 : 13; Жураўскі 1973 : 145] виявились розрізнювальними особливостями окремих східнослов'янських мов.

Історія східнослов'янських мов починається, як відомо, з XIV ст., відколи російська, українська та білоруська мови виступають як самостійні мовні системи, формування яких відбувалося в цей час на всіх мовних рівнях. Нагромаджений нині фактичний матеріал незаперечно свідчить про те, що характерні особливості, необхідні для статусу самостійних мов, у відповідних давньоруських діалектних ареалах формувалися повільно й не синхронно, починаючи з праслов'янського періоду, і були зумовлені як внутрішніми законами мовного розвитку, так і впливом різних екстралінгвістичних чинників. Проте до такого висновку вітчизняне мовознавство дійшло не відразу. За усталеною мовознавчою традицією, появу істотних мовних відмінностей між окремими східнослов'янськими територіями відносили до пізнього часу — періоду феодальної роздрібненості й найчастіше пов'язували із занепадом Давньоруської держави, послабленням суспільно-економічних, політичних і культурних зв'язків між окремими давньоруськими землями тощо. Можливість значної діалект-

ної диференціації давньоруського мовного ареалу аж до останнього часу більшістю вчених виключалася або, принаймні, ставилась під сумнів. Це відповідало також загальному науковому рівню історичних та етногенетичних досліджень східнослов'янських племен, коли вважалося, що вони являли собою примітивні племінні об'єднання з досить низьким рівнем економічного та суспільного розвитку. Суспільно-економічне піднесення у них настало нібито лише напередодні утворення Київської Русі. За цими поглядами, у Давньоруській державі всі племена розчинилися в єдиній давньоруській народності, а їхні племінні діалекти злилися в спільну давньоруську мову без помітних діалектних рис. Дальший розвиток давньоруської мови відбувався за єдиними мовними законами, виявлявся в спільних мовних процесах і тенденціях. Лише з настанням періоду феодальної роздрібненості виникають діалектні відмінності між різними давньоруськими мовними територіями, що призвело зрештою до розпаду давньоруської мови й формування окремих східнослов'янських мов. Оскільки давньоруський мовний ареал, за цими поглядами, не мав помітних діалектних особливостей, усі мовні риси, що згодом стали характерними для окремих східнослов'янських мов (наприклад, властиве українській мові злиття звуків *ы*, *і* в *и*, перехід *е* в *о* після шиплячих перед твердим приголосним, артикуляція задньоязикового g як фрикативного γ або фарингального h і т. д.), могли виникнути лише в ході розпаду давньоруської мови, тобто не раніше XII—XIII ст. До відображення цих та подібних явищ у найраніших давньоруських писемних пам'ятках другої половини XI ст. найчастіше ставилися з недовір'ям [пор.: Соболевский 1907 : 135; Шахматов 1915 : 120; Булаховський 1977 : 55—56 та ін.].

З нагромадженням нових лінгвістичних, археологічних, етнографічних та інших наукових даних поступово змінювалися наші уявлення й про ранні східнослов'янські племена або в ці уявлення вносились істотні корективи. Ставало ясно, що й тогочасна мовна ситуація на східнослов'янських землях була набагато складніша й різноманітніша, що говорити про єдиний, діалектно не розчленований спільносхіднослов'янський мовний ареал немає достатніх підстав. Ця думка проглядається вже в працях О. О. Шахматова, але найчіткіше її сформулював і глибоко обгрунтував Ф. П. Філін. Виходячи з тези, що спільнослов'янська мова ніколи не була монолітною системою, яка б виключала діалектне членування, він вважав, що давньоруська мова утворилася в VII—VIII ст. на базі численних близькоспоріднених східнослов'янських говорів, причому вже в той час виникли деякі діалектні риси давньоруської мови, що згодом стали розрізнювальними особ-

ливостями російської, української та білоруської мов. Отже, чимало серед цих рис набагато давніші від окремих східнослов'янських мов, а деякі з них — і від давньоруської мови [Филин 1972 : 30; пор. також: Історія укр. мови 1978 : 11][1]. «Наявність значної кількості діалектних розходжень як у давній східнослов'янській, так і в давньоруській мові є безсумнівним фактом» [Филин 1970 : 3].

Така постановка питання дає ключ для розгадки деяких незрозумілих мовних рис у давньоруських писемних пам'ятках: те, що раніше здавалося описками, у багатьох випадках можна вважати відображенням на письмі вже існуючих тоді в живій мові відповідних діалектних (насамперед фонетичних) особливостей.

1. Джерела реконструкції діалектної структури давньоруської мови

При історико-діалектологічному дослідженні генезису давньоруської мови й витоків окремих східнослов'янських мов основним джерелом для нас послужили мовні особливості давньоруських писемних пам'яток XI—XIII ст. і свідчення сучасних народних говорів. Писемні пам'ятки давньоруської мови цінні насамперед тим, що вони синхронні з досліджуваними діалектними процесами і мовними явищами. Цього не можна недооцінювати, але й не слід чекати від пам'яток більшого, ніж вони можуть дати. Труднощі у використанні ранньої східнослов'янської писемності як джерела історії давньоруської мови полягають насамперед у нерівномірному географічному розміщенні збережених писемних пам'яток (повна їх відсутність з Рязанської, Ростово-Суздальської, Чернігівської земель, відсутність пам'яток до XIII ст. з територій Волго-Окського межиріччя, Верхньої Наддніпрянщини, усього сучасного білоруського мовного ареалу, переважно лише їх досить пізні копії з ареалу Києва й Київщини) і в невідповідності ранньої східнослов'янської писемності, що представлена здебільшого текстами конфесійного змісту, написаними старослов'янською мовою так званої руської редакції, давньоруському усному мовленню. У цих пам'ятках «традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжно-церковне коло понять та способів висловлювання думки... великою

---

[1] Це, однак, не заперечує загальновизнаного положення, що «в епоху східнослов'янських племен і утворення Давньоруської держави не було ще й зачатків історично добре засвідчених російської, української та білоруської мов. До їх виникнення було ще далеко, хоч окремі елементи стародавнього діалектного мовлення згодом увійшли в їхню структуру» [Филин 1970 : 9].

мірою закриває від нас живу народну стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню лише більш-менш випадково» [Булаховський 1977 : 50]. Не набагато більше свідчень про особливості давньоруської народно-розмовної мови містять і пам'ятки світської писемності: як відомо, давньоруська літературна мова київської епохи сформувалась на основі не територіальних діалектів, а усного мовлення вищих верств міського населення. Це мовлення відрізнялося від діалектів більшим ступенем єдності через непостійність князівської влади в центрах Русі, вплив Києва і торговельних зв'язків між містами тощо [Савченко 1969 : 6]. Крім того, і над цією писемністю помітно тяжіли усталені форми письма і традиційна орфографія, консервативність якої, як правило, недооцінюється [Хабургаев 1973 : 193]. Навіть новгородські берестяні грамоти, написані простими людьми з приводу поточних життєвих проблем і щоденних потреб, створювались з урахуванням певних норм графіки й орфографії, а тому не відбивають безпосередньо живої мови їх авторів [Жуковская 1959 : 16, 86]. Таким чином, хоч деякі діалектні фонетичні, граматичні й лексичні риси, що згодом стали характерними особливостями російської, української та білоруської мов, фіксуються в давньоруських пам'ятках з XI—XII ст. [Булаховський 1977 : 50—87], самі ці пам'ятки не дають чіткого уявлення про тогочасну народно-розмовну мову різних давньоруських регіонів, про місце, час та послідовність виникнення в ній нових діалектних явищ на різних мовних рівнях. Уже цей факт не дає можливості встановити діалектну диференціацію давньоруської мови лише на підставі свідчень пам'яток давньоруської писемності, у зв'язку з чим виникає неодмінна потреба зіставляти ці свідчення (насамперед описки й орфографічні варіанти) з відповідними лінгвогеографічними даними. Справа ускладнюється ще й тим, що давньоруські пам'ятки, які збереглися до нашого часу, порівняно пізні (найраніші — з другої половини XI ст.) і відбивають той етап розвитку давньоруської мови, коли в її діалектах уже давно могли існувати мовні особливості, що нині є диференційними ознаками окремих східнослов'янських говорів. Тому наявність навіть незначної кількості таких локальних рис у найдавнішій східнослов'янській писемності, якщо вони трапляються в пам'ятках лише певного регіону, а потім усе частіше повторюються у пізніших рукописах з цієї самої території, у переважній більшості випадків слід кваліфікувати не як випадкові описки, а як відображення відповідних діалектних явищ. Цілком зрозуміло, що фіксація певних діалектних рис у відзначених пам'ятках може свідчити лише про те, що в середині XI ст. та чи інша діалектна риса вже існувала, а її

формування логічно відносити до давнішого періоду: по-перше, немає ніяких підстав припускати, що її не було в раніших пам'ятках, які не збереглися; по-друге, традиційна давньоруська (старослов'янська) орфографія свідомо уникала будь-яких простомовних написань (отже, відсутність певної діалектної риси в пам'ятці не обов'язково свідчить і про її відсутність у тогочасному усному мовленні) і, нарешті, поки народно-розмовна риса, виникнувши, як правило, в сільському діалектному середовищі, ставала настільки звичною для освіченого міського писаря, що мимоволі потрапляла до книг, минав значний час. Таким чином, якщо давні писарі, всупереч традиції, припускалися помилок, відбиваючи нові мовні риси, то це значить, що на цей час (а не з цього часу!) така вимова не тільки стала характерною для відповідних давньоруських говорів, але й міцно закріпилась у мові грамотної частини населення міст та монастирів [пор.: Хабургаєв 1973 : : 194; 1979 : 57].

У практиці досліджень давньоруської писемності все ще переважає звичка не довіряти свідченням писемних пам'яток і висувати аргумент, що ті чи інші діалектні риси, засвідчені в пам'ятці, очевидно, не відображають місцеві мовні особливості, а пояснюються іншими причинами, наприклад, впливом староболгарських оригіналів, отже, до східнослов'янської історичної діалектології не мають жодного стосунку. Такі міркування в принципі логічні, але навряд чи завжди слушні. Ще Л. А. Булаховський, відзначаючи спільність деяких рис української мови (як і інших східнослов'янських) з південнослов'янськими мовами, вважав це свідченням «про дуже давні мовні зв'язки тих племен, з яких утворилися східнослов'янські, з тими, які пізніше стали південнослов'янськими, в час ще до того, як східнослов'янська група набула своїх окремих рис» [Булаховський 1977 : 131]. У зв'язку з цим варто звернути увагу насамперед на той загальновизнаний факт, що такі діалектні риси, як, наприклад, злиття *ы* та *і* в один звук, ствердіння шиплячих та ін., відображені в староболгарських оригіналах з різною послідовністю, не є штучними написаннями, а відбивають відповідне діалектне явище [пор.: Козловский 1885—1895 : 27, 33—34, 39; Свєнціцкий 1958 : 69 та ін.], оскільки староболгарська писемна мова, її різні правописні школи базувалися на певних групах народних говорів. Староболгарські ж говори (переважно східні), як і деякі інші південнослов'янські діалекти, як відомо, генетично пов'язані з східнослов'янськими [2] і — певною мірою — із західнослов'ян-

[2] Про велику роль східних слов'ян у болгарському етногенезі див.: Державин 1945 : 229; Третьяков 1958 : 174—176; Прилипко 1964 : 129—130 та ін.

ськими говорами. Численні східнослов'янсько-південнослов'янські ізоглоси та ізолекси часто з конкретною проекцією їх на окреслені регіони (українсько-сербські, українсько-болгарські, білорусько-болгарські, полісько-болгарські, полісько-сербські, полісько-македонські і т. д.), кількість яких завдяки зусиллям дослідників постійно зростає, не можуть бути вірогідно витлумачені міжслов'янською інтерференцією чи прямими запозиченнями. Їх імовірніше пояснювати генетичними причинами, зокрема, тим, що ще до масового переселення слов'ян на Балкани (тобто в умовах сусідства різних слов'янських племен у межах їхньої спільної прабатьківщини) у східнослов'янському регіоні вже існували значні діалектні відмінності й виникали нові мовні риси, відбувалися певні діалектні процеси або, принаймні, зароджувались їх тенденції чи намічались якісь імпульси, які потім розвивалися, реалізовувалися й завершувалися паралельно в східно- та південнослов'янських говорах або найчастіше з деяким хронологічним випередженням в останніх. Коли ж разом із книгами південнослов'янського походження в східнослов'янське мовне середовище проникали і південнослов'янські (переважно староболгарські) діалектні риси, вони іноді збігалися з тими мовними тенденціями, що розвивались і в давньоруських говорах, через що досить прихильно сприймалися місцевими писарями, які в основному поблажливо ставились до староболгарських мовних особливостей, переносячи їх у свої книги. Характерно, що чимало мовних рис, спільних південно- і східнослов'янським мовам, згодом усе частіше проникають і в оригінальні східнослов'янські писемні твори різних жанрів. Отже, південнослов'янські пам'ятки, значно давніші від уцілілих східнослов'янських, на нашу думку, можуть пролити певне світло й на хронологізацію та первісну локалізацію деяких мовних тенденцій і процесів у колись спільному для обох слов'янських груп етномовному ареалі.

Для висвітлення пізньодавньоруських діалектних процесів у різних східнослов'янських етномовних ареалах у нашому дослідженні, крім давньоруських пам'яток, залучаються свідчення старокросійської, староукраїнської та старобілоруської писемності XIV—XVI ст. різних жанрів. Тогочасну народну мову найповніше, порівняно з іншими жанрами, відбивають пам'ятки ділової писемності — державні документи канцелярій Литовського князівства, актові книги гродських і земських судів тощо, створені західноруською (українсько-білоруською) діловою мовою. Але ідеалізувати цього джерела не варто. Занадто сміливі твердження, які часто можна зустріти в студіях нашої давньої писемності, про те, що та чи інша пам'ятка добре відбиває тогочасну народно-розмовну мову,

потребують істотних застережень. Не слід забувати, що середньовічні писемні пам'ятки створювалися в найвизначніших культурних центрах, які являли собою типові феодальні міста з своєрідною культурою, відмінною від простонародної, і строкатою мовою типу койне. За таких обставин мова переважної більшості пам'яток — навіть найбільше наближена до простої розмовної — відбиває по суті простомовне міське койне, а не простонародне сільське мовлення, що в своїй різнодіалектній сукупності репрезентувало мову народності. Живі діалектні риси слабо відбивалися навіть в українсько-білоруській діловій мові, «оскільки вона була наддіалектним і значною мірою штучним утворенням, що, зрештою, й давало їй змогу успішно виконувати функції урядової мови як на Україні, так і поза її межами» [Історія укр. мови 1979 : 34]. Традиційні морфологічні форми й синтаксичні конструкції давнього письма разом з традиційними канцелярськими зворотами й одноманітною канцелярською фразеологією були тим основним бар'єром, що перешкоджав вільному проникненню живої народної мови з її фонетичними та граматичними особливостями навіть у діловий стиль давньої писемності. Тому у відображенні нових мовних явищ писемна мова відставала від усної принаймні на одне століття.

Крім прагнення зробити західноруську мову зрозумілою для населення всіх етнічних територій Литовської держави, західноруські писарі при виборі орфографічних норм керувалися ще й усталеною традицією неприйняття освіченою суспільною верхівкою простонародних мовних особливостей, вживання яких вважалось не коректним. Тому такі риси народно-розмовної мови, як, наприклад, білоруське акання, дзекання і цекання, так і не стали не тільки орфографічною нормою, але навіть її варіантом упродовж усього часу існування старобілоруської писемності.

Друге основне джерело, яке дає незамінний історичний матеріал і яке ми широко використовуємо в дослідженні,— це сучасні лінгвогеографічні дані [3]. Звичайно, вивчення сучасних народних говорів не розкриває їхнього минулого, не дозволяє встановити абсолютну хронологію того чи іншого мовного явища. Тому проектування сучасної діалектної ситуації в минуле вимагає наукової обережності й зіставлення

---

[3] Грунтовність і надійність цього матеріалу зумовлюється досягненнями сучасної лінгвогеографії. Див., зокрема: Дзендзелівський, ДАБМ, Лінгв. г., АУМ т. 1—2; готовий до друку 3-й том АУМ, завершено укладання узагальненого атласу говорів російської мови, укладається Лексичний атлас білоруської мови, створюється Загальнослов'янський лінгвістичний атлас. Крім цього, видано багато регіональних словників діалектної лексики російської, української та білоруської мов. Коли цю монографію було вже передано до видавництва, вийшов з друку перший том ДАРЯ.

з досягненнями інших наукових дисциплін. Як зауважив Ф. П. Філін, «спроба висвітлення основних історичних змін у мові якогось регіону на підставі лише сучасного лінгвістичного атласу цього регіону схоже на ворожіння на кавовій гущі» [Филин 1983 : 281]. Але значення діалектних даних для історико-діалектологічних досліджень надзвичайно велике. На думку Л. А. Булаховського, найкращі надбання порівняльно-історичного методу вивчення лінгвістичних явищ «принаймні в тому, що стосується фонетики і великою мірою — морфології, здобуті не з пам'яток, а з відповідного порівняльного опрацювання фактів живих індоєвропейських мов. Наша мовна сучасність, і при тому розмовно-народна, діалектна, в багатьох моментах, як свідчить історичний досвід мовознавства останнього століття, здатна подати чимало для реконструкції мовної давнини і навіть чи не більше, ніж саме вивчення пам'яток» [Булаховський 1977 : 14].

Велика цінність діалектних даних при вирішенні різних мовознавчих проблем зумовлена насамперед тим, що усне народне мовлення, реалізоване у відповідних діалектах, було переважаючою в світовій історії формою існування людської мови. Істотне значення при цьому мала безперервність розвитку живого народного мовлення. Зберігаючись в устах простого народу, переважно в умовах сільського життя, «мова менше піддається стороннім впливам і утримує більше свіжості» [Карский 1924 : 8]. Саме в народному мовленні реалізовувались різноманітні вияви внутрішнього розвитку як праслов'янської, так і окремих слов'янських мов. Сільське діалектне мовлення в Київській Русі відзначалося лінгвістичною чистотою й еволюційною наступністю. Це зумовлювалось різким протиставленням тогочасного села й міста. Відмінність сільської й міської культур уже на початку існування Київської Русі була дуже помітна, а з прийняттям християнства вона зросла ще більше. На відміну від міст з їхнім різноетнічним і різномовним населенням, панівною християнською ідеологією та культурою, село зберігало споконвічну народну культуру, мову і тисячолітні язичницькі традиції. Воно стало християнізуватися лише після золотоординської навали [Рыбаков 1970 : 26, 31]. Отже, переважно саме в мовленні східнослов'янських (а згодом — давньоруських) селян формувалися й розвивалися ті фонетичні та граматичні риси давньоруської мови, що згодом стали як спільним надбанням, так і розрізнювальними особливостями російської, української та білоруської мов. Як підкреслював Ю. Ф. Карський, «народне мовлення в багатьох випадках відзначається великою консервативністю» [Карский 1924 : 8]. Особливо це стосується архаїчних говірок, що становлять

південно-західне й північне наріччя української мови, всі говори білоруської та північно-західні й західні говори російської мови [4]. Ці ареали відзначаються історично засвідченою постійністю етнічного складу населення, відсутністю значних міграцій та історичних катаклізмів. Ще від праслов'янського періоду тут зберігається наступність у господарюванні, звичаях, етнографічних особливостях, декоративно-ужитковому мистецтві і в мові місцевого населення. Звичайно, межі окремих етнічних груп та їх діалектів могли частково мінятися залежно від різних суспільно-політичних умов, але основні етномовні ареали, без сумніву, протягом багатьох століть лишалися незмінними. Це дає нам підстави широко залучати свідчення сучасних народних говорів для реконструкції попереднього діалектного стану відповідних ареалів і ретроспективного аналізу їх наступного мовного розвитку.

Для встановлення автохтонності населення або напрямів його міграцій дуже цінні матеріали дає топонімія. Її справедливо називають найдавнішою пам'яткою мови, живим відголоском далеких епох, лінгвістичною археологією. Маючи надзвичайну стійкість, топоніми переносять нас через віки й тисячоліття, дозволяють вивчати мовні явища минулого в чітких географічно-просторових межах [Никонов 1965 : 14].

2. Основні здобутки порівняльно-історичного мовознавства у дослідженні діалектної структури давньоруської мови

Дослідження діалектної диференціації давньоруського мовного ареалу на підставі загальноісторичних міркувань і з використанням традиційних джерел історико-діалектологічних досліджень — свідчень писемних пам'яток та народних говорів — почалося ще в минулому столітті разом з розвитком вітчизняного порівняльно-історичного мовознавства. З погляду сучасного рівня досліджень історії давньоруських говорів неабиякий інтерес становить перспективна ідея П. О. Лавровського [Лавровский 1852] про давність старого новгородського діалекту, що виник ще в дописемний період (до речі, ця думка зустріла рішучий опір з боку тодішніх філологів), привертають увагу встановлені О. І. Соболевським за писемними пам'ятками деякі характерні особливості галицько-во-

[4] Принагідно зауважимо, що більшість дослідників, використовуючи матеріали АУМ, на жаль, не розрізняють стародавніх (північних, південно-західних) і новоутворених (південно-східних) українських говорів, що нерідко має істотне значення і в ряді випадків знижує наукову вартість досліджень.

линського, київського, смоленсько-полоцького, псковського і новгородського діалектів [Соболевский 1884, 1907 та ін.] і особливо цікава загальновідома концепція походження й розвитку східнослов'янських народностей та їх мов О. О. Шахматова [Шахматов 1894, 1915, 1916]. Хоч його поділ за фонетичними ознаками східнослов'янської мовної єдності на три галузі (наріччя) — південну (протоукраїнську), північну (основа північного наріччя російської мови) і східну — середньоруську (попередник південноросійського наріччя і — разом з північними говорами південного наріччя — білоруської мови) — вважається нині значною мірою суб'єктивним, а принципи цього поділу недостатньо обгрунтованими [Булаховський 1977 : 172; Филин 1972 : 42—43], наведені ним численні мовні факти збуджували уяву не одного покоління філологів і спонукали до нових наукових шукань.

На відміну від О. О. Шахматова, польський славіст Т. Лер-Сплавінський [Lehr-Spławiński 1921, 1928] вважав, що до кінця XI ст. давньоруська мова ділилась не на три, а на два фонетично відмінні діалекти: територіально невеликий північний і значно ширший за обсягом південний, з якого після XI ст. чітко виділяється (знову ж таки переважно за небагатьма фонетичними ознаками з довільною хронологією) крайній південний ареал, і дві діалектні групи поступово трансформуються в три східнослов'янські мови.

Концепцію Т. Лер-Сплавінського сприйняв і навіть перебільшив її цінність М. С. Трубецькой [Trubetzkoj 1925 : 287—319], проте сам він намагається висвітлити дану проблему по-новому й підійти до мови як до системи. Його дослідження відзначається рядом свіжих думок і спостережень, але слід визнати, що проблема діалектного членування давньоруської мови і в нього залишилась не вирішеною. Концепція М. С. Трубецького зазнала багато в чому справедливої критики з боку А. М. Селіщева [Селищев 1928 : 33—43], хоч і цей дослідник, дотримуючись в основному схеми «родовідного дерева», припустився деяких сумнівних або й зовсім неймовірних тверджень (наприклад, про північноруські сполуки kl, gl, про перехід $g > \gamma$, про час занепаду зредукованих *ъ*, *ь* у північноруських говорах і т. п.).

Починаючи з 30-х років, радянські філологи — дослідники історії східнослов'янських мов запропонували ряд гіпотез і висновків, чимало з яких не втратили наукового значення й нині. Зокрема, привертає увагу праця Б. М. Ляпунова про найдавніші взаємозв'язки російської та української мов (скорочено опублікована лише в 1968 р.— див.: Ляпунов 1968), де вчений дійшов висновків, що діалектне членування було властиве ще праслов'янській мові, що давньоруська мовна

спільність також ділилася на багато діалектів, а не на два чи три, як вважали попередні дослідники, що давня Київська Русь і створена в ній культура — це спільносхіднослов'янське надбання і т. ін.

Помітним кроком уперед у вивченні історії давньоруських діалектів була монографія Ф. П. Філіна з історії російської мови до XIV ст., де цій проблемі присвячена окрема глава [Филин 1940 : 21—89]. У ній у найзагальніших контурах намітилась та концепція, що згодом була детально розроблена у фундаментальних працях цього дослідника, а наступна його монографія про лексику давньоруських літописів [Филин 1949] спростувала існуюче уявлення про лексичну монолітність давньоруських діалектів.

Програмна стаття Р. І. Аванесова, присвячена утворенню говорів російської мови [Аванесов 1947 : 109—158], значно виходить за рамки поставленого завдання. Вона привертає увагу насамперед настановами методологічного плану, серед яких підкреслюється необхідність вивчати мову та закони її розвитку в нерозривному зв'язку з життям народу. «Тільки повне взаємне проникнення порівняльного вивчення мов і діалектів у мовознавстві і вивчення історії народу може розкрити історію мови, пережиті мовні процеси найбільш близько й адекватно дійсності» [Аванесов 1947 : 112—113]. Висвітлюючи проблему діалектного членування давньоруської мови в IX—XII ст., Р. І. Аванесов нерідко спирається на тогочасні історичні події, однак при цьому в нього часто відчувається брак лінгвістичного матеріалу. Гіпотеза автора про походження середньоросійських говорів грунтовна й переконлива. Проте, зосередивши на їх утворенні основну увагу, Р. І. Аванесов був змушений історію інших «периферійних» говірок (новгородських, псковських, смоленських та ін.) викладати побіжно, через що їх роль в історії російської мови залишилась не розкритою. Важливе місце в статті відведено питанню про давні українсько-білоруські зв'язки й виникненню в південноруських говорах українських особливостей, хоч походження української та білоруської мов як самостійних мовних одиниць тут не висвітлюється. Не може задовольнити сучасного дослідника й абсолютно скептичне ставлення Р. І. Аванесова до можливості реконструкції східнослов'янських діалектів дописемної епохи. Але ряд цікавих його спостережень і припущень стосовно різних питань історичної діалектології російської мови залишаються актуальними й сьогодні.

Після відомої мовознавчої дискусії 1950 р., яка реабілітувала порівняльно-історичний метод, з'явилась величезна кількість праць різного рівня й наукової вартості, в яких

порушувались окремі питання історичної діалектології східнослов'янських мов. Ці розвідки сприяли нагромадженню фактичного матеріалу на фонетичному, граматичному й лексичному рівнях і готували науковий грунт для узагальнюючих досліджень.

Важливими для сучасного розуміння проблеми діалектної диференціації давньоруського мовного ареалу, особливостей її відображення в давньоруських писемних пам'ятках і раннього етапу становлення української та російської мов стали праці Л. А. Булаховського [1956, 1958]. Хоч тогочасний рівень діалектологічних досліджень ще не давав достатньої кількості фактичного матеріалу для наукових узагальнень, і Л. А. Булаховський у своїх наукових розвідках був змушений спиратися переважно на свідчення писемних пам'яток, він дійшов висновку, що не можна «ні для IX ст., ні навіть для часу, що передував йому, уявляти східне слов'янство як щось цілком монолітне в побутовому або в мовному відношенні» [Булаховський 1977 : 113], що «кількість фонетичних і морфологічних південноруських ознак у давньоруських пам'ятках у сукупності примушує піднести... вагу принаймні деяких моментів давньоруської діалектної диференціації східнослов'янського мовного масиву» [Булаховський 1977 : 105]. Стосовно виникнення діалектних рис у південноруських говорах Л. А. Булаховський відзначив, що «окремі фонетичні, почасти морфологічні й лексичні особливості сучасної української мови з достатньою виразністю виявляються вже в давньоруських пам'ятках XII ст. і, звичайно, в живих давньоруських говірках могли, за всіма ймовірними припущеннями, існувати й раніше» [Булаховський 1977 : 108]. Цінні спостереження й зауваження Л. А. Булаховського щодо становлення окремих східнослов'янських регіональних мовних особливостей є вагомим внеском у східнослов'янське історичне мовознавство. Разом з тим слід відзначити, що деякі істотні питання, як, наприклад, розрізнювальні особливості давньоруських діалектів, походження українсько-білоруської мовної спільності та деякі інші, залишились відкритими і після праць Л. А. Булаховського.

Проблема формування східнослов'янських мов найповніше й найсистемніше висвітлена в узагальнюючих історико-діалектологічних працях Ф. П. Філіна [Филин 1962, 1972], які становлять якісно новий етап у розвитку вітчизняної історичної діалектології. Стосовно діалектної диференціації давньоруської мови дослідник дійшов висновку, що найдавніші фонетичні й морфологічні діалектні явища ділять східнослов'янську мовну територію здебільшого на дві протиставлені області — північну й південну, причому межі зон окремих особливостей

зовсім не збігаються між собою [Филин 1962 : 152—223, 1972 : 628]. Але й ці праці як перший крок у новому підході до проблеми східнослов'янського глотогенезу (насамперед у плані поглиблення хронологізації окремих діалектних явищ) не з'ясовують усіх аспектів становлення й діалектного поділу східнослов'янського мовного ареалу. Ряд істотних питань автор свідомо залишив поза своєю увагою. У грунтовній монографії «Происхождение русского, украинского и белорусского языков» [1972] глибше й детальніше досліджено проблеми походження російської мови. Історія діалектних рис української та білоруської мов висвітлюється переважно на підставі публікацій українських та білоруських авторів. Ерудованому й досвідченому дослідникові явно не вистачало фактичного матеріалу. Використовуючи «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы», Ф. П. Філін не раз нарікає, що це джерело у ряді випадків не подає необхідних відомостей про локалізацію деяких принципово важливих суто білоруських чи білорусько-українських діалектних рис [Филин 1972 : 209, 217, 227, 235, 293]. Атлас української мови, історичні та численні діалектні словники української й особливо білоруської мови для Ф. П. Філіна ще були недоступні. Крім цього, негативно позначилась на монографії й орієнтація автора лише на мовний матеріал. Без урахування фактів матеріальної та духовної культури, економічної й політичної історії носіїв мови залишились не тільки не з'ясованими, але навіть не поставленими деякі важливі проблеми передісторії східнослов'янських мов, як, наприклад, хронологічна послідовність і особливості формування східнослов'янського мовного ареалу, співвідношення конвергентних і дивергентних процесів та роль іншомовних субстратів і екстралінгвістичних чинників у східнослов'янському глотогенезі, ступінь первісної діалектної диференціації давньоруської мови тощо.

Для висвітлення різних аспектів етно- і глотогенезу східних слов'ян, формування давньоруської мови й етапів та особливостей її діалектної диференціації, що поступово внаслідок перегрупування діалектних зон завершилась утворенням трьох самостійних східнослов'янських мов, важливе наукове значення мають також праці багатьох інших вітчизняних дореволюційних і радянських дослідників, зокрема П. Г. Житецького, О. О. Потебні, Ю. Ф. Карського, А. Ю. Кримського, П. О. Бузука, С. Б. Бернштейна, В. І. Абаєва, О. М. Трубачова, В. В. Іванова, Г. О. Хабургаєва, В. М. Топорова, В. В. Колесова, К. В. Горшкової, В. М. Русанівського, О. С. Мельничука, М. А. Жовтобрюха, С. П. Самійленка, С. П. Бевзенка, А. Й. Журавського, В. В. Німчука, І. Г. Матвіяса, В. В. Мартинова, А. М. Залеського, О. М. Булики та

багатьох інших, у монографіях і окремих статтях яких порушується чимало загальних проблем, стосовних слов'янського глотогенезу, і висвітлюється історія конкретних фонетичних і граматичних рис та особливостей окремих східнослов'янських мов. Наукові позиції провідних мовознавців різних періодів і лінгвістичних шкіл у численних питаннях східнослов'янської історичної діалектології грунтовно викладені в історико-діалектологічних працях Л. А. Булаховського [1977 : 167—190], Ф. П. Філіна [1962 : 7—49, 1972 : 30—83] та в узагальнюючій багатотомній «Історії української мови» [1978, 1979, 1983, 1983 а], що усуває необхідність при висвітленні еволюції різноманітних східнослов'янських фонетичних явищ і встановленні діалектної диференціації давньоруського мовного ареалу наводити всі контроверзи попередніх дослідників з цього приводу і дозволяє нам приділити більше уваги інтерпретації сучасних лінгвогеографічних та інших наукових даних.

3. Комплексний підхід до проблем східнослов'янського етно- і глотогенезу як необхідна умова дальшого поступу у вивченні давньоруських мовних ареалів

Досліджуючи початки формування окремих діалектних рис у мові найдавніших східних слов'ян, історик мови повинен прагнути до відтворення цих процесів не тільки в часі, але і в просторі, тобто за сукупністю наявних наукових даних простежити, коли, в якому ареалі відбувалися і якому населенню могли належати ті чи інші найдавніші мовні зміни [5]. А ці завдання, в свою чергу, зобов'язують дослідника звертатися до різноманітних питань етногенезу східних слов'ян, бо «без висвітлення етногенетичного процесу не можна зрозуміти і всебічно охарактеризувати не тільки конкретний хід історії в її далеких глибинах, але й початки історичного життя сучасних народностей і націй» [Третьяков 1962 : 3]. Оскільки землі східнослов'янських племен Дніпровського Правобережжя, найвірогідніше, були частиною праслов'янської території, а мовні процеси у ранніх східнослов'янських діалектах значною мірою започаткувалися ще за праслов'янської доби, етномовна історія східних слов'ян не може бути висвітлена поза її зв'язками з проблемою етногенезу слов'ян у ці-

[5] З цього приводу Ф. П. Філін писав: «Завдання історика-мовознавця можуть вважатися виконаними лише тоді, коли розкрито не тільки механізм мовних змін, але й умови, в яких ці зміни відбувалися і якими вони зрештою були викликані, коли за мовними явищами відкривається історія суспільства, життя минулих поколінь» [Филин 1972 : 8].

лому. Звідси випливає, що для дослідження початкової історії східнослов'янського мовного ареалу й пізнішої взаємодії східнослов'янських діалектів відправним пунктом мають бути етно- і глотогенетичні студії праслов'янських і ранніх східнослов'янських племен на значно ширшому, в тому числі й екстралінгвістичному, матеріалі.

Необхідність виходу за рамки власне лінгвістичних джерел диктується також особливостями дальшого розвитку сучасного мовознавства, зокрема його поступовим перетворенням з описової науки в пояснювальну, тобто перехід від нагромадження й опису фактів до вияснення їх генезису і встановлення причинних зв'язків [детальніше див.: Абаев 1986 : : 31]. На думку В. І. Абаєва, це — початок нової ери в історії мовознавства [Абаев 1986 : 39]. Як відомо, у будь-якій науці перехід від описової до пояснювальної стадії вимагає залучення цілого ряду даних із близькоспоріднених галузей знань, що повною мірою стосується й мовознавства. «Мова — явище унікальне за своєю універсальністю, через це так безмежно широкі й універсальні її зв'язки з усім тим, що називають «екстралінгвістичним» світом» [Абаев 1986 : 31]. Таким чином, пояснювальне мовознавство передбачає неодмінне використання, крім лінгвістичних фактів, також і історичних, археологічних, історико-етнографічних, палеоантропологічних та інших даних, у тому числі й тих, якими займаються культурологія, психологія, філософія і т. п. Слід відзначити, що цей важливий принцип комплексної розробки етногенетичних проблем силами лінгвістів, істориків, археологів, антропологів, етнографів та інших спеціалістів, проголошений ще О. О. Шахматовим, у радянській науці було чітко сформульовано в 30—40-х роках. Але нерозробленість методики археологічних і лінгвістичних, лінгвістичних і антропологічних, археологічних та історичних зіставлень, використання іноді суб'єктивних критеріїв для таких досліджень спричинилися до того, що давно назріле й нині спільне для всіх спеціалістів з питань слов'янського етногенезу прагнення до комплексності досліджень довго залишалося більше побажанням, ніж реальним досягненням.

Найяскравішим і, мабуть, найпершим прикладом комплексного використання різних джерел були праці видатного чеського славіста початку XX ст. Л. Нідерле [Niederle 1902, 1906, 1912], які за повнотою охоплення різноманітних джерел і глибиною їх наукової інтерпретації можна вважати зразковими. Але, як справедливо зауважив П. М. Третьяков, комплексні дослідження, подібні до праць Л. Нідерле, у наш час і тим більше в майбутньому навряд чи можливі. Хоч обсяг історичних (писемних) свідчень про давніх слов'ян і Русь

за останнє півстоліття істотно не змінився, кількість лінгвістичної, археологічної й антропологічної інформації збільшилась у десятки разів, і методика вивчення лінгвістичних, археологічних та антропологічних даних значно ускладнилася. «Унаслідок цього питання про взаємне коректування висновків, одержаних на основі дослідження різних джерел, вирішується нині інакше, ніж у часи Л. Нідерле,— не стільки за допомогою комплексного вивчення різних джерел, скільки шляхом урахування й узгодження висновків, одержаних у результаті спеціальних досліджень» [Третьяков 1970 : 13].

При вирішенні глотогенічного питання про походження слов'янської мовної спільності, що є істотною частиною етногенетичного процесу, пріоритет, без сумніву, належить мовознавству. Порівняльно-історичне мовознавство встановлює досить переконливі відносно-хронологічні й ареальні характеристики мовного розвитку і взаємодії. Але незаперечним фактом є й те, що без свідчень писемних пам'яток воно не в змозі запропонувати абсолютно-хронологічних і конкретно-географічних концепцій. Ще гірше стоїть справа з дослідженням етногенетичної проблематики в дописемний період. Як слушно зауважив Г. О. Хабургаєв, «ретроспективний вихід за межі періоду, представленого пам'ятками писемності, за допомогою тільки мовознавчих даних неможливий, якщо ми намагаємось від відносно-хронологічних і ареальних характеристик перейти до абсолютно-хронологічних і конкретно-географічних. Допомогу тут може подати лише немовний матеріал з абсолютними характеристиками, синхронний досліджуваному мовному і тим або іншим чином з ним пов'язаний» [Хабургаєв 1974 а : 39]. Такий матеріал може дати лише археологія. На думку Б. В. Горнунга, «тільки узагальнені археологічні дані можуть бути критерієм для перевірки історично реальної можливості тих або інших лінгвістичних гіпотез, що їх висувають при спробах реконструкції доісторичних етапів утворення, розвитку й розпаду мовних груп» [Горнунг 1963 : 12]. При цьому важливо підкреслити, що археологи у своїх дослідженнях оперують не окремими ізольованими фактами, а комплексами фактів і явищ матеріальної культури, що дозволяє виявити як їх взаємозв'язок, так і походження [Седов 1970 : 6].

Слід відзначити, що прагнення деяких дослідників слов'янського етно- і глотогенезу розширити коло залучуваних джерел за рахунок археології спостерігалося ще з середини 40-х років. Зокрема, археологічні дані для етногенетичних досліджень використовував Т. Лер-Сплавінський [Lehr-Spławiński 1946] у зв'язку з бурхливим розвитком польської археології в післявоєнний період, а у вітчизняному мовознавстві свідчення археологів при розв'язанні ряду часткових, але важли-

вих етно- і глотогенетичних проблем успішно реалізуються в працях Б. О. Горнунга [Горнунг 1963], О. М. Трубачова [Трубачев 1983, 1984 а, 1984 б, 1985 а, 1985 б] і особливо Г. О. Хабургаєва [Хабургаев 1974 а, 1979, 1980]. У його дослідженнях на підставі співвіднесення сучасних лінгвогеографічних свідчень з історико-археологічними даними, наявними на середину 60-х років, викладена цілісна, хоч і не в усьому бездоганна [див.: Филин 1980 : 44—50; Кузьмин 1980] концепція східнослов'янського глотогенезу, в якій справедливо підкреслюється важливість узаємодії різних етнічних і мовних елементів у ході становлення давньоруської народності й давньоруської мови. Безсумнівний науковий інтерес становить і вперше запропоноване дослідником накладання карти давніх етнографічних та політичних меж на сучасну діалектологічну карту. При цьому на основі лінгвогеографічних даних було виділено північно-східну діалектну зону і говори Середньої Оки, північно-західну, центральну, південну й південно-західну діалектні зони [Хабургаев 1979 : 35—65], хоч дві останні, за визнанням самого автора, визначено невпевнено через відсутність у його розпорядженні достатньої кількості фактичного матеріалу [62—63]. Дискусійні й сумнівні моменти в концепції Г. О. Хабургаєва повинні стати предметом дальших досліджень учених як історичного, так і лінгвістичного профілю [Толстая 1984 : 87—88].

Ідея комплексного підходу до етногенетичної проблематики дістала одностайну підтримку і з боку учасників дискусії на засіданні «круглого стола» з проблеми «Етногенез слов'ян» під час роботи IX Міжнародного з'їзду славістів (Київ, вересень 1983 р.), хоч в окремих виступах відзначалося, що різні науки, які мають стосунок до розробки даної проблематики, відзначаються неоднаковим рівнем наукових досягнень, необхідних для їх використання при комплексних дослідженнях: тут більше зроблено в лінгвістиці й археології і значно менше — в антропології, етнографії та фольклористиці [Васеко, Хабургаев 1984 : 17].

Переконливим прикладом доцільності залучення археологічних даних до лінгвістичних досліджень можуть бути також відносно недавні досягнення в етномовній інтерпретації стародавніх культурно-етнографічних комплексів Верхньої Наддніпрянщини, зробленої лінгвістами й археологами. Зіставлення результатів лінгвістичного аналізу гідроніміки цього ареалу [Топоров, Трубачев 1962, Трубачев 1968] з історико-археологічними свідченнями [Седов 1970, 1978 б] дало можливість встановити, що ареал центральної лісової зони Східної Європи від Прибалтики до Верхньої Оки в дослов'янський період був заселений балтомовними племенами, причому локальні різно-

види балтійських культур і межі між ними виявляють надзвичайну стійкість майже протягом тисячоліття,— аж до початку н. е. [Третьяков 1966 : 124, 189]. Масовість і географічна компактність як гідронімічного, так і археологічного матеріалу й разючий збіг стійких топонімічних та археологічних меж надає висновку про балтійську належність стародавніх культурно-етнографічних комплексів Верхньої Наддніпрянщини північніше Прип'яті високого ступеня вірогідності, а тому переважна більшість сучасних дослідників виключає Прибалтику, Північну Наддніпрянщину й Центральну Росію як можливий ареал поселення праслов'янських племен у другій половині І тис. до н. е.— на початку н. е. [Бернштейн 1961 : 62; Филин 1972 : 13; Хабургаев 1979 : 32, 1980 : 35, 52—53; Трубачев 1983 : 240]. Привертає увагу й той факт, що в північно-східній частині центральної лісової зони гідроніми балтійського походження перемішані з фінно-угорськими, і одночасно в цьому ж ареалі «на городищах зустрічаються рештки культури як фінно-угорського, так і східнобалтійського характеру» [Третьяков 1966 : 124—125]. Таким чином, можна вважати доведеним, що достовірно датовані й чітко окреслені на географічній карті внаслідок археологічних досліджень стародавні культурно-етнографічні ареали одночасно відбивають і ареали носіїв різних діалектів або й різних мов, і будь-яка археологічно простежувана взаємодія культур (тобто відповідних етнічних та етнографічних груп стародавнього населення) супроводжувалась і мовною (або діалектною) взаємодією носіїв цих культур. Проте слід мати на увазі, що процес поширення слов'янської культури не можна прирівнювати до процесу східнослов'янського глотогенезу [Хабургаев 1979 : 105], оскільки результати взаємодії археологічних культур і взаємодії діалектів племен-носіїв цих культур не завжди збігалися [Хабургаев 1980 : 33—34].

Визнаючи необхідність використання археологічних свідчень при етно- і глотогонічних дослідженнях, ми свідомі й того, що археологія ще не спроможна змалювати закінчену картину конкретної історії далекого минулого. Наявний у розпорядженні археологів матеріал значною мірою розрізнений, недостатньо розроблена методика його дослідження [Третьяков 1966 : 190—191]. Через це досі лишаються дискусійними такі важливі питання, як первісна прабатьківщина слов'ян, час і обставини появи їх у Східній Європі, шляхи й форми розпаду в них первіснообщинного ладу і виникнення класового суспільства. Ми все ще не маємо чіткого уявлення про взаємостосунки між східними слов'янами та іншими східноєвропейськими етнічними групами, що зникли ще до утворення давньоруської народності. Проте все це не дає підстав для розчару-

вання, якщо зважити на темпи розвитку й досягнення археологічних досліджень за останні десятиріччя. Адже ще в кінці 40-х років серед науковців міцно трималися уявлення про слов'янське розселення в межах Східноєвропейської рівнини лише напередодні виникнення Київської Русі, і історію східних слов'ян починали з відомостей, засвідчених у «Повісті временних літ». Ці уявлення довгий час були психологічним і фактичним бар'єром, що заважав пошукам давнішого слов'янського життя. Окремі знахідки решток матеріальної культури, як виявилось потім, ранньослов'янських, не привертали до себе належної уваги й лишалися незрозумілими. Лише в 50-х роках, коли в ряді областей Наддніпрянщини і в Дніпро-Дністровському межиріччі було відкрито численні старожитності (рештки поселень і могильники) третьої чверті I тис. н. е., що значно доповнили давніші розрізнені знахідки, питання про віднесення їх до слов'янської культури стало розв'язуватися позитивно. Стало очевидним, що культура того часу була безпосередньою попередницею руської культури Київського періоду. Нововідкриті старожитності, що в основних рисах не відрізнялися від ранніх слов'янських поселень на території Польщі, Чехословаччини, НДР, Румунії, Болгарії, вивчення яких інтенсивно розгорнулося після закінчення другої світової війни, без сумніву, належали слов'янському населенню, що розселилося в басейнах Дніпра і в Дніпро-Дністровському межиріччі після середини I тис. н. е. Отже, вже на кінець 60-х років межу невідомого вдалося відсунути на декілька століть назад — до середини I тис. н. е. [Третьяков 1974 : 4—5].

70-ті роки XX ст. ознаменувалися новими науковими досягненнями насамперед в етнічній інтерпретації археологічних культур. Для нас принципово важливе значення має, зокрема, визнання майже всіма археологами зарубинецької культури чи, принаймні, її переважної частини слов'янською. Це дає можливість відсунути межу невідомого аж до II ст. до н. е. і по-іншому оцінити етнолінгвістичні процеси в праслов'янську епоху в напрямку значного поглиблення їх датування.

Якщо хронологічні рамки праслов'янської мовної єдності, встановлені лінгвістами (середина II тис. до н. е.— середина I тис. н. е.) на сьогодні не викликають особливих сумнівів, то часове віднесення виділюваних трьох етапів розвитку праслов'янської мови (раннього, середнього і пізнього), співвідносних з її формуванням, розвитком і розпадом, очевидно, потребує певного уточнення. Як відомо, найумотивованішою періодизацією праслов'янської мови є запропонований у 1962 р. Ф. П. Філіним її поділ на ранньопраслов'янський період (від часу утворення праслов'янської мови приблизно

до кінця I тис. до н. е.), середньопраслов'янський (з кінця I тис. до н. е. до III—V ст. н. е.) і пізньопраслов'янський (V—VII ст. н. е.) [Филин 1962 : 101, 103, 110]. Цілком очевидно, що внутрішні хронологічні рамки в цій періодизації визначені досить довільно, бо лінгвістичні дані не містять ніякої локальної й часової інформації. Але порівняльно-історичне мовознавство дало хоч і позачасовий, проте дуже важливий орієнтир початку розпаду праслов'янської мовної єдності. Загальновідомо, що цей період почався відтоді, коли при дальшому виникненні багатьох спільнослов'янських інновацій ряд важливих фонетичних змін та деяких інших процесів у праслов'янській мові дав у різних її ареалах різні наслідки. У ході взаємопов'язаних процесів дальшої диференціації праслов'янських говорів, з одного боку, і їх інтеграції у більші діалектні масиви, з другого, такі фонетичні явища, як початок різної вимови носових голосних і початкового je-, неоднаковий розвиток *x* після другої палаталізації задньоязикових, сполук gv, kv перед голосними переднього ряду і т. п. (детальніше див. с. 40), поділили праслов'янський мовний ареал на дві виразні зони — західну і східну, причому це був принциповий, глибокий і безповоротний поділ, який зберігається й нині в існуванні західних та східних слов'янських мов. Отже, саме з цього часу почався пізній і останній етап праслов'янської мови — час її поступового розпаду [Пивторак 1985 : 39—40].

Мовний поділ праслов'янської території на західну й східну зони з такими далекосяжними наслідками, без сумніву, випливав із значно глибших процесів, а саме — з територіально приблизно адекватного етнічного поділу праслов'янського ареалу, що дав поштовх і для мовного поділу. Інакше кажучи, мовний поділ праслов'янських племен на західних і східних у цій конкретній ситуації був наслідком відповідних етногенетичних процесів — загальної диференціації праслов'янської матеріальної та духовної культури і паралельних інтеграційних явищ консолідації територіально суміжних племен на основі близької спорідненості й господарської та культурної спільності. Залишки матеріальної культури тих далеких часів збереглися досить добре і останнім часом всебічно вивчені. Після того, як було доведено прямий стосунок до етногенезу слов'ян поряд із пшеворською також і зарубинецької культури, став очевидним зв'язок західного й східного ареалів праслов'янської мови з двома складовими частинами пшеворсько-зарубинецької культури, що намітилися в II ст. до н. е.,— пшеворською й зарубинецькою, причому мовна й археологічна межа між ними майже тотожна.

Вірогідність пов'язування початку розпаду праслов'янської мовної спільності й формування східнослов'янського

мовного ареалу з епохою пшеворсько-зарубинецької культури підтверджується ще й тим, що з цього періоду не тільки простежується спадкоємний зв'язок усіх наступних археологічних культур аж до давньоруської доби, але й спостерігається формування того своєрідного східнослов'янського етнокультурного комплексу, окремі компоненти якого через давньоруську народну культуру дійшли до нашого часу. Так, наприклад, П. М. Третьяков відзначав, що звичай білити крейдою внутрішні й зовнішні стіни житла (згодом — одна з найхарактерніших етнографічних ознак класичних українських хат) був досить поширений уже в II ст. до н. е. серед слов'янського населення зарубинецької культури в ареалі Правобережного лісостепу від Полісся аж до сучасного Канева [Третьяков 1982 : 36]. З'ясувалось також, що основні форми народного домобудівництва південно-західних районів України і Молдавії XIX — початку XX ст. (каркасні хати-мазанки), які простежуються протягом усієї феодальної епохи, беруть свій початок від рубежа й перших століть н. е., тобто від зарубинецької й черняхівської культур на Дніпрі й Дунаї [Винокур 1983 : 120—121; пор. також: Салманович 1947 : 218, 224—225]. Цілком вірогідно, що формування цих та інших етнографічних рис відбувалося паралельно з розвитком східнослов'янських діалектних особливостей, відмінних від західнослов'янських говорів. Оскільки мовні зміни, як правило, відстають від соціально-економічного й культурного розвитку суспільства, початок пізньопраслов'янського мовного періоду можна умовно віднести до початку н. е. В такому разі середньопраслов'янський період тривав перед цим і, можливо, збігався з лужицько-скіфською епохою. Так нові здобутки археології допомагають встановити в просторі й часі і визначальні етапи в історії праслов'янської мови.

Наукові досягнення вітчизняних археологів за останнє двадцятиріччя відкривають для етногенетичних досліджень нові напрямки й перспективи. На особливу увагу заслуговують праці П. М. Третьякова, А. В. Арциховського, Б. О. Рибакова, В. В. Седова, І. І. Ляпушкіна, І. П. Русанової, Г. Б. Федорова, Д. Т. Березовця, В. Д. Барана, А. Т. Сміленко, О. І. Тереножкіна, Є. В. Максимова, П. П. Толочка, І. С. Винокура, О. В. Сухобокова, О. М. Приходнюка та ін. Зведені результати цих досліджень викладені в 3-томній праці «Археология Украинской ССР» (1985—1986), у першому томі 10-томної «Истории Украинской ССР» (1981) та в колективній монографії «Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.» (1985). З новими науковими ідеями й концепціями виступили білоруські археологи Л. Д. Поболь, Г. В. Штихов, П. Ф. Лисенко та ін.

Підсумовуючи досягнення радянських учених і здобутки багаторічних особистих досліджень, акад. Б. О. Рибаков запропонував нову концепцію передісторії Київської Русі [Рыбаков 1981а : 215—284, 1981б : 55—75, 1981 в : 40—60]. Її новизна полягає насамперед у прагненні дослідника осмислити етнічні процеси в їх діалектичній узаємодії, коли процес етнічного поділу призводив одночасно до своєї протилежності — консолідації різних племінних груп [Хмель, Майборода 1983 : 108]. Історію праслов'янських племен Б. О. Рибаков розглядає в загальному контексті історичного розвитку народів і племен тодішньої Європи. При такому підході вдалося встановити нерівномірність культурно-економічного й суспільно-політичного розвитку праслов'янського суспільства в часі, а іноді і в просторі і пояснити ці неоднакові темпи розвитку значною їх залежністю від інтенсивності праслов'янських зв'язків з сусіднім неслов'янським світом. Як відзначає дослідник, при тодішньому розвитку продуктивних сил праслов'яни значно більше залежали від сусідніх неслов'янських економічних та культурно-політичних центрів і сильніше зазнавали їхніх впливів, ніж у післяпраслов'янські часи. У цілому ж праслов'янське суспільство стояло на тому високому щаблі економічного, політичного й культурного розвитку, за яким починається державна організація життя й формування первісних народностей.

Запропонована Б. О. Рибаковим нова концепція передісторії Київської Русі як всебічно обгрунтована й науково переконлива нині прийнята і схвалена переважною більшістю радянських істориків (див. Укр. історичний журнал, 1981, № 10, с. 39—53) і набуває основоположного значення в дальших наукових пошуках [6]. Вона спонукає також і лінгвістів до нових досліджень східнослов'янського глотогенезу й співвіднесення своїх висновків з цією концепцією. Як зауважує Б. О. Рибаков, «великі історичні явища повинні були неминуче відбитися й на мові як у галузі внутрішнього її розвитку, так і в галузі зовнішніх зв'язків та впливів» [Рыбаков 1981 а : 152]. Це цілком закономірно, оскільки, як відомо, мова — суспільне явище, і, обслуговуючи суспільство, вона розвивається разом з суспільством, багато в чому відбиває його історію й у рівні свого розвитку значною мірою перебуває в залежності від рівня розвитку самого суспільства.

---

[6] Це, проте, не означає, що проблему слов'янського етногенезу вже остаточно розв'язано й інші погляди на цю проблему втратили наукове значення. Йдеться лише про те, що на сучасному етапі концепція Б. О. Рибакова найбільш відповідає вимогам марксистсько-ленінської методології історії, а без усвідомлення й урахування цих вимог не можна правильно оцінити існуючі й можливі в майбутньому нові гіпотези етногенезу слов'ян [Хмель, Майборода 1983 : 109].

Важливу інформацію для дослідження східнослов'янського етно- і глотогенезу дають також антропологічні дані. За свідченням спеціалістів, «генофонд і визначуваний ним антропологічний вигляд народу стабільніші, ніж мова й культура, що іноді підлягають швидким змінам (перехід народу з мови на мову, зміна культури в процесі запозичування культурних елементів). Тому антропологічне дослідження часто виявляє такі глибокі джерела походження сучасних народів, які неприступні аналізу з позицій інших наукових дисциплін, що займаються етногенезом» [Алексеев 1969 : 5].

Надійність антропологічного матеріалу в етногенетичних дослідженнях визначається ще однією його особливістю: якщо мова й культура можуть поширюватися й незалежно від поширення антропологічних типів, то останні ніколи не поширюються без культури й мови [Дебец, Левин, Трофимова 1952 : 24]. Щоправда, дослідження етногенезу та ранньої історії слов'ян за палеоантропологічними даними ускладнюється тим, що у слов'ян аж до кінця I тис. н. е. панував обряд кремації померлих. Однак для вирішення етногенетичних проблем важливі не тільки палеоантропологічні матеріали, але й антропологічні характеристики сучасного населення.

Цінні відомості з антропології східних слов'ян і міркування щодо їх етногенезу за антропологічними даними містяться в працях В. В. Бунака, В. П. Алексєєва, Т. І. Алексєєвої, В. В. Сєдова, В. Д. Дяченка, М. С. Великанової, Т. С. Кондукторової, І. І. Саливона, А. І. Микулич, Л. І. Тєгако та ін.

На різні проблеми етногенезу східних слов'ян певне світло може пролити і східнослов'янський фольклор та етнографія. У народній міфології, казках, легендах, переказах, віруваннях, ворожіннях, заклинаннях тощо знайшли відображення різні сторони духовної культури наших далеких предків, їх моральні й естетичні погляди, їхні взаємини з сусідніми племенами й народами. Витоки деяких фольклорних зразків починаються з далеких доісторичних часів. Так, наприклад, поширені в східних слов'ян (у зміненому вигляді аж до початку XX ст.) міфи-казки про трьох богатирів, золотий плуг і ярмо, про двох божественних ковалів-змієборців, що викували плуг у 40 пудів і навчили людей хліборобства, про лютого змія (одноголового, трьох-, дев'яти-, дванадцятиголового), що прилітав переважно з півдня, і т. п., зародки яких дослідники шукали в епосі Київської Русі, акад. Б. О. Рибаков цілком обгрунтовано відносить до фольклору праслов'ян-сколотів (нащадків чорноліської археологічної культури) середини I тис. до н. е. [Рыбаков 1981 а : 58—61; 1982 : 24—25].

Поглиблене вивчення найдавніших зразків російського, українського та білоруського фольклору, можливо, дало

б деякі додаткові відомості для визначення ролі субстратних впливів на формування східнослов'янських народів та їх мов, зокрема, балтійського субстрату для білорусів, іранського — для українців, фінно-угорського — для росіян [Абаев 1965 : 82—117; Ткаченко 1979: 53—246].

Використовуючи дані різних наук, слід, проте, пам'ятати, що кожна з них має свій предмет і свої методи дослідження. Тому надійні наукові результати можуть бути досягнуті не механічним поєднанням різнопредметних фактів і висновків, а шляхом їх наукового синтезу, що вимагає чіткої методики й великої обережності.

Наше дослідження є однією з перших спроб застосування елементів комплексного підходу до історико-діалектологічної проблеми формування й діалектного поділу східнослов'янського мовного ареалу до періоду остаточного виділення окремих східнослов'янських мов. Поряд з використанням власне лінгвістичних джерел (свідчень давньоруських писемних пам'яток і сучасних лінгвогеографічних даних) ми звертаємось і до найважливіших здобутків інших суспільних наук (історії, археології, антропології, етнографії тощо), насамперед тих, що набули загального визнання й відповідають науковим концепціям Інститутів історії й археології АН СРСР та АН УРСР. Відображення в одній праці всіх існуючих напрямків і висунутих гіпотез щодо різноманітних проблем у кожній з відзначених наук не реальне й не доцільне.

Оскільки діалектний матеріал, здобутий з давньоруських пам'яток, не дозволяє встановити тих пасм ізоглос, на основі інтерпретації яких можна міркувати про діалектну диференціацію давньоруської мови [див.: Горшкова 1972 : 6, 69; Малкова 1984 : 55], вірогідні результати в розв'язанні цієї проблеми можна одержати, на нашу думку, лише шляхом проектування історичних та археологічних даних про розселення східних слов'ян на мовні факти писемних пам'яток як найзагальніше свідчення давнього діалектного членування давньоруської мови, з одного боку, і ареалів сучасних східнослов'янських діалектних явищ на території найдавніших племінних об'єднань, з другого.

Навіть часткове застосування комплексного підходу до інтерпретації лінгвістичних, деяких історичних, археологічних, антропологічних та інших даних дозволяє нам поставити в роботі такі завдання:

— розглянути послідовність формування етнічної території східних слов'ян і висвітлити основні етапи їх етногенезу;

— простежити основні етапи розвитку праслов'янської мовної спільності й формування східнослов'янського мовного ареалу;

— виходячи з сучасного рівня наукової розробки питання про роль субстрату в етногенетичних процесах, оцінити значення неслов'янських субстратних впливів для формування східних слов'ян та їх говорів;

— дослідити основні тенденції трансформації праруської мовної єдності в різних етнонімічних ареалах;

— висвітлити конкретні діалектні процеси в давньоруських говорах на фонетичному рівні в зіставленні з відповідними процесами і явищами в інших слов'янських мовах;

— визначити послідовність формування в часі й просторі основних східнослов'янських діалектних відмінностей, що згодом стали розрізнювальними особливостями окремих східнослов'янських мов;

— виділити давньоруські діалектні макро- і основні мікрозони, які мали істотне значення для поступового процесу формування російської, української та білоруської мов;

— встановити співвідношення дивергентних і конвергентних процесів, внутрішньомовних і екстралінгвістичних чинників у східнослов'янському етно- і глотогенезі.

Розв'язання цих завдань уявляється можливим у результаті дослідження історії виникнення й локалізації окремих діалектних рис, які в своїй сукупності спричинилися до поділу давньоруської мовної території на декілька відмінних діалектних масивів. Діалектні відмінності між сучасними східнослов'янськими мовами, як відомо, найвиразніше простежуються на фонетичному рівні, «тим більше це стосується давнього стану говорів» [Матвіяс 1983 : 53]. Численні фонетичні зміни й перетворення в давньоруських (як і в інших слов'янських) говорах були багато в чому визначальними для подальшої трансформації граматичної будови й лексичних особливостей східнослов'янських діалектних макрозон, що стали основою формування окремих східнослов'янських мов. Як відзначає В. В. Іванов, «різні морфологічні й лексичні явища мови (зокрема, російської) часто пояснюються в кінцевому підсумку змінами, що зачепили колись її фонетичну систему» [Иванов 1964 : 84].

Фонетичні дослідження як на синхронному, так і на діахронному рівнях мають велике загальнолінгвістичне значення. Фонетику називають «дослідним полем мовознавства», оскільки «нові ідеї випробовують на фонетичному матеріалі, на звуках мови, а потім переносять на граматику, лексику ... ..., і нерідко бувало, що закони, які виправдали себе в галузі фонетики, виявлялися загальномовними, тобто правильними і для граматики, і для лексики. Зміни в поглядах на мову часто починаються з фонетики» [Панов 1979 : 4].

Основоположне значення фонетичних перетворень у розвитку мовних особливостей різних діалектних систем, зокрема й давньоруських говорів, дає нам підстави при встановленні давньоруських діалектних ареалів обмежитись лише історико-фонетичними свідченнями, цілком спроможними забезпечити одержаним висновкам високий ступінь вірогідності. При цьому зауважимо, що наявні в нашому розпорядженні матеріали для характеристики особливостей давньоруських діалектних груп на граматичному й лексичному рівнях, зібрані з тих самих джерел, звідки й фонетичні дані, не додають до них нічого принципово нового. Цим самим підтверджується існуюча думка про те, що «за своїм значенням для порівняльно-історичного мовознавства, за ступенем показовості і надійності відповідних наукових результатів... фонетичні дані значною мірою перевершують досліджувані з тією ж метою факти граматичного ладу і лексики» [Коломиец 1983а : 70].

Автор повністю усвідомлює, що чимало порушених у цій монографії питань і висловлених міркувань — це лише більш або менш вірогідні робочі гіпотези, ще не досить підтверджені необхідними фактичними даними. Тому він цілком поділяє справедливе зауваження Ф. П. Філіна про те, що «спеціаліст із давньоруської діалектології має бути завжди готовий до того, що його територіально-хронологічні визначення багато в чому будуть заперечуватись, виправлятися або навіть відкидатися іншими дослідниками» [Филин 1970 : 3].

З дальшими успіхами історико-діалектологічних, археологічних, історичних, антропологічних, етнографічних та інших досліджень, з нагромадженням нового фактичного матеріалу, з удосконаленням методики його вивчення й наукової інтерпретації чимало порушених у цій праці питань потребуватиме доповнень, уточнень, а, можливо, й докорінного перегляду. І це природно. У цьому — діалектика наукового пізнання.

Розділ 1

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЕТНОМОВНИЙ АРЕАЛ У ПРАСЛОВ'ЯНСЬКУ ЕПОХУ (XV ст. до н. е.— V ст. н. е.)

1.1. ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН. РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМІННІ УТВОРЕННЯ

За свідченням лінгвістики та археології, історія індоєвропейських народів починається приблизно від VI тис. до н. е., коли передові на той час неолітичні племена в басейні Середнього та Нижнього Дунаю і на Балканському півострові, живучи в сприятливих географічних умовах і підтримуючи тісні контакти з давніми цивілізаціями Середземномор'я та Близького Сходу, досягли високого рівня розвитку: від споживацького мисливського та рибальського господарювання вони перейшли до продукуючого скотарсько-хліборобського господарства, що стало величезним поворотом в усьому житті людства. Скотарсько-хліборобські племена за рівнем економічного і культурного розвитку вийшли далеко вперед порівняно зі своїми північними мисливсько-рибальськими сусідами. Велике господарське значення мало також дальше удосконалення кам'яних, кремінних і кістяних знарядь праці. Особливо видатним технічним досягненням була поява гончарного посуду. Усе це сприяло дальшому зростанню населення, яке потребувало розширення своїх територій за рахунок рідконаселених північних земель. «Тому надлишкове населення було змушене робити ті сповнені небезпек великі переселення, які поклали початок утворенню народів стародавньої і сучасної Європи» [Маркс 1961 : 542].

Протягом майже тисячоліття (середина V — середина IV тис. до н. е.) дунайські скотарсько-хліборобські племена, одомашнивши коня, розселялися на північ по широких річкових долинах Рейну, Ельби, Одеру й Вісли і на схід до Верхнього та Середнього Дністра й Південного Бугу. Унаслідок цього розселення на величезному просторі Середньої Європи від Рейну до Дністра та правих приток Дніпра і від Помор-

ської низовини до Дунаю формується більш-менш однорідна археологічна культура лінійно-стрічкової кераміки, з якою співвідноситься європейський ареал індоєвропейської етнічної й мовної спільності [История УССР 1981 : 63—64]. На середину IV тис. до н. е. посилюються процеси етнічного поділу індоєвропейців, що знаходить певне (хоч і не завжди пряме) відображення у виникненні нових археологічних культур та їх численних локальних варіантів. Так, в ареалі культури лінійно-стрічкової кераміки від верхів'їв Дунаю до Вісли на заході й до Сіверського Дінця на сході формується т. зв. накольчаста (або гребінцево-накольчаста) культура, локальний варіант якої, сформований на Середній Наддніпрянщині і в середній течії Сіверського Дінця та на Поліссі на основі автохтонного пізньокроманьйонського населення, дістав назву дніпро-донецької культури [История УССР 1981 : 61, 67]. Південніше на значній території від Наддунайщини до Наддністрянщини й Надбужжя у першій половині IV тис. до н. е., очевидно, унаслідок злиття зайшлих та місцевих племен сформувалася висока за рівнем хліборобська трипільська культура [Рыбаков 1981 а : 146—147], що згодом поширилась аж до Середнього Дніпра, перекривши значну частину дніпро-донецької культури. Як гадають дослідники, саме трипільці занесли на Наддніпрянщину перші злаки, привели деяких домашніх тварин тощо [Телегин 1982 : 36, 56]. Усі ці культури проіснували майже тисячоліття (до кінця III тис. до н. е.), і, вірогідно, в їх надрах намітились етномовні контури майбутніх європейських народів: германців, кельтів, балтів, слов'ян, даків, фракійців, іллірійців та ін.

У середині III тис. до н. е. унаслідок 1500-річного успішного розвитку енеолітичні скотарсько-хліборобські племена піднялися на вищий щабель економічного й суспільного життя: вони досконало освоїли скотарство, колісний транспорт, запряжений волами, оволоділи верховим конем. Первісна соціально нівельована однорідність племен змінилася соціально диференційованим суспільством: виділились вожді і воїни-вершники. Збільшення кількості худоби, можливість пересуватися на далекі відстані під охороною воїнів, розвиток обміну — усе це сприяло посиленню дальшої соціальної нерівності в суспільстві, військовим походам і колонізації нових земель.

На кінець III тис. до н. е. індоєвропейські скотарсько-хліборобські племена, відомі в археології як носії культури кулеподібних амфор, зайняли басейни Ельби, Одеру й Вісли аж до Рейну на заході, досягли Ютландії і південної Скандінавії на півночі, заселили південне й східне узбережжя Бал-

тійського моря від Ютландії до Німану, а згодом підкорили пізньотрипільське населення сучасної Волині й Поділля, зайняли значну територію Дніпровського Правобережжя [Горнунг 1963 : 54; Рыбаков 1981а : 149—150, 230—232; История УССР 1981 : 96]. Очевидно, у цей самий час виникають первісні союзи племен і відбувається консолідація окремих племінних діалектів у більші діалектні масиви. На думку деяких дослідників, племена культури кулеподібних амфор були предками протогерманців, протобалтів і протослов'ян [Горнунг 1963 : 71—74], хоч, звичайно, не виключається наявність у ній і інших етносів.

В епоху бронзи (друга половина III — перша половина II тис. до н. е.) значна частина культури кулеподібних амфор між Віслою і Дніпром у результаті складних етногенетичних процесів і взаємодії з сусідніми етносами (зокрема на території сучасної України — з степовими племенами) переросла в культуру шнурової кераміки (або бойових сокир). У кінці III — на початку II тис. до н. е. войовничі кінні пастухи цієї культури стали розселятися на північний схід, зайнявши Верхню й Середню Наддніпрянщину, Верхню й Середню Волгу. Таким чином, культура шнурової кераміки займала велику територію Західної та Східної Європи від Рейну до Волги й від південної Скандінавії до Середнього Дніпра, Наддністрянщини й Верхньої Наддунайщини, поділяючись на численні локальні варіанти. Більшість лінгвістів і археологів вважає, що саме племена цієї культури становили одну з компактних груп стародавніх індоєвропейців і були предками слов'ян (центральний і південний ареал), балтів (північно-східний ареал) та германців (північний і західний ареал) [Рыбаков 1981а : 230—232; История УССР 1981 ; 117—118]. Вірогідно, в епоху культури шнурової кераміки відбувається й помітне увиразнення меж між окремими індоєвропейськими етносами, хоч етногенетичні процеси в різних європейських регіонах відбувалися не одночасно і не однаково інтенсивно.

Як свідчить історія стародавніх цивілізацій Європи й Азії, в примітивному первісно-общинному суспільстві при майже повній залежності людини від навколишнього середовища суспільно-економічний прогрес і зумовлені ним етногенетичні процеси найшвидше й найінтенсивніше відбувалися в сприятливих умовах півдня і помітно уповільнювались у напрямі на північ. Це саме спостерігається і в розвитку середньоєвропейських племен пізнього енеоліту — початку бронзового віку. Найновіші лінгвістичні дослідження дозволяють міркувати, що диференціація індоєвропейської мовної спільності на Європейському континенті відбулася найраніше саме на півдні Центральної Європи. У кінці III — на початку II тис. до н. е.

на Балканах почала формуватися давньогрецька народність, у північно-західній частині Балкан виділились іллірійці, ще далі на північний захід — кельти, на Апеннінах — італіки. У Центральній і Західній Європі в ареалі культури шнурової кераміки, вірогідно, відбувалося все помітніше розмежування між протогерманцями, з одного боку, і протобалтами та протослов'янами, з другого [1]. Разом з тим, між Середнім Дунаєм і Тисою стали чіткіше вирізнятися протослов'яни (ранні праслов'яни) з численними протослов'янськими діалектами [Трубачев 1984б : 23—26], що формувалися на основі середньодунайських індоєвропейських діалектів [Polak 1973 : 125]. На думку О. М. Трубачова, саме середньодунайський етномовний ареал кінця III тис. до н. е. був найранішою територією праслов'янських племен [Трубачев 1983 : 233—235, 1985а : 8—13], що цілком вірогідно. За даними антропології, формування слов'ян відбулося в зоні контакту представників південного та північного відгалуження європеоїдної раси. На думку спеціалістів, антропологічний варіант, що став основним в антропологічному складі слов'янських народів, виділився, очевидно, у центральних районах Середньої Європи [Алексеева, Алексеев 1973 : 221—222; Алексеева 1973а : 248—252, 270], тобто над Середнім Дунаєм. Лише гіпотеза середньодунайської прабатьківщини слов'ян задовільно пояснює незрозумілий потяг слов'янських племен до Дунаю в епоху Великого переселення народів V—VI ст. н. е. [Трубачев 1982 : 11] і стійку пам'ять про нього серед усіх слов'янських і деяких прибалтійських народів, більшість яких ніколи не була пов'язана з цією річкою ні географічно, ні історично [Jagič 1876 : 313; Климчук, Шепелевич 1973 : 211—214]. «Мрія про благодатні дунайські землі, пам'ять про них як про «землю предків і достатку» постійно зберігалась у народних переказах східного слов'янства і до початку XII ст. постійно освіжалася різними подіями його політичного та культурного життя» [Мачинский 1981а : 117]. Як відомо, символ Дунаю найчастіше виступає в старовинних народних піснях, особливо в поширеному ще за язичницької доби календарному та обрядовому фольклорі, що виник набагато раніше Київської Русі і походів київських князів, зокрема Святослава Ігоревича (945—972), на Візантію, під час яких східні слов'яни, на думку багатьох дослідників, нібито вперше познайомилися з Дунаєм. Усе це вказує на те, що образ Дунаю в слов'янсько-

---

[1] З антропологічного погляду слов'яни, протиставляючись у цілому германцям, виявляють найбільшу схожість із балтами. Це дало підставу для припущення про єдиний балто-слов'янський антропологічний субстрат [Алексеева 1973а : 252—253, 1973б : 82].

му фольклорі з'явився разом з формуванням фольклорної символіки й образної системи, а не був запозичений пізніше, після міграції слов'янських племен на південь. Навпаки, загальний рух різних племен Середньої й Південної Європи аж до початку н. е. відбувався з півдня на північ.

Приблизно протягом першої половини II тис. до н. е. унаслідок міграцій праслов'янських племен на північ (можливо, під натиском волохів-кельтів) їхній ареал дещо змістився і значно розширився: праслов'янські племена разом з кельтами [Трубачев 1985б : 5] освоїли заселене іншими індоєвропейськими племенами Вісло-Одерське межиріччя, де вперше стали безпосередніми сусідами прабалтів [2], а також зону нинішнього Лісостепу від Прип'яті до Верхнього Дністра (звідки даки, що жили тут раніше, відступили до Нижнього Дунаю) і до зони Степів на півдні та до Середнього Дніпра на сході. Тут виник місцевий варіант культури шнурової кераміки — середньодніпровська культура. У континентальній частині південної Прибалтики і в Східній Європі північніше Прип'яті формувалися прабалти, які протягом II тис. до н. е. зайняли також прибережні землі південної та південно-східної Прибалтики, всю центральну лісову зону північніше Прип'яті й Сейму до вододілу Західної Двіни й Волги і до верхньої та середньої течії Оки. Межа між середньоєвропейськими культурами, до яких належали й праслов'яни, і наддніпрянсько-балтійськими культурами в Східній Європі, що встановилася по річках Ясельді, Прип'яті (від гирла Ясельди до гирла Горині) й по Горині, чітко простежується в усі археологічні періоди, починаючи з середини неоліту (середина III тис. до н. е.) і з незначними змінами збереглася до нашого часу. Ця археологічна межа в деталях збігається з давньою межею розселення слов'ян і балтів, встановленою за мовними (гідронімічними й лексичними) даними. Пізніше Ясельда і Прип'ять стали відділяти території заселення українців та білорусів [Кухаренко 1968 : 35—40]. У Центральній Європі межа між прабалтами і праслов'янами, очевидно, була дуже невиразна з широкою смугою перехідних або змішаних говорів. На північному сході за балтами формувалися численні фінно-угорські племена. Внутрішнє переміщення племен, освоєння ними нових територій і зміна етнічно-племінної карти Європи тривали безперервно, поступово уповільнюючись, близько тисячоліття [Рыбаков 1981а : 151, 1982 : 14].

---

[2] Проте тісні балто-слов'янські контакти почалися, мабуть, значно пізніше — в останню третину I тис. до н. е. (ранній залізний вік), оскільки спільною для балтійських і слов'янських мов є сама назва заліза, тоді як спільні балто-слов'янські назви давніших металів — міді й бронзи — відсутні [Трубачев 1983 : 237].

Наведена локалізація ранніх етносів Центральної і Східної Європи схематична і дуже умовна, оскільки дослідникові постійно треба зважати на рухомість етнічних ареалів, на співіснування різних етносів навіть у межах одного ареалу, на розмитість і нестійкість давніх етнічних меж і взаємопроникливість етнічних територій, зокрема, й праслов'янської [Трубачев 1974 : 60—61, 1982 : 12, 24]. Однак на вірогідність цієї локалізації вказують ранні балто-дако-фракійські, іллірійсько-слов'янські, кельто-слов'янські, праіталійсько-слов'янські зв'язки, встановлені за лінгвістичними даними й гіпотетично віднесені до III тис. до н. е. [Топоров 1977а : 81—82, 1977б : 43; Трубачев 1968 : 276—278, 284; 1982 : 17—19; Gołąb 1972 : 53—55, 1977 : 16].

На середину II тис. до н. е. спостерігається стабілізація етноплемінної карти Європи й консолідація споріднених племен. Про це свідчать стійкі й досить великі за обсягом археологічні спільності. Однією з них була тшинецько-комарівська племінна спільність (XV—XI ст. до н. е.) з близьким типом господарювання і приблизно однаковим рівнем культури, що виникла на значній території від Середнього Одера до Середньої Наддніпрянщини і від верхнього Полісся до Прикарпаття й басейну правих приток Дністра [Березанская 1972, мал. 45, 50; Рыбаков 1978 : 188; 1979 : 225—226, 1981а : 221—223, 249—267] у процесі поступової консолідації осілих скотарсько-хліборобських племен у великі етнічні масиви.

Наступність відомих сучасній науці археологічних культур в ареалі від Одера до Дніпра, а, отже, безперервність етногенетичного процесу на цих територіях, де згодом на історичній арені з'являються слов'яни, дали підстави багатьом дослідникам для припущення про пряме відношення племен тшинецько-комарівської культури до етногенезу слов'ян [Горнунг 1963 : 3, 4, 49, 107; Рыбаков 1978 : 183]. Локальні варіанти цієї культури (нині виділяють 10—15 таких варіантів) могли співвідноситися з стародавніми союзами племен, а, можливо, і з ранніми діалектами праслов'янської мови [Рыбаков 1982 : 14]. Північний ареал тшинецько-комарівської культури, очевидно, займали праслов'яни і прабалти [История УССР 1981 : 120—121]. Проте поширювана останнім часом гіпотеза про можливість походження слов'ян від балтів, як і праслов'янської мови від одного з окраїнних балтійських діалектів [Lehr-Spławiński 1946 : 144; Лер-Сплавинский 1964 : 136; Иванов, Топоров 1961 : 303; Топоров 1961 : 213; Mažiulis 1970 : 314—317, 1981 : 7 та ін.], на наш погляд, малоймовірна. Нині виявляється все більше аргументів на користь тези про самобутній, незалежний від балтів розвиток праслов'янських племен і праслов'янської мови [Ванагас 1983 : 23—

24; Откупщиков 1983[1]: 53—66; Трубачев 1983 : 239—240], хоч у цілому ця проблема поки що залишається дискусійною [Русанівський, Гриценко 1984 : 79].

У середині II тис. до н. е., коли в Середземномор'ї виникло класове суспільство, унаслідок міграцій, війн і завоювань, культурної та мовної взаємодії племен старі племінні спільності розпадалися і складалися нові спільності з різноетнічних і різномовних племен. Зокрема, у північній частині Центральної Європи (у межиріччі Верхньої Ельби і Вісли до Середнього Дунаю та верхів'їв Західного Бугу на півдні й до Горині на сході) виникла лужицька археологічна культура (XIII—V ст. до н. е.), що, вірогідно, включала в себе західну й південну частини праслов'янського світу, якусь частину кельтських та іллірійських племен [Рыбаков 1982 : 16]. На північній окраїні лужицької культури під впливом західнобалтійської поморської культури згодом сформувалася т. зв. культура підклошових поховань (приблизно V—I ст. до н. е.), яка в середньолатенський час поширилась до середньої течії Одеру на заході й до Прип'ятського Полісся та Волині на сході [Седов 1979 : 44—52, 1983 : 101—102]. Деякі дослідники вважають племена цієї культури найранішими слов'янами, в середовищі яких почала формуватися праслов'янська мова [Седов 1978а : 231, 1979 : 51, 1983 : 101].

Східну частину давнього праслов'янського ареалу (сучасний український лісостеп) і далі населяли стародавні скотарсько-хліборобські племена — нащадки тшинецько-комарівської культури. На лісостеповому Правобережжі нинішньої України (від Середнього Дніпра до Горині) на основі тшинецько-комарівських племен виникла праслов'янська білогрудівська культура (XII—X ст. до н. е.) [История УССР 1981 : 123]. Пізніше, протягом X—VII ст. до н. е., синхронно з лужицькими племенами у лісостеповій смузі між Верхнім Дністром і Дніпром південніше умовної лінії Житомир — Київ [Тереножкин 1961 : 200, мал. 14; Мельниковская 1967 : 164—166], у басейнах Тясмину й Росі, а з VIII—VII ст. до н. е.— і в нижній течії Ворскли [Рыбаков 1979 : 142, 226] жили племена чорноліської (на думку Б. О. Рибакова, також праслов'янської) культури [Рыбаков 1978 : 189—190; 1981а : 224—225; 1981б : 58, 63; 1982 : 16], хоч деякі дослідники вважають ці племена фракійськими [Березанская 1985 : 14—15].

За Б. О. Рибаковим, на початок залізного віку чорноліські племена досягли високого ступеня економічного й культурного розвитку. Докорінний переворот у господарюванні (запровадження орного хліборобства) і військовій справі (поява кованої залізної зброї) вивів східну частину праслов'ян на найвищий, за висловом Б. О. Рибакова, переддержавний

ступінь розвитку первіснообщинного ладу [Рыбаков 1981а : 59]. Чорноліське населення мало високорозвинений фольклор, у якому відображалася міфологічно оформлена історія племен з території Середньої Наддніпрянщини й Надбужжя протягом майже тисячоліття. Дещо трансформовані чорнолісьі міфи X—VII ст. до н. е. збереглися у фольклорі східних слов'ян аж до нашого століття [Рыбаков 1979 : 215—216, 1981а : 227, 1982 : 24—25]. Живучи по сусідству з войовничими кіммерійцями, чорноліське населення навчилося будувати на південних рубежах міцні фортеці й створило союз чотирьох племінних об'єднань (царств), відомих з античних джерел під загальною назвою *сколоти* [Рыбаков 1979 : 218, 1982 : 24; История УССР 1981 : 137—139], яку зафіксував Геродот як самоназву ряду хліборобських племен лісостепової Наддніпрянщини.

Протягом тшинецько-комарівської епохи і, мабуть, на початковому етапі лужицького періоду, очевидно, завершилось формування основних особливостей праслов'янської мови, що відрізняли її від інших індоєвропейських мовних систем, і намітилися провідні тенденції дальшого мовного розвитку.

Сучасні досягнення порівняльно-історичного мовознавства дозволяють встановити відносно хронологічну послідовність основних фонетичних і граматичних процесів у праслов'янській мові з великою достовірністю й високою надійністю. «За достовірністю й за кількістю реконструйованих елементів праслов'янська мова може бути зіставлена з латинською по відношенню до романських» [Иванов, Топоров 1983 : 152].

Слід гадати, що протягом першого з трьох основних етапів у розвитку праслов'янської мови (кінець III тис. до н. е.— XI ст. до н. е.) у галузі фонетики відбулися такі найважливіші зміни: а) злиття голосних ă, ŏ > ă°; ā, ō > ā°; б) поява якісних відмінностей між довгими і короткими голосними, зокрема початок переходу ŭ, ĭ > ъ, ь; в) скорочення довгих голосних — перших компонентів дифтонгів і дифтонгічних сполучень; г) перетворення ē > ě (ѣ); д) делабіалізація ū і перетворення його артикуляції в *у* (*ы*); е) значні видозміни акцентологічної системи праслов'янської мови і ряд інших перетворень [детальніше див.: Бернштейн 1961 : 160—165; Филин 1962 : 101—103; Вступ 1966 : 33—40; Історія укр. мови 1979 : 96—101, 124].

У VII ст. до н. е. в причорноморських степах з'явилися зі сходу могутні ірановомовні племена скіфів. Кіммерійці змушені були відступити на південь через Кавказ до країн Передньої Азії, а скіфи в степовому Причорномор'ї створили політичне об'єднання державного типу. Сколотський племінний союз на-

щадків чорноліської культури Правобережного Лісостепу увійшов до великої федерації, що дістала умовну назву Скіфія [Граков, Мелюкова 1953 : 126; Тереножкин 1961 : 343—344; 1977 : 5]. Настав якісно новий (за класифікацією Б. О. Рибакова — лужицько-скіфський) етап праслов'янської історії, при якому праслов'янська територія від Одера до Дніпра втратила свою єдність. Західна частина праслов'янських земель, як і раніше, перебувала в сфері впливу лужицької культури, що тяжіла до германського та кельто-іллірійського світу [Третьяков 1953 : 132—134; Седов 1983 : 99; Трубачев 1983 : 161, 162, 253, 269], а східна — до іраномовної скіфської культури, що перебувала під великим впливом культури Стародавньої Греції та грецьких колоній Північного Причорномор'я. Усе це спричинилося до того, що дальший етнічний і мовний розвиток праслов'янських племен в обох частинах відбувався по-різному. Праслов'яни-сколоти у Скіфській державі, особливо у наддніпрянському культурно-племінному регіоні (північна частина нинішньої Кіровоградщини, Черкащина й Київщина), зазнали інтенсивного асиміляторського впливу скіфської культури (аж до повної асиміляції деяких праслов'янських племен), що простежується на мовному, археологічному й етнографічному матеріалі [Трубачев 1967 : 25—33; Абаев 1960 : 5—7, 1964а : 90—99, 1965 : 54—79; Топоров 1960 : 3—11; Мавродин 1978 : 50; Рыбаков 1948 : 99, 117; Седов 1972 : 118; Алексеева 1973а : 201—203; История УССР 1981 : 160—161; Півторак 1982 : 34—35, про «скіфський період» в історії праслов'янської мови див.: Абаев 1949 : 151—190]. В умовах посиленої асиміляції праслов'янських племен та іранізації їхніх племінних діалектів східнослов'янські мовні процеси у східній частині праслов'янського етномовного ареалу, крім північно-західного регіону, не мали сприятливого грунту для свого розвитку й через те уповільнились, а подекуди навіть припинилися. Але до глибокого необоротного впливу на звуковий склад і граматичну будову праслов'янської мови цього ареалу, як справедливо відзначає О. М. Трубачов, справа, очевидно, не дійшла [Трубачев 1983 : 257].

У західній частині праслов'янського етномовного ареалу, що перебувала в історично сприятливіших умовах, етнокультурні та етномовні процеси відбувалися значно інтенсивніше. Найновіші топонімічні, внутрішньолінгвістичні, археологічні, антропологічні та інші дослідження дозволяють припустити, що саме в західній і південно-західній частинах праслов'янського ареалу (переважно між Віслою і Горинню та на суміжних південних територіях) у період приблизно з X ст. до н. е. до початку н. е. (середньопраслов'янський період) праслов'янська мова унаслідок закономірностей внутрішнього розвитку

і змішування праслов'ян з іншими етномовними групами зазнала ряду важливих змін і перетворень на всіх мовних рівнях (обгрунтування реальності західнопраслов'янського етнокультурного й етномовного ареалу див.: Півторак 1982 : 36—37). Найістотніші зрушення в цей час відбулись у фонетичній системі праслов'янської мови, що були зумовлені переважно дією характерної для всього середньопраслов'янського періоду тенденції до посилення взаємозв'язку між фонетичними елементами складу, «яка становила один з найбільш послідовних проявів загальномовного закону асиміляції звуків у мовному потоці» [Вступ 1966 : 42].

До середнього етапу праслов'янської мови слід віднести асиміляційне пом'якшення, а далі — й злиття частини приголосних фонем перед наступним j, що помітно вплинуло на розвиток консонантизму, на структуру складу й на словотвір, перехід ē в $ě_1$, а також (орієнтовно — з VI—V ст. до н. е.— пор. Богородицкий 1935 : 277) м'яких задньоязикових приголосних g', k', x' у шиплячі dž', č', š' (перша перехідна палаталізація задньоязикових приголосних). Але найважливішим фонетичним явищем цього періоду була дія закону відкритого складу, згідно з яким унаслідок постійного зростання звучності складу всі закриті склади різними шляхами перейшли у відкриті, та закону складового сингармонізму. У зв'язку з цим відбулися важливі позиційні зміни у фонемному складі та в складоподілі праслов'янської мови. Усі ці фонетичні зрушення викликали також нові інтонаційно-часокількісні перетворення та ін. [детальніше див.: Бернштейн 1961 : 48—49, 182—211, 216—225; Филин 1962 : 103, 110, 227—260; 1972 : 160—161; Журавлев 1965 : 32—43; Вступ 1966 : 41—79; Історія укр. мови 1979 : 88, 101—135, 161—165; Колесов 1980 : 13—17; Півторак 1982: 38—40].

1.2. ФОРМУВАННЯ ДІАЛЕКТНИХ ЗОН У ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ

У III ст. до н. е. під впливом внутрішніх протиріч Скіфська держава занепала, і провідна роль в історичному та культурному житті південного ареалу Східної Європи перейшла до сарматів [История УССР 1981 : 188; Этн. карта 1985 : 5—10], що рухалися з пониззя Дону до Середнього Дунаю. У зв'язку з цим відбулися глибокі зміни і в житті населення Правобережного Лісостепу. Сармати не створили в причорноморських степах міцного політичного об'єднання, завдяки чому лісостепові праслов'янські племена змогли відмежуватися від іранського світу, відродити старі доскіфські традиції і відновити свою самобутню культуру [Рыбаков 1981а : 64,

1982 : 31; История УССР 1981 : 161]. У ході міграційних рухів та взаємовпливів різних племен окремі мовні риси поширювались на сусідні східні території, де значною мірою нівелювались етнічні та діалектні особливості, які нерідко являли собою різні етапи тих етномовних процесів, що у вісло-західнополіському ареалі вже завершилися. Східна частина праслов'ян знову стала тяжіти до етнічно близького західного праслов'янського ареалу, де на цей час розпалися лужицькі кельто-слов'яно-іллірійські зв'язки. Слов'янство знову на 300 років відродило свою єдність (Таціт, Пліній і Птолемей називають слов'янські племена венетами), хоч повної тотожності в обох частинах, що довго жили різним життям, так і не було досягнуто [Рыбаков 1981а : 227]. Усе це знаменувало перехід до нового, післяскіфського етапу розвитку праслов'ян, пов'язаного із зовнішньо близькими між собою пшеворською та зарубинецькою культурами, у створенні яких участь слов'янських племен безсумнівна, та в цілому неслов'янською культурою Поенешти — Лукашівка, серед носіїв якої могли бути також і слов'янські угруповання.

Пшеворська культура (кінець III ст. до н. е.— початок V ст. н. е.) виникла між Одером і Західним Бугом (територія сучасної середньої та південної Польщі), очевидно, внаслідок дальшої еволюції праслов'янських племен та змішування їх з іншими племенами (насамперед з провідними в Одерському регіоні германцями й кельтами), що підтверджується лінгвістичними, археологічними й етнографічними даними [Бернштейн 1961 : 94—95, 98—99; Филин 1962 : 103—106, 115, 137; Трубачев 1983 : 253; Третьяков 1953 : 132—134; Русанова 1976 : 205—215; Седов 1979 : 71, 74; 1983 : 102—105]. Східна частина пшеворського ареалу у пізньолатенський період заходила на сучасну східнослов'янську територію і локалізувалася в басейнах Західного Бугу (західна Волинь) та Верхнього Дністра [Этн. карта 1985 : 26; Археология УССР 1986 : 53]. На початку н. е. племена пшеворської культури (найвірогідніше, з Сілезького регіону) просунулись на північ і досягли Балтійського узбережжя в межиріччі Вісли й Одера [Седов 1979 : 136]. Є певні підстави припускати, що окремі групи носіїв пшеворської культури проникли у Карпати через гірські перевали і могли справити певний вплив на формування місцевих карпатських культур [Смішко 1960 : 148—152; Этн. карта 1985 : 67].

Синхронна з пшеворською зарубинецька культура (кінець III ст. до н. е.— II ст. н. е.) сформувалася між Західним Бугом, Прип'яттю і Россю, Тясмином та в басейнах Березини, Сожа і Десни [Максимов 1972 : 135; Этн. карта 1985 : 15; Археология УССР 1986 : 15, 31] у результаті складної культурно-етнічної інтеграції праслов'янських племен пізньопоморсько-

підклошової культури, що просувалися на південний схід у басейни Дністра, Прута й Дніпра, з місцевим населенням — з милоградськими племенами на півночі (історичними неврами, які, на нашу думку, становили змішане слов'яно-балтійське населення)[3] і з сколотами — нащадками чорноліських племен на півдні при значних нівелюючих латенських (кельтських) впливах. Центр зарубинецької культури містився на Середній Наддніпрянщині, в ареалі майбутніх полян [Нов. данные 1969; Максимов 1972 : 117, 127, 135; 1978 : 55; Мачинский 1976 : 92; Седов 1972 : 134—135; 1979 : 76; Этн. карта 1985 : 16—17]. З етнічного погляду зарубинецька культура, найвірогідніше, являла собою конфедерацію племен з близькоспорідненими говорами [Седов 1972 : 124—125; Максимов 1978 : 55; Винокур 1983 : 112]. У північному та в північно-східному ареалі це, очевидно, було змішане балто-слов'янське населення, де на різних територіях переважав то один, то інший етнічний компонент [Седов 1977 : 35, 1979 : 76; Трубачев 1982 : 24]. У середньонаддніпрянському й поліському ареалах зарубинецька культура, найвірогідніше, була праслов'янською [Археология УССР 1986 : 34].

Бурхливі етногенетичні процеси у зв'язку з формуванням зарубинецької культури внесли значні корективи в розмежування західної і східної частин праслов'янського ареалу: між ними намітилася нова визначальна межа, що збігалася з межею між зарубинецькою та пшеворською культурами приблизно по Західному Бугу. Давнє ж розмежування цього регіону по Ясельді — Прип'яті — Горині набуло локального значення в межах східнопраслов'янського ареалу.

Нове розмежування праслов'янської території, простежуване за археологічними культурами і зумовлене певними етногенетичними процесами, свідчило і про початок значної діалектної диференціації праслов'янської мови. Хоч межі найдавніших діалектних зон, як правило, не збігаються з сучасними внутрішньослов'янськими лінгвістичними межами [Филин 1972 : 27], основні тенденції пізнішого членування слов'янських мовних груп намітились уже в той час. Очевидно, ще з кінця III ст. до н. е. беруть початок перші ознаки розмежування майбутніх західних і східних слов'янських мов. Розходження між західною і східною діалектними зонами почалися з ледве помітних і з часом усе виразніших відмінностей у вимові носових голосних та ě, різних рефлексів задньоязи-

[3] Деякі дослідники вважають милоградську археологічну культуру виключно слов'янською [Мельниковская 1967 : 175; Рыбаков 1979 : 146—148, 189]. І. І. Артеменко [1973 : 20] припускає етнічно змішаний характер цієї культури, а О. М. Трубачов [1983 : 255] схиляється до думки, що історичні неври були кельтами.

кового $x' > (š' — s')$, а згодом — і сполучень gv, kv унаслідок другої палаталізації задньоязикових перед голосними переднього ряду (приблизно в I—II ст. н. е.); пізніше ці відмінності підсилились неоднаковим розвитком груп dj, tj, dl, tl, пом'якшених губних приголосних (b', p', m', v' — bl, pl, ml, vl), початкового je- тощо [Филин 1962 : 174—205; Історія укр. мови 1979 : 119—122].

На кінець I ст. до н. е. кількість відмінних західних і східних ізоглос праслов'янської мови зросла настільки, що виникли дві чітко протиставлювані зони праслов'янської мовної території — західна і східна — з проміжними перехідними говорами [Бернштейн 1961 : 69, карта 4; Седов 1979 : 54, мал. 8]. Межа між цими зонами, очевидно, часто змінювалась, але в основному проходила по Західному Бугу й приблизно збігалася з межею між пшеворською та зарубинецькою культурами. Територіально обмежений північний ареал пшеворської культури, здавна втягнутий у сферу формування балтійського мовного союзу, слід гадати, вже з першої чверті I тис. н. е. виділився в межах західнопраслов'янської діалектної зони лише йому властивими діалектизмами, як, наприклад, відомим і в балтійських мовах переходом dl, tl > gl, kl, нерегулярністю т. зв. третьої палаталізації задньоязикових приголосних, а також рефлексом псл. ždj > žg', що пізніше стали характерними і для новгородського діалекту [Furdal 1961 : 33].

Культура Поенешти — Лукашівка (III ст. до н. е.— друга половина I ст. до н. е.) на Дністрі й Пруті (на території сучасної Прикарпатської України, Молдавії та Румунії) виникла, найвірогідніше, на основі місцевого гето-дакійського субстрату внаслідок припливу різноетнічних племен Середньої й Північної Європи, насамперед пізньопоморської (західнобалтійської) культури та германських елементів [Этн. карта 1985 : 24; Археология УССР 1986 : 43]. Той факт, що на особливостях цієї культури спостерігається помітний вплив культури пшеворських племен, може свідчити про наявність серед поенешто-лукашівського населення також і слов'ян. У зв'язку з цим привертає увагу постійний приплив у Прикарпаття населення з Північно-Східної та Центральної Європи, зокрема і з Вісло-Одерського межиріччя, що тривав протягом усього ранньоримського періоду аж до кінця II ст. н. е. [Вакуленко 1985 : 16; Этн. карта 1985 : 24—26]. За таких обставин поява в Карпатсько-Дністровському регіоні ранньослов'янського населення з діалектами західнопраслов'янського типу вже в той час цілком вірогідна. В майбутньому воно не раз поповнювалось новими потоками переселенців із західної частини праслов'янського етномовного ареалу. Специфічні гірські умови життя сприяли консервації мовних особливостей слов'ян

цього регіону і формуванню «карпатизмів», що з часом, мабуть, стало однією з причин виразної своєрідності карпатських і прикарпатських говорів. Окремі їхні мовні особливості, в тому числі й фонетичні, вказують на їх спорідненість з деякими західнослов'янськими діалектами, про що йтиметься далі.

1.3. ЕТНОМОВНА СИТУАЦІЯ В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ АРЕАЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ І ТИС. Н. Е. РОЗПАД ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЕТНОМОВНОЇ ЄДНОСТІ

З I ст. н. е. розпочалася масова міграція слов'янських племен Середньої Наддніпрянщини (мабуть, під натиском сарматів) на північний схід, де вони розселялися по лівих притоках Дніпра на землях з переважаючим на той час балтійським населенням, зливаючись з балтами в одних випадках і асимілюючи їх в інших [Третьяков 1974 : 9]. На рубежі I—II ст. н. е. слов'янський вплив поширився на басейни Десни, Сожа і могилівську течію Дніпра, а в II—III ст. слов'яни з'являються і в басейні Верхньої Оки [Топоров, Трубачев 1962 : 244, карта 9; Трубачев 1968 : 270; Никонов 1968 : 201; Третьяков 1974 : 9]. Інші групи слов'янських племен у I—II ст. н. е. вирушили на південний захід і освоїли середню течію Південного Бугу, нашарувавшись тут на сарматський і частково на фракійський субстрат [Хавлюк 1974].

Розселення слов'янських племен на верхньонаддніпрянських та верхньоокських землях спочатку не внесло докорінних змін у місцеву етномовну ситуацію. Ці племена, як правило, зазнавали асиміляції з боку балтів і, таким чином, поповнювали балтійське населення цього краю. У басейні Верхньої Оки в межах давньої верхньоокської культури епохи заліза під впливом зарубинецького слов'янського населення в IV—VII ст. н. е. формується балтійське плем'я голядь, археологічним відповідником якого є мощинська культура і рештки якого, згідно з руським літописом, ще в XI—XII ст. жили по притоці Оки — р. Протві [Третьяков 1970 : 66; Седов 1970 : 38—48; 1977 : 35; 1982 : 41—45]. Лише з появою нових міграційних потоків співвідношення слов'ян і балтів поступово стало мінятися.

На автохтонних балтійських землях балти й слов'яни часто жили черезсмужно або й змішано, в чому виявилась своєрідність слов'янської колонізації південно-східного балтійського ареалу. Досить тривала (протягом кількох століть) і переважно мирна міграція слов'ян у середовище балтів,

їх постійне сусідство на величезних територіях з рухомими межами в тотожних природно-географічних і схожих суспільно-економічних умовах спричинилися до неминучого взаємопроникнення і взаємозбагачення слов'янської та місцевої культур і, без сумніву, до активної ролі балтійського субстрату в слов'янському етно- і глотогенезі в цьому ареалі, тобто до того глибокого й багатогранного вияву балто-слов'янських взаємовпливів [Седов 1977 : 36], що за умов військово-насильницької колонізації був би неможливий.

З кінця II ст. н. е., і особливо в IV—V ст., нові потоки слов'ян з півночі проникають у Наддунайщину. З початку VI ст. під час Великого переселення народів рух слов'ян на Дунай і на Балкани посилився. Тут почала формуватися південна група слов'ян із своєрідними діалектами, на основі яких згодом виникли південнослов'янські мови [Мачинский 1981б : 31—52].

Складні етнічні й мовні процеси відбувались на давніх праслов'янських і сусідніх з ними землях у II—IV ст. н. е. (за класифікацією Б. О. Рибакова — черняхівсько-пізньопшеворський період). Для більшості праслов'янських земель це був щасливий період, який автор «Слова о полку Ігоревім» назвав «трояновими віками». У цей час Римська імперія за імператора Траяна (98—117 рр. н. е.), завоювавши Дакію, розширила свої межі аж до земель, заселених праслов'янами та причорноморськими готами, і в процесі взаємовигідної торгівлі Рим протягом трьох століть справляв великий вплив насамперед на слов'ян-хліборобів лісостепової зони, охопленої широким ареалом черняхівської культури.

Черняхівська культура (кінець II—IV ст., у північних районах — V ст.) виникла на основі зарубинецької та пізньоскіфської культури Нижньої Наддніпрянщини на значній території від південного Полісся на півночі до Північного Причорномор'я на півдні й від Задунайщини на південному заході до сучасних Сумщини й Курщини на північному сході з широкою (150—200 км) незаселеною степовою смугою сарматських кочовищ [Баран 1981 : 152; Рыбаков 1982 : 38; Винокур 1983 : 113, 132; Приходнюк 1983 : 183]. Найвірогідніше, це була поліетнічна культура з нашаруванням провінційноримського впливу [Третьяков 1962 : 10; 1970 : 49—50; 1982 : 19, 20, 87; Великанова 1975 : 5—6; Баран 1978 : 25, 26, 36; 1981 : 3—5, 159, 162; Рыбаков 1982 : 38; Винокур 1983 : 112, 127, 131; Этн. карта 1985 : 50; Археология УССР 1986 : 72], до якої входили нащадки скіфів, сарматів, дако-фракійців, а в лісостепах Дніпро-Дністровського межиріччя — слов'яни різного походження: нащадки колишніх сколотів [Рыбаков 1981а : 67; 1982 : 38; Седов 1976 : 99; 1972 : 124—125; 1979 : 89], колонізаційні групи слов'янських племен пізньозаруби-

нецької культури, слов'яни і германці пшеворської культури, а також готи пшеворсько-вельбарської культури, які в кінці II ст. н. е. переселилися з Надвіслення у Дніпровсько-Дністровське межиріччя, досягаючи Чорноморського узбережжя й Дону, і в III—IV ст. справляли значний культурний вплив на цей регіон [Баран 1972 : 120—121; Винокур 1972 : 156—159; Седов 1976 : 97—98; Этн. карта 1985 : 50].

Пшеворські та зарубинецькі племена в Середній Наддніпрянщині розселилися серед іраномовного населення, і в процесі тісних слов'яно-іранських контактів, які, найвірогідніше, набули характеру своєрідного слов'яно-іранського симбіозу, відбувалася поступова слов'янізація місцевого іраномовного населення й сприйняття слов'янами деяких істотних мовних та етнографічно-культурних іранських рис [Третьяков 1974 : 8; Седов 1979 : 99—100], про що свідчить наявність великої кількості іранських паралелей у мові, культурі й релігії слов'ян. Це спричинилося до виникнення в лісостеповій зоні між Верхнім Дністром і Середнім Дніпром (включаючи й нижні течії Сули, Псла та Ворскли) і в поріччі порожистої частини Дніпра своєрідного слов'янського подільсько-дніпровського варіанта черняхівської культури з міцним скіфо-сарматським субстратом [Седов 1972 : 116—129; 1979 : 92—98; 1982 : 27].

Культура слов'ян у чорноземній лісостеповій зоні черняхівського ареалу досягла дуже високого рівня. Тут поширилось плужне хліборобство, з'явились ротаційні жорна і навіть млини для помелу зерна. Слов'яни-черняхівці вдосконалили виплавку заліза й виготовлення посуду (застосовували гончарний круг), кістяних та ювелірних виробів тощо [Рыбаков 1982 : 40]. Це, в свою чергу, сприяло пожвавленню торговельних зв'язків, важливим елементом яких була римська монета.

Розвиток економічних і соціальних відносин, контакти з передовими середземноморськими державами сприяли появі серед черняхівських племен зачатків наукових знань у галузі природничих і технічних наук. Наприклад, деякі металеві знаряддя черняхівської доби дослідники інтерпретують як хірургічні інструменти — ланцети, щипці й т. п. [История УССР 1981 : 272]. Черняхівці створили свій оригінальний хліборобський календар, розшифрований Б. О. Рибаковим. Зображення такого сільськогосподарського календаря у вигляді своєрідних символічних знаків на ритуальному глиняному посуді знайдено на південній Волині й на Київщині [Рыбаков 1962 : 66—89; 1981а : 320—326; 1982 : 39, 40]. У черняхівську епоху (протягом IV—VI ст.) склалася та фольклорна традиція, що пізніше була відображена в давньоруських літописах, билинах і переказах [Рыбаков 1963 : 16—18]. Іс-

нує припущення, що серед черняхівського населення стала поширюватись писемність на основі грецької (на сході) та латинської (на заході) графіки: про це свідчать грецькі й латинські літери на деяких уламках черняхівського посуду та на кістяних виробах [детальніше див.: Винокур 1972 : 98—100; 1983 : 132; Третьяков 1982 : 14; История УССР 1981 : 272; Півторак 1984 : 15—16].

Загальний прогрес етнічно різних черняхівських племен в умовах розпаду старих племінних та родових зв'язків і утвердження соціально-політичних стосунків державного типу, жвавої торгівлі з римськими провінціями [Приходнюк 1980 : 54—55], яка давно переросла старі етнічні й племінні межі, сприяв консолідації різноетнічних племен, нівеляції племінних особливостей і спричинився до того, що етногенетичні процеси в цьому ареалі відбувалися в напрямі формування черняхівської народності [Третьяков 1970 : 50; Винокур 1972 : 103; 1983 : 134].

Однак ця народність так і не склалася: у кінці IV — на початку V ст. н. е. черняхівські племена зазнали нападу перших тюркомовних кочівників — гуннів, після чого серед черняхівських племен стали переважати диференційні процеси. З цим збіглося й падіння Риму, що призвело до занепаду провінційноримських виробничих центрів, припинення припливу римського імпорту. Через втрату основного джерела добробуту — експорту хліба в римські міста Причорномор'я спостерігалось зниження загального рівня культури слов'ян лісостепової Середньої Наддніпрянщини, і вони зрівнялися з менш розвиненими слов'янськими та іншими культурами лісової зони [Рыбаков 1981б : 72]. Тут, у північній частині Середньої і південній частині Верхньої Наддніпрянщини, по Десні та в суміжних ареалах Лівобережного Лісостепу, можливо, до басейну р. Рось на основі пізньозарубинецької культури унаслідок безперервних етноплемінних перегрупувань та інших складних соціальних і політичних процесів у II — середині V ст. н. е. паралельно з черняхівською сформувалася т. зв. київська культура [Даниленко 1976 : 65—92; Максимов, Терпиловский 1978 : 91—107; Третьяков 1982 : 58, 60; Баран 1983 :172; Этн. карта 1985 : 51—59; Археология УССР 1986 100—113].

У південній частині Верхньої Наддніпрянщини, зокрема і в південній Білорусії та в басейнах Березини, Сожа, Сейму й Десни на початку V ст. н. е. на основі київської культури виникла колочинська культура [Седов 1970 : 48—53; 1982 : 33—34; Даниленко 1976 : 82, 87—88, 89; Русанова 1976 : 73—75; Баран 1981 : 170; Этн. карта 1985 : 98; Археология УССР 1986 : 167—174], яка, найвірогідніше, належала слов'янам

(південний ареал) та східним балтам (північна окраїна) [Баран 1978 : 29; 1983 : 174; Археология УССР 1986 : 173—174]. Зв'язок колочинської культури з київською підтверджується майже повним збігом їх ареалів і значною подібністю елементів матеріальної культури [Этн. карта 1985 : 98]. У кінці V — на початку VI ст. колочинська культура з сучасного південнобілоруського регіону просунулась у басейн Середнього Дніпра [Рыбаков 1981б : 41] і перекрила київську культуру.

У північно-східному Прикарпатті між Карпатами та Дністром і частково на Закарпатті у межах кінця II — першої половини V ст. н. е. паралельно з черняхівською культурою існувала своєрідна культура карпатських курганів [Смішко 1960; Этн. карта 1985 : 59—68; Археология УССР 1986 : 113—127], населення якої являло собою змішаний етнос з гето-дакійського і слов'янського компонентів. Наступність між цим населенням римського часу і ранньосередньовічними прикарпатськими племенами простежується за археологічними матеріалами досить чітко і пояснюється насамперед наявністю в обох угрупованнях спільного слов'янського компонента, який в етногенетичному процесі виявився тут провідним [Этн. карта 1985 : 68; Археология УССР 1986 : 126—127].

Занепад провінційноримських виробничих центрів і Велике переселення народів у V—VI ст. (загальний рух європейських племен з півночі на південь, а кочових племен на чолі з гуннами, а потім — з аварами — зі сходу на захід) внесли помітні зміни і в етногенетичну ситуацію в середньому й південному ареалі Східної Європи. Південні степи заселили тюркські племена. Готи з Причорномор'я відійшли в Західну Європу. Пізньозарубинецькі племена з Верхньої Наддніпрянщини й Полісся стали просуватися на південь. Слов'яни вісленського регіону пшеворської культури (найвірогідніше, з ареалу пізнішої Мазовії та Підляшшя) розселялися у східному, західному й південному напрямах, поширившись на Волині, Верхній Наддністрянщині, на наддунайських землях і в басейнах Одера та Ельби. У пізньоримський час племена пшеворської культури перейшли Карпати й освоїли басейн Верхньої Тиси [Седов 1979 : 117; Этн. карта 1985 : 26, 32]. Виникли нові історичні умови, що сприяли деякій нівеляції регіональних особливостей слов'янських племен, зокрема, і в східнослов'янському ареалі, яка, однак, стосувалася переважно зовнішніх культурних, а не етномовних ознак.

У V ст. н. е. на значній території від верхів'їв Псла на сході до верхів'я Південного Бугу, Дністра і Західного Бугу виникла більш-менш однорідна за особливостями кераміки, домобудівництва і певною мірою поховального обряду архео-

логічна культура з двома локальними варіантами — дніпровсько-південнобузьким і дністровсько-прутським, які можна вважати перехідними культурами, що типологічно пов'язують київську культуру на Наддніпрянщині та наддністрянський ареал черняхівської культури із східнослов'янськими ранньосередньовічними культурами VI—VII ст. [Баран 1983 : 173—174], на основі яких формувалися східнослов'янські союзи племен, що потім злилися в давньоруську народність.

У північно-західній частині слов'янського ареалу (нинішня територія північної й середньої Польщі та НДР до межиріччя Одеру й Ельби) з середини I тис. н. е. чітко виділяються південнобалтійські слов'янські племена, засвідчені в VI ст. в Іордана під назвою венеди, що генетично були пов'язані, очевидно, з пшеворською культурою [Седов 1970 : 64—65, 71; 1979 : 133—142]. Вони відзначалися оригінальною керамікою і технікою домобудівництва [Седов 1970 : 64—65] і, вірогідно, своєрідними діалектами, від яких, слід гадати, походять лехітські мови і говори предків східнослов'янських кривичів та ільменських словен [Горнунг 1963 : 4].

З поділом на рубежі н. е. праслов'янської мовної єдності на західну й східну діалектні зони почався її останній, пізньопраслов'янський, період. Від цього часу виникало все більше й більше ізоглос, що відрізняли обидві групи діалектів на фонетичному та інших мовних рівнях. Ця відмінність ще більше поглиблювалась із розселенням східних слов'янських племен на величезних територіях у басейнах Десни, Верхнього Дніпра й Верхньої Оки, оскільки тепер при переважаючих внутрішніх тенденціях мовного розвитку вона стала зумовлюватися ще й дією іншомовних (балтійського і фінно-угорського) субстратів. На півдні, в ареалі слов'янської частини черняхівської культури, істотно впливав іранський субстрат. Усі ці чинники сприяли тому, що при дальшому паралельному розвитку в усіх праслов'янських діалектах тих фонетичних та інших мовних процесів, які діяли або починали діяти ще в ранньому й середньому праслов'янських періодах, результати ряду цих процесів під час розпаду праслов'янської мовної єдності в різних діалектах були різні.

До періоду розпаду праслов'янської мовної єдності, тобто на I—V ст. н. е., слід віднести такі основні фонетичні явища: а) перетворення дифтонгів or, ol, er, el у сполуках типу tort, tolt, tert, telt у ra, la, re, le з подовженням або без подовження голосних; б) розвиток тенденції до зміни ĕ на початку слова перед складом з голосним переднього ряду в jĕ- (переважно в західнослов'янському мовному ареалі) та в ŏ (переважно в східнослов'янському мовному ареалі); в) перетворення дифтонга $\widehat{a^{\circ}i} > ě$ у середині слова перед приголосним та

дифтонгів $a^{o}i$, ei > ě у закінченнях, що спричинилося до нового перехідного пом'якшення (приблизно протягом II—III ст. н. е.) задньоязикових приголосних перед новоутвореними голосними переднього ряду, унаслідок якого виникли нові для праслов'янських говорів м'які свистячі dz'(>z'), c', s' у східному ареалі і dz', c', š' у західному ареалі (друга перехідна палаталізація задньоязикових приголосних); г) виникнення в деяких праслов'янських діалектах епентетичного l у сполученнях губних з наступним j ; д) початок зміни носових голосних ǫ, ę на східнослов'янському грунті у звичайні ротові голосні *у*, *'а* і ряд інших змін [детальніше див.: Филин 1962 : 181—188, 190—193, 195—205; Вступ 1966 : 43, 79—102, 104; Історія укр. мови 1979 : 93, 126].

На середину І тис. н. е. праслов'янська мовна єдність, слід гадати, вже розпалась на окремі діалекти, об'єднані в певні макрозони. У її східному ареалі формувалася східнослов'янська (праруська) діалектно диференційована мовна спільність. Нині є досить підстав вважати, що ще в VI ст. н. е. почали формуватися східнослов'янські племена та їх союзи, і «мати міст руських» Київ був заснований у кінці V ст. не як праслов'янське місто, а як східнослов'янський племінний центр дніпровських полян, що існували разом з іншими племенами. Немає жодних підстав вважати, що глотогенез східних слов'ян набагато відставав від етногенетичних процесів. Тому цілком логічно припустити, що східнослов'янські племена, поряд з етнічними відмінностями, відрізнялись також і своїми діалектами, які, проте, становили єдиний східнослов'янський тип. Отже, існуюча в деяких наукових дослідженнях тенденція продовжувати праслов'янський період аж до VII ст. н. е. і навіть ще далі нічим не виправдана. Разом з тим, слід мати на увазі й той факт, що розпад праслов'янської мовної єдності не виключав дальшого існування окремих спільнослов'янських мовних рис і особливостей.

Характерною особливістю етногенетичного процесу в слов'ян, починаючи з найдавнішого періоду, було те, що при наявності територіально-племінного розчленування слов'янські племена завжди зберігали етнічно-просторову суцільність [Петров 1972 : 27]. Це створювало сприятливі умови для дії поряд з розвитком регіональних етнографічних і діалектних розходжень також і об'єднувальних етномовних тенденцій як в епоху родового ладу, так і в період феодального суспільства. Переважання тієї або іншої тенденції на різних історичних етапах накладало помітний відбиток на хід суспільно-економічного розвитку праслов'янських племен, на особливості їх узаємозв'язків з сусідами, на інтенсивність етногенетичного процесу в цілому.

ЕТНО- І ГЛОТОГЕНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ І тис. н. е.

На середину І тис. н. е. східнослов'янські племена заселяли величезну територію від Закарпаття до Дону і від Надпоріжжя до Волхова. У третій чверті І тис. н. е. вони освоїли Верхню Наддніпрянщину, а в кінці І тис. н. е. досягли Чудського та Ладозького озер, проникли в басейн Західної Двіни, на лівобережжя Верхнього Німану, освоїли Волго-Окське межиріччя [Третьяков 1966 : 246, 270, 302—305]. У цей час, як і раніше, найінтенсивніші етногенетичні процеси відбувалися в південній частині східнослов'янського ареалу.

2.1. СКЛАВІНИ Й АНТИ

На великій території від Середнього Дніпра до межиріччя Верхньої й Середньої Вісли та Ельби і від Прип'яті до Верхнього Дністра, середньої і нижньої течії Дунаю на VI ст. н. е. витворилася й стабілізувалася відносно єдина археологічна культура невисокого рівня, що за керамікою дістала назву празького, або, за іншою термінологією, празько-корчацького типу [Рыбаков 1978 : 185—186; Русанова 1976; Седов 1982 :10; Этн. карта 1985 : 76—85]. Найвірогідніше, ця культура виникла на основі синтезу кількох культур римського часу межиріччя Дніпра, Дністра і Верхньої Вісли [Этн. карта 1985 : 84], а її творцями були нащадки населення вісленського регіону пшеворської культури, що становили окрему локальну групу, правобережна частина населення київської культури, певні групи слов'янського населення черняхівської культури Наддністрянщини та інших слов'янських і неслов'янських угруповань [Седов 1972 : 128; 1979 : 117; 1982 : 19; Русанова 1976 : 84; Баран 1978 : 5—33; Этн. карта 1985 : 84—

85]. Культуру празько-корчацького типу слід вважати не свідченням повторного відродження слов'янської єдності, а результатом «поширення популярної моди у відповідних умовах» [Трубачев 1985б : 12] на різні групи слов'янських і частково неслов'янських племен. Як гадають сучасні дослідники [Седов 1976 : 106—107; 1979 : 117; 1982 : 19; Кобычев 1973 : 77], ареал празько-корчацької культури в загальних рисах відповідає території розселення *склавінів,* відомих за повідомленням готського історика Іордана [Иордан 1960 : 72].

Східна частина культури празько-корчацького типу переважно в межах пізнішого східнослов'янського ареалу (Наддніпрянщина, Полісся, Волинь, Наддністрянщина й Прикарпаття) мала свої місцеві особливості й дістала в археології назву житомирської, корчацької, або житомирсько-корчацької [Третьяков 1966 : 252; Русанова 1976 : 135—136]. Корчацькі пам'ятки VI—VII ст. стали основою культури VIII—IX ст. типу Луки Райковецької [Русанова 1973 : 13; Археология УССР 1986 : 174—191], локальні різновиди якої набули поширення в зоні Правобережного Лісостепу — на Волині, на правобережжі Середньої Наддніпрянщини,— від верхів'їв Західного Бугу й до Середнього Дніпра, включаючи район Києва [Седов 1972 : 92; 1979 : 119], а згодом — і в Прикарпатті й на Закарпатті, на Наддністрянщині [Приходнюк 1980 : 123], і влилися безпосередньо в давньоруську культуру [Седов 1970 : 71].

У лісостеповій смузі Середньої Наддніпрянщини, включаючи середні течії Сули, Псла і Ворскли, за участю нових колонізаційних потоків слов'янського населення з півночі (насамперед населення київської культури) в ареалі подільсько-дніпровського варіанта черняхівської культури в другій половині V—VI ст. н. е. виникла споріднена з ним культура пеньківського типу, пам'ятки якої засвідчені також у Надпоріжжі, по Дніпру між Тясмином і Россю, а також у Прутсько-Дністровському межиріччі і в басейні Нижнього Дунаю, куди пеньківці поступово розселилися з Лісостепу і зустрілися й подекуди змішалися з склавінами [Хавлюк 1963 : 187—201; 1974 : 181—215; Третьяков 1966 : 252; 1970 : 91—93; Седов 1970 : 65—66; 1979 : 112; 1982 : 19, 26—28; Баран 1978 : 18, 30; 1983 : 191; Сухобоков, Юренко 1978 : 133; Приходнюк 1980 : 121; Седов 1982 : 19—20, 28; Археология УССР 1986 : 153—167]. У пеньківський період тривала слов'янізація іранських племен, ослов'янені нащадки яких пізніше стали важливим етнічним компонентом полян. Слов'яни пеньківської культури — це анти, про яких повідомляють Іордан та Прокопій Кессарійський [Рыбаков 1981в : 42; Седов 1982 : 28; Приходнюк 1983 : 191; Этн. карта 1985 : 91]. З на-

селенням пеньківської культури пов'язуються «антські скарби» другої половини VI — початку VIII ст. [Спицын 1928], які Б. О. Рибаков назвав «старожитностями русів» [Рыбаков 1953; 1982 : 69—73].

Етнонім *рус* (hrus) уперше згадується в сірійській хроніці VI ст. н. е. [Пигулевская 1952 : 42—48] стосовно якогось населення в північному Надазов'ї, можливо, окремого племені, етнічна атрибуція якого невідома. Найвірогідніше, роси в другій чверті I тис. н. е.— це одне з іранських племен Середньої Наддніпрянщини в ареалі сучасних гідронімів з коренем *рос-* типу *Рось, Росава, Роставиця* та ін., яке, можливо, входило в антський племінний союз. У процесі слов'янізації місцевого іраномовного населення етнонім *рос (рус, русь)* разом з іншими мовними елементами був сприйнятий слов'янами [Седов 1982 : 111—112] [1]. Цілком вірогідно, що спочатку росами (русами) називалося не все слов'янське населення цього регіону, а лише військові дружинники — творці вузької аристократичної дружинної культури, представленої у «старожитностях русів» зброєю, поясними наборами та своєрідними жіночими прикрасами, на відміну від широкої (географічно) демократичної пеньківської культури [Рыбаков 1980 : 37; 1982 : 75, 98; див. ще: Мачинский 1981 : 129; ЕСГН 1985 : 117—124].

Той факт, що нова соціальна верства воїнів-дружинників як реальна військова, а згодом — і політична сила з своїм укладом життя, побутом, звичаями й характерними ознаками матеріальної та духовної культури найраніше (очевидно, з кінця V ст.— протягом першої половини VI ст.) сформувалася серед антського суспільства в умовах слов'яно-іранського симбіозу, пояснюється цілком конкретними історичними причинами: сусідство і криваві сутички антів з численними ворожими степовими кочівниками вимагали постійної бойової готовності й професійної виучки.

На початку VII ст. анти зіткнулися з аварами і, за припущенням багатьох дослідників, були повністю ними розгромлені, оскільки етнонім *анти* у писемних джерелах після цього більше не згадується. Проте археологічні дані рішуче заперечують ці погляди: у культурних нашаруваннях пеньківських поселень ніяких слідів аварського погрому не виявлено [Седов 1982 : 28]. Поселення антів та їх нащадків між Дніпром і Дунаєм простежуються протягом усього VII ст. і в наступ-

---

[1] У зв'язку з цим привертає увагу також погляд О. М. Трубачова, який небезпідставно вважає за можливе шукати витоки етноніма *русь* в індоарійських реліктах Причорномор'я і зближує його з давньоіндійським rukşa «світло, світлий» [Трубачев 1977 : 26; див. також: Толочко 1987 : 31—35].

ний період. У північних районах пеньківського ареалу частина антів злилася з південно-східним населенням житомирсько-корчацької культури [Седов 1970 : 79; Хавлюк 1974 : 197]. У VII ст. це змішане слов'янське хліборобське населення з'явилось новою колонізаційною хвилею на Лівобережжі Дніпра, просуваючись на північний схід уздовж Сули, Псла і Ворскли і згодом влилося в нову культуру, синхронну з правобережною культурою типу Луки Райковецької — волинцівського та роменського типів, що стали основою літописних сіверян [Археология УССР 1986 : 167].

Нащадками антів у південній частині тясмино-побузьких старожитностей були слов'янські племена IX—XII ст., що залишили середньодніпровські кургани з тілопокладенням в грунтових ямах [Седов 1974а: 118] — уличі, тиверці і хорвати.

Найновіші дослідження матеріальної культури східнослов'янських племінних угруповань V—VII ст. н. е. підтвердили наявність у ній багатьох спільних рис, що свідчить про її глибоку внутрішню єдність. Але в ній уже чітко виділились три локальні групи, археологічно представлені трьома типами кераміки: празько-корчацьким, колочинським і пеньківським [Баран 1978 : 17—19, мал. 5; Русанова 1968 : 143] [2], які, проте, не пов'язані з формуванням різних етносів: причини виділення цих типів пояснюються відмінностями в їх субстратних підосновах та в контактах і зв'язках їх носіїв з населенням сусідніх культур [Баран 1978 : 24].

2.2. ФОРМУВАННЯ СОЮЗІВ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН І СТАНОВЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

У VI—VII ст. н. е. східні слов'яни відзначалися досить високим ступенем економічного й соціального розвитку. Поширення плужного хліборобства, поява ремесел і ремісничих центрів, існування індивідуальних господарств, зародження майнової нерівності — усе це створило передумови для виникнення в них класового суспільства. З суспільно-політичного погляду східнослов'янські племена у VI—VII ст. н. е. переживали завершальний етап первіснообщинного ладу, утворення союзів племен і зародження державності. Спочатку ці союзи були, мабуть, тимчасовими конгломератами різних

---

[2] Останнім часом окремо виділяється культура середини VII — середини VIII ст. сахнівського типу, відкрита біля с. Сахнівка у нижній течії р. Рось [Приходнюк 1980 : 15, 71].

племен або союзами дружинників різних племен під час військових походів, але з часом створювалися дедалі стабільніші союзи сусідніх племен, які поступово перетворювались на феодальні князівства [История УССР 1981 : 295]. Таким чином, відомі з літопису східнослов'янські угруповання (дуліби, бужани, волиняни, деревляни, поляни, сіверяни, дреговичі, в'ятичі, радимичі, уличі, тиверці, хорвати, кривичі, словени), що об'єднували близько ста дрібніших слов'янських племен [История УССР 1981 : 295; Соловьева 1956 : 156—157, 166], напередодні об'єднання їх у межах Київської Русі становили територіальні, політичні союзи державного типу, усередині яких відбувався історичний процес консолідації різних етнічних елементів, що по суті було процесом формування первісних народностей. Вони перебували на різних ступенях консолідації, мали своїх князів, свої стольні міста й ремісничі центри і поступово поглиналися давньоруською народністю [Третьяков 1970 : 70; Толочко 1987 : 181].

Новосформовані племінні союзи в різних частинах східнослов'янського ареалу мали певні етнічні й діалектні особливості, яких вони не втратили і в складі Давньоруської держави, оскільки злиття колишніх племінних союзів в єдину давньоруську народність не було повним і остаточним [Рыбаков 1970 : 27]. На базі найтісніше споріднених груп східнослов'янських племен поступово формувалися ті компактні етнографічно-діалектні ареали давньоруської народності, які згодом стали характерними особливостями різних регіонів трьох братніх східнослов'янських народностей — російської, української та білоруської. З цього погляду особливо вирізняється істотна спорідненість літописних племен південно-західної зони (колишніх дулібів), що походять з спільної культури типу Луки Райковецької і пізніше стали етнічною основою північно-правобережної частини української та південної частини білоруської народностей. На етнографічному рівні ця спорідненість чітко простежується в спільних особливостях одягу і жіночих та інших прикрас волинян, деревлян, дреговичів і полян, невідомих іншим східнослов'янським групам [Седов 1982 : 93]. Діалектна подібність цього ареалу, незважаючи на значні пізніші нашарування, засвідчена також сучасними лінгвогеографічними дослідженнями. Оскільки основні етнічні, антропологічні й діалектні риси окремих сучасних східнослов'янських ареалів ретроспективно через давньоруський період сягають періоду формування східнослов'янських союзів племен, цей процес варто розглянути детальніше.

2.2.1. *ДУЛІБИ*

Одним з найдавніших союзів племен на східнослов'янських землях, що охопив певну частину слов'ян-склавінів, були дуліби. Цей племінний союз виник у VI — на початку VII ст. н. е. в ареалі празько-корчацької культури і займав територію Волині та зону Правобережного Лісостепу. На заході дуліби заселяли басейн Західного Бугу і Сяну, на півдні їхній ареал заходив у басейн Верхнього Дністра, на півночі він обмежувався Прип'яттю, а на сході, найвірогідніше, доходив до Горині [Баран 1972 : 131; Русанова 1960 : 69; Седов 1962 : 198—199, 1982 : 93]. Проте існує думка, що цей ареал був значно ширшим і включав весь Правобережний Лісостеп аж до Середньої Наддніпрянщини [Седов 1962 : 202, мал. 3; 1982 : 92—93].

За свідченням арабського географа ал-Масуді, у VII ст. н. е. між племенами, що входили в дулібський союз, виникли чвари, і він розпався [3]. Племена відособились, частина їх емігрувала в різних напрямах і згодом увійшла до складу як східних, так і західних слов'ян [Баран 1972 : 133—134]. У східнослов'янському ареалі нащадки історичних дулібів були представлені однорідною культурою типу Луки Райковецької, яка в межах давньої празько-корчацької культури складалася з чотирьох територіальних груп, розділених лісами й болотами, і стала основою ранньої культури південно-західного регіону східних слов'ян — давньоруських літописних племінних союзів волинян (бужан), деревлян, полян і частково — дреговичів [Седов 1982 : 92—93].

2.2.2. *ВОЛИНЯНИ, ДЕРЕВЛЯНИ, ДРЕГОВИЧІ*

Частина східнослов'янських племен — носіїв празько-корчацької культури, що в VI—VII ст. н. е. входила в дулібський племінний союз, за свідченням літопису, спочатку називалася бужанами: «Се бо токмо словѣнескъ языкъ в руси: ...бужане, зане сѣдоша по Бугу, послѣже же велыняне» (ПВЛ 28); «Дулѣби живяху по Бугу, гдѣ ныне велыняне» (ПВЛ 30). Нова назва *волиняни* остаточно закріпилася пізніше, очевидно, аж після IX ст., оскільки в записах т. зв. Баварського географа у 873 р. ще зустрічається етнонім busani (бужани) [Седов 1982 : 94].

Первісна територія волинян легко встановлюється за археологічними даними: від боліт у басейні Верхньої Прип'яті

[3] Літописна розповідь про те, що в першій половині VII ст. на дулібський союз племен напали авари (обри) «и примучиша дулѣбы, сущая словѣны, и насилье творяху женамъ дулѣбьскимъ» (ПВЛ 30), очевидно, стосується не волинських, а паннонських дулібів [Королюк 1963 : 24—31; пор. також: Седов 1982 : 92].

до вододілу між басейнами Прип'яті й Дністра і від Західного Бугу до межиріччя Горині й Случі [Кухаренко 1968 : 44]. Вірогідно, у VIII—IX ст. волиняни перейшли через Прип'ять і освоїли ареал майбутньої Берестейщини [Седов 1982 : 96]. Згодом цей ареал увійшов до складу Волинського князівства, і міцні зв'язки Берестейщини з Волинською землею не припинялися до включення до складу Литовського князівства в 1319 р. [Седов 1982 : 119]. Крім цього, волиняни в X—XI ст. проникали й далі на північ аж до Німана, заселивши разом з іншими слов'янськими племенами ареал т. зв. Чорної Русі [Штыхов 1973 : 31—34; Малевская 1973 : 38; Алексеева 1973 : 242].

У дулібському союзі племен бужани-волиняни, очевидно, посідали провідне місце (за повідомленням ал-Масуді, одне з слов'янських племен, що називалося «валинана», колись панувало над іншими племенами — Гаркави 1870 : 135—138). Після розпаду дулібського племінного об'єднання волиняни виділились в окремий союз племен. Східніше від них оформився деревлянський племінний союз, до якого, мабуть, перемістився центр суспільно-економічного розвитку східних слов'ян південно-західного регіону.

Назва союзу племен *деревляни* відповідає їхньому географічному середовищу: за давньоруським літописом, «деревляне, зане сѣдоша в лѣсѣхъ» (ПВЛ 24). Конкретно вони займали ареал, окреслений межею, що проходила південніше Прип'яті— правобережжям р. Случ, де лісова смуга відділяла деревлян від волинян — на півдні через ліси у межиріччі Тетерева і Роставиці та через болотисту течію р. Здвиж — на північ, перетинаючи Тетерів приблизно в гирлі р. Ірша — через р. Уж нижче гирла р. Неринь і через р. Словечну в гирлі р. Ясенець [Седов 1982 : 104] [4]. Племінним центром деревлян був Іскоростень (нині м. Коростень Житомирської області).

Розташовані в безпечній лісовій зоні з сприятливими географічними й господарськими умовами, деревляни швидко зросли чисельно і зміцніли й довго не хотіли підкорятися київському князеві. У 833 р. князь Олег змусив деревлян платити йому данину, а в 907 р. деревлянські воїни в складі київської дружини брали участь у поході на Візантію. Після смерті Олега деревляни знову спробували повернути собі незалежність і перестали платити данину київському князеві. Спроба Ігоря в 945 р. приборкати непокірних сусідів закінчилася для нього трагічно. Лише княгиня Ольга жорстокими

[4] Ця археологічна межа між деревлянами й волинянами по р. Случ нині в основному збігається з діалектним розмежуванням середньополіського говору північного наріччя української мови на західні й центральні середньополіські говірки.

методами підкорила деревлян і остаточно приєднала їхне удільне князівство до Києва. Проте небажання коритися київському князеві, слід гадати, ніколи не заважало деревлянам підтримувати тісні економічні й культурні стосунки з Київською Руссю на паритетних засадах.

Втративши політичну незалежність, деревляни ще довго зберігали свої етнографічні особливості й свої звичаї. Навіть у другій половині XI і в XII ст., коли характерний для полян обряд поховання в підкурганних ямах поширився на сусідніх землях дреговичів і радимичів, він майже не проникав на землі деревлян, за винятком району по р. Уборть, де, очевидно, жило змішане різноплемінне населення, та суміжної деревлянсько-полянської смуги [Русанова 1966 : 27].

Дреговичі, згідно з літописом, «сѣдоша межю Припетью и Двиною» (ПВЛ 24). Проте з археологічних джерел нині відомо, що це — ареал пізнішого розселення дреговичів, а їхня прабатьківщина містилася значно південніше. Предки дреговичів (тобто «жителів боліт» — пор. др. *дрегва,* бр. *дрыгва* «болото, трясовина») у VI — на початку VII ст. займали незначну територію на правобережжі Прип'ятського Полісся від нижніх течій Стиру й Горині, де згодом був заснований центр дреговицького союзу племен м. Туров, до Дніпра [Седов 1963 : 114—115; 1970 : 84; 1982 : 116]. З археологічного погляду вони були носіями прип'ятського ареалу культури празько-корчацької кераміки, завдяки чому до розселення північніше Прип'яті вони мали спільну культуру з волинянами й деревлянами [Седов 1970 : 181]. Від деревлян їх відмежовувала смуга боліт, що збереглася й донині: ця місцевість майже не заселена. Така територіальна ізольованість, очевидно, була основною причиною формування окремого східнослов'янського племені дреговичів [Седов 1982 : 116].

Північніше Прип'яті в цей час, як і раніше, жили балтійські племена, що займали споконвічні землі своїх безпосередніх предків — племен культури штрихованої кераміки [Кухаренко 1980 : 43]. У зв'язку з цим слід підкреслити, що характерною особливістю етногенезу східних слов'ян на території нинішньої північно-західної України було те, що протягом багатьох століть вони постійно заселяли Правобережжя Прип'яті й не переходили південної межі розселення стародавніх балтійських племен [5].

Поки що точно не встановлено, коли і за яких обставин літописні дреговичі масово з'явилися на балтійських землях

[5] Цікаво відзначити, що, як показали антропологічні дослідження сучасного південнобілоруського населення, південною межею балтійської антропонімічної зони нині, як і в доісторичні часи, є Прип'ять [Бунак 1956 : 21; Дяченко 1960 : 18—33].

північніше Прип'яті. Можна лише більш-менш певно твердити, що прийшли вони туди з півдня, із землі деревлян, на думку деяких дослідників, не раніше VIII ст. [Кухаренко 1968 : 45]. Проте, мабуть, вірогідніше віднести початок розселення дреговичів серед балтів до VII ст. [Купчинський 1980 : 60]. Протягом VIII—X ст. дреговичі колонізували межиріччя Прип'яті й Західної Двіни, асимілювавши місцеве балтомовне населення. Вони розселились на сході до Дніпра, на північному сході — до вододілу Друті й Березини, на півночі досягли умовної лінії Борисов — Заславль, а на заході широкий болотистий простір (т. зв. Вигонівське болото) відділив дреговицьку територію від ятвягів між Ясельдою і Верхнім Надніманням. Пізніше, в XII—XIII ст., дреговичі разом з міграційними потоками інших східнослов'янських угруповань (полоцьких кривичів, волинян) освоїли землі в басейні Верхнього Німана [Седов 1982 : 166]. Крім цього, дреговичі розселились і по лівих притоках Прип'яті — Случі, Птичі, Лані та ін. Проникали вони й на південь, у північно-західні райони деревлянських земель. Згодом дреговичі взяли участь і в освоєнні Берестейщини, хоч основний приплив слов'янського населення в цей регіон відбувався з Волині [Седов 1970 : 80—85; 1982 : 116, 119]. Але поділ землі дреговичів на дві частини — давнішу південну, що тяжіла до деревлянської території, і північну, колонізовану після IX ст., зберігся й надалі. Зважаючи на те, що межа між цими частинами в основному збігається з південною межею прабалтійської культури штрихованої кераміки і суцільної балтійської гідронімії на території Білорусії, слід визнати, що племінний союз дреговичів виник у результаті слов'янізації автохтонних балтомовних племен.

До входження до складу Давньоруської держави в X ст. дреговичі жили самобутньо й мали свою політичну організацію з адміністративним центром Туровом. Дреговицькими були також міста Случеск (Слуцьк) і Клеческ (Клецьк).

Участь волинян і дреговичів у заселенні південно-західної частини сучасної Білорусії спричинилася до утворення спільного етнічно-діалектного регіону, що включав Правобережне Полісся та суміжні землі. Генетична єдність південно-західного ареалу сучасної білоруської етномовної території і Правобережного українського Полісся підтверджується спільністю багатьох етнографічних реалій обох цих зон — типів житла, народного орнаменту, селянського одягу, землеробського і рибальського знаряддя тощо [Соболенко 1973 : 177—179; Молчанова 1973 : 181—184; 196—199; Сергиенко 1973 : 184—187; Браим 1973 : 193—196]. Ця ж генетична єдність наклала яскравий відбиток на особливості південно-західного

наріччя білоруської мови, що виявилося значною мірою спорідненим з північноукраїнськими говорами на всіх мовних рівнях.

2.2.3. ПОЛЯНИ

Незважаючи на виключно важливу роль полян в історії східних слов'ян, літописні звістки про цей племінний союз скупі й невиразні. З «Повісті временних літ» довідуємось лише про те, що «ти словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне» (ПВЛ 24); «поляномъ же жившимъ особѣ по горамъ симъ, бѣ путь изъ Варяг въ Греки и изъ Грекъ по Днѣпру» (ПВЛ 26); «бяху мужи мудри и смыслени, нарицахуся поляне, от них же есть поляне в Киевѣ и до сего дне» (ПВЛ 26); «поляном же жиущемъ особѣ, якоже рекохомъ, сущимъ от рода словѣньска» (ПВЛ 30).

Отже, з літопису ясно, що поляни жили над Дніпром десь у районі Києва відокремлено від інших східнослов'янських племен (це послідовно підкреслюється, з чого можна зробити висновок, що поляни, можливо, не входили в дулібський племінний союз).

Лаконічність давньоруських авторів затруднює дослідникам точну локалізацію первісної території полян за історичними даними. Протягом тривалого часу їм відводили невелику смугу вздовж правого берега Дніпра нижче Києва, що явно не співвідноситься з їхньою питомою вагою в Давньоруській державі. Навіть виникали думки, що окремої етнічної спільності *поляни* ніколи не було [Середонин 1916 : 144], що цим етнонімом називався союз принаймні шести або й більше східнослов'янських племен, які жили в зоні Лісостепу та Степу,— уличів, тиверців, хорватів, бужан, дулібів, волинян [Брайчевський 1968 : 141—148].

У наш час літописні відомості про полян істотно доповнились археологічними матеріалами. Вони дають всі підстави стверджувати, що первісні поляни — це окрема етнічна спільність, яка сформувалася в східному ареалі культури празько-корчацького типу, перекритому пізніше культурою типу Луки Райковецької. Отже, генетично поляни пов'язані з волинянами, деревлянами і дреговичами.

Найяскравіша етнічна ознака полян виявляється в поховальному обряді (кургани з тілопокладеннями в ямах), за якою досить чітко й цілком вірогідно окреслюється первісна полянська територія: на заході її межа з деревлянами проходила через лісовий масив на правому березі Тетерева [6],

[6] У сучасній лінгвогеографії це приблизно межа, що розділяє східні й центральні середньополіські говірки середньополіського говору північного наріччя української мови.

далі — по Дніпру на північ до околиць м. Любеча — на схід по Десні до р. Мена; на сході між полянами й сіверянами містилася смуга незаселених солончаків, на південному сході полянам належали землі в районі м. Переяслава, а на півдні їхня межа проходила по вододілу між правими притоками Дніпра — Ірпінем і Россю. Басейн Росі мав змішане слов'яно-тюркомовне населення [Седов 1982 : 108].

Розкопки полянських поселень дають підставу для припущення, що формування полян почалося на правобережній Київщині [Седов 1982 : 108], зокрема на узбережжі р. Ірпінь та в районі майбутнього Києва, де жило слов'янське населення з керамікою житомирсько-корчацько-колочинського типу [Седов 1979 : 106—107, мал. 20; Рыбаков 1980 : 36; Приходнюк 1980 : 81]. З кінця V ст. н. е., коли почалося Велике переселення народів і значні маси північних переселенців попрямували на південь через полянські землі, для полянських князів особливого стратегічного значення набули наддніпрянські висоти і гавань на Почайні поблизу впадіння в Дніпро основних північних водних артерій — Прип'яті та Десни. «Усі човни, плоти й човники-однодеревки, якими лісові мешканці пливли до степових чорноземних просторів, мусили неминуче пройти повз старе торгове місце біля високих берегів Дніпра. Слов'янські князі племені полян одержували в свої руки могутній засіб управління потоками різноплемінних колоністів» [Рыбаков 1980 : 37]. Саме з цією метою на високому березі Дніпра в кінці V ст. н. е. полянський князь Кий уперше побудував укріплення на високій старокиївській горі, що й стало містом Кия. Завдяки дуже вигідному географічному положенню на суміжжі різних східнослов'янських племен Київ з самого початку розвивався як надплемінний центр з етнічно змішаним населенням. Він зростав за рахунок припливу населення з різних слов'янських земель [Толочко 1972 : 129—131, 1987 : 16].

Крім Києва, на полянській землі були засновані міста Вишгород, Білгород, Василів, Переяслав, Любеч. Чернігів містився в суміжній полянсько-сіверянській смузі, можливо, із змішаним населенням.

Щодо мови є підстави вважати, що поляни, як і волиняни, деревляни і дреговичі, вірогідно, спочатку користувалися спільним слабо диференційованим діалектом «склавінського» походження [Хабургаев 1979 : 146]. Отже, ранні поляни і в мовному, і в етнографічному відношеннях мало чим відрізнялися від інших східнослов'янських південно-західних племінних об'єднань, що сформувалися на спільній етнічній основі, вираженій археологічно культурою празько-корчацького типу, а згодом — культурою типу Луки Райковецької. Стано-

вище різко змінилося, коли з кінця V — початку VI ст. поляни стали посилено проникати на південь і змішуватися з антськими племенами пеньківської культури, а пеньківські племена (спочатку переважно дружинники) все частіше стали з'являтися на землях полян. Узаємопроникненню населення обох цих ареалів значною мірою сприяв зручний водний шлях по Дніпру.

Протягом VII—VIII ст. поляни і слов'яни-роси пеньківської культури з міцним скіфо-сарматським субстратом остаточно змішалися; швидкими темпами стали нівелюватися їхні культурні відмінності. Проте в найконсервативнішій галузі культури — обряді поховань відмінність обох етнічних груп збереглася: як свідчать розкопки полянських курганів IX—XI ст., полянам «склавінського» походження властиві кургани з тілоспаленнями померлих за давнім слов'янським звичаєм, а слов'яни-роси з ареалу найінтенсивніших слов'яно-іранських контактів залишили кургани з тілопокладеннями в ямах із зрубом (обряд, характерний для скіфо-сарматських племен) [Рыбаков 1948 : 40, 117; Седов 1972 : 118; 1974а : 27; 1982 : 113]. Як відзначає Б. О. Рибаков, «обидві групи переплелися, змішалися, жили в одних і тих самих містах, рубалися однаковими мечами, ховали покійників на одних і тих самих кладовищах і лише в обряді поховання зберігали звичаї своїх різних предків» [Рыбаков 1947 : 102; пор. також: Рыбаков 1949 : 53]. Унаслідок складних етногенетичних процесів, що відбувалися в ході взаємодії цих двох східнослов'янських груп, остаточно завершилось формування етнічного комплексу, відомого з літописних джерел під іменем полян. Вони стали називатися руссю, а пізніше цей етнонім поширився на всіх східних слов'ян.

Участь слов'янізованого іранського етнічного компонента в етногенезі полян спричинилась до їх виразної етнічної своєрідності. За антропологічними ознаками київські поляни відзначаються ослабленням у них європеоїдних рис [Алексеева 1973а : 201—203], чим вони близькі до скіфів [Кондукторова 1972 : 115—116; Алексеева 1973 а : 81, 256]. Це дало підстави деяким дослідникам для занадто категоричного висновку, що поляни сформувалися в результаті слов'янізації місцевих ірано-мовних племен [Седов 1972 : 118].

У ході соціально-економічного, політичного й культурного розвитку полянський племінний союз, вірогідно, розширював свою територію, зокрема, на заході й на півночі і частково потіснив, а частково змішався з деревлянами та сіверянами. На IX ст. міста Чернігів і Любеч з навколишніми землями стали повністю полянськими [Рыбаков 1949 : 15—20; пор. також: Седов 1982 : 108]. З другого боку, протягом VIII—IX ст.

на територію полян, як і інших східнослов'янських племен південного ареалу, інтенсивно проникає зростаюче населення культури типу Луки Райковецької, і в тясмино-побузьких старожитностях поступово зникають риси власне пеньківської культури й посилюється роль деревлянської культури, що у VIII—IX ст., на думку деяких археологів, стала тут панівною [Русанова 1976 : 103], хоч і помітно відрізнялася від культури деревлян [Седов 1982 : 123].

Після зміцнення Хазарського каганату, що заважав степовим кочівникам вторгатися на землі своїх північних сусідів, Середня Наддніпрянщина знову опинилася в центрі жвавих торговельних зв'язків Півдня та Сходу з племенами лісової зони Східної Європи, які жили поблизу найбільших водних шляхів — Дніпра, Прип'яті й Десни. Сприятливі географічні умови, щільна заселеність етнічно різноманітним населенням, постійні зв'язки з високорозвиненими південними і східними державами — усе це сприяло бурхливому економічному й культурному зростанню майбутньої Київщини, яка далеко випередила інші східнослов'янські землі і виявилась найбільш підготовленою стати центром політичної консолідації східнослов'янських територіально-політичних об'єднань-напівдержав, дальший суспільно-економічний розвиток яких привів до утворення в IX ст. Давньоруської держави.

Мовна ситуація у полян напередодні утворення Давньоруської держави у світлі наведених історичних, археологічних та антропологічних даних уявляється нам досить складною. На землях первісних полян — нащадків культури празько-корчацького типу був поширений діалект «склавінського» походження, в основному спільний для полян, деревлян, волинян та дреговичів. Обриси його давнього ареалу простежуються й досі в діалектних рисах північного наріччя української мови, які заходять на територію середньонаддніпрянського говору далеко на південь, аж до вододілу між Ірпенем та Россю, тобто майже збігаються з південною межею первісних полян. Говори «склавінського» типу поширювалися на полянських землях також і пізніше — разом з хвилями деревлянських переселенців. У лісостеповій зоні південніше Києва місцеві говори «склавінського» типу зазнали помітного іранського впливу на всіх мовних рівнях. Окремий тип становили слов'янські говори в ареалі празько-пеньківської культури, що функціонували в умовах слов'яно-іранського симбіозу. І, нарешті, для русів — творців дружинної антської культури, а згодом — полянських дружинників, купців та інших заможних верств міського населення найвірогідніше припустити існування строкатого ужитково-побутового мовлення типу койне, що увібрало в себе слов'янські, іранські, тюрк-

ські, греко-візантійські, а згодом — скандінавські компоненти.

У міру зростання могутності й суспільно-політичної впливовості полян виявлявся й реалізовувався визначальний напрям мовного розвитку на полянських землях: поступовий відступ на північ і північний захід деревлянських діалектних рис перед новими місцевими мовними особливостями, які в майбутньому стали характерними для середньонаддніпрянського говору української мови.

2.2.4. УЛИЧІ, ТИВЕРЦІ, БІЛІ ХОРВАТИ

В ареалі антської пеньківської культури давньоруські літописи локалізують три племені — уличів, тиверців і хорватів. Насправді в цей ареал входила, очевидно, більша кількість східнослов'янських угруповань, пізніша доля яких склалася по-різному. Про деякі з них нам нічого не відомо взагалі. Значна частина слов'янських племен, як відзначалося вище, взяла участь у формуванні літописних полян і стала ядром Київської Русі. Інша, південніша група слов'ян на р. Тясмин, у порожистій частині Дніпра між р. Оріллю (давньоруські літописи її називають Угол), Дніпром і Самарою та в лісостеповій частині Південного Бугу, у VIII ст. н. е. продовжувала традиції пеньківської культури аж до утворення Київської Русі, але з Києвом безпосередньо не була пов'язана [Березовец 1963 : 145—146, 148, 190]. Ця своєрідна середньонаддніпрянська група слов'ян, на базі якої згодом склався племінний союз *уличів,* виникла, мабуть, на основі місцевого слов'янського населення та переселенців з північніших зарубинецьких територій [Хавлюк 1974 : 210]. У формуванні уличів, вірогідно, взяли участь і неслов'янські, зокрема тюркські компоненти [Хабургаев 1979 : 200; Рыбаков 1950 : 11]. Проте археологічні пам'ятки цього ареалу не мають ніяких специфічних рис. Це — старожитності пеньківського типу і наступної культури типу Луки Райковецької, тому окреслити територію уличів за архологічними даними поки що неможливо [Седов 1982 : 132].

За гіпотезою Б. О. Рибакова, розробленою ним на основі літописних даних, уличі в IX ст. під натиском угорців просунулись на північ і зіткнулися там з полянами. Не бажаючи підкоритися київському князеві, уличі вступили з полянами в тяжку й нерівну півстолітню боротьбу, що закінчилася в 940 р. їх остаточною поразкою і взяттям їхнього племінного центру м. Пресічена (десь біля гирла або в нижній течії Стугни за 10 км південніше Києва). Після цього уличі, можливо під натиском печенігів, переселилися на південний захід і зайняли лісостепове межиріччя Південного Бугу — Дністра і, вірогідно, північну частину сучасної Молдавії [Рыбаков 1950 :

3—15; 1982 : 184, 353; Березовец 1963 : 145 —208; Толочко 1987 : 37]. Вони швидко змішалися з місцевими слов'янами антського походження, які в Прикарпатті на цей час утворювали смугу діалектів, перехідних від східнослов'янських до східнобалканських (болгарських) [Бернштейн 1961 : 33—34], і створили локальний різновид давньоруської культури, відомий з розкопок укріплених і неукріплених поселень [Седов 1982 : 132].

Територія Верхньої Наддністрянщини з часів імператора Траяна потрапила під владу Римської імперії, а згодом була зайнята слов'янськими племенами, які, як гадають, прийшли з півночі в VI ст. н. е. [Федоров 1962 : 157—159] і за антропологічними даними виявляють генетичні зв'язки з деревлянами та західними кривичами [Великанова 1975 : 109—110; Алексеева 1973а : 61—64, 201—203]. Ці слов'янські переселенці змішувалися з «антськими» племенами, що просунулися вгору по Дністру під натиском аварів. Результатом цього змішування було відокремлення в кінці VII — на початку VIII ст. місцевих слов'ян від північніших своїх сусідів, що зрештою призвело до утворення в Прутсько-Дністровському межиріччі етнічно відмінної групи племен тиверців [Федоров 1960 : 235]. Археологічні пам'ятки Прутсько-Дніпровського межиріччя мають типово антські риси і нічим не виділяються серед інших груп цього регіону. Тому їх приписують тиверцям не за етнографічними, а за територіальними ознаками [Седов 1982 : 129].

Населення Наддністрянщини після появи в південних степах аварів систематично зазнавало нападів тюркських кочових племен. Певна частина кочового населення відривалася від основних орд і осідала серед постійних мешканців Середньої і Верхньої Наддністрянщини, поступово слов'янізуючись, що підтверджується археологічними дослідженнями [Федоров 1960 : 233; Алексеева 1973а : 61—64]. Слов'янізовані нащадки тюркомовних племен могли становити якусь частину уличів і тиверців.

У часи Давньоруської держави тиверці займали значну територію Нижньої Наддністрянщини та Нижньонаддунайського Лівобережжя поблизу візантійсько-болгарських земель, що в той період являла собою етнічно строкатий ареал з тюркськими, угорськими, залишками іранських та іншими племенами і відповідно з інтенсивними міжмовними контактами. За таких умов кожне з місцевих племен могло володіти двома чи й більше мовами. Щодо тиверців припускають, що вони, можливо, найраніше серед східних слов'ян прийняли християнську (грецьку) віру, а їхні представники, очевидно, знаючи грецьку мову, були «толковинами» (перекладачами) у київ

ського князя Олега під час його походів на греків 907 р. У 944 р. тиверці брали участь у візантійському поході князя Ігоря. Сама племінна назва тиверців, найвірогідніше, антропонімічного походження. Вона пояснюється, очевидно, східнослов'янсько-візантійськими контактами і зводиться, зрештою, до імені римсько-візантійських правителів Тивері(ї)в [Стрижак 1969 : 50, 53—56].

Протягом X—XII ст. слов'янські поселення на Нижній і Середній Наддністрянщині зникають у зв'язку з навалою угрів та печенігів [Федоров 1952 : 259; 1961 : 102]. Частина слов'ян була асимільована романськими племенами (точніше — східними волохами, тобто предками сучасних молдаван), а більшість відступила на Верхню Наддністрянщину та на Волинь під захист Галицького князівства, змішавшись із місцевим населенням — нащадками хорватів [Седов 1982 : 130]. Слов'яни Верхньої Наддністрянщини, навпаки, в XI—XII ст. продовжували зберігати давні культурно-етнографічні традиції. У літописному записі під 1138 р. вони називаються галичанами (за назвою місцевого політичного центру Галича).

До південної групи східнослов'янських племен належали також *білі хорвати*, що, вірогідно, займали ареал Верхньої Наддністрянщини, північні й південні райони східного Прикарпаття на захід від Збруча, північну Буковину і, можливо, частину нинішнього українського Закарпаття, тобто були південно-західними сусідами дулібів. За походженням це, очевидно, одне з антських племен, що сформувалося в ареалі черняхівської культури. Предками східної частини хорватів вважаються носії культури карпатських курганів [Смішко 1960 : 153]. У середині VI ст. н. е. (близько 560 р.) білі хорвати зазнали нападу аварів, після чого вони розпалися на дві групи: значна частина хорватів переселилася в Далмацію і на захід до верхів'їв Ельби, інша частина залишилась на місці й брала участь у поході київського князя Олега на Візантію в 907 р. [Седов 1982 : 125—126].

Археологічні пам'ятки білих хорватів VIII—IX ст. щодо керамічного матеріалу і деталей домобудівництва не мають ніяких специфічних особливостей порівняно з пам'ятками інших антських територій [Седов 1982 : 126]. Тут, як і в межиріччі Нижнього Дніпра і Дністра, в басейні Дністра і Прута, антська культура пеньківського типу поступово трансформується в культуру VIII—IX ст., близьку до культури типу Луки Райковецької. Це було зумовлено міграцією на південь населення з ареалу колишнього дулібського союзу племен. У ході етнокультурних взаємин з північнішими сусідами білі хорвати значною мірою втратили свої «антські» особливості й зблизилися з волинянами та деревлянами. На думку деяких до-

слідників [Дзендзелевский 1961 : 43], на основі діалекту білих хорватів сформувались закарпатський і бойківський говори української мови.

У X ст. на хорватських землях з'явилися потіснені кочівниками тиверці, і населення в цьому ареалі стало, очевидно, хорватсько-тиверським.

Певна специфічність племінного складу населення Верхньої Наддністрянщини в XI ст. посилювала сепаратистські тенденції серед місцевої феодальної знаті. Зокрема, у місті Теребовлі, що містилося в самому центрі Північної Наддністрянщини, де найчастіше зустрічаються хорватсько-тиверські могильники, місцева правляча феодальна верхівка, очевидно, була зацікавлена мати свого князя, щоб тим самим зберегти цілісність і деяку самостійність своєї території [Седов 1982 : 128—129]. І їй вдалося цього досягти: у 1097 р. за рішенням Любецького з'їзду давньоруських князів молодший з Ростиславичів Василько був затверджений теребовлянським князем. Так майбутня Галицька земля офіційно виділилася в окрему давньоруську область. Її територія в цей час в основному збігалася з ареалом хорватсько-тиверських могильників [Седов 1982 : 129]. Цей самий з'їзд затвердив самостійного князя Володаря і в Перемишлі.

З 40-х років XII ст. основним містом Галицької землі й резиденцією князя стає м. Галич. Якраз у цей час Галицька земля й Перемишлянська волость об'єдналися під владою галицького князя, і об'єднана територія зберегла назву Галицької землі [История УССР 1981 : 404—411; Седов 1982 : 129].

2.2.5. СІВЕРЯНИ, В'ЯТИЧІ, РАДИМИЧІ

Згідно з літописом, *сіверяни* «...сѣдоша по Деснѣ, и по Семи, по Сулѣ, и нарекошася сѣверъ» (ПВЛ 26). Археологічні матеріали дозволяють уточнити цей ареал: сіверяни заселяли землі Дніпровського Лівобережжя в середній течії Десни, в басейні Сейму та у верхів'ях Сули; на заході межа сіверян пролягала приблизно по лінії від гирла Удаю до гирла Сейму, за якою солончакові пустирі спочатку відмежовували їх від полян; на північному заході межею з радимичами був вододіл Десни зі Сновом та Іпуттю; на північному сході сіверян відділяв від в'ятичів вододіл між Десною та Окою; на південному сході сіверянська територія охоплювала басейни Сейму, Псла та Ворскли й межувала з кочовими племенами Степу. Сіверянськими були міста Новгород Сіверський, Путивль, Севськ, Рильськ, Ромен, Глинськ [Рыбаков 1947 : 81—85; Русанова 1966; Седов 1970 : 124—133; 1982 : 135].

У доісторичні часи, як свідчить гідронімія, окреслена територія була заселена окраїнними давньобалтійськими

5 8—1270

племенами т. зв. юхновської культури (північніше Сейму) та кочовими іраномовними скіфськими, а потім — алано-сарматськими племенами (південніше Сейму) [Топоров, Трубачев 1962 : 229—230; Стрижак 1963 : 38—84]. Протягом V ст. до н. е.— початку н. е. балтійські та іранські племена тісно контактували між собою [Седов 1965а : 52, 59]. У ході цих контактів іранські племена, очевидно, переходили навіть Сейм, про що свідчить проникнення гідронімів іранського походження далеко на північ [Топоров, Трубачев 1962 : 222—232]. На рубежі н. е. територію балтомовних юхновських племен колонізували слов'янські племена зарубинецької культури і, мабуть, поступово в них повністю розчинилися [Третьяков 1969 : 89—90].

У лісостепових районах Наддніпрянського Лівобережжя зарубинецькі старожитності змінилися черняхівською культурою, яка охоплювала також і степові райони в басейні Сули, Ворскли, Псла, Сіверського Дінця, в середній та нижній течії Орелі. Дальша спадкоємна зміна археологічних культур, а, отже, і безперервний розвиток слов'янських племен у цьому регіоні відбувався синхронно з відповідними процесами на Правобережжі.

Єдність між південною частиною майбутньої сіверської землі й Середньою Наддніпрянщиною, на думку Б. О. Рибакова, могла виникнути внаслідок створення в V ст. н. е. тривалого й міцного союзу лісостепових лівобережних племен — ранніх сіверян і ранніх полян, що підтверджується своєрідною і стійкою матеріальною культурою цього часу [Рыбаков 1982 : 73, 79—80, 87]. Цей союз узяв участь у загальнослов'янському рухові на Дунай під час Великого переселення народів у V—VI ст. [Рыбаков 1982 : 87]. Антропологічний тип південної частини сіверян і полян Чернігівщини також помітно відрізняється від територіально суміжних слов'янських угруповань і виявляє певну подібність з аланами [Седов 1970 : 174; Сухобоков 1975 : 148—149; Происхождение... 1965 : 252].

У кінці третьої чверті I тис. н. е. на Наддніпрянському Лівобережжі спостерігається розселення з Правобережжя змішаного угруповання слов'ян пеньківської та житомирсько-корчацької культур. Унаслідок освоєння великої території це угруповання розпалося на три групи, представлені близькими між собою археологічними культурами: верхньоокською слов'янською, роменською і борщівською. Роменську культуру вважають археологічним еквівалентом літописних сіверян [Рыбаков 1947 : 94, карти 3, 4; Березовець 1953 : 28—44; Березовец 1953 : 25, 26; Стрижак 1973 : 68; Сухобоков 1975 : 137; Сухобоков, Юренко 1978 : 140; Седов 1982 : 136]. Крім того, на півночі літописної території сіверян (переважно в

зоні поширення іранських гідронімів південніше Сейму) локалізується волинцівська культура VII—VIII ст. [Березовець 1952 : 242—250; Сухобоков 1975 : 41—57; Этн. карта 1985 : 122, 124; Археология УССР 1986 : 191—193, 194—201], або, менш вірогідно, VIII—IX ст. [Ляпушкин 1968 : 62; Горюнов 1981 : 90; Сухобоков, Юренко 1978 : 134, мал. 2], залишена слов'янізованими нащадками давнього іраномовного місцевого населення черняхівської епохи, спорідненого з аланоболгарами салтівської культури [Седов 1970 : 128—131; 1982 : 137—138]. Пам'ятки цієї культури, на думку дослідників, також належали сіверянам передроменського періоду (VII—VIII ст.) [Этн. карта 1985 : 125]. Роменська культура по берегах Десни, на лівобережжі Сейму, по всій Сулі, у верхній і середній течії Ворскли й у верхів'ях Псла до умовної лінії Курськ — Обоянь — Хотьміжськ на сході і Нові Санжари — Сарни — Лубни — Чернігів на півдні й заході [Сухобоков 1975 : 19, карта 4; Седов 1982 : 136; Этн. карта 1985 : 125; Археология УССР 1986 : 193] відноситься до VIII—X ст. і закінчується поширенням на роменських городищах культури Київської Русі. Борщівські пам'ятки того самого часу, відкриті в басейні Верхнього й Середнього Дону, досить близькі до роменських у багатьох деталях матеріальної культури, через що їх часто, хоч і неправомірно об'єднують в одну роменсько-борщівську культуру. Проте на літописній території сіверян поширені пам'ятки лише роменського типу [Седов 1982 : 135].

Походження роменської культури (а, отже, й сіверян) до останнього часу було зовсім неясне, оскільки вона генетично не пов'язана ні з старожитностями полян, ні радимичів, ні з культурою місцевого населення попередніх століть [Седов 1970 : 126, 129; див. також: Третьяков 1969 : 84; Русанова 1976 : 60]. Сучасні археологічні й лінгвістичні дослідження засвідчили близькість роменської культури до празько-корчацької культури типу Луки Райковецької і відкрили пам'ятки роменського і подібного типу на Правобережжі в басейнах Південного Бугу й Дністра, у Польщі, Чехословаччині, Болгарії та в східній Румунії (басейни Пруту й Серету і нижня течія Дунаю) [Ляпушкин 1961 : 356—357, 364—365, 366; Русанова 1976 : 61; Седов 1970 : 133, 1982 : 136—137]. Це й наштовхнуло дослідників на думку, що основне слов'янське населення ареалу пізніх сіверян з'явилося тут близько VIII ст. з Правобережжя. У зв'язку з цим їхню увагу привернула історія наддунайських сіверів, які жили в районі м. Преслава і в третій чверті VII ст. н. е. були витіснені звідти ордою протоболгарського хана (царя) Аспаруха [Артамонов 1962 : 289]. Невдовзі після цього, в кінці VII — на початку VIII ст., на

Дніпровському Лівобережжі з'являється також сіверська (роменська) культура і м. Переяславль (Переславъ). Наявність цих тотожних слов'янських етнонімів і топонімів дала підставу для припущення про можливість у далекому минулому генетичного зв'язку між балканськими та східнослов'янськими сіверянами [Третьяков 1948 : 170—183; 1953 : 195—198 Ляпушкин 1968 : 15]. Але ці зв'язки тоді трактувалися в плані глобального напрямку слов'янських міграцій з півночі на південь в епоху Великого переселення народів, зокрема міграції лівобережних сіверян на Дунай [Рыбаков 1947 : 95, карта 5, Третьяков 1948 : 174], не зважаючи на те, що в цій панівній тенденції руху слов'ян на південь були й перерви та відступи, могли бути й міграції в зворотному напрямі [Ляпушкин 1968 : 13—14; Трубачев 1974 : 52].

У визначенні напрямів міграційних рухів провідна роль, як відомо, належить топонімії. Зіставлення топонімічних назв давніх територій наддунайських сіверів і літописних східнослов'янських сіверян засвідчило відсутність східнослов'янських топонімів у Болгарії і величезну кількість наддунайських топонімів у басейні Дніпра, що тяжіє до Сіверської землі. Гідронімікон цього регіону рясніє похідними від назв *Дунай* (зокрема, й від переважно південнослов'янської форми цього гідроніма *Дунав-*, і від назви нижньої течії Дунаю у давніх греків та римлян — *Істр*), від другої за величиною болгарської річки Марици і від багатьох інших болгарських та північно-східно-наддунайських гідронімів [Стрижак 1973 : 64—75; Гідр. України 1981 : 103—113]. Деякі з них вказують не тільки на напрям, але й на час дозаселення Наддніпрянського Лівобережжя: воно відбулося до завершення процесу формування східнослов'янського повноголосся, тобто не пізніше VIII ст., коли саме й сформувалася роменська культура [Стрижак 1973 : 73; Гідр. України 1981 : 111]. Отже, з великою вірогідністю можна припустити, що значна частина сіверянського племінного союзу прийшла з Наддунайщини, чим пояснюються, зокрема, і спільні риси матеріальної культури східної Болгарії та східних слов'ян [Третьяков 1948 : 174—176; 1953 : 197—198; Прилипко 1964 : 114—130], і очевидні аналогії в сучасному жіночому традиційному костюмі північно-східної Болгарії, з одного боку, і України та південноросійських областей, з другого боку, й аналогії між землянковими житлами Наддунайської Болгарії та Дніпровського лісостепового Лівобережжя, і загальновідомі численні болгарсько-російські мовні паралелі і т. п. (про психологічні мотиви зворотної міграції слов'ян див.: Мачинский 1981 : 135—136).

Разом із сіверянами на північний схід вирушила, очевидно, і деяка частина слов'ян празько-пеньківської культури,

насамперед уличів і, можливо, південних полян. Серед них могло бути також ослов'янене степове населення, яке, сприйнявши етнографічні риси слов'ян, зберегло свій поховальний обряд з тілопокладеннями в грунтових ямах [Приходнюк 1980 : 124]. Проте не виключається, що цей обряд був занесений на Лівобережжя ще раніше, у VI—VII ст. населенням пеньківської культури, яке рятувалося від аварів. В усякому разі, помітний збіг у поховальному обряді та в інвентарі поховань у сіверян і в полян-росів спостерігався навіть у X—XI ст. [Седов 1974 а : 16—31].

У середині VIII ст. у зв'язку з утворенням на південному сході Хазарського каганату деякі східнослов'янські племена, в тому числі й сіверяни, стали платити данину хазарам. Але західна частина сіверянського племінного союзу з IX ст. була втягнута в процес політичної, соціально-економічної і культурної інтеграції, зумовленої утворенням Давньоруської держави. У 884 р. сіверяни, не вчинивши серйозного опору походові на них київського князя Олега, приєдналися (мабуть, добровільно) до Київської Русі, після чого роменська культура деякий час співіснувала з спільноруською, переважаючи у віддалених сільських районах Дніпровського Лівобережжя і зберігаючи свою самобутність аж до XI ст. [Этн. карта 1985 : 135].

Таким чином, характерною етномовною особливістю сіверян було те, що в їх формуванні взяли участь значні маси слов'янського населення Дніпровського Правобережжя, міграція якого в сіверянський ареал відбувалася, вірогідно, в декілька етапів, починаючи від періоду пеньківської культури. Найзначніший міграційний потік дунайських северів у кінці VII — на початку VIII ст. пройшов, слід гадати, з південного заходу на північний схід через давню територію уличів на Середній Наддніпрянщині, повівши за собою якусь їх частину. Можливо, саме тому ще й нині північні лівобережні середньонаддніпрянські говірки в ареалі давніх сіверян, за даними АУМ, виявляють типологічну схожість з говірками Поділля, куди в X ст. переселились уличі, а нинішня межа північного наріччя української мови різко повертає на північ, ніби імітуючи ту саму давню умовну лінію від гирла Удаю до гирла Сейму, де колись пролягала західна межа сіверян (АУМ, т. 1, к. 9). Те, що сучасна межа цього наріччя пролягає на Лівобережжі значно західніше від колишньої території сіверян, пояснюється поступовим зменшенням його ареалу, тривалим відступом північноукраїнських рис у напрямі з півдня на північ.

Історичних *в'ятичів* літопис пов'язує з Окою: «а Вятъко сѣде съ родомъ своимъ на Оцѣ, от него же прозвашася вятичи»

(ПВЛ 30). Коли в 964 р. київський князь Святослав зробив похід на північний схід, він «иде на Оку рѣку и на Волгу, и налѣзе вятичи» (ПВЛ 78), тобто «пішов на Оку-річку і на Волгу і зустрів в'ятичів». Археологічні дані підтверджують, що в'ятичі справді займали територію в басейні верхньої й середньої течії Оки. На заході в'ятицький ареал відмежовувався від сусідніх сіверян, радимичів та кривичів по вододілу Оки і Десни. У верхів'ях Жиздри й по притоках Угри — Болві, Росі й Снопоті в'ятичі жили впереміж з кривичами. Далі межа в'ятичів проходила на північ до верхів'їв р. Москви і, охопивши все її правобережжя, тягнулася до впадіння р. Учі в Клязьму, а ще далі — по лівобережжю Москви й Оки повертала на південний схід, не досягаючи басейну Дону. Басейн Верхньої Оки повністю був в'ятицьким, а крайній східний пункт в'ятичів — м. Переяслав-Рязанський [Седов 1982 : 143]. Археологічним еквівалентом в'ятичів вважається борщівська культура [Этн. карта 1985 : 133].

Старожитності ранніх в'ятичів виявляють генетичну подібність до синхронних культур південніших областей Східної Європи — лівобережної роменської культури й правобережної культури типу Луки Райковецької. Це дає підставу припустити, що в'ятичі сформувалися з слов'янських племен, що прийшли з південного заходу [Седов 1982 : 148]. Можливо, вождем першої групи слов'ян, які з'явилися в басейні Оки, був літописний В'ятко (демінутив від Вячеслав).

У ході колонізації басейну Верхньої Оки та Верхнього Дону слов'янські племена на самому початку VIII ст. зіткнулися з балтомовною голяддю (східнобалтійське населення, яке потрапило під великий вплив пізньозарубинецької культури). Унаслідок інтенсивних асиміляційних процесів у південному ареалі мощинської культури, що належала літописній голяді, склалася синхронна з роменською верхньоокська культура — основа майбутніх літописних в'ятичів. Таким чином, слов'яни в басейні Верхньої й Середньої Оки спочатку, мабуть, не були окремою етнографічною одиницею. Лише ізольоване життя на далекій периферії східнослов'янського ареалу і метисація з місцевим балтійським населенням призвели до племінного відокремлення в'ятичів [Седов 1982 : 148].

Нащадки верхньоокських в'ятичів, утворивши відносно самостійну лінгво-етнічну слов'янську групу, в епоху походів Святослава (X ст.), слід гадати, почали просуватися по Оці до Рязані, витісняючи або асимілюючи місцеве фінномовне населення [Монгайт 1953 : 176; 1961 : 115—140; Зубарева, Краснов 1969 : 281]. Завдяки цьому Рязанське князівство, яке відокремилося від Київської Русі в кінці XI ст., мало слов'яномовний склад населення, що користувалося го-

ворами південно-східнослов'янського походження, тоді як територія сусідньої Муромської землі заселилася ростово-суздальськими кривичами — носіями діалекту північно-східнослов'янського походження. Обидва ці колонізаційні потоки йшли з різних діалектних областей, і зоною їх зіткнення вважають межу між γ (h) і г (g), що майже збігається з давньою межею між Рязанською і Ростово-Суздальською землями [Хабургаев 1979 : 134, 136].

У XII ст. літописні в'ятичі були адміністративно-територіальною одиницею Чернігівської землі [Седов 1982 : 143].

Радимичі, за свідченням літопису, жили в бассейні Сожа: «... и пришедъша сѣдоста Радимъ на Съжю, и прозвашася радимичи» (ПВЛ 30). За археологічними матеріалами, радимичі займали в основному басейн Нижнього й Середнього Сожа та межиріччя Сожа й Дніпра. На заході радимичі відділялися від дреговичів поріччям Дніпра. Щоправда, як відзначають археологи, поселення дреговичів проникали й на Лівобережжя Дніпра, змішуючись з радимичами, але поселення радимичів західніше Дніпра невідомі [Седов 1982 : 154]. На півночі межа землі радимичів проходила приблизно по лінії Бихов — Мстиславль — Рославль, далі різко спускалася на південь по правобережжю верхньої течії р. Іпуть — на схід до Десни — по правобережжю Десни до м. Трубчевська. На півдні межа між радимичами і сіверянами пролягала по межиріччю Десни і Дніпра південніше міст Стародуб — Добруш — Гомель [Богомольников 1983 : 33, мал. 7]. За даними археології, слов'янські культурно-етнографічні елементи на території радимичів у басейні Сожа з'являються в IX ст. [Седов 1965б : 8—10; 1970 : 134; 1982 : 157; Соловьева 1968 : 352—356], отже, розселення слов'ян на цій території слід віднести до VIII ст., хоч не виключено, що радимичі могли з'явитися тут значно раніше [Соловьева 1973 : 23—24]. Місцеве ж дослов'янське населення оформилось ще на початку н. е. за участю зарубинецьких племен і, міркуючи з гідронімії Надсожжя, могло бути носієм балтійського діалекту голядсько-ятвязького типу [Хабургаев 1979 : 89—93, 143—144]. Перебуваючи осторонь основних шляхів, це населення майже вісім століть не знало сторонніх впливів. Слов'яни прийшли на Сож на два століття пізніше, ніж на Десну, вже тоді, коли інші східнослов'янські племена цілком обжили свої території. Слаба заселеність Надсожжя дозволила радимичам за короткий час освоїти величезну територію [Соловьева 1973 : 24] і поступово асимілювати місцеве балтійське населення [Рыбакоў 1932 : 137—138]. Можна припустити, що радимичі здавна мали своїх племінних вождів і своє військо [Седов 1970 : 134], а одним з їхніх центрів було м. Радомль [Мельниковская 1973 : 29]. І хоч

київський князь Олег услід за походами на деревлян і сіверян пішов у 855 р. на радимичів і примусив їх платити данину не хазарам, а Києву (ПВЛ 38, 40), вони ще досить довго зберігали свою племінну незалежність. Через століття (у 984 р.), уже перебуваючи в значній залежності від Києва, радимичі знову спробували виявити свою самостійність, проте безуспішно. Підкорившись Володимиру Святославичу й опинившись у центрі Київської держави, вони поступово стали сприймати культурно-етнографічні особливості своїх слов'янських сусідів — сіверян та в'ятичів, чим і пояснюється їх культурно-етнографічна близькість, засвідчена давньоруським літописом: «И радимичи, и вятичи, и северъ одинъ обычай имяху...» (ПВЛ 30). З XI ст. на територію радимичів інтенсивно проникають пам'ятки кривичів [Соловьева 1968 : 356], і радимичі втрачають свою етнографічну своєрідність. Востаннє літопис згадує їх під 1169 р. уже як етнографічну одиницю східного слов'янства.

Таким чином, радимичі — це слов'янізоване автохтонне балтійське населення Надсожжя, що й становить своєрідність їх етногенезу [Седов 1970 : 135, 138, 141; Хабургаев 1979 : 144].

У зв'язку з історією в'ятичів та радимичів не можна оминути відомого свідчення літопису про те, що, на відміну від сіверян, «радимичи бо и вятичи от ляховъ» (ПВЛ 30). Вірогідність цього твердження похитнулася ще після того, як було лінгвістично доведено, що такі фонетичні особливості білоруських і суміжних російських говорів, як цокання, дзекання і цекання, шепелявіння тощо не мають прямого генетичного зв'язку з подібними явищами в лехітських діалектах [Карский 1903 : 71, 72; Бодуэн де Куртенэ 1903 : 318] і розвинулися в східних слов'ян на місцевому грунті під субстратними впливами [пор. : Селищев 1968 : 600—602; Аванесов 1947 : 118—119; 1952 : 169—171; Орлова 1959 : 118—120; Расторгуев 1927 : 35—48; Вайтовіч 1950 : 94—104]. Разом з тим, вислів «от ляховъ» припускає й інше пояснення: він міг відобразити поширену серед безпосередніх фізичних предків радимичів і в'ятичів давню легенду про їх походження із заходу, що в часи перших літописців, очевидно, мало реальне підтвердження в більшій мовній близькості радимичів і в'ятичів до населення русько-польського суміжжя, ніж Наддніпрянщини [Трубачов 1971 : 3—17; Хабургаев 1979 : 139—140; пор. також: Седов 1970 : 142; 1982 : 148]. За гідронімічними даними, попереднім місцем розселення слов'янського племені, яке, поселившись на Сожі, стало називатись радимичами, був верхньодністровський ареал між Дністром, Случчю та Горинню [Седов 1970 : 142—143, мал. 40; 1982 : 157], тобто по сусід-

ству з територією давніх ляських племен [7]. Саме в цьому ареалі сконцентровані гідроніми, що стали прототипами для назв річок та озер радимицького Надсожжя [Седов 1970 : 142]. Деякі гідроніми Верхньої Наддністрянщини відомі також на правобережжі Середньої Наддніпрянщини і в басейнах Тетерева та Ірпеня. Можливо, вони вказують на напрям руху слов'ян-радимичів, з Верхньої Наддністрянщини на Сож. Як свідчить встановлений О. М. Трубачовим ряд етимологій східнослов'янських топонімів, серед радимичів і в'ятичів були не тільки «ляські», але й давньочеські племена [Трубачов 1971 : 17].

2.2.6. КРИВИЧІ, СЛОВЕНИ НОВГОРОДСЬКІ

Ці групи східних слов'ян, згідно з «Повістю временних літ», заселяли північ Східної Європи, де пізніше утворилися Новгородська, Псковська, Полоцька і Смоленська землі. Про кривичів сказано, що вони «сѣдять на верхъ Волги, и на верхъ Двины, и на верхъ Днѣпра, ихъ же градъ есть Смоленскъ» (ПВЛ 28). Проте археологічний матеріал свідчить, що такий великий ареал кривичів був результатом їхнього пізнішого розселення, а територія їх формування була досить обмежена і містилася на самій півночі Східної Європи — в основному на Псковщині.

Дослідникам етногенезу кривичів та словен впадають в око діалектна відокремленість псковських та сусідніх з ними говорів і численні фонетико-фонологічні, морфологічні та лексико-словотвірні відповідності й тенденції, що об'єднують ці говори з лехітськими (наприклад, збереження спільнослов'янських сполук dl, tl, що перейшли в *гл*, *кл*, дзекання і цекання, цокання, відсутність епентетичного l та ін., ряд спільних граматичних, лексичних і структурно-мовних особливостей [Васильев 1907 : 263, 264; Филин 1962 : 184; Мжельская 1963 : 89—100; Горнунг 1963 : 4; Роспонд 1965 : 6; Зализняк 1982 : 61—71; Хабургаев 1979 : 108—109]. Усі ці діалектні риси наштовхують на думку про участь у східнослов'янському етногенезі балтійської («венедської») групи слов'ян. Хоч ця ідея виникла ще у XVIII ст. у зв'язку з історичними дослідженнями В. М. Татіщева, протягом багатьох десятиліть вона, як відомо, не була ні аргументовано доведена, ні переконливо спростована. Наведені вище мовні особливості псковсько-новгородських говорів привертали увагу дослідників лише в плані загального констатування фактів без серйозних спроб їх

[7] Археологічні дані вказують на те, що радимичі на своїй прабатьківщині могли входити в дулібський союз племен, після розпаду якого окремі племена увійшли до складу як західних, так і східних слов'ян [Соловьева 1973 : 23].

пояснення. З другого боку, залишались неясними відповідні історичні, археологічні й етнографічні дані [Ляпушкин 1968 : 15—16, 21—22, 171 та ін.; Седов 1960 : 53—59; 1970 : 70—71, 105—108; 1974б : 36—41; 1982 : 53; Янин 1982 : 152].

Останнім часом кількість виявлених особливостей, що зближують північноросійський і лехітський ареали, збільшилася. Зокрема, після досліджень А. А. Залізняка [Зализняк 1982 : 61—64] не викликає сумніву відсутність другої палаталізації задньоязикових приголосних *г*, *к*, *х* > *з*, *ц*, *с* у сполуках *гв*, *кв* не тільки в сучасних північноросійських говірках, але й у давньому псковсько-новгородському діалекті, що є одним із свідчень його генетичного зв'язку із західнослов'янським ареалом. З другого боку, недавно знайдені в Новгороді дерев'яні «циліндри» X ст. з написами і князівськими знаками, що являли собою своєрідні бірки і разом з тим — оригінальні замки, які гарантували схоронність коштовностей у замкнутих ними мішках (Медынцева II 50—52), виявляють принципову подібність до циліндра, знайденого в Польщі при розкопках поморського міста Волина [Янин 1982 : 152].

При взаємному зіставленні всіх цих матеріалів дослідники все впевненіше приходять до висновку про давні й міцні етнокультурні зв'язки Псковщини й Новгородської землі із слов'янами Південної Прибалтики, хоч час і сам характер цих зв'язків поки що не знайшли однозначного тлумачення. Більшість дослідників цієї проблеми підтримують гіпотезу, що найдавніше слов'янське населення на півночі Східної Європи з'явилося з «венедського» діалектно-етнографічного ареалу — з території Південної Прибалтики [Buga 1924 : 33; Кузьмин 1980: 55—56; Рыбаков 1982 : 49, 239—240; Седов 1982 : 58; Янин 1985 : 24; Толочко 1987 : 20—21 та ін.][8], що цілком вірогідно : встановлений за стратиграфією ранніх східнослов'янських топонімів шлях радимичів і в'ятичів на Русь із «лядського», західного краю [Трубачов 1971 : 3—17] не обов'язково мав бути єдиним напрямом міграції слов'янських племен із заходу на схід. При цьому чимало дослідників вважають вірогідною появу частини південнобалтійських слов'ян, які, найвірогідніше, називалися «варягами», в ареалі пізніших Псковської і Новгородської земель морським шляхом [Аванесов 1947 : 131, 132; Вилинбахов 1963 : 333—334; Третьяков 1966 : 282—283; Херрман 1978 : 191—196; Кузьмин 1980 : 55—56 та ін.], інші співчувають ідеї сухопутної міграції [Седов 1982 : 66], хоч матеріальних доказів її поки що не знайдено.

---

[8] Очевидно, через це ще й нині прибалтійсько-фінські народи називають своїх сусідів-слов'ян (росіян) венедами.

Слід сказати, що шляхи розселення слов'ян на півночі Східної Європи й своєрідні риси давніх кривицького й словенського діалектів, що вказують на їх зв'язок з лехітським етномовним ареалом, можуть бути задовільно й логічно переконливо пояснені і на суто лінгвістичному матеріалі, беручи до уваги визначальні особливості загальної етномовної ситуації на Русі в епоху раннього середньовіччя. Суть її, як відомо, полягає в тому, що центр східнослов'янського етномовного ареалу в цей час незмінно містився на Середній Наддніпрянщині (Київ і Київщина), стосовно якого північні східнослов'янські окраїни були типово периферійними. У зв'язку з цим можна небезпідставно припустити, що основний потік слов'янського населення західнослов'янської орієнтації, яке взяло участь в етногенезі східних слов'ян (літописні радимичі і в'ятичі), пройшов не через Прибалтику, а значно південніше — від сучасної української Волині до гирла Десни і далі в північно-східному напрямку до Верхньої та Середньої Оки [Трубачов 1971 : 17] і, вірогідно, далі на північ. Тисячолітня еволюція своєрідних говорів радимичів і в'ятичів серед східнослов'янської мовної стихії нівелювала їхні оригінальні діалектні особливості, про які нині можна лише здогадуватися. Проте на крайній північній периферії ці особливості могли законсервуватися, а потім підтримуватись постійними етнокультурними зв'язками Псковщини і Новгородської землі з Південною Прибалтикою. В такому разі псковські *гл*, *кл*, що співвідносяться із західнослов'янськими dl, tl, як і інші діалектні особливості, цілком логічно сприймаються як периферійні архаїзми.

Однак ця логічно бездоганна схема не узгоджується з археологічними даними, у зв'язку з чим вона потребує істотних коректив. Річ у тому, що пам'ятки безперечно слов'янської культури в північному ареалі Східної Європи фіксуються, починаючи з VI і VII ст. (культури довгих курганів і новгородських сопок), тобто на два століття раніше, ніж елементи слов'янської культури проникли на територію Наддвіння і Верхньої Наддніпрянщини [Седов 1970 : 105; 1982 : 58]. Наявність протягом понад два століття між кривичами — словенами і наддніпрянськими слов'янами досить широкої зони, заселеної балтійськими та фінно-угорськими племенами, є серйозним свідченням на користь припущення про генетичний зв'язок найдавнішого слов'янського населення Північної Русі з Південною Прибалтикою (приморські райони сучасної Польщі). Слов'янські племена, що проникли з цього ареалу в північну частину Східної Європи, найраніше розселилися на Псковському озері та в басейні р. Великої. Невдовзі вони поширились також у верхів'ях Західної Двіни, в басейні

Верхньої та Середньої Ловаті і в районі верхньоволзьких озер [Седов 1982 : 166]. На території майбутньої Псковщини слов'янські колоністи «венедського» походження в VI ст. зіткнулися переважно із західнофінським населенням, яке зберігало чимало старих балтійських особливостей [Третьяков 1970 : 64—66], і в ході поступового злиття з ним набували специфічних, характерних для кривичів етномовних особливостей. Від племінних наріч псковських кривичів беруть початок псковські говори, яскраві місцеві риси яких засвідчені в писемних пам'ятках давнього Пскова XIV—XVI ст. [Аванесов 1947 : 131—132]. Своєрідність цих говорів зумовлювалась і тим, що на територію псковських кривичів досить рано стали проникати новгородські словени. Після утворення Новгородської держави псковські землі повністю увійшли до її складу [Седов 1982 : 169].

На межі VII—VIII ст. кривичі з басейну р. Великої почали інтенсивно розселятися на значних територіях у вітебсько-полоцькому Наддвінні та на смоленській Наддніпрянщині (майбутні Полоцьке і Смоленське князівства), заселених балтами — нащадками носіїв дніпро-двінської культури [Седов 1970 : 104—105, 124; 1982 : 158, 164]. Протягом VIII—IX ст. унаслідок асиміляції місцевого балтійського населення сформувалась окрема етнографічна група кривичів — полоцько-смоленська [Седов 1982 : 158, 159, 164; Штыхов 1973 : 33]. Інтенсивне переміщення слов'ян на споконвічні балтійські землі тривало і в IX—X ст., а на XI ст. вони зайняли всю сучасну територію Північної Білорусії до лінії Ізяслав — Борисов — Орша і далі на схід. Протягом IX—XIII ст. псковські й смоленсько-полоцькі кривичі в культурно-історичному відношенні розвивались як самостійні етнічні групи. Але між полоцькими й смоленськими кривичами ніяких мовно-етнографічних відмінностей не виявлено [Седов 1982 : 165]. В ареалі смоленсько-полоцьких кривичів у XI—XII ст. ще тривав процес слов'янізації місцевих балтів [Седов 1982 : 164].

За частиною кривичів, що зайняли землі по р. Полоті, згідно із свідченням літопису, закріпилася назва *полочани*. Пор.: «...инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася полочане, рѣчьки ради, яже втечеть въ Двину, имянемъ Полота, от сея прозвашася полочане» (ПВЛ 24); «и по сихъ братьи держати почаша родъ ихъ княженье в поляхъ, а в деревляхъ свое, а дреговичи свое, ...а другое на Полотѣ, иже полочане» (ПВЛ 28), але «...перьвии насельници въ Полотьски кривичи» (ПВЛ 36). Отже, полочани — не окреме східнослов'янське плем'я, а частина кривичів, що жила в Полоцьку і в Полоцькій землі [Третьяков 1953 : 222—223; Седов 1982 : 164].

В XI—XIII ст. смоленсько-полоцькі кривичі на півдні

тісно стикалися з дреговичами і радимичами. Межа з дреговичами пролягала приблизно по умовній лінії Заславль — Борисов — Шклов — гирло р. Остер. Лише по Дніпру кривицька територія опускалася до м. Рогачова. Між кривичами і радимичами в XI—XIII ст. чіткої межі не було — у верхів'ях р. Іпуть та в басейні р. Остер обидві групи жили впереміж [Седов 1982 : 158]. Південна археологічна межа полоцько-смоленських кривичів, очевидно, первісно була і південною межею поширення проривного g та цокання в слов'янських діалектах Східної Європи. В усякому разі, давньому смоленському говору ці фонетичні риси були властиві [Хабургаев 1979 : 111].

На лівобережжі Верхньої Десни та в басейні Угри (до гирла Реси) кривичі змішалися з в'ятичами. Смоленсько-полоцьким кривичам належали також землі у верхів'ях Волги (до сучасного м. Зубцова), а також верхів'я Західної Двіни і верхня частина басейну Ловаті, звідки їхня межа йшла до верхів'їв р. Великої. На заході смоленсько-полоцькі кривичі тісно стикалися з латгалами й литовцями, межа з якими від Освейського озера пролягала на південь через Західну Двіну поблизу гирла Дриси. Припускають, що найбільш західним кривицьким поселенням було м. Браслав [Седов 1982 : 158]. З XI ст. помітна інфільтрація смоленських кривичів у Волго-Клязьминське межиріччя, заселене фінно-угорськими племенами (літописна меря), які вони разом із словенами поступово слов'янізували.

Як показали дослідження, кривичі досить довго зберігали виразні етномовні особливості. Зокрема, на основі латиських і прибалтійсько-фінських запозичень XI—XII ст. можна твердити, що в мові кривичів XI ст. ще зберігалося протиставлення довгих і коротких голосних, акута і циркумфлекса тощо [Лекомцева 1980 : 159].

У басейні оз. Ільмень та на суміжних територіях найдавніше слов'янське населення, відоме за культурою новгородських круглих сопок VIII—IX ст. [Седов 1982 : 64], з'явилося, найвірогідніше, у VII ст. Розселившись на майбутній Новгородській землі, слов'яни асимілювали місцеве прибалтійсько-фінське населення (племена водь, весь, іжора), унаслідок чого виділилась своєрідна етнографічна група, відома як літописні *словени* [детальніше див.: Моора 1958 : 29—30; Седов 1960 : 53—54; Хабургаев 1979 : 115 та ін.]. Цей новий міграційний потік був пізнішим від попереднього майже на два століття. Первісний ареал і шляхи розселення цієї групи слов'ян в Ільменському басейні не зовсім ясні. Найвірогідніше, предками словенів були слов'яни-мореплавці південнобалтійського етномовного ареалу Вісло-Одерського узбереж-

жя, які через Балтійське море і Неву дісталися до південного берега Ладоги й заснували там колонію, а звідти по Волхову вийшли на Ільменське озеро, де згодом заснували нове місто (Новъгородъ) [Вилинбахов 1963 : 333—334]. На це вказують деякі західнослов'янські особливості у ранній новгородській писемності, схожість географічної номенклатури, подібність ряду етнографічних рис (домобудівництва, оборонного будівництва, деяких звичаїв та переказів) новгородських словен і слов'ян польського Примор'я і, нарешті, палеоантропологічні дані [зведений перелік джерел див.: Седов 1982 : 86].

Маючи виразний фінно-угорський субстрат, словени відзначалися якоюсь етномовною своєрідністю, але в цілому вони, слід гадати, мало чим відрізнялися від кривичів. Генетична єдність діалектів кривичів та словен не створювала грунту і для значних відмінностей їхніх говорів, певна ареальна диференціація яких могла бути зумовлена переважно неоднорідним місцевим субстратом.

Протягом IX—X ст. словени поширились на північний захід і на південний схід, досягнувши ярославського Поволжя, а також на південь, у глибину Волго-Окського межиріччя, і на південний захід, змішуючись із псковськими кривичами. В XI ст. вони освоїли Іжорське плато і з'явилися у південно-східних районах Приладожжя. У північно-західних районах Новгородської землі внаслідок змішування словенів з воддю виникла своєрідна культура, що являла собою симбіоз прибалтійсько-фінської та слов'янської культур [Седов 1982 : 184]. Разом з іншими східнослов'янськими групами новгородські словени взяли участь в освоєнні ярославського і костромського Поволжя та Волго-Клязьминського межиріччя (територія пізнішої Ростово-Суздальської землі). Тут у ході слов'янізації ними (разом з кривичами) фінно-угорських племен, зокрема, літописної мері, протягом XI—XII ст. сформувалося місцеве східнослов'янське угруповання.

Ростово-суздальський ареал, найвірогідніше, заселявся з північного заходу метисним населенням, основним компонентом якого були словени і, мабуть, частково слов'янізована білозерська весь, а також смоленськими кривичами і, вірогідно, частково південноруським населенням, що втікало з неспокійних південних околиць Київської Русі [Седов 1982 : 189, 190, 195]. Отже, давньоруські володимиро-суздальські говори XII—XIII ст. сформувалися в основному на базі північноруських говорів кривичів і словен [Седов 1982 : 170, 174, 188].

З другого боку, не виключено, що за давньоруської доби псковсько-новгородський регіон дозаселювався і з півдня нащадками радимичів та в'ятичів. Таким чином, певна частина

місцевого слов'янського населення «венедського» походження, приплив переселенців від південніших радимицько-в'ятицьких племен західнослов'янської орієнтації і постійні етнокультурні зв'язки Псковщини і Новгородської землі з Південною Прибалтикою — усе це підтримувало яскраву своєрідність кривицько-словенських говорів, їх близькість до лехітських діалектів, що не втратилась ще й нині в північноросійському наріччі.

Ще до оформлення політичного об'єднання з центром у Новгороді слов'янські поселенці північно-західних земель вступали у взаємодію з норманськими колоністами. Таким чином, у ході формування новгородців як своєрідної діалектно-етнографічної групи слов'янські поселенці асимілювали вихідців із Скандінавії, що проникали на ці землі. Саме через це сучасне слов'янське населення Волховського басейну за антропологічними ознаками виявляє помітну схожість з населенням Північної Європи, що може свідчити про скандінавський домішок у росіян Північного Заходу [Витов 1964 : 97].

У процесі змішування слов'янських колоністів з норманськими поселенцями на південному Приладожжі слов'яномовне населення виявилося в соціально-економічному відношенні сильнішим, і на слов'янську мову поступово перейшли фізичні нащадки місцевих скандінавів. Але останні, очевидно, ще довго зберігали певні культурні традиції своїх предків, зокрема й норманські імена вельмож та перших князів, що мовою й живою етнічною свідомістю вже не відрізнялися від корінного давньоруського населення.

2.3. РОЛЬ СУБСТРАТНИХ ЕЛЕМЕНТІВ В ЕТНОГЕНЕЗІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Археологічні, антропологічні та етнографічні дані свідчать про те, що в процесі багатовікового етномовного розвитку східнослов'янські племена зазнавали впливу різних неслов'янських субстратів. «Стерильно чистий (безсубстратний) етнічний простір — виключне й сумнівне явище» [Трубачев 1983 : 236]. Проте слід відзначити, що проблема субстратних впливів ще тільки починає серйозно вивчатися, через що занадто категоричні висновки та широкі узагальнення щодо місця й ролі субстратних елементів в етногенезі східних слов'ян були б передчасними. Поки що найменше вивчені субстратні впливи на східних слов'ян західніше межі по Ясельді — Прип'яті — Горині (літописні волиняни), де ці впливи, можливо, були мінімальними. В усякому разі, за результатами соматичних антропологічних досліджень населення західного Полісся, на відміну від інших східнослов'янських ареалів,

виділяється своєю яскраво вираженою європеоїдністю, що свідчить про відсутність у давнину місцевого іншоетнічного субстрату на цій території [Саливон, Тегако, Микулич 1973 : 8].

У всіх інших історично засвідчених східнослов'янських племенах та племінних союзах більшою чи меншою мірою простежуються неслов'янські етнічні субстрати — іранський, фінно-угорський і особливо балтійський, які виявились досить стійкими в союзах східнослов'янських племен, що утворювали давньоруську народність, і справили свій вплив на формування ряду етномовних рис окремих східнослов'янських народностей — російської, української та білоруської.

У Прикарпатті слов'янські племена асимілювали рештки дакійського, кельтського та іншого населення [Третьяков 1970 : 7], а східні слов'яни лісостепової й степової частин Середньої Наддніпрянщини, що згодом стали ядром Давньоруської держави, ще з скіфських часів (тобто з VII ст. до н. е.) жили в тісних контактах з іранським світом [Седов 1974а : 21, 27]. Унаслідок найінтенсивнішого іранського впливу, якого зазнало одне з слов'янських угруповань за скіфської доби, іранські особливості глибоко проникли в мову й матеріальну та духовну культуру слов'ян, у першу чергу в ідеологію, релігійну та соціальну сфери. Маючи безпосередні тісні контакти з Північним Причорномор'ям і зазнаючи впливу іраномовної скіфської культури, східні слов'яни південного ареалу сприйняли також деякі мовні й культурні елементи давніших індо-іранських племен Надазов'я, Північного Причорномор'я й Криму (сіндів, меотів, таврів, сатархів тощо), які зробили значний внесок у мову й культуру Скіфії [Трубачев 1977 : 13—26; 1979 : 29, 41—43; 1983 : 257].

Процес слов'яно-іранської взаємодії інтенсивно поновлювався й пізніше, в добу черняхівської та пеньківської культур. Саме в цьому ареалі в умовах слов'яно-іранського симбіозу формувалися ті характерні етнокультурні особливості, окремі риси яких започаткувалися, можливо, ще в скіфо-сарматську епоху і, ставши згодом надбанням полян, значною мірою були успадковані давньоруською народністю. Це, наприклад, практика отруювати стріли сильно діючою отрутою, культ верховного бога (у слов'ян — Перуна), поклоніння річкам, вшановування берегинь (русалок), задобрювання упирів та інші язичницькі вірування [Мавродин 1978 : 50]. Сліди іранського впливу виявляються і в інших сферах ранньосередньовічної культури східних слов'ян — у ремеслі, фольклорі та мистецтві [Kalmykov 1925 : 68—71; Рыбаков 1948 : 99—117; Абаев 1960 : 5—7, 1965 : 109—117; Трубачев 1967 42—43; Седов 1978а : 227; Толочко 1987 : 59]. Зокрема вплив скіфського

субстрату можна вбачати в переорієнтації народного орнаментування з традиційно слов'янських геометричних компонентів, поширених і нині в ареалі південно-західного наріччя української мови, на Поліссі і в Білорусії, на відтворення живої природи (рослинного і — рідше — тваринного світу), завдяки чому на Середній Наддніпрянщині й східніше в народному орнаменті переважають різні форми листя, розмаїті, нерідко дивовижні квіти, зображення півників, зозуль, павичів, жар-птиць та інших фантастичних птахів і тварин, як і в скіфів, у яких декоративне мистецтво віддзеркалювало навколишнє середовище,— від окремих його компонентів до розгорнутих жанрово-побутових сцен (т. зв. скіфський звіриний стиль). Про побутування у скіфів рослинного орнаменту, з яким типологічно схожий, наприклад, сучасний петриківський (на Дніпропетровщині) декоративний розпис, свідчать кістяні платівки з скіфських курганів (пор. ілюстрацію з кургану Гайманова Могила IV ст. до н. е.: История УССР 1981 : 176]. Звіриний стиль чітко вгадується у київських змійовиках, браслетах і колтах, у галицьких керамічних плитках і навіть у володимиро-суздальській білокам'яній різьбі [Толочко 1987 : 12]

Сліди іранського впливу через полянську й південну давньоруську культури виявляються і в антропоніміці, етноніміці східних слов'ян, у фонетиці, граматиці й лексиці давньоруської та окремих східнослов'янських мов [детальніше див.: Топоров 1960 : 3—11; Бернштейн 1961 : 92—93; Абаев 1964 : 90—99; Филин 1962 : 140, 141; Трубачев 1967 : 32—34, 39—42, 66, 70; 1979 : 37 та ін.].

Таким чином, слов'янське населення, що в третій чверті I тис. н. е. розселилося в межах найдавнішої Руської землі, первісно становило особливу локальну групу з скіфо-сарматським і тюркським субстратом. Він широко виявляється, починаючи від окремих особливостей матеріальної культури та антропологічних рис мешканців стародавнього Києва з їх незначною монголоїдною домішкою і кінчаючи антропологічними особливостями сучасного українського населення Наддніпрянщини, серед якого також помітні антропологічні риси степовиків [Алексеева 1973б : 80].

Крім полян, впливу іншоетнічного та іномовного субстрату, як ми вже відзначали, зазнали й інші східнослов'янські племена, що розселилися в ареалі колишньої черняхівської культури,— уличі, тиверці й південні сіверяни. Субстратна неоднорідність давньої сіверянської території (іранський і балтійський субстрат з розмежуванням по Сейму) спричинилася до того, що пізніші етномовні процеси в обох її частинах відрізнялися виразними локальними особливостями, які простежуються аж до нашого часу. Як свідчить АУМ, діалектна

межа між північним і південно-східним наріччями в цьому ареалі за багатьма диференційними ознаками пролягає в основному по Сейму (АУМ, т. 1, к. 1—200).

Значення балтійського етнічного компонента у формуванні слов'янського населення північніше Прип'яті на Верхній Наддніпрянщині й у Наддвінні не тільки безсумнівне, але й вельми істотне, про що свідчать топонімічні, археологічні, антропологічні, етнографічні та інші матеріали [Топоров, Трубачев 1962 : 236; Седов 1970 : 162—186; 1973 : 8—9; Третьяков 1966 : 119, 1970 : 153; Штыхов 1973 : 31—34; Алексеева, Алексеев 1973 : 220; Саливон, Тегако, Микулич 1973 : 4—5, 8]. Проте навіть після важливих археологічних і топонімічних відкриттів останніх десятиріч далеко не всі спеціалісти відводять цьому субстрату важливу роль. Це, очевидно, пояснюється тим, що існуючі нині теорії субстрату сформувались переважно на грунті субстратних явищ, які виникли внаслідок взаємин завойовників і поневолених, співжиття пануючих і переслідуваних мов. Цілком природно, що в умовах відчуженості й неприязні, а нерідко й відвертої ворожнечі, субстратні нашарування не завжди були значними за обсягом й істотними за значенням у розвитку будь-якої сприймаючої мовної системи, що спричинилося до відомого скептицизму в оцінці ролі субстрату взагалі. Зовсім по-іншому слід підійти до проблеми субстрату в балто-слов'янських взаєминах першої половини І тис. н. е., коли східнослов'янські племена, розселяючись на північний схід від Прип'яті, переважно мирно колонізували значну частину східнобалтійських земель. За розмахом цього руху, за ареалом колонізованих земель і за характером стосунків між балтами й слов'янами, мирні взаємини й добросусідське співжиття яких постійно простежується за рештками матеріальної культури й знайшло певне відображення як у слов'янському, так і в балтійському фольклорі, міграційний рух східнослов'янських племен через балтійські землі, здається, не має аналогів у світовій історії й ще чекає на глибоке і всебічне вивчення. Однак уже тепер видається безсумнівним, що в умовах мирного співжиття східні слов'яни, впливаючи на балтів, мали зазнати й значного балтійського впливу в усіх сферах матеріальної й духовної культури, не виключаючи й мовного розвитку. Зрозуміло, що ці впливи були не однакові й не рівноцінні: одні виявлялись зовнішньо й швидкоплинно, інші ставали органічною частиною слов'янської культури, а ще інші лише давали поштовх для глибинних змін і перебудов і визначили напрям цих змін на цілі століття.

Дія балтійського субстрату на східнослов'янські племена розпочалася, очевидно, вже з часу безпосереднього сусідства

балтів і слов'ян, але особливо пожвавилася на рубежі н. е., коли слов'яни стали розселятися на споконвічних рідко заселених балтійських землях, і внаслідок мирного співіснування слов'ян і балтів у Верхній Наддніпрянщині, у верхів'ях Окського басейну, у поріччі Західної Двіни утворився своєрідний слов'яно-балтійський етнокультурний симбіоз. Про це свідчать численні археологічні пам'ятки — городища, поселення і могильники середини та другої половини I тис. н. е., які органічно поєднують у собі слов'янські та балтійські елементи [Третьяков 1970 : 63; Митрофанов 1978 : 85—87; Седов 1977 : 35; 1961 : 103—121; 1970 : 162—171; 1981 : 50—51]. Балто-слов'янський симбіоз існував, без сумніву, в умовах білінгвізму, при якому вплив субстрату на фонетику асимілюючої мови неминучий [Czekman 1975 : 300].

Процес асиміляції дніпровських балтів відбувався нерівномірно: в одних місцях він завершився ще в середині I тис. н. е., в інших, де зберігалися компактні масиви балтійського населення (верхів'я Сожу, басейни Верхньої Оки й Березини), затягнувся до останніх століть I тис. н. е. [Третьяков 1970 : 153]. В ареалі смоленсько-полоцьких кривичів процес слов'янізації місцевих балтів тривав навіть в XI—XIII ст. [Седов 1982 : 164]. Балтійські антропологічні риси спостерігаються і в сучасного населення Смоленської та Калінінської областей [Алексеева 1964 : 88—98]. Балтійський субстрат був особливо сильним у тих кривичів, що безпосередньо межували з литовськими племенами. Ще історики XIX ст. вважали їх «наполовину литовцями» [пор.: Третьяков 1970 : 66].

Отже, за участю балтійського субстрату сформувалися літописні полоцько-смоленські кривичі, радимичі, дреговичі й північна частина сіверян, а балтомовна голядь вплинула на своєрідність культури в'ятичів [Седов 1977 : 36].

Оскільки нащадки західних кривичів, дреговичів і радимичів заселяли ту територію, де згодом сформувалася білоруська народність, питання про балтійський субстрат у білорусів викликало палку наукову дискусію, відображену на сторінках журналу «Советская этнография» [Седов 1967 : 112—129; Третьяков 1967 : 110—118; Жучкевич 1968 : 107—113; Гринблат 1968 : 79—92; Седов 1969 : 105—120]. Навколо цієї проблеми точилися суперечки й на спеціальній науковій конференції, присвяченій етногенезу білорусів [Этн. белорусов 1973]. Оминаючи полярно протилежні погляди (надання балтійському субстратові вирішального значення у формуванні білоруської народності — повне заперечення ролі балтійського субстрату в цьому процесі), наголосимо на тому, що об'єднало більшість дослідників: хоч обличчя матеріальної культури населення на території сучасної Білорусії в X—XIII ст. було

в цілому типово східнослов'янське [Штыхов 1973 : 34], балти все ж таки зробили великий внесок в історію слов'янських племен цього регіону. Нині видається безсумнівним, що предками літописних західних кривичів, дреговичів, радимичів і північних сіверян однаковою мірою були як слов'яни-колоністи, так і місцеві балти, що жили тут близько двох тисяч років до слов'янського розселення. Сприйнявши балтійський субстрат від своїх предків, відзначені слов'янські племена влилися в давньоруську народність у межах Київської Русі. З настанням епохи феодальної роздрібненості нові князівства формувалися, як відомо, не за племінним, а повністю за територіальним принципом. Але балтійський субстрат у східних слов'ян на території майбутньої Білорусії виявився стійкішим від племінних і державних утворень. Він витримав усі етнічні й політичні катаклізми і згодом справив помітний вплив на формування білоруської народності. Цей вплив був підготовлений усім попереднім історичним розвитком майбутніх білоруських земель: згідно з археологічними даними, слов'янізація балтів у цьому регіоні тривала від VII—VIII до XIII ст., тобто завершення цього процесу збігається з початком інтенсивного формування білоруської мови [Седов 1970 : 186]. При цьому слід мати на увазі й той факт, що його неодноразово підкреслювали лінгвісти: вплив субстрату на мову, яка перемогла, може виявитися не відразу, а через тривалий проміжок часу, оскільки під дією субстрату в ряді випадків істотно перетворюються самі тенденції мовного розвитку [Бернштейн 1956 : 133—134].

Про значний балтійський субстрат у давньоруських слов'ян на території майбутньої Білорусії свідчить збіг археологічного, гідронімічного та антропологічного ареалу балтизмів, численні білорусько-балтійські етнографічні паралелі, що ведуть свій початок ще від язичницьких часів: культ змії, каменю, спільність у господарських будівлях, спільні елементи одягу тощо [Седов 1970 : 171—178]. Балтійський субстрат наклав помітний відбиток і на антропологічну будову навіть сучасного білоруського населення [Седов 1970 : 182] [9]. Помітна роль цього субстрату і в історії білоруської мови. Показовий насамперед збіг території формування білоруської народності та її мови з ареалом розселення стародавніх східних балтів [Седов 1970 : 183, мал. 46]. Крім того, окремі балтійські риси в білоруській мові, які традиційно пояснювали маргінальними контактами східнослов'янських і литовської та ла-

[9] Сучасні соматологічні дослідження засвідчили, зокрема, велику схожість білоруського населення із східними групами литовців, латишів та естонців [Саливон 1973 : 90—92; Саливон, Тегако, Микулич 1976 : 254, 263—265; пор. також: Седов 1970 : 182].

тиської мов, у світлі нових наукових даних вірогідніше пояснювати виявом балтійського субстрату. Це стосується, зокрема, поміченого ще Ю. Ф. Карським спільного білорусько-балтійського словникового фонду і слів із спільними коренями — особливо в сільськогосподарській, рибальській та бортницькій лексиці, що відноситься до сфери найдавнішої людської діяльності [Карский 1903 : 1—23], деяких особливостей фонетики і морфології білоруської мови тощо [Rozwadowski 1904 : 220; Būga 1961 : 749—778; Vondrak 1924 : 637—638; Вяржбоўскі 1959 : 117—134].

У формуванні слов'ян Верхнього Поволжя, крім балтів, узяло участь корінне фінно-угорське населення — меря, весь, водь, мурома та ін. [Седов 1970 : 173; Третьяков 1970 : 120—131], а літописні новгородські словени, як уже відзначалося, сформувались за участю прибалтійсько-фінських племен. Як свідчать археологічні дані, це населення у Волго-Окському межиріччі й на Півночі було рідшим, ніж дніпровські балти, а окремі фінно-угорські угруповання були порівняно нечисленними, через що й розчинилися в середовищі слов'ян, які мали вищий рівень економіки й соціального ладу. Фінно-угорські племена Середнього Поволжя, як і балти та фінно-угри Східної Прибалтики, маючи відносно високий ступінь суспільного розвитку, сформувалися в самостійні народності [Третьяков 1970 : 154].

Фінно-угорський субстрат згодом відіграв досить істотну роль у формуванні російського народу [Дебец, Левин, Трофимова 1952 : 24, 30; Алексеев 1972 : 296—298; Алексеева 1973а : 241; 1973б : 81; Горюнова 1961 та ін.].

Таким чином, сучасні наукові дані остаточно спростовують поширені в минулому уявлення про виникнення давніх східних слов'ян і давньоруської мови внаслідок відокремлення первісно бездіалектного східнослов'янського етномовного ареалу від монолітного праслов'янського етномовного масиву. Східнослов'янські угруповання, відомі як літописні племена, що пізніше склали давньоруську народність, не були стародавніми утвореннями, зв'язаними єдністю походження. Вони сформувалися в середині I тис. н. е. не лише з переважаючих слов'янських, але й з іранських, балтійських, фінно-угорських етно-антропологічних та деяких лінгвістичних елементів, що в ході асиміляційних процесів розчинилися серед слов'янських, залишивши більш-менш помітні субстратні риси [Королюк 1972 : 207—208; Алексеева 1973а : 6]. Слов'янський етнос у складі східнослов'янських племінних союзів також був не зовсім однорідний: волиняни, древляни, дреговичі й первісні поляни продовжували культурні традиції західної вітки праслов'янського світу — склавінів, середньо-

наддніпрянські роси, що стали істотним етнічним компонентом полян, уличі, тиверці і хорвати пов'язуються з історичними антами, в етногенезі яких на Наддніпрянщині постійно велику роль відігравав скіфо-сарматський етнічний компонент, а західніше — ще слабо вивчені дако-фракійські, латенські (кельтські), іллірійські та інші впливи, кривичі й новгородські словени тяжіли до прибалтійських венедів раннього середньовіччя і виявили виразну генетичну спорідненість з лехітськими племенами. Не чітко визначаються етногенетичні зв'язки радимичів і в'ятичів. Проте за деякими даними вони пов'язуються з південною частиною склавінського діалектно-етнографічного ареалу.

Разом з тим, було б помилкою уявляти східнослов'янські етнічні угруповання напередодні утворення Давньоруської держави як випадкову етнічну суміш, строкатий конгломерат різних етносів і мов, своєрідний «етномовний вінегрет». Хоч дослідження з історичної діалектології свідчать про значну діалектну диференціацію східнослов'янських говорів, вона не була настільки велика, щоб твердити про окремі генетично різні діалекти полян, деревлян, в'ятичів, радимичів, кривичів і т. д. На відміну від багатьох інших народностей Європи, давньоруська народність сформувалася переважно із спорідненого матеріалу в умовах панування слов'янського етнічного і мовного компоненту [Третьяков 1966 : 13]. Багатовікова еволюція праслов'янських племен з їх самобутніми етнографічними особливостями, внутрішньо єдиною матеріальною культурою і відносно єдиною мовою, що як цілісна система розвивалася за своїми внутрішніми законами, з розпадом праслов'янської єдності не припинилася. Деякі закони й тенденції мовного розвитку, закладені в особливостях самої мовної системи ще в праслов'янський період, виявляли свою дію ще протягом кількох століть після нього. Сформувавшись у різних діалектних ареалах праслов'янської території, ці тенденції визначили основні напрямки дальшої еволюції відповідних етномовних регіонів. Цим пояснюються, зокрема, і спільносхіднослов'янські фонетичні та граматичні зміни, що відбувалися по всій східнослов'янській мовній території, переборюючи діалектні та субстратні тенденції, хоч саме через них у деяких випадках дали різні наслідки. Але в таких умовах субстратні риси не могли бути визначальними і не вони намітили хід дальшого етно- і глотогенезу східних слов'ян [10].

[10] Відзначаючи великий вплив дравідського субстрату на індоарійські мови та іберійсько-кавказького субстрату на вірменську й осетинську мови, В. І. Абаєв також підкреслює, що «ці мови дають приклад виключної стійкості мовної основи, стійкості, яку не може подолати наймогутніший субстрат» [Абаев 1956 ; 62—69].

Субстратні мовні елементи й мовні особливості, викликані своєрідністю походження окремих частин східного слов'янства (наприклад, кривичів і словенів), врешті-решт поступилися перед спільносхіднослов'янськими тенденціями і згодом стали регіональними рисами давньоруських діалектів. Таким чином, мають рацію дослідники, що вважають реальністю праруську мову, виражену сукупністю близькоспоріднених говорів, які, разом з тим, мали істотну діалектну диференціацію (історію вивчення цього питання див.: Филин 1972 : 30—83). У ході дальших мовних змін (занепаду зредукованих та ін.) у давньоруський період виник перерозподіл діалектних відношень і чіткіше вимальовувалися фонетичні та граматичні риси, що згодом стали розрізнювальними особливостями східнослов'янських мов. Разом з тим, деякі діалектні відмінності ще давньоруського періоду, в тому числі й зумовлені іншоетнічними та іномовними субстратами, в нових історичних умовах стали характерними рисами окремих наріч у складі російської, української та білоруської мов.

Розділ III

ПРАРУСЬКА МОВНА ЄДНІСТЬ І УТВОРЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ГОВОРІВ. ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ДАВНЬОРУСЬКИХ ГОВОРАХ РАННЬОГО ПЕРІОДУ (VII — ПЕРША ПОЛОВИНА XI ст.)

3.1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ Й СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРАРУСЬКОЇ МОВНОЇ ЄДНОСТІ

Як уже відзначалося, першими політичними об'єднаннями державного типу в східних слов'ян були великі союзи племен, відомі в історії як «літописні племена», або «племінні князівства», виникнення яких відноситься ще до VI—VII ст. н. е. У VII—VIII ст. відбувається дальша внутрішня консолідація східнослов'янських племен (економічна, культурна і мовна), що привело до об'єднання союзів племен у великі державні політичні утворення: Русь на Середній Наддніпрянщині (поляни, деревляни, сіверяни), дулібсько-волинський союз на південному заході і кривицький союз на півночі (псковські, полоцькі та смоленські кривичі). На їх основі внаслідок дальшого розвитку суспільних відносин у IX ст. утворилася Давньоруська держава — Київська Русь [История УССР 1981 : 294—298, 303—310; Толочко 1987 : 18].

Давньоруська держава, як відомо, була однією з найбільших і наймогутніших держав у середньовічній Європі. Вона підтримувала широкі економічні, дипломатичні, культурні та інші зв'язки з багатьма народами Заходу і Сходу. Пожвавлені й різноманітні як зовнішні, так і внутрішні (між різними регіонами Київської Русі) зв'язки спричинилися до активізації відомого в східнослов'янському усному мовленні ще з часів пізньородового періоду воєнної демократії узагальненого наддіалектного типу усного мовлення — уснолітературних койне, які спочатку використовувались при укладанні міжплемінних договорів, у судочинстві за законами звичаєвого права, для створення дружинницької епічної поезії. З утворенням племінних союзів і дальшим розвитком міжплемінного спілкування значення койне розширилось, а в умовах

централізованої держави й бурхливого розвитку ремесла і торгівлі виникли міські народно-розмовні койне. На їх основі формувалися ще ширші за соціальним і територіальним охопленням народно-розмовні стандарти, які переборювали діалектну варіантність, а згодом ці стандарти послужили основою й моделлю давньоруської писемно-літературної мови [Десницкая 1970 : 369—371].

Особливу суспільну роль відіграло київське койне IX—X ст. Розмовна мова Києва — економічного, політичного і культурного центру всієї Русі, що виникла шляхом тісного переплетення мови полян з мовою середньонаддніпрянських слов'ян «антського» походження, з утворенням Давньоруської держави стала відзначатися великою строкатістю, оскільки в столиці збиралися люди з різних руських земель та іноземних країн: професіональні воїни (дружинники князів), купці, ченці, ремісники, родоплемінна знать тощо. Найлегше (і через те найчастіше) київське міське койне вбирало в себе різноманітні лексичні елементи. Ця особлива говірка, задовольняючи потреби широких зв'язків столиці з іншими східнослов'янськими землями, в основних своїх рисах поширилась на всі давньоруські міста внаслідок торговельних зв'язків, спільних військових походів, виконання різних державних функцій тощо [Юшков 1941 : 153—154; Самсонов 1973 : 28—29].

У період становлення й утвердження давньоруської державності (VIII—IX ст. н. е.) з'являється потреба в писемно-літературній мові для задоволення різноманітних державних і духовних запитів давньоруського суспільства, яка виникла на основі київського койне IX—X ст. з елементами живого мовлення східних слов'ян. Крім цього, після прийняття християнства як державної релігії з кінця X ст. у Давньоруській державі поширюється писемність старослов'янською мовою, що на східнослов'янському грунті поступово набула специфічних місцевих особливостей, унаслідок чого на XII ст. створився окремий східнослов'янський варіант старослов'янської мови (старослов'янська мова давньоруської редакції, або церковнослов'янська мова). Обидві літературні мови Київської Русі — давньоруська і церковнослов'янська — виступали могутнім об'єднувальним чинником духовної культури східних слов'ян [Німчук 1982 : 31; Русанівський 1985 : 9—23].

Виникнення двох унормованих літературних мов у Київській Русі, поява єдиного кодифікаційного центру давньоруської мови внесли принципову відмінність у мовну ситуацію в Давньоруській державі порівняно з давніми племінними князівствами. Однак і після цього єдиним засобом спілкування найширших народних мас — простих «кыян» і периферії

Київської Русі залишалося, як і в дописемний період, живе народне мовлення, що в різних регіонах Давньоруської держави мало свої діалектні особливості. У народному мовленні насамперед різко переважаючого сільського населення безперервно і послідовно реалізовувались фонетичні та граматичні закони внутрішнього мовного розвитку, виникали різноманітні діалектні інновації, що згодом, у період феодальної роздрібненості, поділили давньоруську мову на великі діалектні зони, якими в загальних рисах намітились контури майбутнього членування східнослов'янських мов.

3.2. СПІЛЬНІ ПРОЦЕСИ Й ПЕРЕТВОРЕННЯ В МОВІ РАННІХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Як свідчать сучасні наукові дані, та діалектна диференціація праслов'янської мови, що склалася на останньому етапі її існування (V ст. н. е.), призвела до остаточного розпаду праслов'янської мовної єдності. Цей процес пояснюється насамперед внутрішніми законами мовного розвитку, тенденціями, зумовленими особливостями самої праслов'янської мовної системи. Значну роль відіграли також різні етномовні субстрати та міжмовна інтерференція.

Східнослов'янський ареал праслов'янської мовної спільності пізнього періоду становив досить складне явище. Деякі ізоглоси об'єднували цей ареал то з західнослов'янськими, то з південнослов'янськими, то з лехітськими, то тільки з північнолехітськими говорами [Бернштейн 1961 : 225]. Усі ці ізоглоси пов'язані з відповідними міграційними рухами слов'янських племен, зокрема з епохою Великого переселення народів, і відбивають різні етапи взаємин праслов'янських діалектів. Разом з тим, неоднакова реалізація раніше спільних внутрішніх законів і тенденцій розвитку праслов'янської мови в західному та східному ареалах спричинилася до виникнення в східній частині виразних місцевих особливостей, які свідчили про утворення окремого східнослов'янського (праруського) діалекту. Цей діалект уже на час його виділення з праслов'янської мови характеризувався деякими своєрідними фонетичними, граматичними та лексичними особливостями, що сформувалися ще в праслов'янський період [1]. Зокрема, до найдавніших

[1] Виникнення нових мовних рис, явищ і процесів, зрозуміло, далеко не завжди відбувалося синхронно на всій східнослов'янській території. Навпаки, та чи інша діалектна інновація часто виникала спочатку в обмеженому мовному ареалі і лише згодом деякі з них у зв'язку з інтеграційними процесами ставали спільносхіднослов'янськими.

спільносхіднослов'янських фонетичних рис відносяться: а) приголосні (d)ž, č на місці псл. dj, tj (др. межа, свѣча); б) приголосний č на місці псл. gt', kt' у середині слів (др. беречи, печи); в) звук ś замість псл. *x* унаслідок другої перехідної палаталізації задньоязикових приголосних (др. кожусѣ<*kožuxoi); г) сполучення zv, cv, sv на місці давніх gv, kv, xv перед дифтонгічним ě та *i* (др. звѣзда, цвѣтъ); д) епентетичний l на місці псл. сполук губних з j (др. землѧ, греблѧ); е) втрачені проривні звуки d, t у псл. сполуках dl, tl (др. горло, рало, вєла) тощо. Інші фонетичні процеси, що також мали загальносхіднослов'янський характер, започаткувалися переважно ще в праслов'янській мові, але тривали або завершилися в праруських говорах дописемного періоду. Найважливіші з них: а) завершення приблизно в VII—VIII ст. закономірної фонетичної зміни псл. ě на початку слова перед складом з голосним переднього ряду (крім *ь*) в *o* (сх.-сл. osenь, ozero, osetrъ < ěsenь, ězero, ěsetrъ); б) лабіалізація *ь* перед наступним приголосним, зокрема перед l, яке веляризувалося, і зміна у зв'язку з цим сполучень типу tьlt, telt > tolt : *melko > mołko, *pьlnъ > pъłnъ, *delto > dolto і т. п.; в) розвиток у VIII—першій половині IX ст. східнослов'янського повноголосся, тобто перехід псл. tort, tolt, tert, telt у tor̥t, tol̥t, ter̥t, tel̥t > torъt, tolъt, terьt, telъt > torot, tolot, ṫeret, ṫelet: *korva > *kor̥va > korъva > korova, *golsъ > gol̥sъ > golъsъ > golosъ, *därvo > där̥vo > därьvo > derevo [Филин 1962 : 246-—252]; г) завершення (очевидно, в кінці IX — на початку X ст.) переходу псл. носових голосних ę, ǫ (можливо, через стадію проміжних звуків ą̈, ų) у ротові голосні *а* (*я*), *у* (*ю*): *pętь > p'ą̈tь > др. пѧть, *męso > *mą̈so > др. мѧсо, *rǫka > rųka > др. рука, *sǫdъ > *sųdъ > др. судъ; д) втрата початкового протетичного j перед u : *junošѧ > unošѧ, *južinъ > užinъ, *jugъ > ugъ; е) оформлення на кінець X ст. основних особливостей східнослов'янського наголосу, відмінних від принципів наголошування слів у західно- та південнослов'янських діалектах; є) початок (приблизно з VI ст. н. е.) дії тенденції до часокількісного скорочення *ъ* та *ь* у слабкій позиції та прояснення їх у голосні *ъ*°, *ь*ᵉ у сильній позиції [Филин 1962 : 261]; ж) ранні рефлекси ě (< *ie*) на східнослов'янському грунті, а саме: зміна ě > *i* у позиції перед наголошеним *i*, можливо, внаслідок регресивної асиміляції: *dětina > ditina, *mězinьc > mizinьc, *sědišь > sidišь, *větija > vitija тощо [Филин 1962 : 223—292; Вступ 1966 : 97—102; Історія укр. мови 1979 : 142—170].

Усі ці та інші новотвори істотно змінили фонетичну систему східнослов'янського мовного ареалу, який на VIII—IX ст. чітко виділився серед інших слов'янських мов та діа-

лектів. Відзначені інновації об'єднали східних слов'ян у мовному відношенні й засвідчили сформування мови східнослов'янської народності — давньоруської мови. При цьому давні локальні мовні особливості, що раніше розділяли східних слов'ян, ставали діалектними особливостями в рамках давньоруської мови [Филин 1962 : 275, 290—291].

3.3. ВИНИКНЕННЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ФОНЕТИЧНИХ ДІАЛЕКТНИХ РИС У МОВІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Східнослов'янський діалект дописемного й на початку писемного періодів характеризувався насамперед спільними для всіх його регіонів фонетичними, граматичними і лексичними рисами, що згодом стали спільними особливостями трьох близькоспоріднених східнослов'янських мов — російської, української та білоруської. В історичному мовознавстві ці спільні риси цілком справедливо трактуються як свідчення генетичної єдності давньоруської мови — мови єдиної давньоруської народності. Разом з тим, сучасні наукові дані свідчать і про те, що в східнослов'янських діалектах дописемного періоду поряд із спільносхіднослов'янськими мовними особливостями, починаючи з VII—VIII ст., виникали нові, суто місцеві діалектні риси на різних мовних рівнях, сукупність яких намітила членування східнослов'янської території на окремі діалектні зони. У майбутньому ці риси стали розрізнювальними особливостями сучасних східнослов'янських мов на їх ранньому етапі або великих діалектних масивів у межах кожної з цих мов.

Виникненню нових діалектних рис значною мірою сприяла відокремленість східнослов'янських племен після їхнього розселення на величезній території й послаблення контактів з іншими слов'янськими групами. За таких обставин східнослов'янський діалект праслов'янської мови зазнав впливу інших мов і діалектів, що відбувався в умовах сусідства і мовних контактів слов'янських племен з неслов'янськими або ж в умовах дії субстратних явищ.

При відсутності писемності й стимулюючого стандартизованого кодексу фонетичних, граматичних та лексичних норм нові діалектні явища безперешкодно ставали надбанням живого народного мовлення. Проте питома вага окремих діалектних рис у мові східних слов'ян була неоднакова. Одні з них спочатку охоплювали всі або більшість східнослов'янських говорів і лише дальша еволюція цих рис у різних діалектних ареалах пішла різними шляхами. Інші діалектні риси були суто локальними й виникали в окремих говорах або в групі

говорів (пізніше — українсько-білоруські, українсько-білорусько-південноросійські, російсько-білоруські, тільки російські, українські, білоруські і т. д.). При цьому слід мати на увазі, що далеко не всі риси, які нині є характерними особливостями окремих східнослов'янських мов, з самого початку збігалися з межами сучасних діалектів і тим більше — з межами літературних мов.

До найважливіших діалектних рис, які визначили ранні діалектні зони східнослов'янської мовної території, слід віднести насамперед такі фонетичні риси: у галузі вокалізму — акання, злиття голосних *ы* та *і*, зміна 'а > *е* та ін.; у галузі консонантизму — новий фрикативний звук γ, цокання і чокання, зближення свистячих і шиплячих та ін.

3.3.1. ВОКАЛІЗМ

3.3.1.1. АКАННЯ

Питання про час і причини виникнення акання і якання, тобто збігу в ненаголошених складах голосних *о*, *е*, *а* в *а* (або його варіантах) поки що залишається відкритим. З цього приводу існують численні гіпотези й припущення. За традиційними поглядами акання вважається пізнім явищем, пов'язується з редукцією ненаголошених голосних *а, о, е* після занепаду *ъ* та *ь* і відноситься до кінця XII — першої половини XIII ст. або навіть до кінця XIII—XIV ст. [Аванесов 1947 : 138; Нарысы 1957 : 68—71; Иванов 1964 : 211—227; Борковский, Кузнецов 1965 : 146—151; Горшкова, Хабургаев 1981 : 106—107 та ін.]. Проте залежність розвитку акання від занепаду зредукованих сумнівна хоч би тому, що воно не охопило значного ареалу північних і південних давньоруських говорів, де занепад *ъ* та *ь* не відзначався ніякими специфічними особливостями. З другого боку, редукція ненаголошених *о, е* відома всім східнослов'янським говорам, зокрема й українським, але вона не спричинилася тут до розвитку акання [Czekman 1975 : 289].

Інші дослідники вбачають в аканні результат неоднакового розвитку псл. ŏ та ă і його виникнення відносять до пізнього етапу праслов'янського періоду (грунтовний аналіз історії вивчення акання-якання й основних гіпотез його походження див.: Филин 1972 : 98—117). Можливо, дальші успіхи типологічного вивчення генезису фонетичних процесів і явищ дописемної епохи виведуть проблему акання на значно вищу орбіту й поставлять її у певний зв'язок з індоіранським перетворенням голосних *е, о, а* > а [пор.: Трубачев 1984а : 26—28] або й з генезисом індоєвропейського вокалізму в цілому. На сучасному рівні наукової розробки цієї проблеми

видається найвірогіднішим припущення, що повне східнослов'янське акання виникло в пізньопраслов'янський період [Филин 1972 : 111—122, 140—147, 346] у результаті внутрішнього розвитку фонетичної системи праслов'янської мови, зокрема перетворення ненаголошеного ŏª (або ă°) > *a*, вірогідно, на грунті балтійського субстрату, оскільки іє. *o, a* в балтійських мовах злилися в ă [Czekman 1975 : 302—305; Лекомцева 1980 : 157—168; Коломиец 1983 : 83] [2]. На можливу активну роль балтійського субстрату у виникненні акання вказують, крім свідчень археології та даних порівняльно-історичного мовознавства, також деякі особливості сучасної взаємодії вокальних систем в ареалах балто-слов'янської двомовності [Судник, Толстая, Топоров 1962 : 250—251; Судник 1975]. Найвірогідніше, акання почало формуватися невдовзі після розселення слов'ян на балтійських землях у басейні Верхнього Дніпра після початку н. е. і, можливо, найшвидше й найпослідовніше реалізовувалось спочатку в словах з наступним наголошеним *a* типу *багатий* (< др. богатыи < псл. bogat), *вода* (< др. вода < псл. voda), де переходу *o* > *a* сприяла також регресивна асиміляція. В усякому разі, навряд чи випадково ряд слів саме цього типу (*багатий, гаразд, гарячий, кажан, калач, калачики, калатати, каламутний, качан, хазяїн, халява, чабан* тощо) з акаючого ареалу поступово і в різний час поширився далеко на південь і нині засвідчений на всій українській мовній території, за винятком крайніх південно-західних говорів (АУМ, т. 2, к. 59; Булаховський 1977 : 162, 238—240) [3].

Остаточно оформилось акання, вірогідно, в VII—VIII ст., як і датує його більшість прихильників гіпотези про раннє походження цієї фонетичної риси [Vaillant 1950 : 107, 109, 234; Георгиев 1963 : 20—29; 1965 : 74—78; Георгиев и др. 1968; Филин 1972 : 140—142 та ін.], а окремі види дисимілятивного акання — навіть протягом XII—XIII ст. [Лекомцева 1980 : 167—168]. Але думка про те, що акання не могло виникнути раніше VI—VII ст., бо інакше воно охопило б кривичів і словен, предки яких нібито колись жили південніше, на території, зайнятій аканням [Филин 1972 : 142], непереконлива: як ми вже відзначали, є досить підстав вважати, що предки кривичів і словен переселилися на північ не з півдня, а з заходу морським шляхом. З другого боку, литовсько-болгарські

---

[2] Впливом субстрату (найвірогідніше, балтійського) пояснював виникнення російського акання А. Мейє [Meillet 1921 : 193; 1934 : 53].

[3] Акання на південних периферіях слов'янського ареалу (в родопських говорах болгарської мови та в деяких словенських говорах), на думку болгарських дослідників,— автохтонне явище, не пов'язане з східнослов'янським аканням [див.: Мирчев 1978 : 146—147], і через це воно тут не розглядається.

ізолекси свідчать про тривалі контакти слов'янських предків болгар з балтами в районі Прип'ятського Полісся в період до VI ст. н. е. [Мартынов 1963 : 146].

У зв'язку з вірогідністю значної ролі балтійського субстрату у формуванні східнослов'янського акання увагу дослідників привернув збіг західної частини ареалу акання з територією розселення давніх балтійських племен, причому південна межа цього фонетичного явища в басейнах Прип'яті, Нижньої Десни й Сейму тотожна з південною межею розселення балтомовних племен перед початком слов'янської колонізації. Більше того — два типи акання в білоруських говорах співвідносяться з двома стародавніми племінними масивами балтів: ареал сильного акання південнобілоруського типу відповідає території розселення стародавньої дніпро-німанської (західної) племінної групи балтів, а дисимілятивне якання білоруського типу виникло на території близьких між собою східних балтійських археологічних культур — дніпро-двінської та юхновської [Седов 1970 : 184—185; Лекомцева 1980 : 164—166]. Різні типи дисимілятивного акання, і особливо характер узаємодії переднаголошеного голосного з наголошеним, принципи організації вокалічної структури слова взагалі, на думку деяких дослідників, слід вважати результатом дії фінно-угорського субстрату [Лыткин 1965 : 46—52; Лекомцева 1980 : 167—168], що цілком вірогідно. Не виключено, що в ході дальшого дослідження акання виявиться генетична відмінність його дисимілятивного й сильного варіантів.

Первісний ареал східнослов'янського акання точно встановити поки що неможливо. Як свідчать лінгвогеографічні дані, нині воно охоплює компактний діалектний ареал. Основну частину сучасної білоруської мовної території займає, найвірогідніше, найдавніший тип — недисимілятивне акання, південна межа якого окреслюється умовною лінією Пружани — Івацевичі — Ганцовичі — Старобин — Капаткевичі — Петриков — Єльськ — межа з УРСР [Блінава, Мяцельская 1980 : 39], а північна межа проходить умовно через Браслав — Міори — Шарковщину — Глибоке — Підсвілля — Лепель — Крупки — Білиничі — Бихов — Корму — Чечерськ — до межі з РРФСР (ДАБМ, к. 8—14). Північніше цієї межі в говірках Вітебщини, східного ареалу Могилівщини, у північно-східних говірках Мінщини й Гомельщини поширений пізніший різновид — дисимілятивне акання типу *бъран, въда, дъвалі, жъра, скъзаў, тръва* тощо [Блінава Мяцельская 1980 : 38].

На північному сході в старожитних російських говорах межа акання — якання пролягає від Псковського озера — південніше м. Стара Руса — північніше м. Вишній Волочок —

Волоколамськ — через північне Підмосков'я і перетинає Оку між Рязанню й Муромом [Образование... 1970 : 156], причому тут переважає недисимілятивне акання, що, мабуть, слід пояснювати субстратним впливом балтомовної голяді, генетично спорідненої не з східними, а з західними балтами [Седов 1970 : 46; Лекомцева 1980 : 164].

Південніше зони недисимілятивного акання білоруського типу міститься ареал південно-західних білоруських говорів, які за відсутністю акання та іншими фонетичними й граматичними рисами типологічно й генетично прилягають до сусідніх говорів української мови (ДАБМ, к. 1—7). Проте в центральному й східному Поліссі сучасна межа акання подекуди пролягає значно південніше — в ареалі північного наріччя української мови. Зокрема, форми *радúт', маладúй, арéл, па-рáдак, пáрабак, сл'атá, рáдасть* нині засвідчені в середньополіських говірках біля гирла Прип'яті, у північних і частково в центральних східнополіських говірках північніше Десни (АУМ, т. 1, к. 71, 74, 75), що в основному збігається з колишньою південною межею стародавніх балтів. Таким чином, можна припустити, що первісний ареал сильного акання містився в зоні слов'янської асиміляції прабалтійських племен, тобто на землях дреговичів, радимичів і західного ареалу кривичів та в'ятичів. Східні в'ятичі й східні кривичі, як свідчать запозичення з мови кривичів у латиській та прибалтійсько-фінських мовах, ще в XI ст. були окаючими [Филин 1972 : 146, 147; Лекомцева 1980 : 159]. Не виключено, що дисимілятивне акання — якання виникло у зв'язку із занепадом зредукованих *ъ, ь* в ареалі сучасного південноросійського наріччя й поширювалося зі сходу на захід [пор.: Хабургаев 1979 : 61—62].

На особливу увагу заслуговує питання про час фіксації акання — якання в писемних пам'ятках. За традиційним поглядом вважається, що ця східнослов'янська фонетична особливість починає відображатися на письмі лише з XIV ст. [Соболевский 1907 : 77; Карский 1918 : 20—21], найраніше — в полоцьких грамотах [Stang 1939 : 41]. При традиційній інтерпретації акання як пізнього фонетичного явища, пов'язаного із занепадом зредукованих *ъ* та *ь*, таке датування здавалося цілком вірогідним. Якщо ж акання вважати давнім явищем, розрив між часом його виникнення й часом перших фіксацій на письмі становить 6—8 століть, що викликає глибокі сумніви.

У пошуках давніших випадків відображення акання в ареалі його виникнення істотно негативним чинником є відсутність точно локалізованих і датованих писемних пам'яток XI—XII ст. з території найстаріших акаючих говорів, а в писем-

ності окаючих областей акання, звичайно, виявитись не могло. Тому варті уваги насамперед ті давньоруські пам'ятки, виникнення яких за сукупністю найбільш характерних рис може бути віднесене до ареалу сучасного північного наріччя української мови, суміжного з протобілоруськими говорами й, очевидно, в давньоруський період уже в основному акаючого. Акання могло проникати також у міське койне основних давньоруських культурних центрів у цьому ареалі (Чернігова, Києва, Овруча, Коростеня, Берестя, Турова і Пінська), а звідти — в тогочасну писемність. Ряд південних давньоруських пам'яток (як і старослов'янських з території Болгарії), справді, містить чимало випадків заміни літери *о* (рідше — *е*) літерою *а*. Ці написання, звичайно, можна сприймати як описки або вважати їх результатом фонетичної асиміляції голосних у ході занепаду зредукованих. Але значна їх кількість, хитання в написанні *о* — *а* в тих самих словах, відсутність у деяких випадках умов для міжскладової асиміляції і будь-яких мотивів для графічних асоціацій, а також випадки гіперичного *о* замість нормативного *а* дають підставу вважати принаймні частину наведених нижче написань відображенням акання, незважаючи на традиційність давньоруської орфографії. Пор.: не радите (=не родите) (ЄО 55), галгоѳа (199); праштаи «прощай» (Изб. 1076 26 зв.), покоıанıє (196); боран (ПР. А 51); полащеи (=палащеи) (Будилович 78 в); съмасти (Пс. Чуд. 31); въпрасї (ЄГ 1144, Амф. I 369); крьстаобразьно (Выг. сб. 28), раждьжению (30), ласкаю «ласкою» (94 зв.); съконьчаномъ (Усп. сб. 5 г), такавоıє (33 б), кажа «каже» (159 г, 216 б); праславить (Єфр. Сирин 164 зв.), Иосифава (298); араматы (ЄОр. 120); ѡ(т) патопа (ЖОН 161); създанаю (=созданою) (ЖС 397); акрьстиша сѧ (Є. Лавр. 167 зв.), вачера (283), въсплачатє сѧ (292 зв.); Данило ваева (ЛГВ 795), горажаномъ (918); багатъ (ЄЧПок. 236) і т. п.; звертають на себе увагу також написання, у яких *а* виправлено на *о*: моужьна > моужьно (Выг. сб. 75), великаразоуми > великоразоуми (79), воеводаю > воеводою (138 зв.) тощо.

Написання *а* замість *о* й навпаки засвідчені також у новгородських пам'ятках XI—XII ст.: ширата (Мин. сент. 1095 86 зв.), прообразава (88), радити «родити» (136), неополѣвъши огньмъ (165); обажаемы (Мин. апр. XI—XII 54), оудабраıаса (70), огна полащаго (36 зв.), прилажаниıемь (61) [Колесов 1968 : 84], ѡ(т) папа «від попа» (Гр. НБ № 87, XII ст.), дьньскаму (№ 222, рубіж XII—XIII ст.), канеце (=конець) (№ 227, XII—XIII ст.), грамата (№ 397, I пол. XIII ст.), с табе «з тебе» (№ 395, II пол. XIII ст.), к атцеви (№ 404, II пол. XIII ст.), сарати «зорати» (№ 202, II пол. XIII ст.) та ін. В. В. Колесов пов'язує такі написання з занепадом зредукованих у слабкій

позиції і їх фонетичним зближенням з повними голосними верхнього або середнього піднесення залежно від характеру наступного складу [Колесов 1968 : 84]. Не відкидаючи такого тлумачення, мабуть, не варто заперечувати й можливості відображення в подібних написаннях асимілятивного акання [Котков 1962 : 32]. Подібні написання трапляються також у смоленських, володимирських, московських, псковських та ін. пам'ятках XIII—XIV ст., і всі вони в одних випадках, вірогідно, відбивають відповідне діалектне явище, а в інших — походження автора з акаючих областей. Пор.: о немъ сѧ прашати (Дог. См. А I 13); доубравоми (СПРЗ 245 зв.); въ апустѣвшии земли (ЄС , запис переписувача), кака (16 зв.); всажанъ (ЄМ 1354 5 зв.), на вечарехъ (71 зв.), жалаше (130 зв.); оукарати, съвпрашати, напаюше, ражаıетсѧ, оутапаху в мори (ЄМ 1358 — Котков 1962 : 32); пологаıеть (Є 1393 6 зв., 95 зв.), Симанъ (34), прикаснусѧ (45), прадающимъ (156), вертаградъ (171), предлогають (75), запода (101), толантъ (126 зв.); страгаша (Пск. Пр. 12), ѡ(т)азвасѧ (13), карабли (17 зв.), гадина (40), ѡ(т)аслати (81), взѧшь тотари Маскву (98 зв); на арганехъ (Пск. Пар. II 58 зв.), съ Иоанамь (79 зв.); двожды (ЄПск. I 124 зв.), доже и донынѣ (125 зв.) тощо.

Вірогідність відображення акання в давньоруських пам'ятках XI—XIII ст. підтверджується типологічно тотожними пізнішими написаннями (перед наступним наголошеним *а* незалежно від наступного голосного, гіперичне *о*) в білоруських пам'ятках XIV—XVI ст., коли наявність акання в ареалі їх виникнення не викликає жодних сумнівів. Пор.: пращаеть (Мін. 1489 20 зв., 90 зв.), багатьство (58 зв.), обрадаваннаю (162 зв.), подабаеть (175), потапта(л) (207 зв.), моланью (182); горазда (Віл. 3), стаюти (4), староная (10), не стаати (441 зв.); с табою, госпаже (Стр. 4), на нага(х) (6 зв.), тваю (11), кали, магли (14), тагды (64 зв.); з старадавна (Волхви 43 зв.), ѡ(т) старадавна (44 зв.), вымоураваны (44 зв.), боранъ (50 зв.), машкали (51 зв.), тагды, патом (64 зв.), папа «попа» (79), коробла (80 зв.), в олтора (81), жана (82), даконавше (87); малодыхъ лѣтъ (Ж. Ол. 97); тавары(ш), таваришу (КСД, Хрэст. 100); за сабою (КМС 33 зв.), кали (142); на дарозе (ПС. XVI 7), уздаровить (10), довалъ (16 зв.), спроведливость (19 зв.), говарили (43 зв.); Гарасима (КГр. 418); позвалюють (Будны 63 зв.); вызвалюти (Ст. 1566 6); прі нагах (Тяпинський 49); сенажати (Ст. 1588 327); накозаниє (АВ 2), здаровьє (5 зв.), пративно (8), укозалъ (9), слышолъ (40 зв.), карою древа (55) та багато ін. (див. ще: Булыка 1970 : 69, 75].

Таким чином, акання у східнослов'янських говорах, найвірогідніше, було однією з найдавніших фонетичних рис, що чітко виділила центральний східнослов'янський діалектний

ареал на території первісного розселення балтів. У період формування окремих мов східнослов'янських народностей акання стало однією з найхарактерніших особливостей білоруської мови, що типологічно зблизило її з південноросійським наріччям, середньоросійськими говорами та сучасною російською літературною мовою і різко відрізнило її від північноросійських говорів, української та всіх інших слов'янських мов.

3.3.1.2. *ЗЛИТТЯ ЗВУКІВ Ы, І > И І ЗБЛИЖЕННЯ ГОЛОСНИХ Е — И*

Праслов'янська артикуляція довгого вузького голосного звука заднього ряду y (*ы*) (псл. bykъ, dymъ, ryba), що виник унаслідок делабіалізації псл. u, через відносні труднощі поєднання задньої артикуляції вузького голосного з нелабіалізованістю ще в праслов'янській мові почала поступово зміщуватись у напрямі до середнього ряду [Вступ 1966 : 104]. Цей процес, успадкований слов'янськими мовами після розпаду праслов'янської мовної єдності, найінтенсивніше відбувався в південній зоні слов'янських мов, зокрема, і в південному ареалі східнослов'янського діалекту. З другого боку, різні праслов'янські діалекти відрізнялися також артикуляційними особливостями голосної фонеми *i*: у північних праслов'янських діалектах (ареал пізніших російської, білоруської, польської та обох серболужицьких мов) вона вимовлялась як дуже високий і вузький передній голосний (псл. lipa, piti, sinьjь); у середніх і південних праслов'янських діалектах (ареал майбутніх української, чеської, словацької та південних слов'янських мов, за винятком деяких болгарських говірок — див. Тилков 1962 : 237—240) — як дещо обнижений, більш відкритий і більш глибокий звук у межах верхнього підняття й переднього ряду, що зумовило розвиток тенденції до його дальшого зміщення в напрямі до голосного середнього ряду [Вступ 1966 : 105; Филин 1972 : 179—180; Історія укр. мови 1979 : 251]. Від артикуляції переднього *i* залежали ступінь пом'якшення успадкованих від праслов'янської мови напівпалаталізованих приголосних у позиції перед цим звуком та тенденції їх дальшого розвитку. Зокрема, у південноруських говорах — предках української мови напівпалаталізовані приголосні перед звуком *i* зниженого й глибшого творення не зазнали повної палаталізації. Коли в цих самих говорах приблизно на кінець I тис. н. е. стала виявлятися тенденція до ствердіння приголосних перед голосними переднього ряду, звук *i* втратив будь-яку здатність пом'якшувати попередній приголосний, що ще далі обнизило його артикуляцію й відсунуло її в глибину, тобто в напрямі до *ы*. У свою чергу,

звук *ы* набував підвищеної й більш передньої артикуляції. Унаслідок зіткнення цих двох фонетичних процесів виникали різні нестійкі фонетичні варіанти, аж поки на місці колишніх голосних *ы* та *і* не усталився один голосний передньо-середнього ряду середнього підняття, відмінний як від більш заднього *ы*, так і від переднього *і*. Згодом цей звук *и* став характерною особливістю української мови, на відміну від російської й білоруської мов, де послідовно розрізняються голосні *ы*, *і* (пор. укр. *бик, дим, риба, липа, пити, синій,* але р. *бык, дым, рыба, липа, пить, синий,* бр. *бык, дым, рыба, ліпа, піць, сіні*).

Процес злиття звуків *ы*, *і* > *и* відбувався неодночасно не тільки в різних південноруських говорах, але і в різних позиціях у слові в межах одного говору, бо він гальмувався різними акустичними особливостями деяких приголосних. Зокрема, голосний *ы* після споконвічно твердих задньоязикових *g, к, х* та фрикативного *γ*, як і голосний *і* після м'яких шиплячих *ж, ч, ш,* могли повністю перетворитися в *и* лише в ході реалізації тенденції до палаталізації задньоязикових і диспалаталізації шиплячих. Різні проміжні артикуляційні варіанти, відображені в сучасних говорах української мови, очевидно, генетично зводяться до різних етапів давнього фонетичного процесу злиття звуків *ы* та *і* в *и* і свідчать про його незавершеність у деяких говорах до цього часу. За матеріалами АУМ, рефлекси $и^{і}$...$і^{и}$ в наголошеній позиції після шиплячих та *р* ($жи^{і}то$, $жі^{и}то$, $чи^{і}стий$, $ри^{і}боју$) засвідчені в середньо- та східнополіських говірках. Ізоглоса цього явища пролягає на заході між р. Стир і Горинь, на півдні — по умовній лінії вище м. Новоград-Волинського — південніше м. Коростеня — по р. Ірша — р. Тетерів — по нижній течії р. Здвиж — до Дніпра (АУМ т. 2, к. 15—17). Ізоглоса рефлексів *ы*, *і* > $и^{і}$... $і^{и}$ після губних ($би^{і}к$, $б^{і}ик$, $ми^{і}$, $мі^{и}$, $ви^{і}$, $ві^{и}$) у східній частині Середнього Полісся дещо відхиляється від зазначеної і проходить правим берегом середньої та нижньої течії р. Ірша, — верхів'ям р. Здвиж — р. Тетерів до її гирла (АУМ т. 1, к. 20). На Лівобережжі, в східнополіських говірках, ізоглоси рефлексів *ы*, *і* > $и^{і}$...$і^{и}$ в різних позиціях не збігаються: у наголошеній позиції після шиплячих вони засвідчені на правобережжі Десни до Чернігова та на крайньому сході (АУМ т. 1, к. 17, 18), а в позиції після губних та *р* ці самі варіанти виступають лише в північних східнополіських говірках між Дніпром і Сновом та в крайніх північно-східних поліських говірках (північно-східна Чернігівщина й північна Сумщина) (АУМ т. 1, к. 19).

В окремих західнополіських говірках по Верхній Прип'яті та на схід і південний схід від м. Володимира-Волинського,

в р-ні м. Золочів і в деяких буковинських говірках відзначено рефлекси *і* > *и*[е]... *е*[и] (*причи*[е]*на, приче*[и]*на*) (АУМ т. 2, к. 15).

У ненаголошеній позиції рефлекси давніх *ы, і* в сучасних українських говорах в основному збігаються з наголошеною позицією (АУМ т. 2, к. 22; див. також: Залеський 1970 : 34—51).

Перші випадки змішування літер *ы* та *и(і)* на письмі, що свідчить про злиття цих звуків у живій мові, трапляються ще в старослов'янських пам'ятках: рибѣ (Сав. кн. 17), рибиць (18), отъкри (109) та ін. Досить часто воно засвідчене і в давньоруських писемних пам'ятках XI—XIII ст. південного ареалу (новгородським та іншим північноруським пам'яткам це явище не властиве). Пор.: хлѣбы — хлѣби (ЄО 34, 34 зв.), мъногашьди (73); въспытанъ (Изб. 1073 92), вельмы (94 зв.), неправьди (104), находилы (109), ꙗзикъ (110), оубыти «вбити» (111), вьны (154 зв.), ꙗвывъши (223), риба (251); бѣсы — бѣси (Изб. 1076 193, 193 зв.), пронирливии (249); постыдытьсѧ (ЄА 80 зв.), годыны (111), рызы (118), рибы (163); лысты (Будилович 52), по пытании «харчуванні» (55); крило (Пат. С. 62); народи — народы (Апр. 28), пришьлы (122); былы (ЄГ 1144, Амф. I 142); погубывыи (ЄД 65 зв.), просыти (139 зв.), съвѣтьныкъ (186 зв.); нинѣ (Ап. X 93 зв.); ꙗвилыса (Усп. сб. 291); оуды — оуди (Ап. 1220 138); поустиню (Голоскевич 81 зв.), стидѧхоусѧ (54 зв.); народи — народы (ЄОр. 1 зв.); архыстратига (ЄЧПок. 243), Никыты, понахыдѣ (244), пастири (248) та ін. Органічним продовженням цієї орфографічної особливості стали подібні написання в староукраїнських пам'ятках XIV—XV ст.: левгыты (ЄПол. 2), назарѧнынѣ (2 зв.), злию (57), семыжды (69), ризи (101 зв.); наситите сѧ (Никольский 69 зв.); к мѣстычемъ (Гр. після 1341, Пещак 23), Ивановычь, Кузьмычь (Гр. 1366, Пещак 40); архыєрѣи (ЄЛ 3), видите ниви (23 зв.); млыны (Гр. 1434, Розов 128), кн(ѧ)гины, с рѣкамы (Гр. 1459 174); рибы (ЄКС 37), въ вышны(х) (88), ридахом (118 зв.), не събырае(т), користь (128 зв.), варвари (205) та ін. (див. ще: Історія укр. мови 1979 : 256—257).

Порівняно численні випадки змішування літер *ы* та *и* в найраніших давньоруських писемних пам'ятках південного походження свідчать про поширеність голосного *и* передньосереднього ряду середнього підняття в живому мовленні тогочасного середньонаддніпрянського населення, а сам процес формування цього звука, слід гадати, відбувався значно раніше. Тому датування цього явища згідно із свідченням писемних пам'яток другою половиною XI ст. [Филин 1972 : 201, 350, Історія укр. мови 1979 : 260] не переконливе, оскільки змішування літер *ы* — *и* могло відображатися і в раніших пам'ятках, що до нас не дійшли. Крім цього, безперечний зв'язок

злиття голосних *ы* та *і* в протоукраїнських говорах з відповідним процесом у південнослов'янському мовному ареалі, де етно- і глотогенетичний розвиток відбувався прискореними темпами, також дає підстави для перегляду загальноприйнятої хронологізації даного процесу в бік її значного поглиблення. Цілком можливо, що зближення і злиття *ы* та *і* відбувалося протягом IX—X ст., а завершилося у відповідних говорах у XII ст. Проте цей процес не охопив деяких окраїнних південноруських ареалів, про що свідчать сучасні закарпатський та деякі інші говори, де зберігається голосний *ы*, хоч він не однакового походження і не завжди зводиться до давнього *у (ы)*.

Згідно з АУМ (т. 2, к. 15), задній звук *ы* в наголошеній позиції після шиплячих характерний для тих закарпатських говірок, що прилягають до державного кордону з ЧССР, і міг бути зумовлений їх контактами із словацькими говорами, зокрема з тими, в яких давні *ы, і* не зазнали істотних змін [див. також: Бевзенко 1955 : 161, 163; Залеський 1970 : 34—51; Филин 1972 : 183].

Різна рефлексація псл. *у (ы)* та *і* властива й деяким іншим південно-західним говорам (бойківському, лемківському й надсянському) та окремим північним говіркам української мови [Назарова 1962 : 94—119; Історія укр. мови 1979 : 257—260], що, можливо, свідчить про особливості реалізації тенденції до зближення і злиття голосних *ы, і* в один звук у різних південноруських діалектних ареалах, а в Прикарпатті й на Закарпатті збереження *ы* може бути результатом впливу балканського мовного союзу [Німчук 1987 : 113]. У цілому ж у цьому процесі чітко простежується загальна фонетична закономірність, за якою південні давньоруські (протоукраїнські) говори (крім відзначених винятків) виявили типологічну подібність до південнослов'янських мов (сербохорватської, словенської і болгарської), а також до південних мов західнослов'янського ареалу (чеської й словацької). Їм протиставились північні слов'янські мови (польська, верхньо- і нижньолужицька) і північна частина східнослов'янського діалектного масиву (протобілоруські та проторосійські говори).

Новий звук *и* з його обниженою артикуляцією в південноруських говорах став дуже подібним до голосного середнього підняття *е*, що спричинилося до їх зближення в ненаголошеній позиції. Це зближення почалося, очевидно, ще в ході злиття *ы, і* $>$ *и* й стало артикуляційною нормою південноруських говірок ще в дописемний період. У найраніших давньоруських пам'ятках з південного ареалу воно відображене в сплутуванні літер *є — ы, и*. Пор.: повѣданты грѣхы свою (Изб. 1073 47 зв.), наричеши (112), въплитаієтьсꙗ (147), на кристѣ (157);

властилинъ (Изб. 1076 130 зв.), оучитилѧ (233); капетолинѣ (ЄА 136 зв.); обьтичѭщи (Будилович 262д), жетие (346а); покажимъ (Пат. С 182 зв.); даити ми (Высоцкий II № 156 XII ст.); оучиници (Выг. сб., 153), оучиникомъ (166); покажимъ (Усп. сб. 179б), наричетьсѧ (302б), достоıєнъ (ЄГ 1266—1301 2, 36 зв., 43, 77), жедове (12 зв.), прѣменеть (133 зв.); въ Галелѣю (Голоскевич 8 зв., 63 зв.), не оужасаитисѧ (7 зв.), июдѣимъ (16 зв.), оучиникомъ (17 зв.), моучитилемъ (41), боудеше (41 зв.), ожеве (60), лецемѣри (61 зв.), преведоша (64 зв.), ожеветь (67 зв.), фаресѣи (73), въ жевотѣ (78), жевотъ (85 зв., 109), родитили (113 зв.), оучитилю (126); суитѣ (Єфр. Сирин 25 зв.), скербеши (68 зв.), радуитьсѧ, немощинъ (170 зв.); оученице ıєго (ЄХ 7 зв.), достоıєнъ (79 зв.), предеть кончина (124 зв.); чирноризець (ЖС 317); воиваша (ЛГВ 774), времини (796), Володимера (847) та ін. Про невипадковість таких написань свідчать пам'ятки староукраїнської мови, починаючи з XIV ст., де змішування літер *є — ы, и,* без сумніву, відбиває зближення ненаголошених *е — и* в живому мовленні: чирвоныи (Гр. до 1301, Пещак 9); Семионъ (Высоцкий II № 223, XIII—XIV ст.); причистоѣ (Гр. 1378, Пещак 56); ни оустрашаитьсѧ (Никольский 26), приторъ (109), илисѣѧ (143), ожинисѭ (146); причистоѣ (Прод. X) 136); примоудрость (ЄЛ 9 зв.), достоıєнъ, пренуди (97 зв.), прекосънутьсѧ, преıѫша (99 зв.), прешедъши (101 зв.), презва (102, 103), преıємъ (102), лилѣка «лелека» (Моисей 97); прикратилисѧ (ЄКС 54), припоѧсавсѧ (188 зв.); Диниса (Гр. 1432, Русанівський I 89), Диниско, Динискоу (1436 ССУМ I 293), потвырждениє (1452, 1453... ССУМ I 210), сєдить (1471, 1493 ССУМ II 332); пичать (DB XV I 270), нашєми (290), ожевали (294), имениm (464), Нєкита (II 116), низгода (424); клинемъ (Ап. XV 33 зв.), въ времѧ послѣдние (36) і т. п.

Зближення артикуляції ненаголошених *е — и* виявилось найраніше, очевидно, в ареалі давніх антських племен (південні поляни, уличі, тиверці, південні волиняни). Говори колишніх північних волинян, деревлян, північних полян і північних сіверян цього процесу, мабуть, не зазнали, на що вказують сучасні лінгвогеографічні дані: вимова типу *зе^{и}ле́ний, ме^{и}не́, ле^{и}чу́, о́зе^{и}ро, по́ле^и, пе́рсте^{и}н'* нині властива південно-західному й південно-східному наріччям української мови (АУМ т. 1, к. 40, 41, 47; т. 2, к. 32—34, 36, 37), а також західно-поліському говору північного наріччя, який за наближеною вимовою *е — и* типу *ви^{е}сна́, си^{е}ло́, пи^{е}реми́ти, хло́пи^{е}ц'* виявляє повну єдність з південно-західним українським наріччям і чітко відмежовується від білоруських говорів на Берестейщині по Ясельді — Прип'яті — Горині (ДАБМ к. 10, 11, 15, 16). Це зближення, як відомо, стало орфоепічною нормою сучасної української літературної мови. На північні

українські говори воно не поширилося, очевидно, через своєрідність північноукраїнської системи вокалізму, зокрема, порівняно слабий вияв фонеми *и*, яка в цих говорах часто виступає лише як рефлекс давнього *ы*, і дуже широке розповсюдження фонеми *е* [Бевзенко 1980 : 39].

3.3.1.3. ЗМІНА Е > О

3.3.1.3.1 Позиційний перехід е>о після шиплячих та j перед твердими приголосними і в кінці слова у південноруських говорах

У праслов'янській мові голосні ŏ^a й ă̆ виступали позиційними варіантами одного короткого голосного ă залежно від палатальної чи непалатальної (велярної) якості попереднього приголосного. Конкретне звучання цього короткого голосного після м'яких приголосних та j могло надто варіюватися, набуваючи артикуляційних відтінків, близьких то до ŏ^a, то до ă̆, то до обох цих звуків разом. Такі хитання спричинилися до того, що в північній частині слов'янського мовного ареалу (пізніші українська, польська, верхньо- і нижньолужицька, полабська мови, південно-західні білоруські й частково північні російські говори) після розпаду праслов'янської мовної єдності голосний *е* після м'яких приголосних та j перед твердими приголосними почав більш-менш послідовно перетворюватись в *о* [Вступ 1966 : 92]. На східнослов'янському грунті цей процес відбувався в різних ареалах і в різних позиціях неодночасно (різні погляди дослідників щодо цього див.: Филин 1972 : 185—189; Історія укр. мови 1979 : 266—267).

Виходячи з ареалу слов'янських говорів, у яких тією чи іншою мірою реалізувався цей фонетичний процес, локалізації східнослов'янських племінних об'єднань, особливостей даного фонетичного процесу в різних сучасних українських говорах і локалізації найраніших давньоруських пам'яток, які засвідчили це фонетичне явище, можна припустити, що позиційний перехід *е* > *о* після шиплячих та *j* перед твердими приголосними виник спочатку в південно-західних говорах давньоруської мови, що стали основою української мови і, вірогідно, крайніх південних та південно-західних (північніше межі по Ясельді — Прип'яті — Горині) білоруських говорів, тобто на землях волинян, деревлян, північних полян і, частково, дреговичів, мабуть у IX—X ст. (після утворення повноголосся) ще до ствердіння приголосних перед *е, і,* а завершився після занепаду зредукованих (десь на середину XII ст.). Слід підкреслити, що цей процес відбувався в середині слова лише після споконвічно м'яких шиплячих *ж'*,

дж', *ч'*, *ш'*, *щ'* та j перед усіма без винятку твердими приголосними незалежно від місця наголосу. Пор. укр. *женúти — жонá, пшенúця — пшонó, четвéртий — чотúри, шерстúти — шорсткúй, з нею — у нього* і т. п. [Филин 1972 : 190; Історія укр. мови 1979 : 267]. Спорадичні написання з *о* після шиплячих трапляються вже в найдавніших київських та галицько-волинських пам'ятках XI ст., а в XII—XIII ст. кількість зафіксованих випадків переходу *е* > *о* неухильно зростає. Пор.: чоловѣка (Изб. 1073 179 зв.); жона (Изб. 1076 181 зв.); пославшомоу (ЄГ 1144, Амф. І 104); врѣжонъ (ЖЄ 4 зв.), слоужащомъ, пришьдъшомъ, носѧщомъ (13 зв.), съврьшонъ (52 зв.), осоужонъ (58), врачомъ (68); нерасоужающомъ (Лíств. XII 6), борющомоусѧ (10 зв.), носѧщомоу (12 зв.), рекшомоу (14 зв.); вѣроующомоу (Ап. X 4 зв.), имоущомоу (85), творѧщомоу (113), мьньшомоу (123 зв.), отрѣкающомъ (Выг. сб. 120), движющомꙋ сѭ (139); моужомъ (СІ 21), съкажомъ (22), бывъшомъ (24), блажонъ (99); дьржащомъ (164); хотѧщоѡмоу (ПНЧ 170); обладающомоу (Усп. сб. 145); пожившомъ (ТМК 26 зв.), приіемшомоу (37), стоѧщомъ (73 зв.); въставъшомоу (Ап. 1220 33), вѣроующомоу (51), творѧщомоу (64); оувѣщова (ЛГВ 809) і т. п. Вважати їх описками немає серйозних підстав: вони, очевидно, відбивали реальну рису живого народного мовлення, що підтверджується й численними пізнішими прикладами з староукраїнських писемних пам'яток, як, наприклад: чотыри (ВС АЗР І 4), шлѧхтичовъ, жону (7), жоны (10); въсажонъ (Никольский 5), по чюжом же (18), не мещомъ (19), ѡтло̃учонъ (20), можомъ (24 зв.), прокажонъ (34), скръжотъ (36 зв.), жонъ (40), должонъ (43 зв.), речомъ (85), хощомъ (90 зв.), осоужонъ (101 зв.), смѣшонъ (109 зв.), положонъ (112 зв.), врачовъ (123), бъчолъ (150); жону (Моисей 75), должонъ (145); вышолъ чорного, пришолъ, нашой, чорнымъ (Гр. 1393, Пещак 113), чотыри (Гр. 1400 П 146), чорномоу (Гр. 1413 Р 83), нашого (Гр. 1434 Р 128), жоны, жону (Гр. 1434 Р 130), чоловѣка (6 разів), чоловѣкъ (двічі) (Гр. 1435 Р 134), борьщовку, чорныи (Гр. 1438 Р 138—139), мошонъчьчи, ничого (Гр. 1421, Русанівський І 64—65), нашого (Гр. 1460, 113), чоръного, моншова, щоби (Гр. 1462 Рус. 116—117), чоло(м), нашому, чотыри, нашом(у), нашоє (Гр. 1499 Рус. 63); чотыродесѧтницю (ЄКС 1 зв.), чотыромь (8 зв.), чотыроличныи (66 зв.), о кающомсѧ (137), чоловѣк (138 зв.); ничого (Ап. XV 68), чомꙋ (78 зв.) і т. п. Проте в деяких південно-західних протоукраїнських говорах цей процес, як і злиття звуків *ы*, *і* > *и*, ще на самому початку загальмувався й затримався. За даними АУМ (т. 2, к. 38), голосний *е* замість нормативного *о* (*шéстий, вечерú, чернíти*) нині зберігається в наддністрянському, покутсько-буковинському, бойківському, закарпатському й лемківському

говорах. У подільському говорі, що територіально є південною периферією найінтенсивнішої зони вияву тенденції до зміни *е* > *о*, переважають форми з *о*, але трапляються вкраплення в давніх формах з *е* в словах типу *вечер'іти, черн'іти* [див. також: Історія укр. мови 1979 : 269—270]. Збереження давнього *е* в усіх цих говорах, можливо, підтримувалось їх живими контактами з суміжними західнослов'янськими мовами [Історія укр. мови 1979 : 270], оскільки в польських говорах закон переходу *е* > *о*, реалізувавшись лише стосовно давнього *е* й лише в позиції перед твердими губними та сонорними приголосними, рано припинив свою дію, ще до завершення процесу занепаду і вокалізації зредукованих, а чеським і словацьким говорам цей закон не був відомий взагалі [Вступ 1966 : 92].

Можливо, що в деяких бойківських і лемківських говірках, де спостерігається перехід *е* > *о* лише в окремих лексемах, а в інших у тій самій позиції зберігається *е* (пор. *женáтий,* але *жонá, пчолá; женá, вчерá,* але *пчóли, жóлуд* — Бандрівський 1959 : 12, Верхратський 32) цей процес відбувся пізніше унаслідок витіснення етимологічного *е* або *е* < *ь* голосним *о* внаслідок впливу сусідніх говорів, у яких лабіалізація *е* після споконвічно м'яких приголосних перед твердими була послідовно реалізована ще в давньоруський період [Історія укр. мови 1979 : 270].

Після встановлення кореляції приголосних за твердістю — м'якістю в переважній більшості протоукраїнських говорів не виникло нових умов для переходу *е* > *о*: колишня напівм'якість приголосних перед голосними переднього ряду *е, і* тут розвинулася в їх повну твердість. Саме тому в більшості українських говорів і в українській літературній мові зміна *е* > *о* закріпилася лише після шиплячих та ј перед твердими приголосними у наголошеній і ненаголошеній позиціях: *жóлудь, чóрний, шóстий, йомý* і т. п.

Оскільки давньоруські пам'ятки з сучасної білоруської етномовної території майже не збереглися, час переходу *е* > *о* в протобілоруських говорах встановити важко. Проте той факт, що сучасні південні й південно-західні білоруські говори значною мірою зберігають *е* після колишніх напівм'яких приголосних у словах типу *ав'éс, м'éд, дал'éко, н'ес'éм, ідз'éм, з'ел'éны, сал'éны, ц'éмны, с'éлы, кал'éсы, пам'éрла* (ДАМБ, к. 29—33), може бути одним з мовних доказів їх генетичної спорідненості з південно-західними протоукраїнськими говорами й свідчити про однотипність і синхронність перетворення *е* > *о* в усьому ареалі. Характерно, що найбільша концентрація слів з *е* спостерігається в білоруських говорах, суміжних з українськими. З українським діалектним масивом

(південніше межі по Ясельді — Прип'яті — Горині) об'єднуються також неакаючі білоруські говірки на Берестейщині й Гомельщині вимовою *о* після шиплячих і в ненаголошеній позиції: *в'е́чор, жона́ты, пчола́*.

У писемних пам'ятках з протобілоруського мовного ареалу перехід *е* > *о* після шиплячих засвідчений з кінця XIII ст., а в пам'ятках старобілоруської писемності XIV—XVI ст. написань *о* після шиплячих замість колишнього ненаголошеного й наголошеного *е* вже досить багато. Пор.: вашомоу, нашомоу (Гр. 1284 I), емъшо, княжо (37 разів), хочом (Гр. 1300); наимилеишого (Стр. 2), хотѧчо (28 зв.), держачо (29), жона (35), чорнокнижнико(в) (38), по нашому (38 зв.); беспечнейшого (Волхви 39 зв.), чорными (43), чотыры (44 зв.), нинейшого (45), вышо(л), (45 зв.), чоловѣчии (48 зв.), седѧчомоу (49), чорныи (53 зв.), чомоу (54 зв.), оу нашои (55), жонки (59), жона, крижовали (62), держачого (66), жонаты (79 зв.); жона, за жоноу, пришо(л), пришо(д)ши (Ж. Ол. 97), тяжокъ, насласнейшомъ, пошо(л), пришо(л), идоучого (98), ничого, ѡсвѣчоное, лежачого неговорѧчого (98 зв.), чомоу (99); жона (С. Ск. I 187), шолудивъ (2 354); шоста (Будны 205 зв.); ꙋжо (Тяпинський 4), шодъши (24 зв.), печорою (29), зажогъ (30 зв.), ꙋчоные (32), пришолъ (43 зв.), речоное (44); ещо (Ст. 1588 8) і т. п.

3.3.1.3.2. Перехід наголошених 'е > 'о після м'яких перед твердими приголосними та в кінці слова у північно-східних давньоруських говорах

На відміну від південноруських говорів, де перехід *е* > *о* у позиції після шиплячих перед наступним твердим приголосним відбувся десь протягом IX—X ст., ще до встановлення кореляції приголосних за твердістю — м'якістю, у північних та в північно-східних (ростово-суздальських) давньоруських говорах, що лягли в основу північно-західних говорів російської мови та північно-східного діалекту білоруської мови, цей процес відбувався пізніше, можливо, протягом XI — першої половини XII ст., тобто саме тоді, коли в давньоруській мові виникає кореляція *твердість — м'якість* приголосних, і давні напівм'які приголосні в південно-західному діалектному масиві поступово тверділи, а в північно-східному — ставали новими м'якими приголосними. За таких умов зміна *е* > *о* перед твердими приголосними відбувалася тут після всіх палатальних і палаталізованих приголосних, за винятком говорів у верхів'ях Оки і Дону (колишні в'ятицькі землі, де формування кореляції *твердість — м'якість* запізнилося)

[Филин 1972 : 201] та деяких говорів північноросійського наріччя, де цей процес відбувався пізніше [Пожарицкая 1961 : 65—67; 1964 : 87—101; Горшкова 1964 : 91—92; Образование... 1970 : 22]. Фонетичний закон переходу *е* > *о* поширився й на ті випадки, де *е* походить з *ь*, але не зачепив (за винятком окремих аналогійних явищ) голосного *ѣ*, який пізніше в білоруських та в південноросійських говорах злився з давнім *е*. Цими фактами і визначається відносна хронологія зміни *е* > *о* [Вступ 1966 : 93]. В акаючих говорах (протобілоруські та майбутній південноросійський діалекти) зазначена зміна відбулася лише під наголосом як у середині, так і в кінці слова, оскільки в ненаголошеній позиції звук *е* не зберігся (пор. р. *в'ócла, с'óла, п'óрышко,* бр. *в'асло́ (<в'есло́) — в'óслы, с'ало́ (< с'ело́) — с'óлы, н'есці — н'óс),* а в протопівнічноросійських окаючих говорах, крім того, подекуди відбувся перехід і в ненаголошеній позиції [Филин 1972: 194—196, 201] [4].

Перехід *е* > *о* після шиплячих *ц* і j та пом'якшених приголосних відбивають північні пам'ятки давньоруської мови (переважно новгородські й псковські), починаючи з другої половини XII ст.: а ѹ Өодора (Гр. НБ № 153 II пол. XII ст.), з гостомо «з гостем» (№ 61 XIII ст.); съвьрьшонъ (ЄКБ 68 зв.), жонъ (81), соущомъ (84 зв.), крьщонъ (86), приходѧщомъ (89), чоловѣка (123), чоловѣчьскыи (211); сопоущомоу (ЖН 125 зв.), оумьршомоу (126 зв.), зъвавъшомоу (Пр. 1356 49), пославъшомоу (67 зв.), съшьдшомоу (124) та ін. Відповідність цих написань живому мовленню підтверджується пізнішими свідченнями писемних пам'яток XIV—XV ст. з цього самого ареалу: от Потра «від Петра» (Гр. НБ № 53 рубіж XIII—XIV ст.), зелоного шолкоу, жолтого (№ 288 I пол. XIV ст.), беросто (№ 27 XIV ст.), цоловѣка (№ 99 XIV ст.), чолобитье, человек (№ 167 XIV ст.), Стопане, цетворты (№ 164 XIV ст.), от ного, цоломъ, чоловѣка (№ 370 XIV ст.), торжокъ (№ 358 XIV ст.), рубежомъ, новгородцовъ (№ 17 II пол. XIV ст.), чолобитьє, чоловекъ (№ 167 II пол. XIV ст.); торжок (Гр. Н № 8 1371), чорныхъ (№ 13 1372), рубежомъ (№ 17 1373); жонъ (ЄН 46 зв.), шодъ (60 зв.), жерцомъ (66 зв.), шодъше (77), шодъша (83); идѣжо (ЄМ 1354 62), врачовъ, глаголашо бо, ащо (72 зв.), шедшо, он жо (74), пришодъ (94), жонъ (ЄМ 1358 211г); пришолъ (Є 1393 42 зв.), пришодше, пришедшо (43 зв.), шодъ (47), ѡдежою (69 зв.), чоловекы (Пск. Пар. II 38); цолобитьє,

[4] Можна, проте, припустити, що з огляду на первісне слов'янське заселення північної Русі з південнобалтійського ареалу, сусіднього з лехітськими діалектами, у деяких північноруських говірках зміна *е* > *о* в ненаголошеній позиції почалася раніше, в X—XI ст., хоч писемних доказів цього поки що немає.

ҵого (Гр. НБ № 129, рубіж XIV—XV ст.), Стопане, четворты (№ 169 рубіж XIV—XV ст.), оу Вымолчовъ (№ 248 рубіж XIV—XV ст.), цоломъ бью (№ 243 І пол. XV ст.), между нобомъ и землею, к ному (№ 10 XV ст.), цоловекомъ (№ 24 XV ст.), жонку (№ 402 XV ст.), и по своимъ рѣчомъ (ГВНиП № 71 1441), торжо(к), грабежо(м) (Гр. Н № 20 1471); у Двінських грамотах XV ст.: гумнищо, кузнечовьскаго (Шахматов № 12), Ивашовы, ѡсташовы (№ 17), землою, жони (№ 19), с верхного, с нижного (№ 22), наволочокъ (№ 24), рубловъ (№ 81, 82), шодъ (№ 88), пожонъ (№ 92) та ін.

На білоруській мовній території зміна *е* > *о* перед твердим приголосним у наголошеній позиції особливо послідовно відбулася в північно-східних (полоцьких, вітебських, смоленських) та в центральних говорах, що зближує їх з північно-західними російськими говорами. Писемні пам'ятки старобілоруської мови засвідчують перехід наголошених *е* > *о* після шиплячих та інших м'яких перед твердими приголосними, починаючи з XIV ст.: жо, ажо, шол, чомъ, пришодъ, пошолъ пришолъ (Гр. 1300), Семона (Гр. XIV, Соболевский ПС 43 а); присꙋжоное (Мін. 1489 52), нашодши (86), вжо (94), печора (114), коворъ (152), ещо (173); оужо (Стр. 2), пришо(л), оучьновъ (2 зв.), оужовъ (4), ещо, оучнове (5 зв.), слозы (15 зв.), короло(м) (19 зв.), шодшо (31 зв.), оубелоны (32 зв.), прїятело(в) (36 зв.); окрашона (Волхви 42 зв.), чорными (43), пришодши (51), камено(в) (61), конома (62), дешово (70 зв. 85), дновъ (85 зв.)., сажновъ (86), оутешоны (Ж. Ол. 98); пошолъ (Віл. 5); жолудкомъ, жолчь (С. Ск. І 186), чоботъ, чорныи (ІІ 348), шолъкъ, шолъковыи, шоломъ (353) та ін.

Отже, за особливостями фонетичного процесу перетворення *е* > *о* після м'яких перед твердими приголосними та в кінці слова давньоруський мовний ареал XII—XIII ст. ділився на три протиставлені зони: південно-західну з раннім переходом *е* > *о* після шиплячих та j перед наступним твердим приголосним незалежно від наголосу, північно-східну, де перетворення *е* > *о* відбулося як після шиплячих, так і після парних м'яких приголосних, але неодмінно в наголошеній позиції, і північну (новгородську), в якій перехід *е* > *о* після всіх м'яких приголосних реалізувався не тільки під наголосом, але частково і в ненаголошених складах. Усередині південно-західної і північно-східної зон виділялися дві мікрозони (прикарпатська і верхньоокськo-верхньодонська), де перехід *е* > *о* не відбувся. Південно-західна зона (протоукраїнські говори разом з пізнішими південними і значною частиною південно-західних говорів білоруської мови) виявила типологічну близькість до слов'янських мов північної групи (польської, верхньо- і нижньолужицької мов, яким відоме це явище) і протистави-

лася давньоруській північно-східній діалектній макрозоні (майбутні середні й північно-східні білоруські говори та південноросійське наріччя і середньоросійські говори), що нині виявляється також у типологічній відмінності за даною ознакою української літературної мови від російської та білоруської літературних мов. Північна давньоруська зона за особливостями переходу в ній *е > о* виявляла деяку типологічну близькість як до південно-західної, так і до північно-східної зони.

3.3.1.4. ІСТОРІЯ ФОНЕМИ Ě У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ГОВОРАХ

3.3.1.4.1. Тенденція до перетворення фонеми ě > і у південних давньоруських говорах

Проблема походження фонеми ě (ѣ), її артикуляційних особливостей і пізніших трансформацій у різних східнослов'янських мовних ареалах викликала численні (часто суперечливі й навіть взаємовиключаючі) гіпотези [детальніше див. Филин 1972 : 160—178; Історія укр. мови 1979 : 233—237]. Ми дотримуємось погляду, що фонема ě (ѣ), яка виникла в праслов'янський період у результаті збігу рефлексів колишнього ē (> ě^1) та дифтонга a°i (> ě^2), у різних праслов'янських діалектах відзначалася винятковою фонетичною нестійкістю й великою кількістю артикуляційно-акустичних особливостей, що спричинилося до занепаду цієї фонеми в більшості слов'янських мов та їх говорів [Вступ 1966 : 102—103; Филин 1972 : 164; Історія укр. мови 1979 : 233]. У ранніх східнослов'янських діалектах голосний ѣ (< ě^1, ě^2 та деяких інших звуків), очевидно, мав також різноманітні артикуляційно-акустичні варіанти, найвірогідніше, не пов'язані з його походженням [Історія укр. мови 1979 : 233—234], але, найчастіше, слід гадати, вимовлявся як вузький закритий звук ê, наближений до *і* (в південних говорах) чи до *е* з вузько палатальним приступом (у центральних, північних і східних говорах), рідше — як *е* середньо-верхнього підняття (переважно в північних, деяких південно-західних, зокрема, поліських говорах) або як дифтонг іе (іê) (мабуть, у північних південно-західних і південних говорах) з неоднаковим у різних говорах виявом його дифтонгічного характеру, або декілька артикуляційно-акустичних варіантів виступали паралельно [Вступ 1966 : 102—103; Филин 1972 : 176—177; Історія укр. мови 1979 : 236—238].

Нестійкість фонеми ѣ у давньоруських діалектах пояснюється тим, що ізольоване в фонологічній системі давньоруської мови протиставлення фонем ѣ — *е* за ознакою часокількості

мусило змінитися якісним протиставленням фонеми ѣ іншим фонемам, у зв'язку з чим вона втратила довготу. Цим майже повністю завершилась на східнослов'янському грунті дія тенденції до занепаду довгих голосних фонем [Залеський 1968 : 25; Історія укр. мови 1979 : 246].

Споконвічну варіантність артикуляції ѣ засвідчують найдавніші східнослов'янські писемні пам'ятки XI ст., які дають підстави вважати, що цей звук у давньоруських говорах вимовлявся: а) як довгий закритий ê, позначуваний на письмі через ѣ у його традиційному написанні. Щоб відрізнити від давньоруського закритого ê старослов'янський відкритий звук ẽ, наближений до *ä*, давньоруські переписувачі, на думку деяких дослідників, передавали його літерою *є*, а не ѣ: сєбє (Изб. 1073 47 зв.), срєдоу (78 зв.), створи сєбє (Изб. 1076 80 зв.); по брєгоу (ЄА 56 зв.), врємѧ (87), сєбє (105), тєбє (106 зв.), дрєво (151); тєбє (Будилович 25д), хоч др. *тобѣ, собѣ* [Історія укр. мови 1979 : 237]; б) як довгий закритий ê з приставним j на початку слова: ѩдениѥ (Изб. 1073 55), ѩсти (56, 116 зв.), ѩша (119 зв.), ѩда (Изб. 1076 227) та ін. [Тимченко 1927 : 113; Історія укр. мови 1979 : 236]; в) як дифтонг i͜e, що, мабуть, передавався через ѥ: гнѥвъ (Изб. 1073 28 зв.), гнѥва (32), ѥсти (ЄА 2 зв.), ѥдать си (5), ѥдоуще (47), ѥхомъ (63 зв.), ѥмь и пью (68), ѥдать (71) та ін.

У південноруських діалектах, що пізніше стали основою південно-західного і південно-східного наріч української мови (говори південних полян, південних волинян, уличів, тиверців і хорватів), досить рано (мабуть, ще з IX—X ст.) стала переважати тенденція до увиразнення вузького закритого ê і прояснення його в *е* або (значно частіше) до дальшого звуження в *і* й тенденція до перетворення дифтонга i͜e > *і*, оскільки в південному ареалі східнослов'янських говорів у цьому дифтонгу здавна більш виразно вимовлялась початкова закрита частина *і* [Вступ 1966 : 104].

Перехід ѣ > *і* відбувався, очевидно, більш-менш синхронно з процесом зближення і злиття звуків *і*, *ы* > *и*. Той факт, що *і* < ѣ не перетворився в *и* разом з етимологічним *і*, пояснюється різною артикуляційно-акустичною природою цих звуків: етимологічний звук *і* почав змінюватися в напрямку *и* тоді, коли звука *і* < ѣ фактично ще не було; коли ж *і* (< ѣ) з часом якісно наблизився до етимологічного *і*, процес переходу *і* > *и* у відповідних говорах уже завершився [пор. також: Залеський 1968 : 26—27].

Найраніші писемні пам'ятки XI ст. уже відбивають змішування як ѣ — *є*, так і ѣ — *и*. Пор.: а) на нєбєсєхъ (ЄО 58 зв.), нєсть (Изб. 1073 6 зв.), вєрѫ (21 зв.), въсєлъ (69), бєѭше (180 зв.) та ін.— усього 83 випадки; къ тємъ (Изб.

1076 14), тєлєси (237); непотрєбьнаго (ЄА 85), обітєль (90), трєбоуєть (93 зв.), облєкоша 104 зв.), тєлеса (119 зв.); въсемъ (Будилович 70), дети (105 г); лєта, недєль (Высоцкий I № 9, XI ст.), грєхы (№ 33), грєшьномоу (№ 35); прєидєть — прѣидоуть (Апр. 66), прєдана ієсть — прѣдамъ ю (70 зв.); б) ниции (Изб. 1073 5), в вѣри (17 зв.), посмиꙗвъсѧ (115), нимаꙗ (142), видыи (149), исцили (162 зв.), до моусиꙗ (176), оутишениѭ (199 зв.), Андриꙗ (261 зв.), Матѳиа (262); процвитаꙗ (Изб. 1076 184), въ мироу (237 зв.); двѣ ризи (ЄА Бузук 1927 : 8), съ стины (Будилович 6), смотрити (181г, 359б), процвитаѧ (217а); о Аввѣ Маркє(л)и (Пат. С 58). Зрідка засвідчені також зворотні випадки — заміна літер *є*, *и* літерою ѣ типу ꙗвлєнѣıє (Изб. 1073 9 зв.), прѣведоуть (159 зв.); въсхотѣ (Изб. 1076 158); вѣдѣниꙗ (ЄА 8), и прѣшьдъ ѡ(т)тоудоу (27), боудѣте готови (61 зв.); шѣствиємъ (Будилович 3д), прѣпадаѭштоу (10г), еуаньгѣлиꙗ (61а), въ пѣ(са)ниихъ (83а), нѣльзѣ (119б), аньгѣльскыѧ (134), нѣ... о пророцѣхъ, ни о иномь никомь (226б); утоплѣнъ (Высоцкий I № 11, XI ст.) та ін.

Плутання на письмі літер *е*, *и*, ѣ часто в тій самій пам'ятці і в тотожних фонетичних умовах, найвірогідніше, свідчить про те, що перехід ѣ > *і* в південноруських говорах на XI ст. ще не завершився, і звук ѣ у цей час на всьому східнослов'янському мовному ареалі якісно ще відрізнявся від етимологічних *і*, *е*.

Пам'ятки XII — XIII ст. південноруського походження відбивають дальший розвиток тенденції переходу ѣ > *і* на більшій частині ареалу протоукраїнських говорів, про що свідчать численні написання *и* замість ѣ та ѣ замість *и*: а) вси (ЄГ 1144 Амф. I 375), не всі (II 862), в попели (ЄГ 1144 Ягич 1884 : 88); въсихъ (Ап. X 87), четыри лѣта (93), въ тьмници (93 зв.), на лици (181) побидилъ ієси (Выг. сб. 9 зв.), расмотривъ (66 зв.); оусмихающе сѧ (Усп. сб. 61), видилъ (91 зв. 171), въсмиꙗвъсѧ (129), ослипаахоу (199); свѣдитьльство (ЄГ 1266—1301 1 зв. 5), никоторых (12 зв.), примоудрость (35, 61), витры (48); свѣдиньꙗ (Голоскевич 6 зв.), приже (63 зв., 84 зв. 106, 120 зв.), ѡ оучиньи (13, 43), никии (50), прид нимь (77), въ ѡбитили (121 зв.); призрити (Єфр. Сирин 34 зв.), долготерпиливоу (58 зв.); съвѣдительство (ЄОр. 26, 92, 119 зв.), не вси (27 зв.), ѣша вси (36 зв); линивыи (ЄПут. 151), ѡскаженило (153); съвѣдитѣль (ЄТ № 5 175, 182 зв); свѣдітельствуієть (ЄХ 4), вѣдили (37); расмотривъ (ЖС 225), въмѣсти (317) і т. п.; б) прѣшьдъ ѡ(т)тоудоу (ЄГ 1144 Амф. I 29), и дамь тобѣ ключѣ (249); прѣидѣть (ЄД 11); ищѣте (ЄТ № 7 33 зв., 40), възрѣте (39 зв.); велѣцѣи (Усп. сб. 82), нѣколи (232 зв.) — николи (273 зв., 289); прѣтворъ (ЄГ 1266—1301 11), фарѣсѣи (17, 37, 42), прѣшельцѧ (50 зв.), Дѣонисьꙗ (158);

исконѣ (Голоскевич 1 зв., 10 зв.), ѡбѣдѣлъ (58); ѡ(т) мѣра (=отъ мира) (ЄОр. 114 зв.), съзадѣ (ЄТ № 5 83), оубъѣмъ (165) і т. п.

Взаємозаміна на письмі літер ѣ — *и* у пам'ятках XII — XIII ст. стала звичайним явищем. Це переконливо свідчить про те, що, вірогідно, вже на початок XIII ст. у більшості південноруських говорів, на базі яких тоді формувалася українська мова, звук ѣ вже остаточно перейшов у монофтонг *і* в усьому ареалі, крім пізнішого північного наріччя (середньо- і східнополіські говірки) та деяких говірок майбутнього південно-західного наріччя, незалежно від наголосу й консонантного оточення, оскільки цей перехід завершувався уже в умовах нової динамічної акцентологічної системи, що встановилася в південноруських говорах, очевидно, раніше, ніж в інших давньоруських діалектах. Але цей факт, звичайно, не виключає можливості існування й інших рефлексів давнього ѣ [Филин 1972 : 175].

Змішування на письмі літер ѣ — *и* в ранніх пам'ятках староукраїнської мови XIV — XV ст., засвідчене дуже часто, відбиває монофтонг *і* як живомовну рису. Наприклад, *и* замість ѣ: всихъ (ЛГВ 732), видивъ брата (768), оутиши землю (791); приданьѩ (ЄЧПок. 234), придъ тобою (237); в мири (ХС 4 зв.), свѣдительствова (11); didycz, wsim, zwidawszy (Гр. 1376—1377, Купчинський 62), nikotoryj, wsimi, sinožatmi, lisy (63); окаменило, придъ ними (ЄПол. 16 зв.), припоѩсавса (79 зв.); свѣдители (Никольский 24), призри (86 зв., 139 зв.), заповиди (100); примудрость (ЄЛ 96), приломивъ (97 зв.); свѣдитель (ЄЛавр. 21, 287 зв., 298), биситсѧ (125), приданьє (161 зв.), гришници (178), заприти (184); на рицѣ (Чуд. зб. 21 зв.), раздили (112), осинить (129), свидѣньє (297 зв.); свидци (Гр. 1370, Розов 18), велили (Гр. 1392, Купчинський 64), всихъ (Гр. 1393, Розов 49), wirny, ditom (Гр. 1395, Купчинський 64), розыїхал, розьизд, выихали (Гр. 1404, Розов 68), на рици, синожатми, крипость (Гр. 1407 72); свѣдительство (ЄЛук. 2 зв.); по вѣри (ЄКС 26 зв.), ѡ(т)вища (197 зв.); оусимъ, оусими (Гр. 1411, Русанівський І 74), мисто, соби, пасика, оусих (Гр. 1432 89), лисъ (Гр. 1446 100), на Днистрѣ (Гр. 1448 101), хоти(лъ), дитками (Гр. 1454, Розов 163) і т. п.; ѣ замість *и*: патрѣархъ (ЛГВ 729), до рѣкѣ (787), Володимѣръ (889); Вѣкѣнтьѩ (ЄЧПок. 246); нѣкто «ніхто» (ХС 2); приидоста же и вѣдѣста (ЄПол. 30); въ купѣлѣ (Никольский 19 зв.), прѣ вражѣхъ (55), долженъ оумрѣть (107), прѣдѣшаꙗ (111 зв.); по долѣшнии коньць (Гр. після 1349, Пещак 27); євангѣлѣѩ (ЄЛ 152 зв.); побѣдѣти (Чуд. зб. 102), едѣнѣмъ (254); нѣзы (Гр. 1349, Розов 3) і т. п.

3.3.1.4.2. Рефлекси фонеми ѣ у центральних, північних та північно-східних давньоруських говорах

На відміну від південноруського діалектного ареалу, у більшості всіх інших давньоруських говорів перетворення голосної фонеми ѣ, що також відзначалася фонетичною нестійкістю й багатьма артикуляційно-акустичними варіантами, відбувалося переважно ще до занепаду старої акцентуаційної системи (вона тут, очевидно, зберігалася значно довше, ніж на півдні), через що, як правило, залежало від акцентних умов та від консонантного оточення.

За свідченням давньоруської писемності й сучасної лінгвогеографії, можна припустити, що голосний ѣ у його численних варіантах, серед яких, очевидно, переважав ê, найраніше (з середини XI — протягом XII ст.) зазнав спрощення в ненаголошеній позиції і збігся з давнім коротким голосним ё у говорах кривичів та радимичів (смоленсько-полоцький діалект). Цей процес відбувався тут разом із становленням нового експіраторного наголосу. Послідовність перетворення ѣ — ё в смоленсько-полоцькому діалекті відтворити важко, оскільки ранні давньоруські пам'ятки з цього ареалу майже не збереглися, а пізніші (з XIII ст.) фіксують індиферентне вживання літер ѣ — *е* в усіх позиціях [Stang 1939 : 6], що свідчить про остаточний перехід ѣ > *е* в смоленсько-полоцьких говірках, який відбувався, звичайно, значно раніше. Пор.: воинегъ (із Полоцька) (Высоцкий I № 22, XII ст.); єхали, всемоу, на березе, не надобе, жене, детского, всеми (Дог. См. А 1229); все(м), темь, боле того (Гр. 1264); немьцомъ, на соуде, немець, двесте летъ (Гр. 1284 II), ѡ(т) всехъ, ныне, поведали, хотелъ, целованиѧ, немчи, поехалъ, мехъ, велелъ, терпети (Гр. 1300); немѣць (Даг. 1330), оусехъ, делу, володети, речица, доспела, немець (Гр. 1387), на реце (Гр. 1399), оу Ризе, нетъ (Гр. 1465); петоу(х) (Стр. 8), збеглисе, посмевали, света, терпети, видела (10), на теле, пенѧзеи, на местце (10 зв.), человека, ведали (11), хотела, беда мне (11 зв.); место, неколи, ѡдене (Волхви 43), зверѧта (43 зв.), не хоте(л), седѧшоу (44 зв.), не всемъ (45), целоваıють (93); детѧтко (Ж. Ол. 97), оусего, мети (97 зв.), тело (98), грешны (98 зв.), надею (99 зв.) та ін.; б) дѣржати, дѣревъмь, четвѣрти, пѣрвоıє, бѣрѣга, зѣмли, боудѣть, свободѣнъ, бѣрегоу (Дог. См. А 1229); Артѣмии (Гр. 1284 II), дѣржалъ (Гр. 1300); рѣмѣнь, купцѣви (Дог. 1330); помѣрли (Гр. 1465); вѣрхъного (Стр. 12 зв.); хочѣ(т) (Волхви 43), с вѣчора (87 зв.); ѡлѣксѣю (Ж. Ол. 98) та ін.

З смоленсько-полоцької діалектної зони процес переходу ѣ > ё в ненаголошеній позиції поширився й на інші говори сучасної білоруської мовної території, на ареал нинішніх пів-

нічноукраїнських, південно- та середньоросійських говорів [Карский 1955 : 202—207; Филин 1972 : 169, 174, 177].

У сучасних білоруських, південно- і середньоросійських говорах на місці давнього ненаголошеного ѣ також виступає *е*, яке в акаючих говорах у переднаголошеному складі перейшло в 'а (ДАБМ, к. 6). Сучасні північноукраїнські говори за рефлексацією ненаголошеного ѣ утворюють досить строкату картину. Насамперед, усім середньо- та східнополіським говіркам властива рефлексація ѣ > монофтонг *е* (*д'едóк, д'елá, д'етéй, л'есú, в'едрó, м'ешóк, п'есóк*). Ізоглоса цієї рефлексації проходить на заході по р. Горинь, на півдні — по умовній лінії Ровно — Новоград-Волинський — південніше Коростеня — по р. Ірші — гирло р. Ірпінь — по Дніпру до Києва — через верхів'я річок Трубіж, Недра, Супій — дещо південніше Ніжина — по лівобережжю Десни і по Сейму. Менш поширений в цих самих говірках рефлекс ѣ > *и* (*дидóк, дилá, дитéј, видрó, мишóк, писóк, витрú*). У західнополіських говірках північніше умовної лінії Холм — Ковель — р. Стир переважає ѣ > *и* після зубних та *л* (*стинá, дидóк*), а північніше умовної лінії Холм — Ковель — Луцьк — р. Горинь переважає ѣ > *и* після губних (*видрó, мишóк, писóк*). У середньо- та східнополіських говірках, особливо в регіоні північної Сумщини, рефлекси *и*, *е* часто виступають паралельно. Північноукраїнському наріччю відомі також інші рефлекси ѣ. Зокрема, рефлекс ѣ > $\frac{a}{e}$ (*д'*$\frac{a}{e}$*дóк, д'*$\frac{a}{e}$*лá, л'*$\frac{a}{e}$*сú, в'*$\frac{a}{e}$*адрó, м'*$\frac{a}{e}$*шóк, п'*$\frac{a}{e}$*сóк, в'*$\frac{a}{e}$*трú* і рефлекси ѣ із вставним *ј* (*вј*^{і}*дрó, вј*^{е}*дрó, вј*^{а}*дрó, пј*^{і}*сóк*) характерний для компактного масиву північних східнополіських говірок між Дніпром і Сновом та для говірок північної Сумщини. Рефлекс ѣ > *о* (*пáсока, сповáје, цолувáти*) зрідка засвідчений в говірках окремих населених пунктів переважно на Середньому Поліссі (АУМ т. 1, к. 11—13, 15, 16; т. 2, к. 10, 13).

Занепад ненаголошеного ѣ розхитував його позиції й під наголосом. Після переходу приблизно в другій половині XI — першій половині XII ст. наголошеного *е* в *о* перед твердими приголосними в смоленсько-полоцькому діалекті звук ѣ десь протягом XII ст. почав зникати і в наголошеній позиції. У XIII ст. у більшості смоленсько-полоцьких говорів (ареал сучасної північної Білорусії, Смоленщини й південної Псковщини) фонеми ѣ уже не було [Филин, 1972 : 177, 349]. Перехід ѣ > *е* під наголосом поширився на ті самі говори, де ця зміна відбулася в ненаголошеній позиції, очевидно, за винятком лише крайніх південно-західних говорів.

Як свідчать сучасні лінгвогеографічні дані, крайні південно-західні говори білоруської мови й північне наріччя україн-

ської мови в рефлексації наголошеного ѣ відзначаються певними особливостями. Згідно з ДАБМ (к. 34), закритий вузький ê на місці наголошеного ѣ засвідчений суцільним масивом у говірках південніше Мінська на території між річками Щадра — Німан — Свіслоч — Березина — Дніпро і вздовж межі з УРСР. Щоправда, у західній, південній та східній частинах окресленого діалектного масиву рефлекси ѣ > ê виступають упереміш з ѣ > ě. Говіркам південніше умовної лінії Барановичі — Слуцьк і далі по р. Птич, Прип'ять властива дифтонгічна рефлексація ѣ > і͜е, що поширена також і на українській мовній території.

У північному наріччі української мови дифтонг і͜е на місці давнього ě у наголошеній позиції після губних, зубних та *р* (*в'і͜е́тер, в'і͜е́ра, об'і͜е́д, п'і͜е́шки, д'і͜ед, т'і͜ело, р'і͜ечка,* після губних, *с* та *р* також и͜е: *оби͜ед, пи͜ешки, ри͜ечка*) зберігся в сучасних середньо- та східнополіських говірках. Ізоглоса цього явища проходить на заході дещо західніше р. Горині, на півдні — приблизно по умовній лінії Ровно — Новоград-Волинський — південніше Коростеня — по р. Ірша до її гирла — гирла річок Тетерів — Ірпінь — Остер — Сейм і далі по Десні. У східнополіських говірках трапляється також варіант дифтонга і͜е — і͜ê: *д'і͜е́д, л'і͜е́с, об'і͜е́д.*

Крім цих основних дифтонгів, у північному наріччі та в деяких говорах південно-західного наріччя української мови в ході занепаду давнього ě виникали також інші їх варіанти, зокрема й перехідні до монофтонгів різного типу (і^{и}е, і^{и}ê, и^{і}е, и^{і}ê, і^{е}, ^{і}е, і^{ê}, и^{е} та ін.) [Історія укр. мови 1979 : 242].

Зважаючи на те, що сучасний білорусько-український ареал дифтонгічного рефлексу ѣ повністю покриває стародавню територію розселення дреговичів, можна погодитися з Ю. Ф. Карським, який припускав, що дифтонги були найбільше властиві говорам саме цього племінного союзу [Карский 1955 : 132—133] і в умовах Полісся зазнали стійкої консервації.

Середньо- та східнополіським говіркам характерний також рефлекс ѣ > *е* після губних, зубних та *р* (*в'е́тер, об'е́д, д'ед, т'е́ло, с'е́но, р'е́чка*), який найпослідовніше виявляється у західній частині середньополіських говірок, у говірках між Нижньою Прип'яттю й Тетеревом, північніше Чернігова у межиріччі Дніпра і Снову та в крайніх східних говірках на межі з РРФСР. В інших говірках рефлекс *е* виступає паралельно з дифтонгом і͜е.

Говорам північноукраїнського наріччя властиві й інші рефлекси наголошеного ѣ. Так, у середньо- та в деяких східних

нополіських говірках після твердих губних приголосних ѣ дав рефлекс *и* з диспалаталізацією попереднього приголосного (*били(і), обйд, вйтер, рйчка; рйдко, (г)орйх)*; після губних та *р* виступає також рефлекс ѣ із вставним *j* (*бjілиї, бjйлиї, бjелиї, вjітер* та ін.). Відомі також рефлекси ѣ > 'уе (*м'уесто*), ѣ > jу (*прабjуг*), ѣ > ij (*пооб'ijдаю*), ѣ > уи, уо (*хруин, хруон*) та ін. [АУМ т. 1, к. 3, 5, 7—10; т. 2, к. 3, 6, 8, 10, 13; Варченко 1965 : 106—107; Історія укр. мови 1979 : 243].

Не може бути сумніву, що сучасні рефлекси колишнього ѣ у поліських говорах північноукраїнського наріччя відбивають також давні особливості фонетичної системи цих говорів. Тому досить часті випадки змішування ѣ — *е* в давньоруських пам'ятках XII—XIII ст. і ранніх староукраїнських пам'ятках з Полісся та суміжних територій слід пояснювати впливом не лише церковнослов'янської традиції, але й відповідних діалектних рис. Пор.: а) грєшьникоу (Высоцкий I № 38 XII ст.); бе (ЄД 9 зв.), тебе (17 зв.), светъ (31 зв.), некыи (12 зв.), на местѣ (182); о всехъ (ЄТ № 7, 3), последьнии (14); къ тебе (Усп. сб. 12), съмерению (12 зв.), беседовати (376); грєшныи, грєхъ (Высоцкий I № 59, XIII ст.); въ тебе (ЄГ 1266—1301 25), телеса (145); привлекоу (Голоскевич 22); сребра (ЄОр. 6), к себе (10), времѧ (13 зв.); о тебе (ЄТ № 5, 3); чрево, преже (ЄХ 5), севера (95 зв.); грехъ (ХС 7 зв.), тебе(13); въсхоте (ЄПол. 41); въмещаетсѧ (Никольский 14 зв.), въ горе (15 зв.), заповедь (100), дела (119); последнии (ЄЛ 14 зв.), купель (16), к себе (34); болезнь (ЄКС 27), виденїѧ (41 зв.); прозренію (Ап. XV 35 зв.), греха (38 зв.) та ін.; б) прѣдъ німь (ЄГ 1144 Амф. I 331); из нѣволѣ (Правда С 617), лѣжалъ товаръ (620); вѣснѣ (ЛГВ 732), мѣчь (768, 897), повѣлѣ (780) і т. п.

Дещо інакше склалася ситуація з рефлексацією ѣ у говорах північної Русі. У давній новгородській писемності цей звук як окрема фонема (хоч із різними артикуляційними варіантами) вживається досить правильно і в наголошеній, і в ненаголошеній позиціях. За спостереженнями В. І. Борковського над мовою новгородських берестяних грамот, ѣ як окрема фонема зберігається в них до другої половини XIV ст. [Борковский, 1957 : 75]. Проте особливістю старих новгородських та північних псковських говорів, слід гадати, було те, що фонема ѣ у них здавна реалізовувалась у вигляді численних алофонів (можливо, ê, i̯e, iᵉ, eⁱ, îᵉ, êⁱ тощо) незалежно від наголосу і твердості — м'якості наступного приголосного як у межах одного говору, так і в різних діалектних масивах. Це спричинилося до різноманітних рефлексів ѣ і в сучасних північноросійських говорах, де спостерігаються як позиційно не зумовлені рефлекси (ѣ = *е*, ê, i̯e, *i*), так і позиційно зумов-

лені (у наголошеній позиції перед твердими приголосними ѣ = е, ê, i̯e, перед м'якими — *i*, *e*, ê та ін., а в ненаголошеній позиції рефлекси ѣ поступово втрачають свої особливості, зливаючись у різних говорах з *e*, *e*[i], *i*, *'o* тощо [Филин, 1972 : 171].

Давньоруські та ранні старофоросійські писемні пам'ятки новгородсько-псковського та московсько-ярославського походження, зокрема, й Новгородські берестяні грамоти XII—XV ст., відбивають зміну ѣ — *e* (можливо, найраніше — на початку слова й після голосних — Аванесов 1955 : 88), яким, очевидно, позначали й різноманітні його варіанти. Проте слід мати на увазі, що в змішуванні літер ѣ — *e*, крім діалектних особливостей, в окремих випадках знаходила відбиття й церковнослов'янська вимова. Наприклад: а) тєлєси (Мин. сент. 1095, 19, 92, 140), обитєли (98), жрєбии (117), потрєбити (199); пленениѥ (Мин. окт. 1096 42), телесьноую (51), тебе (75); исцелении (Мин. нояб. 1097 3 зв.), посреде (40), прилежьно (60 зв.), телеса (118 зв.); ныне (Гр. НБ № 109 II п. XI ст.), тобе (№ 175 поч. XII ст.), доѥди (№ 9 I п. XII ст.), помени (від помѣноути) (№ 163 сер. XII ст.), при ветре (№ 233 XII ст.), о цене (№ 235 XII ст.), єдеши (№ 8 II п. XII — поч. XIII ст.), соумнениѥ (ПНЧ 18), смотрениꙗ (29), тело (35), к тебе (130), имети (201 зв.); на той грамоте (Гр. НБ № 112 XII ст.), выѥхати, ꙋведаю, к жене (№ 142 II п. XIII ст.); наѥха (ЖОН 156), немець (159); до немець (СПРЗ 246); древо (ЄМ 1358 35 в, 47а), времени (203 а); тебе (ЄПск. I 3, 5, 11 зв.), възмете (3 зв.); чоловекъ (Гр. НБ № 167 II п. XIV ст.) і т. п.; б) дрѣвле (Мин. сент. 1095 17, 52, 53), повѣлѣваеть (37); дрѣвьнаго (Мин. окт. 1096 11), нѣизмѣньноу (Мин. нояб. 1097 6 зв.), повѣлѣнимь (92); ѣще (Гр. НБ № 147 рубіж XII — XIII ст.); лицѣмѣръ (ПНЧ 17 зв.), к нѣи (29, 30), надѣжа (157 зв.); срѣтѣниѥ (198); въ крѣщеніи (ЖОН 158); одѣсную мѣнѣ (Ап. II 1307 5, 5 зв.); идѣмъ (ЄМ 1358 15 б); правѣденъ (ЄПск. I 6 зв.), четырѣхъ (56), ангѣлы (56 зв.), раздѣреть (80) і т. п.

Разом з тим, уже в найдавніших новгородських пам'ятках, починаючи з третьої чверті X ст., і особливо в XI—XIII ст., досить часто трапляються випадки змішування літер ѣ — *и*, що переконливо свідчить про вияв у деяких північних давньоруських говорах виразної тенденції до вимови ê і дифтонга i̯e як вузького закритого звуку, схильного або наближеного до *i* (алофон фонеми ѣ). Найвірогідніше, ця тенденція розвивалася (принаймні, в деяких новгородських говірках) паралельно з відповідним явищем у південноруських говорах. Пор., зокрема, написання *и* замість ѣ: в(ъ) тихъ (Медынцева II 70—80 рр. X ст.); ω(т) звири (Мин. сент. 1095 163), у префіксі прѣ-: привеликими (20), прильсти (22), причиста (25, 189), пристоуплениꙗ (26, 106), пригрѣшѣнии (107), не призьри

(145) та ін.— близько 40 випадків [Карнеева 1918 : 36]; лицемирьствовавъ (Мин. окт. 1096 68), тьрьпиниıє (78), невидѣнию (165); непристаньно (Мин. нояб. 1097 49 зв.), приподобьне (78); имити (КЄфр. 34), халкидони (43), нарикати (143, 181), (въ) Рими (169); ко цюди (Гр. НБ № 159 I п. XII ст.), на мовозери (№ 141 I п. XIII ст.), тоби (№ 148 сер. XIII ст.), к тоби, ко соби (№ 59 XIII ст.), ω(т) Микити (№ 377 II п. XIII ст.); вси (ЖОН 157); написання ѣ замість *и*: пѣтѣющаго (Мин. сент. 1095 132), обѣтѣлиї (176), сѣлѣ (=силѣ. твоıєи (224); оустыдѣшасю (Мин. окт. 1096 88); велѣкаю (Мин) нояб. 1097 36), просвьтѣвъсѧ (69 зв.), людѣıє (157); нѣкъто «ніхто» (КЄфр. 32) та ін. Невипадковість таких написань, які слід сприймати як свідчення поступового, хоч і не одночасного в різних говорах фонетичного переходу ѣ та його артикуляційних варіантів в *і*, підтверджується новгородськими і псковськими пам'ятками XIV—XV ст., де подібне змішування літер ѣ — *и*, без сумніву, відбиває відповідне діалектне явище: а) добро не исти мѧсъ (Ап. П 1307 101); въ то(м) лѣті (Ап. П 1309—1312 128); диду «дідові», ихалы, не надиисѧ (Гр. НБ № 354 сер. XIV ст.), ко мни, с кимъ, приихавъ, кони корми добрымъ синомъ (№ 358, сер. XIV ст.), в городи, ко мни (№ 490 сер. XIV ст.); человикомъ (ЄН 105, 120), оубижите (122 зв.), тило моıє (126 зв.); на лони (Пск. Пар. I 36 зв.); свириль (Пск. Пар. II 82 зв.), иминию (25 зв.); над всими (ЄПск. I 197 зв.); всихъ (Пс. Т № 29 20 зв.), при(д) нимь (41 зв.); а то сѧ диıалось (Гр. НБ № 154 сер. XIV ст.), поихали (№ 252 II п. XIV ст.), всихъ, силы ниту сидити (№ 370 II п. XIV ст.); приихати, ω(т)ихать (Гр. НН 145); и къ всимъ (Гр. С 147); по своеи грамоти (ГВНиП № 69 не пізніше 1439), всихъ (№ 94 1434—1458); в сели (Шахматов № 2), на двори (№ 5), на голови (№ 11), на писку, сина, соби (№ 28), мисто (№ 54), чимъ володилъ (№ 90) і т. п.; б) дѣтѣ моі (Гр. НБ № 98 XIV ст.), с нѣми (№ 131 XIV ст.), Харѣтонъ, пьшьнѣцѣ, своѣхъ, Лукѣнъ сынъ (№ 366 сер. XIV ст.); нарѣцаıеть (ЄПск. II 117 зв.); прислалѣ, слышилѣ, послалѣ (Гр. НН 145); говорилѣ, посылалѣ (Гр. ПВ 146); целобѣтыє, дѣтьмѣ моими (Гр. НБ № 135 XV ст.) і т. п.

Зближення і перехід ѣ > *и* в північних давньоруських говорах, найвірогідніше, відбувалися поетапно і в різний час і остаточно завершились десь аж на XVI ст., коли зміна ѣ > *і* відбулася незалежно від наголосу та якості наступного приголосного, як і в південних давньоруських говорах.

У північно-східних (ростово-суздальських) говорах, які разом з смоленсько-полоцьким діалектом генетично зводяться до діалекту кривичів, фонема ѣ (артикуляційно, мабуть, переважно ê) протягом давньоруського періоду відзначалася знач-

ною стійкістю, і її занепад починається тут приблизно з XIV—XV ст.,— спочатку в ненаголошеній, а потім — і в наголошеній позиції [Васильев 1905: 177, 227; Ушаков 1961: 37—38; Филин 1972: 172—173].

Таким чином, за поступовим і тривалим процесом переходу ѣ > *і* в усіх позиціях незалежно від наголосу й консонантного оточення на XI ст. виділились в окрему групу південноруські говори, що лягли в основу пізніших українських говорів південно-західного та південно-східного ареалів, виявивши типологічну схожість з деякими північними давньоруськими говорами, і протиставилися переважній більшості інших давньоруських говорів. Як відомо, ця риса й нині є однією з фонетичних диференційних ознак українських говорів усього південно-східного і (за незначними винятками) південно-західного наріч, за якою вони виявляють типологічну подібність до західних говорів сербохорватської мови (сх. *рӣка, лӣс*) та до значної групи говорів північноросійського наріччя. Проте пов'язувати північноросійське *и* (< ѣ) з південноруським впливом немає жодних підстав: зважаючи на нестійкість фонеми ѣ на всій давньоруській мовній території, на існування багатьох її артикуляційних варіантів, які з часом або увиразнювались у чіткіші звуки, або занепадали, звуження ě > *і* в обох відзначених ареалах, найвірогідніше, відбувалося незалежно, і зв'язок між цими рисами, очевидно, не генетичний, а лише типологічний.

Крім південноруської діалектної групи, за особливостями рефлексації колишнього ě протягом XII—XIII ст. виділилися ще три діалектні зони з слабо вираженими дрібнішими локальними групами: а) смоленсько-полоцька, що згодом охопила майже весь ареал сучасних білоруських, північноукраїнських та південноросійських говорів, де найраніше відбулося злиття ѣ та *е*, б) північна (новгородські й північні псковські говірки), що відзначалася різноманітністю алофонів фонеми ѣ у наголошеній і ненаголошеній позиціях, в) північно-східна (ростово-суздальські говірки), де фонема ѣ за давньоруської доби виявила найбільшу стійкість.

Усі зони типологічно подібні в тому, що рефлексація ѣ у них зумовлювалася певними акцентними позиціями й нерідко — особливостями консонантного оточення. Смоленсько-полоцька діалектна зона протиставляється всім іншим зонам тим, що в ній перехід ѣ > *е* відбувся найраніше,— спочатку в ненаголошеній, а потім — у наголошеній позиціях. Щодо рефлексів ѣ у наголошеній позиції в особливу діалектну групу виділились давні говірки, на основі яких утворилися сучасні середньо- та східнополіські говори української мови і південні говори білоруської мови, де серед різноманітних рефлек-

сів у наголошеній позиції збереглися дифтонги і численні звукосполучення, перехідні від дифтонгів до монофтонгів. За цією ознакою відзначена група східнослов'янських говорів виявляє типологічну схожість з частиною північноросійських говорів, де дифтонгічна вимова на місці колишнього ě збереглася в позиції перед твердим приголосним, а також з більшістю словацьких говорів, у яких дифтонги збереглися там, де ě не зазнало скорочення, та з староческькими говорами, що зберігали дифтонги на місці ě до XV — XVI ст. [Вступ 1966 : 103].

3.3.1.5. ЗМІНА («ПЕРЕЗВУК») Ä (< Ę) ТА ЕТИМОЛОГІЧНОГО 'А ПІСЛЯ М'ЯКИХ ПРИГОЛОСНИХ У ПОЛІСЬКИХ ТА В ПІВНІЧНОРУСЬКИХ ГОВОРАХ

Перехід *а > е* у різних східнослов'янських, як і в деяких західно- та південнослов'янських говорах, був пізнім відновленням давнього спільнослов'янського процесу асиміляційної зміни голосних заднього ряду *а*, *а*^{о}, (*о*^{а}), u під впливом попереднього *j* та м'яких приголосних у відповідні їм голосні переднього ряду ā̈, ă̈, ī, ı [Вступ 1966 : 45—46]. Процес переходу *а > е* охопив як етимологічний *а* в позиції після м'яких приголосних, так і рефлекс давнього ę: як відомо, носовий ę, який разом з носовим ǫ занепав у мові східних слов'ян ще в дописемний період, на східнослов'янському грунті після пом'якшення приголосних перетворився в проміжний звук ą̈, який після деназалізації став звичайним м'яким голосним переднього ряду низького підняття ä, що в давньоруській писемності позначався графемою ѧ [Залеський 1970 а : 42—43].

На підставі наявних наукових даних про історію північноукраїнських говорів можна припустити, що в племінних діалектах деревлян і північних сіверян, коли в ході занепаду в давньоруських говорах музичного політонічного наголосу й заміни його монотонічним динамічним наголосом з'явилася нова просодична модель з узагальненням диференційної риси довготи й супровідної їй напруженості артикуляції голосних у наголошених складах супроти недовгих і ненапружених у ненаголошених складах, виникали в багатьох випадках у ненаголошених складах сприятливі умови для нейтралізації протиставлення ä ~ *е* > *е* [Залеський 1970 а : 43 —44].

Приблизно в XI — XII ст. на території сучасних середньо- і східнополіських говорів північного наріччя української мови артикуляція звука ä < ę в ненаголошеній позиції і насамперед між двома м'якими або м'яким та пом'якшеним приголосним почала пересуватися в напрямі творення голосного переднього ряду *е*: *колодѧзь > колóд'ез'*, *памѧть > пам'ет'*, *десѧть > д'ес'ет'* і т. п. У говорах колишніх волинян і дреговичів (ареал нинішніх західнополіських говорів північного

наріччя української мови та частина південних говорів південно-західного наріччя білоруської мови) дещо пізніше внаслідок міграційного припливу населення з півдня голосний *а* після м'яких передньоязикових приголосних змінювався на *е* й у наголошених складах: *з'ет', т'éжко, ж'éба, стоjéў, маўч'éў* і т. п.

Перехід 'а > *е* відбивають давньоруські та ранні староукраїнські пам'ятки з ареалу сучасних північних говорів української мови. Пор.: ѣзвы (Усп. сб. 19в), тегающе (48г), ни желѣють вина (ЄОр. 5), месеца, тысеча (Гр. 1322, Пещак 22), десет (Гр. 1347 26), пѣнезей (Гр. 1388 86); дєсєтины (к. XIV — п. XV ст. Русанівський II 37); пєтьдєсят, просечы (АЖ 1582 44) поєсъ, памєти, присєги, тисєча (49), звєзавъ (60), дєсєтъ (67), кнєгиню (71), оглєдати (1584 141) і т. п.

Рання нейтралізація опозиції ä, 'а — *е* в поліських говорах виявилась надзвичайно стійкою і збереглася до нашого часу. За даними сучасних дослідників, у середньо- і східнополіському говорах на місці давніх ę, 'а під наголосом послідовно виступає голосний *а: д'áкуjу, мн'áти, т'áжко, хал'áва* та ін. [Залеський 1970а : 40]. У ненаголошеній позиції, згідно з АУМ (т. 1, к. 39, 48—56; т. 2, к. 42, 45, 46), у цих самих говірках засвідчені різноманітні континуанти: ę > 'а: *колóд'аз', м'іс'ац', дванáц'ат', р'абúї, запр'ажý, пáмjат', кипjатóк* та ін. (середньополіські і переважно північні східнополіські говірки між Сновом і Дніпром та східні східнополіські говірки, рідше — центральні східнополіські говірки між Десною і Дніпром); 'а > *а: jачмíн'* (середньополіський і — спорадично—східнополіський говори), *jajцé* (середньополіський говір і північні східнополіські говірки між Сновом і Дніпром), *гájатис'* (усі середньо- і східнополіські говірки); ę > *е*, перед яким попередні приголосні, як правило, тверді (у західному ареалі середньополіського говору попередні тверді приголосні виступають переважно в межиріччі Стиру й Случі): *дванáц:ет', деўjатнáц:ет', пáмет', кипетóк* (середньо- і східнополіський говори, крім північних східнополіських говірок між Сновом і Дніпром), *колóдез, м'íсец', запрежý* (середньополіський говір і східнополіські говірки до Десни, крім північних східнополіських говірок), *ребúї* (середньополіські говірки в басейні Нижньої Прип'яті і Нижнього Тетерева, східнополіські говірки між Десною і Сновом та між Десною і Дніпром у межах Чернігівщини); *е* з етимологічного 'а в ненаголошеній позиції трапляється в основах переважно після j: *jejцé, гájетис', jечмíн'* упереміш з *jачмéн', jачмíе̯н'* (середньо- і східнополіський говори до Десни), а після інших м'яких приголосних — лише спорадично в говірках Чернігівщини: *капýст'ений, з'ез'ýл'е* та ін. [Залеський 1970а : 40];

ę > *и: де́с'ит', па́мјит', па́мн'ит', па́мит'* (середньополіські говірки, особливо у межиріччі Стиру й Случі), *м'і́сиц'* (у середньополіських, крім крайніх східних, говірках, зрідка — у східних східнополіських говірках на Сумщині північніше Сейму), *двана́ц:ит', деўјатна́ц:ит'* (зрідка в середньо- і крайніх східних східнополіських говірках), *р'и́биї, заприжу́, па́мит'* (східні східнополіські говірки північніше Сейму); ę > *і: коло́д'із'* (у середньополіських говірках, перехідних до південно-західного і південно-східного наріч, у східних східнополіських говірках і навіть у середньонаддніпрянському говорі на півдні Сумщини, на Полтавщині східніше Сули та в південних середньонаддніпрянських говірках паралельно з *коло́д'аз'*), *м'і́с'іц'* (зрідка у крайніх східних східнополіських говірках); 'а > *і: јіјце́* (східна частина середньополіських, східнополіські в басейні Верхнього Остра, Нижнього Сейму та східнополіські говірки східніше Десни, північніше Сейму); ę > $\frac{а}{е}$: *запр$\frac{a}{e}$жу́* (північні східнополіські говірки між Сновом і Дніпром).

Західнополіський говір за рефлексацією колишніх ę, 'а виділяється переплетенням у ньому особливостей північного і південно-західного наріч української мови. На відміну від середньо- і східнополіського говору, у західнополіських говірках західніше Стиру ненаголошений *е* зберігається. У наголошеній позиції на місці давніх ę, 'а після всіх м'яких передньоязикових приголосних, як правило, виступає голосний *е* з попереднім м'яким приголосним (зрідка — дифтонги і͜а, і͜е), який у ненаголошеній позиції чергується з голосним *а: уз'е́ў, уз'е́ти,* але *уз'али́, д'е́кувати, шчє́ст'а, гар'е́чиї, душ'е́, је́блуко, је́года* (АУМ т. 2, к. 41, 43, 44, 48, 49; Залеський 1970 а: 40), *јагне́* (західнополіські говірки західніше Стоходу). Крім цього, під наголосом засвідчені також рефлекси ę > *и: ўз'и́ў, уз'и́ти, д'и́кувати* (надбузькі західнополіські говірки), *шчи́ст'а* (західнополіські говірки західніше Стоходу). У ненаголошеній позиції, як і в середньо- та східнополіському говорі, виступають рефлекси ę > *е: па́мјет', па́мн'ет' па́м'ет'* (спорадично між р. Турією і Стиром), ę > *и: заприжу́* (західнополіські говірки західніше Стоходу), *па́мјит', па́мн'ит', па́мит'* (берестейські говірки); ę > *і: де́ўјіт'* (західнополіські говірки), *де́с'іт'* (надбузькі західнополіські говірки) та ін. (АУМ т. 2, к. 41—46).

Досить рано, очевидно, більш-менш синхронно з відповідним процесом у поліських говорах відбувся перехід ä (< ę) й етимологічного 'а > *е* також у ряді говорів пізнішого ареалу південно-західного наріччя білоруської мови. За сучасними лінгвогеографічними даними, єкання типу *в'еза́ц', ц'егну́, гл'едз'и́*

відзначене в говірках південної частини Мінської області і особливо поширене в говірках Гомельщини, суміжних із середньополіським говором північного наріччя української мови (житковицькі, петриківські, туровські, лельчицькі, єльські, наровлянські, мозирські і — менш послідовно — калинковицькі, хойницькі, речицькі, терехівські, лоєвські та деякі інші говірки [Карский 1955 : 110—111; Нарысы 1964 : 65; ДАБМ, к. 4, 36]. Ще в кінці минулого століття цей ареал, очевидно, був ширшим. Як відзначає Ю. Ф. Карський на підставі фольклорних записів багатьох білоруських етнографів, перехід 'а > *е* особливо характерний для півдня й південного заходу Білорусії [Карский 1955 : 109—110].

Процес переходу ӓ (< ę), 'а > *е* відбувався також і в північноруському діалектному ареалі. Зокрема в псковсько-новгородських говорах дуже рано (очевидно, ще в X — першій половині XI ст.) після споконвічно м'яких приголосних *ж*, *ч*, *ш*, *ц* і *j* голосний ӓ незалежно від наголосу, але найчастіше перед м'якими або напівм'якими приголосними став звужуватись і поступово перейшов в *е*. Про це свідчить давня псковсько-новгородська писемність, починаючи з найдавніших пам'яток. Наприклад: въжделаю (Мин. сент. 1095 201), супраженинъ (222); дивѣщеса (Мин. нояб. 1097 380); воспрашееть (Гр. НБ № 68 XIII ст.); желуеса (ГВНиП 1308—1312 318); попецелилеса (Гр. НБ № 167 XIV ст.) та ін. [Див. ще: Соболевский 1907 : 88—89; Филин 1972 : 206—207].

За зміною ӓ, 'а > *е* після шиплячих, *ц* і *j* псковсько-новгородські говори разом з частиною протобілоруських говорів та предками північного наріччя української мови виявляють типологічну схожість із західнослов'янськими говорами, сусідніми з південнобалтійським етномовним ареалом, насамперед з польськими і чеськими. Зокрема у польських говорах (особливо у мазовецьких та великопольських) у давнину була відома зміна етимологічного 'а > *е* в позиції після м'яких приголосних та *j*, що відображено ще в старопольських писемних пам'ятках кінця XIV — початку XV ст.: psyieculka > psyiaculka, bojeźliwy < bojaźliwy, kone < konia і т. п. Пам'ятки XVI ст. цієї тенденції вже не засвідчують [Taszycki 1934 : 82—90, 96; Залеський 1973 : 132]. У чеській мові вже в XII—XIII ст. голосний *а* між м'якими приголосними та *j* і після м'яких приголосних у кінці слова через стадію ӓ змінився в *е*, що стало літературною нормою й сучасної чеської мови: *naš'a > naše, *ulica > ulice, *drž'ati > držeti, а також у похідних формах: hřada — na hřědě, svaty — sveti, třasu — třese [Вступ 1966 : 106; Залеський 1973 : 127].

За свідченням деяких давньоруських пам'яток з галицько-волинського регіону (пор., наприклад, развращеієть у ЄД

184 зв.), можна припустити, що досить давно, не пізніше XI—XII ст., зміна ’a > *e* після шиплячих, *ц* і *j* відбулася також і в частині давньоруських говірок з пізнішого ареалу південно-західного наріччя української мови [пор.: Филин 1972 : 205]. Проте в інших позиціях цей фонетичний процес відбувався значно пізніше, переважно вже в період самостійної історії української мови.

Таким чином, на відміну від поліських говорів — предків північного наріччя української мови та південного ареалу південно-західного діалекту білоруської мови, в яких зміна ненаголошених ӓ (< ę) і ’a в *e* відбулася ще за давньоруської доби, у частині давньоруських говорів, що склали основу південно-західного наріччя української мови, та в більшості російських говорів цей процес проходив значно пізніше, вірогідно, з XIII ст. і далі, тобто вже після встановлення кореляції приголосних за твердістю — м’якістю, завдяки чому зміна *a* > *e* стала можливою після будь-якого пом’якшеного приголосного [ДАБМ, к. 36; Залеський 1970 а : 43—44; Филин 1972 : 205—206; Історія укр. мови 1979 : 148—150, 293]. Як і в північному, в південно-західному наріччі процес зміни ӓ, ’a > *e* не вийшов за межі тенденції й ніде не був проведений з послідовністю фонетичного закону [Залеський 1973 : 94—95]. Оскільки цей процес виходить за рамки давньоруської епохи, ми його тут не розглядаємо. Відзначимо лише, що за рефлексом псл. ę та ’a в ненаголошеній позиції поліський діалектний ареал (середньо- та східнополіський говори північного наріччя української мови і південний ареал південно-західного наріччя білоруської мови) типологічно зближується з наддністрянським, гуцульським, покутсько-буковинським, частково — з волинським, подільським і лемківським говорами, в яких перехід ę, ’a > *e* не зумовлений наголосом і консонантним оточенням. З другого боку, весь відзначений українсько-білоруський діалектний масив виявляє типологічну схожість з багатьма північноросійськими, старопольськими і чеськими говорами, в яких відбувся перехід ’a > *e* у позиції між двома м’якими приголосними та *j*, з частиною середньо- і північно-східних говорів болгарської мови, де засвідчено перехід наголошеного *a* > *e* переважно між м’якими приголосними: *ча́ша — ч’е́ш’и, пол’а́на — пол’е́н’и, ша́пка — ше́пки, жа́ба — же́би* тощо [Вступ 1966 : 106; Залеський 1973 : 127].

Разом з тим, українсько-білоруський діалектний ареал, якому властивий перехід ’a > *e*, протиставляється відповідним говорам інших слов’янських мов (за винятком родопських говорів болгарської мови) тим, що в ньому перехід ’a > *e* має однонапрямну сегментну зумовленість характером лише

попереднього приголосного (його м'якістю — твердістю), тоді як це фонетичне явище в інших слов'янських мовах має двонапрямну сегментну зумовленість — характером за м'якістю — твердістю не тільки попереднього, але й наступного приголосного [Залеський 1973 : 133].

3.3 1.6. ЗМІНА АРТИКУЛЯЦІЇ і В ПОЗИЦІЇ ПІСЛЯ КОЛИШНЬОГО ъ

У давньоруській мові голосний *і* повного творення в позиції після ъ (тобто на початку слова після прийменника з кінцевим ъ або на початку кореня після префікса на ъ) мав асимілюючий вплив на попередній зредукований ъ, який через це вимовлявся як сильний зредукований: въ имѧ (ЄО 12 зв., 36 зв., 166); прѣдъиграи (Будилович 160г); прѣдъидоущеи (ЄГ 1144, Амф. II 423); въ истиноу (Ап. X 84 зв.), въ истьлѣнии (171 зв.), изъ иного рода (260 зв.), подъ игъмь (297 зв.), отъиде (ЖС 257) і т. п. Проте, цей асиміляційний процес був двобічний: крім впливу на ъ голосного *і*, останній сам зазнавав впливу з боку цього зредукованого непереднього ряду, унаслідок чого «артикуляція *і* ставала дещо зниженою й просувалася вперед, у напрямі до місця артикуляції голосних непереднього ряду, і таким чином зближувалася з артикуляцією звука *у* (*ы*). Разом з тим цей звук повністю асимілював попередній ъ. Отже, з двох голосних ъ та *і* розвинувся один — *ы*: съ инымь — сыным', съискати — сыскати» [Історія укр. мови 1979 : 190].

Можна припустити, що процес зміни артикуляції *і* в позиції після ъ відбувався протягом XI — першої половини XII ст. [Історія укр. мови 1979 : 190]. Проте немає достатніх підстав вважати, що зміна *і* > *ы* після ъ була для давньоруських говорів глобальною. У давньоруській писемності ця зміна відбита досить рідко і лише в пам'ятках, пов'язаних переважно з полісько-волинським регіоном. Наприклад: възыграсѧ младеньць (ЄА 126 зв.), възыграите (135); изымати (Правда А 49 зв.); възыграїтесѧ (Апр. 164); възыграсѧ (ЄГ 1144, Амф. II 28, 29), взыграите (135); възыграсѧ (ЄОд. 10 зв.); ѧко ть ѥсъть ыстьноу (Высоцкий І № 37, сер. XII ст.); възыгравъ (Выг. сб. 23); възыграите се (Усп. сб. 43 а); взыграсѧ (Голоскевич 110); възыграйтесѧ (ЄОр. 46 зв.), възыграсѧ ... вызыграсѧ младеньць (124); розыйдете (ЄПут. 173); изыиде (ЛГВ 719), изымаша (732), изыманы (753), игроу сыгра (761) і т. п. Значно більша кількість таких написань засвідчена в давньоруських пам'ятках з російсько-білоруського мовного ареалу та в старовросійській і старобілоруській писемності XV — XVIII ст. переважно ділового стилю — найбільш близької до живої народної мови [Булыка 1970 : 120], але досить часто вони

трапляються і в пам'ятках інших жанрів. Наприклад: а) з російського етномовного ареалу: в ыное земли (ГВНиП № 28 1189—1199); с ызветомо (Гр. НБ № 531 руб. XII — XIII ст.), в ыномо сȣде (№ 213 II п. XIII ст.); из ынои волости (Гр. Н № 9 1304—1305); ув Ыгната (ГВНиП № 106 не раніше 1359); в ыстраву (Гр. Н № 16 1368—1371), с ыноіє сторонѣ (№ 8 1371); оув Ыванка (Гр. НБ № 102 XIV ст.); не в ызмѣну (ГВНиП № 56 1417), ув ынчи (№ 57 1418—1421; Гр. С. 147), с ыгуменомъ (ГВНиП № 311 1465—1466); из ыны(х) волостеи (Гр. Н № 20 1471); с ываномъ стоикомъ (Гр. НБ № 154 сер. XV ст.); с Ывашомъ (Шахматов № 18), подъ ывою (№ 22), с ыви (№ 27), взыскалъ (№ 77), обыскав (№ 87), в Ыванова (№ 110), с ыны(х) сторо(н), и с ыстоки (Пам. Ряз. 1483—1501 10), с Ывано(м) (1521 20, 1529 22), в ыгȣменино (1529 22), в ыстоке, с ыстока (1530 23), в ынои (1563—1564 44) і т. п.; б) з білоруського етномовного ареалу: в ыноую землю (Дог. См. 1223—1225, Гр. См. 13); из ыноіє зємль (Дог. См. А 1229, Гр. См. 24); к собе в ыстобъку (Гр. 1300), в ымени его, не в ызмѣну (двічі) (Гр. 1371, Пещак 47), с ыною братьєю своею (Гр. 1386 70), в ыме панское (Гр. 1389 102); из ыными (Стр. 10 зв.); и с ыными (Волхви 40), и з ыными (60), с ысходячи(м) часо(м) (44), з ыны(х) мѣстъ (45), в ыны(х) (47 зв., 69), з ыдȣчими (48); в ыстинне(м), од ыныхъ (54 зв.), з ыменїа (82 зв.); ис ыными (Ж. Ол. 97 зв.); взыдоша (Будны); зыщєть (Тяпинський 23), отышолъ (26); в ыншое (Ст. 1588 386) і т. п. [Див. ще: Карский 1955 : 223—224].

У староукраїнській писемності *ы* замість *і* після ъ трапляється лише в пам'ятках, створених на північній Волині й на Поліссі, тобто в ареалі сучасного північного наріччя української мови. Наприклад: изыидохъ (ЄКС 69 зв., 128 зв., 178 зв., 194 зв., 195), изыдоша (75, 121, 121 зв., 167 зв.), изыдоша (121, 186 зв.), изыиди (112), изыди (112 зв.); одышла (Гр. 1430, Головацкий 50); с ыными папы (Гр. 1434, Розов 130), с ыными (Гр. 1435 132), с ыншою шляхтою (Гр. 1438 141); з ыншыми доходы (Гр. 1452, Русанівський I 38); взыйде (Ап. XV 66 зв.); зыщѣм (Ап. К 171), зыскаль (457); в ы(с)те(б)це (АЖ 1582 43), з ынъшими (1583 50, 54), ув ы(з)бе (67, 69), з ыме(н)я (1584 78, 79, 89, 92, 103), зышо(л) (117), в ызбе (1584 124) і т. п. Написання *ы* замість *и* в деяких інших староукраїнських пам'ятках могло бути зумовлене білоруським впливом.

У сучасних східнослов'янських мовах артикуляція *ы* < *і* після колишнього ъ властива російським та білоруським говорам і подекуди спорадично трапляється в говірках північного наріччя української мови. Південно-західному й південно-східному українським наріччям така вимова не відома. Найвірогідніше, в цьому ареалі зміни *і* > *ы* в позиції після ъ

ніколи не було. На нашу думку, це фонетичне явище мало місце лише в тих давньоруських говорах, на базі яких сформувалися російська та білоруська мови й, очевидно, північне наріччя української мови. У південноруських говорах голосний переднього ряду *і* здавна характеризувався дещо обниженою артикуляцією, що сприяло ранньому процесові злиття звуків *і*, *ы* > *и*, отже, для зміни *і* > *ы* після ъ у цих говорах не було відповідних умов. У сучасній українській літературній мові *і* після колишнього ъ послідовно зберігається (*з іншими, зійти, обіграти, розігратися* і т. п.), а в російській і білоруській мовах орфоепічну норму становить новий *ы* (р. *безысходный, изыскать, обыграть, предыстория*, бр. *абыграць, адысці, падыграць, разыграць* і т. п.). Таким чином, вживання *ы* замість *і* після колишнього ъ може бути однією з диференційних рис при розмежуванні староукраїнських та старобілоруських писемних пам'яток, насамперед грамот: якщо пам'ятка з такими написаннями походить не з українського Полісся й не виявляє специфічних рис української мови, її слід вважати білоруською.

3.3.2. КОНСОНАНТИЗМ

3.3.2.1. ВИНИКНЕННЯ ФРИКАТИВНОГО γ І ФАРИНГАЛЬНОГО h

Праслов'янський проривний звук g, зберігшись у північній частині східнослов'янських говорів, у центральному східнослов'янському ареалі перетворився у фрикативний γ, а в південному — у фарингальний h. Питання про час і причини появи обох цих рефлексів поки що залишається дискусійним [про основні гіпотези див.: Филин 1972 244—250; Історія укр. мови 1979 : 165—166]. Оскільки у фонологічних системах праслов'янських говорів, де згодом відбулася зміна g > γ > h, для неї не було ніяких особливих, відмінних від інших говорів внутрішніх передумов [Коломієць, 1982 : 47; Коломиец 1983 а : 85], найвірогідніше пов'язувати її з субстратним впливом і прийняти гіпотезу В. І. Абаєва, що в перетворенні g > γ > h у південній частині східнослов'янського ареалу, де згодом виникли українські та південноросійські говори, брав участь скіфо-сарматський субстрат [Абаев 1964а : 115—121; 1965 : 41—60]. Серйозним аргументом на її користь є, зокрема, те, що ареал розповсюдження слов'янських γ і h в основному збігається з ареалом скіфської топоніміки, археології і скіфських впливів на території східного слов'янства [Абаев 1964а : 117] [5]. Є підстави припустити, що процес

[5] У зв'язку з цим заслуговує на увагу й припущення О. М. Трубачова про те, що первісна назва літописних уличів була *угличі* [Трубачев 1961 :

поступового ослаблення при артикуляції проривного g під впливом скіфо-сарматських діалектів, у яких «споконвіку була фонема γ» [Абаев 1964б : 121], найраніше відбувався в ареалі Середньої Наддніпрянщини (говори південних полян, уличів і тиверців), унаслідок чого проривний g поступово перетворювався у фрикативний звук γ. Хронологічні рамки цього процесу визначити важко. Проте можна твердити, що слов'яни, які в VI ст. н. е. колонізували Балканський півострів, фрикативного γ ще не знали [6], а в діалектах східних слов'ян, які протягом VII—VIII ст. стали проникати з Середньої Наддніпрянщини в басейн Десни і за Прип'ять, цей звук уже був відомий [Хабургаев 1974а : 107]. Тому найвірогідніше припустити, що фрикативний γ виник десь у кінці VI — першій половині VII ст. н. е. [Пор. також: Крымский 1907 : 119; Шахматов 1915 : 35—36; Карский 1924 : 44; Дурново 1924 : 44; Тимченко 1927 : 59; Фортунатов 1956 : 435; Вступ 1966 : 78]. Сформувавшись як типово антська риса в умовах посилених слов'яно-іранських мовних контактів, фрикативний γ згодом поширився й на всьому «склавінському» культурно-етнографічному ареалі, зайнятому пізніше чеською, словацькою та верхньолужицькою мовами. На формування фрикативного γ в ареалі пізніших південноросійських говорів могли вплинути іраномовні алани, які разом з племенами тюркської групи болгарами у VIII—IX ст. заселяли значну територію понад Доном і створили салтівську, або салтово-маяцьку, культуру [История УССР 1981 : 299—300; Археология УССР 1986 : 212—225]. До південнобалтійських «венедських» говорів інновація g > γ не дійшла.

У південних давньоруських говорах, на основі яких згодом сформувалася українська мова та деякі південно-західні говори білоруської мови (говори полян, уличів, тиверців, сіверян, деревлян і волинян), як і в південній частині західнослов'янських говорів (чеських, словацьких і верхньолужицьких) фонетичний процес перетворення проривного g у фрикативний γ на цьому не зупинився: тут тривала дальша зміна артикуляції фрикативного γ у напрямі пересунення назад місця його утворення, внаслідок чого він через різні проміжні варіанти перетворився у фарингальний звук h. Таким чином, виникла опозиція дзвінких приголосних g — h за зразком здавна існуючого протиставлення глухих *к* — *х*.

186—190]. Якщо це так, то в ході звукового спрощення *угъличи* > *уличи* втратитись міг не проривний g, а фрикативний γ, що цілком вірогідно: оскільки уличі жили в зоні інтенсивних слов'яно-іранських контактів, вони могли досить рано сприйняти цей звук від іранців.

[6] Поява його в говорах сербохорватської та словенської мов може бути пояснена дією місцевого субстрату типу грецької мови, де вимовляється приголосний γ [Коломиец 1983 а : 86].

Оскільки відмінний від g і γ звук h нині характерний для значного і компактного ареалу, що охоплює не тільки східнослов'янські (українські) говори, але й південну частину західнослов'янських мов, можна припустити, що перехід γ — h започаткувався ще в пізньопраслов'янський період, а завершився в різних говорах у різний час. У східнослов'янському мовному ареалі фарингальний h виник, вірогідно, десь протягом IX—X ст. [7] Про це свідчать пропуски літери *г* і особливо плутання літер *г* — *х* уже в найраніших давньоруських писемних пам'ятках, що знайшло продовження і в ранній староукраїнській писемності, коли наявність фарингального h в українській мові вже абсолютно безсумнівна. Наприклад: а) пропуски літери *г* у пам'ятках XI—XIII ст.: Ана ръина (=регина) — підпис французької королеви Анни — дочки київського князя Ярослава Мудрого (1063 р., Хрест. 16); бѣство (Изб. 1073 45), разнѣвавъжеся (145 зв.), а також випадки, де переписувач спочатку пропустив, а потім вставив літеру *г*: възглашаи словеса та (Изб. 1073 130 зв.), възгнѣтить (188 зв.); изниѥть (Изб. 1076 237); ражнѣвася (ЄА 44 зв.), ражнѣвавъжеся (73); бѣство (ЄГ 1144, Амф. I 401, 809); разнѣвася (ЄХ 61 зв.); изна (=изгна) (ЖС 311), разнѣвавъся (313); у полоцьких грамотах кінця XIII ст.: бласловлѣньѥ, бласловлаю [Stang 1939 : 8]; у староукраїнських пам'ятках XIV—XV ст.: изна (=изгна) (ЄПол. 27); ѡсподарь, ѡсподареви, ѡсподарєва (Гр. бл. 1386, Пещак 65), ѡсп(о)д(а)рю (Гр. 1388 97), ѡсподарю (Гр. 1411, Розов 77), ѡсподаря (Гр. 1419 90, 1457 166); у старобілоруських пам'ятках XV ст.: аньельского (Стр. 5, 33), аньелове (15), аньелъ (Стр. 27, Волхви 62 зв.); аньельское (Ж. Ол. 98 зв., 99) тощо. Найвірогідніше, такі написання відображають втрату фарингального h на початку слова в давньоруських середньонаддніпрянських говірках полян [пор.: Булаховський 1977 : 71]. Релікти цього явища засвідчені в ряді сучасних українських говорів насамперед в ареалі давнього антського етнокультурного регіону, звідки форми з відпадінням початкового непротетичного h поширились і на деякі північніші території. Зокрема, в лексемі *горóх* (< др. горохъ < псл. *gorxъ) початковий *г* відпав у середньополіських говірках між р. Стир і Горинь та на правому березі Дніпра від р. Тетерева до Стугни, у східнополіських говірках у басейні

[7] Деякі дослідники відносять перехід γ — h в українській мові до XIII—XIV ст. [пор., зокрема: Пещак 1960 : 4], хоч аргументи, які при цьому наводяться, свідчать про те, що на даний час відзначений процес в українських говорах уже завершився. Щодо чеської, словацької та верхньолужицької мов нині вважається доведеним, що звук h, відмінний від g і γ, з'явився в них на межі XII і XIII ст. [Филин 1972 : 249, 346—347]. Принципово нову — морфонологічну — концепцію зміни g > γ > h запропонував чеський дослідник М. Комарек [Komárek 1983 : 69].

Нижньої Десни, у деяких бойківських говірках на південний схід від м. Турка, у північно-східному ареалі закарпатських говірок, північна межа якого окреслюється умовною лінією від витоку р. Латориці викривленою вгору дугою до витоки р. Свич, а південна межа пролягає північніше умовної лінії Мукачів — Хуст, у полтавських та наддніпрянських говірках південніше Сейму, у басейні Верхньої Сули, Середнього Псла й Нижньої Ворскли, по обох берегах Дніпра від гирла Росі до Запоріжжя (АУМ т. 1, к. 141, 144; т. 2 к. 128). Форми *рад < град, раниц'а < границ'а, ладишка < гладишка, лечик < глечик* засвідчені в берестейських говірках між Ясельдою і Дніпро-Бузьким каналом, а на Україні — у невеликому ареалі між р. Стир і Горинь південніше межі з БРСР (АУМ т. 2, к. 128); б) плутання літер *г — х:* гр. Οστροβουνιπράχ і Βουλνιπράχ, де πράχ = поріг (назви дніпровських порогів у праці К. Багрянородного «Про управління державою» 949 р.) [Брайчевский 1985 : 23], къніхъчии (Изб. 1073 232 зв.), ходъ (=годъ) (Изб. 1073, Изб. 1076, Будилович), хрѣха (=грѣха) (Будилович) та ін. [Филин 1972 : 251]; оукругъ (= оукрухъ) (Изб. 1073, Филин 1972 : 251), драгмы (= драхъмы) (Будилович 158); и изіде слоугъ ѥго по всеи Сурии (ЄГ 1144 Амф. І 30); и оуслыша ц(а)р Иродъ слоугъ Іс(оус)ов (631), съберѣте избытъкы оукроугъ (691), але далі: дванадесяте коша оукроухъ (692); дидрагма (ЄОр. 24) та ін. Звичайно, літера *г* в таких випадках могла означати як γ, так і h. Але дослідники помітили, що «малограмотні особи, в мовленні яких γ є нормою, ніколи не плутають літер *г* і *х* не в позиції оглушення, що з'явилася після занепаду зредукованих. Тільки з наближенням γ до h такі помилки стають можливими» [Филин 1972 : 251] [8].

Отже, за рефлексацією праслов'янського проривного g східнослов'янські говори ще в дописемний період поділилися на дві діалектні зони — південну й північну, що зумовлювались двома ареалами, звідки йшло розселення слов'ян у Східній Європі,— південним анто-склавінським і західним венедським. Південна зона з фрикативним γ, що спочатку охоплювала, очевидно, лише говори східних слов'ян у зоні безпо-

[8] Свідчення московських юридичних документів XVII ст., у яких пропуски літери *г* або заміна її літерою *х* не відбивали живих рис старого московського говору з властивим йому проривним g [Котков 1974 : 174—176], не можуть бути підставою для скептичного ставлення до подібних написань у давньоруських (київських) пам'ятках XI—XII ст., оскільки пропуск літери *г* на місці проривного g у деяких пізніх московських пам'ятках, на наш погляд, були зумовлені іншими причинами, а саме: церковнослов'янським впливом, елементами південноросійського наріччя в російській книжній традиції і великою кількістю освічених людей — вихідців з України та Білорусії в Москві XVII ст., зокрема і в московських канцеляріях.

середніх контактів з скіфо-сарматськими племенами (південні поляни, уличі, тиверці), поступово розширювалась на північ і захід і з часом охопила більшу частину східнослов'янської мовної території, протиставившись лише говорам кривичів та новгородських словенів і тим самим відмежувавши південну зону колонізаційного руху східних слов'ян від північно-західної [Хабургаев, 1979 : 42], в ареалі якої артикуляція праслов'янського g за давньоруської доби не зазнала помітних змін. Ці давні діалектні відношення знайшли своє продовження і в сучасних слов'янських мовах: українська, білоруська, чеська, словацька, верхньолужицька мови, південне наріччя російської мови, західні говори словенської та деякі чакавські говори сербохорватської мови за втратою проривного g виявляють між собою типологічну близькість і протиставляються польській, нижньолужицькій, болгарській, македонській, сербохорватській і основній частині словенської мови, в яких орфоепічною нормою є проривний задньоязиковий звук g. З другого боку, українська, чеська, словацька і верхньолужицька мови типологічно об'єднуються характерним для них фарингальним h з фрикативного γ і протиставляються білоруській мові, південноросійським, західнословенським та деяким сербохорватським говорам, що зберегли фрикативний задньоязиковий звук γ.

3.3.2.2. РЕФЛЕКСИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ DJ, TJ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ГОВОРАХ

На кінець пізньопраслов'янського періоду у східнослов'янському мовному ареалі завершився спільнослов'янський процес злиття й перехідної палаталізації звукосполучень dj, tj через стадію їх подовження із збереженням у кінці щілинного палатального призвука j [Вступ 1966 : 69—70]: *medja, *vodją, *světja > med'ja, vod'ją, svět'ja > med'd'ʲa, vod'd'ʲą, svět't'ʲa. Уже під час розпаду праслов'янської мовної єдності під впливом артикуляції передньоязикових елементів d' i t' йотований призвук у східнослов'янських говорах змінився в передньоязиковий призвук типу ž', š', унаслідок чого комплекси d'd , t't', втрачаючи довготу, перетворились у м'які шиплячі африкати dž', č' : med'd'ʲa, vod'd'ʲu, svět't'ʲa > medž'a, vodž'u, svěča.

Північні східнослов'янські говори замість східнослов'янської м'якої африкати dž' розвинули своєрідне звукосполучення, яке, найвірогідніше, вимовлялося як ž'g, оскільки воно в давній новгородській і псковській писемності позначалося літерами *жг*: дъжгъ (Мин. сент. 1095 84), одъжги (115); ражгизаѥмъ (Мин. окт. 1096 10), пригважгаѥма (92), въжгель (129), дъжгь (215); пригвожгъше (Ап. П 1307 5), рожгъѩ (54),

дожгъ (54, 173), надъжгити (173); дъжгь (Ап. П 1309—1312 17 зв.); дожгѧ (Пск. Пар. I 15 зв.), пригважгаю (52); пригвожгѣнъ (Пск. пр. 65), рожгъıа (87 зв.); одъжгениıємь (Пск. Пар. II 99 зв.), рожгыє (ЄПск. I 26, 157 зв.), дожгь (35 зв., 36); дъжгь, дожгь (Пс. Т. № 28, 62 зв., 126 зв. та ін.), бездожгию (95), ıажгениıє (185); одъжгить (Пс. Т № 29, 27 зв.), дожгь (96, 213, 218 зв.), ıажгениıє (224 зв.) та ін.

Вірогідність припущення, що *жг* у цих написаннях означало ž'g' грунтується на наявності деяких східнослов'янських фонетичних паралелей, зокрема бр. *джга́дло* «жало», *джга́ла* «лезо» (Шаталава), а також на архаїчній фонетичній особливості типологічно близького до північноросійських говорів за рядом диференційних ознак південно-західного наріччя української мови, у багатьох говірках якого (найпослідовніше — у наддністрянських, покутсько-буковинських, гуцульських, східнокарпатських) артикуляція передньоязикового м'якого *д''* у позиції перед *і*, *е* після м'яких приголосних і в кінці слова настільки відтягнена назад, що переходить у g': *ґ'іти* «діти», *ґ'іўка* «дівка», *ґ'ім* «дім», *ґ'іста́ти* «дістати», *ґ'ековати* «дякувати», *сиґ'е́т* «сидять», *медв'іґ'* «ведмідь», *посі́ґ'* «посидь» та ін. [Бевзенко 1980 : 67—68]. У псковсько-новгородському діалекті перехід *д' — г'* відбувся, очевидно, лише в позиції після *ж'*.

Рефлекс dž' < псл. dj у східнослов'янських говорах відзначався не однаковою стійкістю. Найстійкішим він виявився в південно-західному ареалі (говори волинян, деревлян, можливо, уличів і тиверців), що засвідчують і південно-західні давньоруські та староукраїнські галицько-волинські пам'ятки, в яких рефлекс dž' в його сполученні з попереднім приголосним *ж* (тобто ждж͡) через відсутність у давньоруській азбуці особливої літери для дж͡ передається літерами *жч:* а) у давньоруських пам'ятках: ижченоуть (ЄГ 1144 Амф. I 33), дъжчить (47), дъжчь (75); дъжчь (Ап. Х 12, 55); дъжча (269); ижченоу (ЄГ 1266—1301 10 зв., 11, 28 та ін.), дожчь (33 зв.), въжчелѣша (39), о дъжчи (88 зв.), бездожьчыє (174); дъжчевнаго рова (Єфр. Сирин 14), дожчь (14, 51), ижченоуть (47 зв.), изможчалаıа (95), ражчѣньıа (71 зв., 125); въжчелаıєте (ЄХ 91); побѣжченоу (ЖС 41), ражчегъсѧ гнѣвомь ц(еса)рь, ижченоуть (311), дъжча (345), бездожьчыıємь (375, 379); б) у ранніх пам'ятках староукраїнської мови: ижченоу (Никольский 10 зв.), ижченоуть (11), рожьчье (26 зв.), рожчь, рожьчыє (ЄЛ 36 зв., 208), дъжчить (45 зв.), дожчь (52), оужчелаıєте (137), ижченоути (180 зв.); ижченоуть (ЄЛавр. 89 зв.), дожчь (102 зв.), дъжчи (207), ижчившю (232) та ін. Значно рідше в ранніх староукраїнських пам'ятках звук дж͡ передається через *ч*, *чж*, *дч*, а з кінця XV ст.— і через *дж:* Хочжа Мединъ (Гр.

1393, Розов 48); объежъдчати (Гр. 1489, Русанівський I 46), приє(ж)джали (Гр. 1495 ССУМ II 238), объеждъчати (Гр. 1498 ССУМ II 71), приєждчалъ(и), розежчалъ (Гр. 1498 ССУМ II 298). Що літери *ч*, *чж*, *дч* означають тут саме звук дж͡, цілком ясно з таких написань: Андрѣи Дчюса (Гр. 1433, Розов 119), пана Єсиѳа Чусы, пану Чуси (Гр. 1434, 128), сын Джусин (Гр. 1470 ССУМ I 299), панъ Ванъко Чжусичъ; с пано(м) ѡлє(х)но(м) Чжусою (Гр. 1478 Русанівський I 67).

Починаючи з Середньої Наддніпрянщини (говори полян, сіверян, частково — дреговичів), найвірогідніше, ще в дописемний період стала виявлятися тенденція до заміни (переважно в іменних частинах мови) африкати dž' фрикативним ž', яка все більше посилювалась у напрямі на північний схід. Коли з розселенням східнослов'янських племен у північно-східному напрямі їхні діалекти набували нових фонетичних особливостей, інтенсивність зміни dž' > ž' наростала в міру віддалення від південноруського ареалу. Найпослідовнішою (тотальною) вона була в периферійних північно-східних і північних давньоруських говорах, що згодом стали основою російської мови [Филин 1972 : 289], включаючи й новгородські та псковські говори, де звукосполучення типу *жг*' виявилося нестійким і послідовно витіснилося фрикативним *ж*': одежа (Мин. нояб. 1097 2 зв.), вижю (10), привожю (33 зв.), стражющи (37 зв.), повѣжь (88 зв.), чюжемь (109), надежа (171 зв.); стражють (ПНЧ 16 зв., 24, 66 зв.), прѣже (17, 35 зв.), ѡдежа (17, 32), осоужениꙗ (20 зв.), ноужа (24 зв., 27), досажати (27 зв., 74 зв.), межю (66), оутвьржати (40 зв., 116 зв.), жажю (112 зв.) надежа (142), вижю (160); чоужахоуса (ЄПск. II 8), межю симь (8 зв.), вижю (12 зв.), ражаꙗть (18 зв.), гражане (101) і т. п. Територіально проміжні між північним і південним діалектними ареалами говори дреговичів, радимичів і смоленських кривичів, очевидно, відзначалися непослідовністю перетворення dž' > ž', співіснуванням у них обох фонем.

Наведені міркування повністю узгоджуються з сучасними лінгвогеографічними даними: африката дж͡ зовсім відсутня в сучасних російських говорах, як і в російській літературній мові. Найкраще вона збереглася в південно-західному наріччі української мови, де виступає не тільки в дієсловах 1-ї особи одн. теп. часу II дієвідміни типу *буджу́, воджу́, сиджу́, ходжу́*, які поширені також і в північних та в південно-східних говорах на територіях давнішого заселення і становлять сучасну літературну норму, але і в іменниках типу *меджа́, пря́джа, са́джа* тощо. За даними АУМ (т. 1, к. 119; т. 2, к. 109), стара форма *са́джа* збереглася у всіх південно-західних говорах, включаючи Житомирщину (крім крайніх східних говірок), усю Вінниччину (крім крайніх південно-східних говірок),

де ця форма виступає окремими острівцями або паралельно з *са́жа*. Найпослідовніше (суцільним масивом) африката дж у слові *са́джа* засвідчена в ареалі, окресленому ізоглосою Ковель — Луцьк — на південь до м. Броди — Тернопіль — Хмельницький — східніше Дунаївців — Кам'янець-Подільський — Хотин — Коломия — Надвірна — Ужгород. У південних степових та деяких сусідніх говірках (південніше ізоглоси Козятин — Черкаси — Лубни — Опішня), що належать переважно до новоутворених говорів, дієслова 2-ї дієвідміни у 1-й ос. однини теп. часу втратили африкату *дж* під впливом інфінітивних форм: *ход'у́ (ход-и́ти) вод'у́ (вод-и́ти), буд'у́ (буд-и́ти), сид'у́ (сид-іти)* тощо. Ці ж форми засвідчені і в середньополіських говірках та в деяких говірках Сумщини (АУМ, т. 1, к. 254).

Ареальні лексикографічні дані з білоруської мовної території засвідчують на місці псл. *dj обидва рефлекси — *дж* і *ж* з поступовим переважанням останнього в міру віддалення у північно-східному напрямі: *віжава́нне* «спостерігання, стеження» (Гом. лекс.), *віжава́ць* «стежити, наглядати» (ТСБМ, Сцяшковіч), *дождж* (ТСБМ, СТур., СБГ, Каспяровіч, Бялькевіч); *дождҗовы́* (СТур.), *дождҗэ́ліца* «великий тривалий дощ» (СТур.), *мяжа́* (ТСБМ, СБГ, Каспяровіч, Бялькевіч), *мяжджу́ла* «незграбна людина» (Бялькевіч), *мяжні́ца* «польова стежка» (Каспяровіч), *мяжыпе́рсніца* (бот.) «орлик, Aquilegia vulgaris L.» (Каспяровіч), *пра́жа* (ТСБМ, СБГ, ММГ, Бялькевіч), *пражані́на* «пряжена їжа», *пра́жанка* «тс.» (ТСБМ, Каспяровіч), *пра́жаны* (ТСБМ, СБГ, Каспяровіч), *пра́джаны, прэ́жаны* (СБГ), *пражмо́* «підсмажене на вогні колосся недостиглого жита» (СМ, Бялькевіч), *пражо́нка* «смажене сало» (СМ, Каспяровіч, Бялькевіч), *пра́жыць* (Каспяровіч); *раджа́цца, раджа́ць* (ТСБМ), *раджо́ны* «рідний» (Гом. лекс.), *раждҗэ́нне, ражджэ́не* «день народження» (СБГ), *са́жа* (ТСБМ, Бялькевіч), *са́жа, са́джа* (СБГ), *са́джаны, саджа́ць, сажа́ць* (СБГ), *са́жалка* «штучне водоймище» (ТСБМ, СБГ), *са́жайка, са́джайка, са́джойка* «тс.» (СБГ), *са́джалка* «тс.» (СБГ), «с.-г. машина для садіння картоплі й розсади» (ТСБМ, СБГ), «невеликий ставок» (Каспяровіч), *саджа́льніца* «жінка, яка садить картоплю» (СМ), *саджа́льшчык, саджа́льшчыца, са́джанец, са́джанне, са́джанцавы, са́джаны, саджа́ць, саджо́нік* «саджений ліс» (ТСБМ), *са́жаннік* «дорога, обсаджена березами» (Каспяровіч), *са́жалка* «велика яма з водою для мочіння конопель» (Расторгуев, Бялькевіч) та ін. [Див. ще: Карский 1955 : 380—381].

Таким чином, особливість рефлексації псл. dj (рефлекс типу жг, збереження дж — заміна його фрикативним *ж*) була однією з найперших діалектних ознак, що ділила східнослов'янську мовну територію на три протиставлені зони: північну, середню

й південну з широкою смугою перехідних говорів. Ці ж діалектні відношення в основному збереглися і в сучасних східнослов'янських мовах: африката дж, крім південно-західних говорів, у дієслівних формах (*воджу́, ходжу́*) розповсюджена значно ширше й становить норму української мови; російська мова знає лише рефлекс *ж* (*са́жа, вожу́, хожу́*), а в білоруській мові поширені обидва рефлекси: дж (*дождж, ваджу́, хаджу́*) і *ж* (*мяжа́, са́жа*).

3.3.2.3. ЗБЛИЖЕННЯ І ЗБІГ ШИПЛЯЧИХ ТА СВИСТЯЧИХ ПРИГОЛОСНИХ

Як свідчать діалектні, топонімічні та історичні дані, на північнослов'янській мовній території здавна виділився великий і географічно компактний діалектний масив, якому був властивий повний або частковий збіг шиплячих (ž', č', š') і свистячих (z, c, s) приголосних з різними його варіаціями. Цей масив охоплював ареал нинішніх мазуруючих мазовецьких, малопольських та сілезьких говорів Польщі й колишній ареал сусідньої полабської мови, сучасної нижньолужицької мови, а також ареал неслов'янських говорів різних балтійських племен (прусів, ятвягів, предків латишів та ін.), деяких фінно-угорських (зокрема, саамських), західнофінських говорів і, нарешті, ареал сусідніх з ними північно-західних давньоруських говорів кривичів (пізніше псковські, смоленсько-полоцькі, західнотверські говори) та найдавніших говорів новгородських словен. Отже, північно-західний масив давньоруських говорів був східною периферією широкої прибалтійської мовної зони, об'єднаної насамперед різними ступенями змішування шиплячих і свистячих приголосних. Діалектний центр цієї зони збігався з її географічним центром на території сучасної Польщі (Мазовше, Малопольща й Сілезія), що характеризувався повним збігом шиплячих і свистячих, а на віддалених західній (протонижньолужицькі говори) і східній периферіях (новгородсько-словенські говори) відбувся збіг лише *ц'*, *ч'* > *ц'* (цокання).

Тенденція до усунення протиставлення між шиплячими і свистячими приголосними намітилася, очевидно, ще в пізньопраслов'янський період у діалектах слов'янських та балтійських племен південної Балтики, які після розпаду праслов'янської мовної єдності розселилися як на захід (лехітська група), так і на схід, ставши етнічною основою кривичів і словен. На східнослов'янському грунті цокання — чокання і збіг шиплячих та свистячих відзначалися певними особливостями, які варто розглянути окремо.

3.3.2.3.1. Цокання і чокання

Змішування палатальних звуків *ц'* і *ч'* засвідчене в новгородській писемності, починаючи з третьої чверті X ст.: мєцъниц(ъ) мѣхъ «мечнич мех» (70—80 рр. X ст., Медынцева II № 5). При цьому в одних пам'ятках переважає цокання, в інших — чокання, у деяких безсумнівно північноруських пам'ятках літери *ц* і *ч* вживаються етимологічно правильно або змішуються лише зрідка. Встановити закономірності вияву цокання і чокання переконливо поки що не вдається. Проте помічено, що, наприклад, у новгородських берестяних і північнодвінських грамотах XV ст. цокання переважає [Филин 1972 : 257], що дало підстави для висновків про цокаючий характер давнього новгородського діалекту [Жуковская 1959: 114—115; Аванесов 1955 : 101]. Однак інші пам'ятки новгородської і псковської писемності засвідчують як цокання, так і чокання. Наприклад: а) написання *ц* замість *ч*: хоцоу, лоуцьшаго (Гр. НБ № 246 I п. XI ст.); коньцаниє (Мин. окт. 1096 47); непороцьнаꙗ (Мин. нояб. 1097 24, 66 зв.), циновъ (66), отроца (124); Дмитръиць (XI—I п. XII ст., Медынцева I № 153), рожнѧтиць (№ 187 XI—XII ст.); ко цюди (Гр. НБ № 159 I п. XII ст.), съконьцати (КЄфр. 227 зв.), цасть (238); цьто (Гр. НБ № 107 XII ст., Варлаам); цетыри (Гр. НБ № 439 руб. XII—XIII ст.); притци (ПНЧ 104), обыцаꙗ (160), моуцити (163), поциваієши (167), коньцьнѧго (178 зв.); бес пецали (Гр. НБ № 351 XIII ст.), ѡ(т)вѣцаи (№ 142 II п. XIII ст.); проць (Гр. Н. № 8 1271); нацалника (Ап. П 1307 14 зв.), съконцашасѧ (22 зв.); процıи (Ап. П. 1309—1312 6 зв.), сирѣць (43 зв.), доконцаны (128); предътеца (Пск. Пар. I 3), цоловѣкъ (Гр. НБ № 43 XIV ст.); боцка, немцинова (ГВНиП № 44 1373 р.), пецатью, Ивановица, коньцати, цасть (№ 46 1392 р.); сконцавшасѧ (Пск. Пр. 2), концаны (98 зв.); безнацална (Пск. Пар. II 4 зв.), оулоуцимъ (7 зв.); целовѣкъ (ЄПск. I 9, 11 зв., 16. зв), коньцина (55 зв.), цадомъ (72), цюıєте (111), цашю (130); сконьцашасѧ (Пс. Т № 28 64 зв.), конецьнымъ (72); конецьнѧго (Пс. Т № 29 4 зв.), оцима (19 зв.); Ивановица, цто (Гр. НН XIV—XV ст. 145); овцате (ЄЛук. 47), концины (54 зв.), цего, ноць, боцекъ (ГВНиП № 336 1463—1465); внучатъ (Шахматов № 5), оуцасток (№ 26), цоломъ (№ 54), церемховыи кустъ (№ 72) і т. п.; б) написання *ч* замість *ц*: видѣчь, пѣвьчь (Мин. сент. 1095 34); вѣньчьмь (Мин. окт. 1096 7), личе (72), коньча (101), младеньча (102); наричаема (Мин. нояб. 1097 33 зв.), страдальчь (56), зьрчѧло (92 зв.), седмичею (110); въ пѧтничю (Правда С 616 зв.), до конча (618 зв.); сорокъ лисичь (Гр. НБ № 7 XII ст.), оубича (КЄфр. 15), четверичею (230 зв.); чепи (ПНЧ 1), въ роучѣ ıего (160), старечь (161); заволочкое (Гр. НБ

№ 143 I п. XIII ст.); оу коупчевъ (Гр. Н. № 3 269—270), тысѧчкого (№ 10 1304—1305), двѣнадчать (№ 12 1314); нарічаѥмыꙗ (Ап. П 1307 2 зв.), жерчи (9 зв.); оученичамъ (Ап. П 1309—1312 8); пронаричаѥмаго (Пск. Пар. I 6); старечь (ЄПск. I 45, 47, 87 зв.), сторичею (87), въ темничю (97 зв.), жречь (189 зв.); множичею (Пс. Т № 28 118 зв.); проричаꙗ (Пс. Т № 29 8 зв.), в руче (27); новгорочкого, тысѧчкого, тысѧчкыи (Гр. ПВ 146); новгородечь на(ш) (Гр. С. 147); челованью, купчомъ новгорочкымъ (ГВНиП № 72 1448); двачать (Шахматов № 35), отьча своєго (№ 109) та ін.

Свідчення старої новгородської та псковської писемності дозволяють припустити наявність у кривичів і новгородських словенів говорів як із змішуванням звуків *ц* — *ч*, так і з їх послідовним розрізненням, причому чокаючі — цокаючі говори були поширені і в ареалі смоленсько-полоцьких кривичів. Пор. у смоленсько-полоцьких пам'ятках XII—XIV ст.: полоцанинъ (Высоцкий I № 22 XII ст.); при Романовиці (Дог. См. 1223—1225 13); гочкыи, на гочкомъ, всемъ коупчемъ (Дог. См./А 1229 21); нѣ лзѣ ѥго вереци в погребъ; нѣмѣчкыи (Гр. См. 47), въсхоцеть (50); полочъка, немечькому (Гр. 1264), челованиꙗ, доконцанъ, челованъ, челованию, немчи, челование, при твоемь ѡтчи, доконцано та ін. (Гр. 1300), оу Полочку (Даг. 1407) і т. п. Зважаючи на археологічні дані, за якими пам'ятки кривичів на Смоленщині з'являються не раніше VIII ст. [Третьяков, Шмидт 1963 : 25—37; Шмидт 1968 : 223; Седов 1974б : 35], і саме вони повинні відбивати проникнення сюди носіїв цокаючих говорів [Хабургаев 1979 : 119], виникнення східнослов'янського цокання можна датувати приблизно VII ст. У ростово-суздальських, владимирських і московських говорах навіть у XIII—XIV ст. цокання — чокання, найвірогідніше, не було [Филин 1972 : 258—259]. Таким чином, зона цокання — чокання охоплювала новгородські, псковські, смоленсько-полоцькі, північнодвінські говори, досягаючи подекуди Волго-Окського межиріччя [Филин 1972 : 259]. Вірогідність цього ареалу підтверджується й сучасними лінгвогеографічними даними: м'яке і шепеляве цокання (*ц'*, *ц''*, *ц'ч*) нині поширене переважно в північно-східних говорах північного наріччя російської мови, тобто в зоні давньої новгородської колонізації (Карельська АРСР, пн.-сх. ленінградські, архангельські, вологодські, кіровські, пермські, північні ярославські, східні костромські, пн.-зах. горьковські говори [Орлова 1959 : 24—58]. У пн.-зах. і зах. говорах північного наріччя російської мови цокання збереглося переважно як реліктове явище у вигляді твердого *ц* або *цч*, що відображають колишнє тверде цокання або розвинулися з давнішого палатального різновиду (ленінградські, псковські, новгородські,

калінінські (крім крайніх східних говірок), західні смоленські, західні брянські, північні та пн.-сх. білоруські говори) [Карский 1955 : 363, 389; Орлова 1959 : 58—82; Филин 1972 : 261]. Сучасне пд.-сх. тверде і м'яке цокання (ареал владимирсько-суздальських, пд.-сх. московських, північних і східних рязанських, південних івановських та деяких інших говорів) переважно не давньоруського, а пізнішого, колонізаційного походження [пор.: Орлова 1959 : 82—83; Филин 1972 : 263].

Чокання в сучасних російських говорах має менше поширення й не займає компактного ареалу, виявляючись ареально або позиційно в окремих говорах окресленої зони цокання [Орлова 1959 : 24—58].

3.3.2.3.2. Збіг з'—ж', с'—ш'

На відміну від цокання і чокання, засвідчених у новгородській і псковській писемності, нерозрізнення літер *з' — ж'*, *с' — ш'* на позначення палатальних приголосних трапляється переважно в псковських пам'ятках XII—XIII ст. і наступних століть. Наприклад: а) написання свистячих замість шиплячих: зълчь (КЄфр. 232 зв.); здати обетованьꙗ(Ап. П 1307 2), коздо (9 зв., 77 зв., 99 зв.), когоздо (45 зв., 107), поносеньє (67), вразду (87 зв.), зѣланиіє (156 зв.); горсее (Ап. П 1309—1312 68), Павла и друзины єго (107 зв.); пригвозденъ (Пск. Пар. I 2, 83), прилѣзно (10 зв., 20, 29, 47, 54, 105 зв., 130), оукрасениіє, греснымъ (16), васими (35), озиви (47 зв.), скрусилъ (57), зеланиіє (74 зв.), покази (90. 123), усопсаꙗ (98); многазды (Пск. Пр. 8), зизнею (34), покази, часю (54 зв.); васими (Пск. Пар. II 34 зв.), неоутесима (35), кромесьнаꙗ (51 зв.), вразду (57 зв.); васихъ (Пс. Т № 28 99 зв.), показеть (164 зв.); писеть (Пс. Т № 29 10, 15), лисилъ (38 зв.), оутесеньє (43 зв.), полозены (76 зв.); свꙗзеть (ЄЛук. 48), покази (178) та ін.; б) написання шиплячих замість свистячих: съблажнєнаꙗ (КЄфр. 74); ω(т)верже двѣри (Ап. П 1307 8 зв.), искушьна (97 зв.); по множех днехъ (Ап. П 1309—1312 2), въжлюблении (65); донеши (Пск. Пар. I 3 зв.), стежю (11, 49 зв.), прожꙗбе (24 зв.), погруживъ (39), вшю силу (52), гвождьми (111 зв.); Герашимоу (Пск. Пр. 5 зв.), вшемоу (9), до шего дне (44 зв.), жрѣниіє (65 зв.), прожабѣниіє (87 зв.), гвожди (92 зв.); помажати (Пск. Пар. II 45 зв.), донеши (76), вешелꙗщиися, поражи (79 зв.), телешьныꙗ (95); въ ужаше (Пс. Т № 28 7 зв.), полежьнаꙗ (156); раждѣли (Пс. Т № 29 32), телеши (73 зв.), свꙗжаныꙗ (96), тышаща (96 зв.), вешь д(е)нь (106), ражьгорѣше (107 зв.); жерно (ЄЛук. 26), ближьнець (218); жбегле, осталошь, пенежи (ГВНиП № 336 1463—1465), ожерце (№ 346 XV ст.) та ін. У смоленсько-полоцькій діловій писемності XIII—XIV ст. змішу-

вання літер *з* — *ж*, *с* — *ш* майже не трапляється, отже, відповідне фонетичне явище смоленсько-полоцьким говорам спочатку було не властиве.

Відзначені написання, без сумніву, відбивають живу народно-розмовну рису в говорах псковських кривичів. Виникла вона, слід гадати, внаслідок вимови частиною кривичів свистячих *з'*, *с'* з підвищеною палатальністю (збільшеним ступенем підняття середньої частини спинки язика до твердого піднебіння: *з''*, *с''*), через що вони наближалися до палатальних шиплячих *ж'*, *ш'*, а це спричинилося до хитань у їх артикуляції й створило передумови для змішування літер *з*, *с*, *ж*, *ч* на письмі. Близькість шиплячих і свистячих у м'якій позиції призводила до вагань у їх вимові і в твердій позиції типу *шáпка* — *сáпка*, *шýба* — *сýба*, *шолк* — *солк*, *зýби* — *жýби*, *сад* — *шад* і т. п., а після ствердіння шиплячих їх збіг з свистячими став можливий (хоч і відносно рідко) і в твердій позиції [Филин 1972 : 269].

Сучасний діалектний ареал шепелявої вимови свистячих *з'* і *с'* в основному збігається з територією давнього розселення кривичів і, безперечно, є їхньою спадщиною. Проте слід відзначити, що в сучасних російських говорах шепелява вимова *з'*, *с'* типу *ж'*, *ш'* трапляється рідко; переважає підвищена палатальність *з''*, *с''*. Шепеляві *з''*, *с''* та їх аналоги засвідчені насамперед у псковських і великолуцьких говірках, у крайніх західних говірках Смоленщини й Брянщини та в середньоруських владимирських говірках [Русск. диал. 1964 : 86], причому ця фонетична риса виявляє чітку тенденцію до занепаду [Филин 1972 : 270]. До російського північного заходу прилягають і північно-східні білоруські говори, сформовані на базі говорів смоленсько-полоцьких кривичів, де шепелявість *з''* і *с''* найчіткіше виявляється у вітебських задвінських говірках, на задніпровській Могилівщині й на Гомельщині і поступово зменшується в південно-західному напрямі до Прип'яті [Чекман 1968 : 14].

Таким чином, з огляду на сучасний ареал поширення шепелявої вимови приголосних *з''* і *с''* й на раннє відображення збігу шиплячих і свистячих у ранній псковській писемності є підстави визнати його давнім явищем, що виникло ще до встановлення кореляції приголосних за твердістю — м'якістю. Очевидно, мав рацію Ф. П. Філін, який між шепелявістю *з''*, *с''* і цоканням вбачав генетичний зв'язок [Филин 1972 : 272]. Найвірогідніше, збіг або зближення м'яких шиплячих і свистячих у говорах кривичів, справді генетично й хронологічно пов'язане з цоканням — чоканням, було продовженням відповідного фонетичного процесу ще в мовленні слов'ян південнобалтійського ареалу, звідки, без сумніву,

походять і всі елементи польського мазуріння. У ході розселення слов'ян із цього ареалу відзначене фонетичне явище розвивалося далі й набуло різних локальних особливостей, у тому числі і в говорах предків літописних кривичів та словен після їх переселення у північну частину Східної Європи. Отже, виникнення північноросійського цокання і зближення м'яких свистячих і шиплячих слід віднести приблизно до VI—VII ст. н. е. [Филин 1972 : 263; Хабургаев 1974а : 42—43]. Цокання і чокання охоплювало ареал кривичів і словен, а зближення і злиття м'яких свистячих та шиплячих спочатку було властиве лише псковським кривичам, а потім частково поширилось і в говірках смоленсько-полоцьких кривичів та — ще менше — новгородських словен.

У зв'язку з історією шепелявих *з''* і *с''* у північноросійських говорах привертає увагу дорсально-палатальна вимова пом'якшених приголосних *дз'*, *з'*, *с'*, *ц'* у південно-західних (наддністрянських, надсянських, бойківських) говірках української мови, на Холмщині й Підляшші типу *с'*$^{ш'}$*іно, с'*$^{ш'}$*в'іт, з'*$^{ж'}$*імá, з'*$^{ж'}$*в'ір, ц'*$^{ч'}$*в'іл', с'*$^{ш'}$*ц'*$^{ч'}$*іна́, с'*$^{ш'}$*м'іх, дз'*$^{дж'}$ *в'ір, на нуз'*$^{ж'}$*і, на руц'*$^{ч'}$*і* і т. п. [Бевзенко 1980 : 69]. Ці своєрідні м'які звуки акустично сприймаються як дещо шепеляві, що споріднює їх з говорами польської мови. Однак вважати шепелявість приголосних *з'* і *с'* у деяких західноукраїнських говорах результатом їх маргінальних контактів з польською мовою немає достатніх підстав. Навпаки, факти свідчать про старожитність цієї риси, властивої говорам відповідного діалектного ареалу ще за давньоруської доби і, можливо, раніше. Зближення свистячих і шиплячих зафіксовано в давньоруських і ранніх староукраїнських пам'ятках галицько-волинського походження, починаючи з XIII ст. Пор.: а) написання свистячих замість шиплячих (рідко): помыслѧи, помыслѧєши (Єфр. Сирин 11), скрусьна (56); ω(т)верзешисѧ мене трижды (ЄПол. 85); такозде (ЄЛ 112 зв.), тозде (225 зв.); б) написання шиплячих замість свистячих: азъ єсмь виноградъ, вы же ложыє (ЄПол. 17 зв.), въжложити (72), наполни губу очта (85 зв.), исполнь очта (109); жижющей (Никольский 86), съблажнюсѧ (95), иж неѧ (127 зв.), в оужници, (137 зв.), szie, Pilieczki, szim, graniczach, wszi «всі», szyna «сина» (Гр. 1352 Купчинський 61), ze wszimy, hraniczami (Гр. 1395 64), конѣчь мостоу (ЛГВ 759), чѣлоу вышедшоу (765), вѣнѣчь (795), птичамъ (802), зерчалоу (844), Кремѧнѣчь (849), чѣла «ціла» (856), самодержечь (858); соблажнѭю (Ап. XV 72 зв.).

Отже, за зближенням свистячих з шиплячими деякі південно-західні говори української мови виявляють типологічну схожість з крайніми північно-східними говорами білоруської мови та південно-східними (псковським, великолуцьким

та ін.) говорами північного наріччя російської мови, а всі вони — з північно-східними говорами польської мови. Відзначена фонетична риса є східнослов'янським еквівалентом польського мазуріння [Филин, 1972 : 347—348], ареал якого виявився в центрі первісної зони збігу шиплячих і свистячих у південній Прибалтиці, заселеної як слов'янськими, так і балтійськими племенами. Цілком можливо, що освоєння збігу шиплячих і свистячих у слов'янських говорах відбулося під дією балтійського субстрату в ході тісних балто-слов'янських контактів і часткової асиміляції балтів слов'янами [Филин 1972 : 348], хоч не виключається і можливість фінно-угорського субстрату [Хабургаев 1979 : 118]. У міру віддалення від центру цієї інновації дія тенденції до зближення шиплячих і свистячих слабшала, обмежуючись лише частковими виявами. У східнослов'янському мовному ареалі кривицькі й словенські говірки, з одного боку, і галицькі та деякі інші прикарпатські говірки, з другого боку, були двома периферійними відгалуженнями великого суцільного діалектного масиву, де діяла відзначена тенденція, чим і пояснюється їх подібність щодо наявності в них шепелявих приголосних.

3.3.2.4. СПОЛУКИ **GL, KL** *НА МІСЦІ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ* **DL, TL**

Зміна псл. dl, tl > l у слов'янському мовознавстві ще не має однозначної інтерпретації: одні дослідники відносять її до праслов'янської епохи, інші вважають її пізньою інновацією (кінця IX—X ст.), хоч аргументи, які при цьому висуваються, не можна визнати переконливими [детальніше див.: Филин 1972 : 273—277]. На нашу думку, найвірогідніше вважати, що праслов'янські сполуки приголосних dl, tl у середині та в кінці слова у східнослов'янському ареалі спростилися в l ще під час розпаду праслов'янської мовної єдності. У західнослов'янських говорах, як відомо, ці давні сполуки зберегглися, причому в деяких говорах, суміжних з балтійськими мовами, досить рано, очевидно, ще в пізньопраслов'янський період, сполуки dl, tl перетворились у похідні варіанти gl, kl. Це перетворення відбулося, можливо, внаслідок регресивної дисиміляції, підтриманої сусідніми балтійськими мовами, або й під безпосереднім балтійським впливом: сполука kl поряд з tl була відома ще в прусській мові (пор. пр. auclo «недоуздок», gurcle «глотка» — Топоров, 1975 : 150; 1979 : 378), а для сучасних литовської та латиської мов gl, kl закономірні [Семенова 1959 : 89]: пор. лит. aũklė, auklẽ «вірьовка», gurklỹs «зоб, підборіддя (подвійне); шийка, горловина (у посуду)». лтс. àukla, aũkla «шнур, вірьовка» і т. п. Оскільки

предки носіїв псковських і сусідніх з ними говорів були безпосередніми сусідами предків західних слов'ян [Филин 1972 : 277, але не в районі Верхньої й Середньої Прип'яті, як вважав учений, а в ареалі південної Прибалтики], вони зберігали в своєму мовленні сполуки dl, tl > gl, kl. У ході розселення слов'янських племен з південнобалтійського етномовного ареалу на схід протягом VI—VII ст. н. е. північно-східна окраїна зони dl, tl у пізнішому варіанті gl, kl поширилась на північ Східної Європи й стала характерною діалектною рисою насамперед мови псковських кривичів і частково новгородських словен [Филин 1962 : 181—188; 1972 : 272—278, 345—346]. У зв'язку з цим дуже вірогідною видається обгрунтована А. А. Залізняком реконструкція новгородської діалектної назви ляща як *клещь, де кл, очевидно, з псл. *tl. Пор.: два клеща да щука, клещь (двічі) (Гр. НБ № 169 руб. XIV—XV ст.), *клеще́нцы* «вид сітки для ловлі лящів на Чудському озері» (Даль 2 117; СРНГ 13 293), *клещи́нцы* «вид рибальської сітки», *клещи́нец, клеши́нец* «тс». (СРНГ 13 293) тощо і назва рибної луски в північноросійських говорах в ареалі давньої Новгородської землі: *клёск* (архангел., олонецьк., печор., біломор.), *клеска́, клёска* (олонецьк., арханг., новгор., вологод.), *клёст* (ленінгр.), *клеста́* (новгор.), *клёс* (СРНГ 13 283—284; Зализняк 1982 : 77, 78). Дуже показово, що назва ляща **клещь* має відповідники у західнослов'янських мовах: п. ст. kleszcz (з XIV ст.), діал. kleszcz «лящ», ч. dlešec, dlešt', ч. ст. dlešč, нл. klešč тощо [Усачева 1977 110—123; Зализняк 1982 : 77; Коломиец 1983б : 65].

За наявністю gl, kl > dl, tl старопсковський та деякі сусідні говори тяжіють до прибалтійського етномовного регіону (прусська, литовська, латиська мови), де поширені як первісні сполуки dl, tl, так і похідні gl, kl, і до лехітських та (частково) словацьких говорів, де gl < dl були широко розповсюджені в минулому, а нині в польських говорах поширеність gl поступово згасає в напрямі з півночі на південь у міру віддалення від давньої балтійської мовної зони [Taszycki 1957 : 230—246; Филин 1972 : 275].

У давньоруську епоху старопсковський діалект був утягнутий у спільносхіднослов'янські мовні процеси, і сполуки gl, kl стали поступово витіснятися східнослов'янським нормативним l. До нас дійшли лише релікти цього північно-західного діалектного явища — окремі лексеми типу *жерегло, негла* «модрина», *саглице* «сало, сальце» [Филин 1962 : 186]; *волкодла́к* «вовкулак» (СРНГ 4 293) та деякі топоніми й гідроніми, як, наприклад, с. *Раглицы* північно-західніше Новгорода, станція *Еглино* і село *Еглы* в Ленінградській області, протока між Чудським та Псковським озерами *Жерагло,* річки *Еглинка*

в Ленінградській області, *Видлинка* в Могилівській області БРСР та ін. [Филин, 1972 : 278].

Таким чином, давній перехід dl, tl > gl, kl був пов'язаний з південнобалтійським етномовним ареалом, і в цьому розумінні він типологічно подібний до змішування шиплячих та свистячих приголосних.

3.3.2.5. ВІДСУТНІСТЬ ДРУГОЇ ПАЛАТАЛІЗАЦІЇ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ У ПІВНІЧНОРУСЬКИХ ГОВОРАХ

Друга палаталізація задньоязикових g, k, x > z', c', s' перед ě < oi̯ — праслов'янське фонетичне явище, але відбувалася вона приблизно протягом II—III ст. н. е. не зовсім послідовно й не охопила всіх праслов'янських говорів. Ослаблення її помітне в західнопраслов'янському ареалі, де вона не поширилась на сполуки gv'-, kv'- перед ě і *ь*, на відміну від східнопраслов'янських говорів, у яких невдовзі після другої палаталізації задньоязикових реалізувався (за незначними винятками) також і її частковий різновид — перехід gv'-, kv'- > zv'-, cv'- перед голосними переднього ряду. На периферії західнопраслов'янського ареалу, в південнобалтійському регіоні, де в першій половині I тис. н. е. по сусідству з пралехітськими племенами жили предки кривичів та новгородських словенів, друга палаталізація задньоязикових, очевидно, не реалізувалася зовсім. Переселившись на схід, ці племена зберегли відзначену давню фонетичну рису, і в стародавньому псковсько-новгородському діалекті замість типових східнослов'янських *з'*, *ц'*, *с'* перед ѣ, и (з дифтонга) вживалися давні g, k, x. Це переконливо засвідчує давня новгородська писемність. Пор. зокрема: вхоу (Стих. 1157—1164 13), що, як встановив В. В. Колесов, було виправлене з вьсь [Мещерский 1968 : 62], вхоу же тоу землю Хоутинскоую (Варлаам 1192); и погорѣ... вхе полъ «згоріла вся половина (міста)» (ЛН—1 1217) [Филин 1972 : 279; Зализняк 1982 : 69]; къ вьхемо вамо (Гр. НБ № 87 II п. XII ст.), вхого (№ 211 XIII ст.), со вхим(и) (№ 492 сер. або II п. XIV ст.), вохи «всі» (№ 497 II п. XIV ст.), вхыхъ (№ 359 поч. XV ст.); пор. також приклади, відзначені А. А. Залізняком: а замъке кѣле а двьри кѣлѣ, тобто «цілі» (Гр. НБ № 247 XI ст.), клепание вохо «все» (№ 439 руб. XII—XIII ст.), вохо мое «все моє» (№ 390 II п. XIII ст.), вохо то мнѣ «все те мені» (№ 100 XIV ст.), хѣри (4 рази) «сірі» (№ 130 XIV—XV ст., (г)вѣздъкѣ «звіздки» (Ст. Руса № 8 I п. XII ст.) та ін. [див. ще: Филин 1972 : 279], і взагалі «до середини XIII ст. жодного прикладу з ефектом другої палаталізації в середині кореня в берестяних грамотах немає» [Зализняк 1982 : 68, 69—70]. Звертають на себе увагу також наведені

дослідником приклади, де процес другої палаталізації не реалізувався в кінці основи перед закінченням. Пор.: на нѣжькѣ (Гр. НБ № 526 II п. XI ст.), на отроке (№ 241 поч. XII ст.), къ лоукѣ (№ 156 XII ст.), моги же, не моги же (№ 227 XII—XIII ст.), сапоги, дроугии (№ 141 XIII ст.), могить (№ 411 XIII—XIV ст.), на волоки (№ 2 XIV ст.), на рики (№ 20 XIV ст.) та ін.; згодом, як відомо, ця риса стала характерною особливістю російської мови.

Відсутність другої палаталізації задньоязикових приголосних засвідчують і сучасні північноросійські говори з ареалу колишньої Новгородської землі, в яких без ефекту другої палаталізації виступають різноманітні похідні форми від псл. коренів *kěv-, *kěd-, *kěl- «цілий», *kěl-/*kvěl- «дражнити», *kěp-, *květ- (*kvьt-), *xěr-, *gvězd-, *gvьrst- типу псковських *кевь* «держално ціпа», *кевéц* «бич ціпа», *кедúть* «цідити», *кедúлка* «цідилок», *кевóк* «держално ціпа; бич» (СРНГ 13 172—173); новгородського *гверствá* «жорства», *гверстя́ник* «місце, вкрите жорствою» (СРНГ 6 158); псковських і новгородських *кеп* «ціп», *кепóк* «нитяні петлі в ткацькому верстаті» (СРНГ 13 182); *гверстá* «жорства; товчений камінь», *гверстица* (демін.) «гравій, крупний пісок», *гвéрстью* «з тріском, дробом (ударити: про грім)» (СРНГ 6 158) та лексем значно ширшого розповсюдження, таких як *гверстя́ный* «який стосується жорстви» (псков. новгор., твер.) (СРНГ 6 158), *кéвка* «шпулька» (арханг., ленінгр., псков.), *кéпы (кипы́)* «нитяні петлі в ткацькому верстаті» (арханг., новгор., псков., ленінгр.) (СРНГ 13 172, 182), *гверстá* «гравій, крупний пісок і т. п.» (новгор., псков, великолук., твер., олонецьк., вологод.), *гверстя́ный, гверстля́вый* (новгор., псков., твер.) (СРНГ 6 158), *квéсти́, квесть* «цвісти» (псков., КарАРСР, олонецьк., смолен.), *квет* «цвіт, квітка» (курськ., псков., олонецьк., КарАРСР, моск. та ін.) і т. п. [СРНГ 13 166; Gluskina 1966 : 475—482; Зализняк 1982 : 61—66; Филин 1972 : 380—381].

Засвідчену в пізніх (XIV—XV ст.) новгородських берестяних грамотах невелику кількість прикладів з відбиттям другої палаталізації типу всѣ (Гр. НБ № 195 руб. XIII—XIV ст.), ω(т) всих (№ 273 сер. або II п. XIV ст.), ω(т) всѣхъ (№ 279 II п. XIV ст.) тощо і переважання прикладів з другою палаталізацією в новгородській та псковській пергаментній писемності, на думку А. А. Залізняка, можна пояснити їх проникненням з діалектів та впливом книжної норми [Зализняк 1982 : 71; пор. також: Stieber 1968 : 3—6].

Таким чином, теза про відсутність другої палаталізації в давньому псковсько-новгородському діалекті у світлі сучасних наукових даних, особливо після дослідження А. А. Залізняка, видається нам безсумнівною. Відзначена фонетична

риса підкреслює своєрідність давнього псковсько-новгородського діалекту і вказує на його первісну західнопраслов'янську прабатьківщину.

3.3.2.6. БІЛАБІАЛЬНИЙ W — ЛАБІОДЕНТАЛЬНИЙ V

Більшість ранніх східнослов'янських говорів успадкувала від праслов'янської мови білабіальну сонорну фонему w. Вона послідовно збереглася в усіх південних та південно-західних говорах давньоруської мови, що згодом стали основою української та білоруської мов, південних і північно-західних говорів південноросійського наріччя (брянські, курські, орловські, західні й центральні тульські, західні, північно-східні, східні й південно-східні рязанські, деякі калузькі, московські та воронезькі говірки і окремі острівні говірки північноросійського наріччя, зокрема деякі новгородські говірки [Филин 1972 : 294—295].

Білабіальну вимову w засвідчують найраніші (з XI ст.) давньоруські пам'ятки південного походження, в яких трапляється змішування літер *в — у*,— найчастіше в позиції на початку слова перед наступним приголосним, що свідчить про акустичну подібність білабіального w до голосного u. Пор.: ієустратиѫ (ЄР 2г), аугѫста (4г); рауви замість равви (ЄО 38), Гаурииль (269, 278), Паулъ (294 зв.); оуселеноуѫ (Изб. 1073 9), въгодьно (35), прауда (60 зв.), въчинены сѫть (97 зв.), Паулъ (181), аугоуста (249, 251) — авъгоусть (249), оугодьна — въгодити (Изб. 1076 74), Паулъ (97 зв., 121 зв., 207) — Павьлъ (119 зв., 225 зв.); Паула (ЄА 168), Паўлъ (Будилович 5а; Пс. Чуд. 9 зв., 10,64 зв.), Паўвьлъ (Пс. Чуд. 29), але Павьлъ (51 зв.), о Паўлѣ (76 зв.), Паўла (Апр. 174), Єугениа (177 зв., 193), Єудокима (202 зв.). Про білабіальний w, а не лабіодентальний v свідчить і заміна *в* на *о*, близьке до *ц*: бывати о нашихъ оучителієхъ и въ дроузѣхъ (Будилович 41д).

Із заселенням слов'янами північно-східної частини Східноєвропейської рівнини, найвірогідніше, в третій чверті I тис. н. е. у східнослов'янських говорах межиріччя Оки і Волги (ареал ростово-суздальських говірок) з досі не встановлених причин виникла тенденція до зміни білабіального w у лабіодентальний v, який вступив у кореляцію з глухим f. З Волго-Окського діалектного ареалу лабіодентальна вимова v після XIV ст. у міру зростання території Московської Русі поширювалась і на сусідні (насамперед на західні) говори [Хабургаев 1979 : 36]. Нині цей звук характерний для владимирських, костромських, вологодських, новгородських, ленінградських, московських, казанських, рязанських та ін. говірок. Вимова перед голосним v, а перед приголосним не на початку слова —

як w, так і v, який у глухій позиції переходить у f̂ (перехідний тип від w до v), засвідчена у воронезьких, тамбовських, пензенських, калузьких, калінінських, рязанських, у деяких псковських та в окремих вологодських говірках [Орлова 1950 : 186—207; Филин 1972 : 294]. Немає підстав сумніватися в тому, що ці ареальні дані відбивають давнє діалектне становище.

Отже, за вимовою давньоруської фонеми w східнослов'янська мовна територія не пізніше, як у кінці дописемного періоду [пор.: Аванесов 1947 : 125; Филин 1972 : 293], чітко поділилася на дві протиставлені зони — південно-західну (включаючи й верхів'я Дніпра, Оки, Дону та крайні північні новгородські говори), в якій зберігся праслов'янський білабіальний w, і північно-східну (згодом — ростово-суздальські говірки та основний масив північноросійського наріччя), де розвинувся новий лабіодентальний звук v. Сприятливий географічний ареал цієї інновації спричинився до того, що лабіодентальний v став нормою сучасної російської літературної мови [Филин 1972 : 296].

3.3.2.7. ПРОТЕТИЧНІ ПРИГОЛОСНІ У ДАВНЬОРУСЬКИХ ГОВОРАХ

Початок явища протези відноситься, вірогідно, ще до середньопраслов'янського періоду, коли внаслідок дії закону відкритого складу виник збіг голосних (гіатус) на межі слів, для усунення якого з'явились протетичні приголосні w та j: *wymę, *jьgъla, *jugъ, *junъ і т. п. Виникненню протетичних приголосних міг сприяти процес пересування лабіальності (бемольності) від голосних до попередніх приголосних, що відбувався ще в ранньопраслов'янський період і виявився, зокрема, в делабіалізації *ō̆ й злитті *ā̆ та *ō̆, а потім — і в делабіалізації *ū̆ (> ы, ъ), а також процес пересування до непередніх приголосних палатальності (дієзності), унаслідок чого приголосні g, *к*, *х*, діставши палаталізацію від наступних за ними голосних, перейшли в шиплячій ž', č', š' (перша палаталізація задньоязикових приголосних). На початку слова, де не було умов для передачі лабіальності або палатальності попередньому приголосному, ці відособлювані диференційні ознаки розвивалися в самостійні голосні: u̯ (при пересуванні наперед лабіалізації голосного) та i̯ (при відособленні ознаки палатальності голосного). Пізніше з протетичних коротких голосних виникли приголосні: u̯ > w (v), i̯ > j. У словах, де початковий звук *а* походив з давнього ă, що не мав ознаки лабіальності (бемольності), пізніше з'явився протетичний звук h [Журавлев 1965 : 35—43; Филин 1972 : 296—303; Історія укр. мови 1979 : 112—116].

3.3.2.7.1. Протетичний w (v)

Після розпаду праслов'янської мовної єдності у східнослов'янських говорах явище протези набуло дальшого розвитку, оскільки вони успадкували праслов'янську тенденцію до усунення збігу голосних. У більшості цих говорів закріпився протетичний приголосний w (v), за винятком, очевидно, північних та північно-східних говорів, де він, мабуть, здавна вживався нерегулярно. Про первісний ареал поширення протетичного w (v) дає уявлення сучасна лінгвогеографія цього явища. На підставі її даних можна зробити, принаймні, два висновки: а) протетичний w (v) найпослідовніше розвинувся в південних, південно-західних і західних праруських говорах, в ареалі яких пізніше сформувалися українська та білоруська мови, західні й південні говори середньо- і південноросійського наріччя. У напрямі на північ і на схід від цього ареалу спостерігається поступове затухання протетичного w (v); б) протетичний w (v) у різних східнослов'янських говорах розвинувся не з однаковою послідовністю і протягом його тривалої історії виявив неоднакову стійкість. Найпослідовніше він виявився і зберігся в білоруських діалектах (за винятком поліських та крайніх південно-західних говорів), де поширився майже на всі слова з початковим наголошеним голосним типу *во́зера, во́ка, ву́ліца* [ДАБМ, к. 47, 48; Блінава, Мяцельская 1980 : 65]. У протоукраїнських говорах протетичний w найпослідовніше розвинувся в південно-західному ареалі (пізніші волинський, подільський та наддністрянський говори) як перед наголошеним, так і перед ненаголошеним складом. Ще й нині деякі говори південно-західного наріччя зберігають цей протетичний звук у лексемах, які в більшості інших говорів та в літературній мові вживаються без нього. Наприклад, ареал поширення форм *во́с'ін', во́зеро, вове́с, ворі́х, во́стрий, вора́ти* та ін. окреслюється ізоглосою по верхній течії Західного Бугу — витік р. Горинь — витік р. Случ — м. Хмельницький — вигнутою на схід дугою до м. Кам'янець-Подільський — вгору по Дністру до р. Свич — м. Дрогобич — на захід до витоку Дністра (АУМ т. 1, к. 140, 141; т. 2, к. 124). Протетичний w у лексемах *во́зеро, во́с'ін'* засвідчений також у говірках Нижньої Прип'яті та в східнополіських говірках, суміжних з БРСР, на північній Чернігівщині (новгород-сіверські говірки) та на північній Сумщині (шосткинські говірки) (АУМ т. 1, к. 140). Ізоглоса форми *вогіро́к (вогиро́к, вогуро́к)* проходить від м. Сокаль — м. Золочів — витік р. Стрипи — витік р. Серет — м. Хмельницький — вигнутою на схід дугою до м. Кам'янець-Подільський — м. Хотин — по Дністру до м. Галич — м. Турка. Крім того, ці самі форми засвідчені

в закарпатських говірках у верхів'ях р. Уж і на правобережжі р. Латориця (АУМ т. 2, к. 126).

У ряді протоукраїнських говорів досить рано, можливо, ще в кінці дописемного періоду, виявилася тенденція до втрати протетичного w, хоч реалізувалася вона по-різному не тільки в різних говорах, але і в різних лексемах, ізоглоси яких навіть у межах одного говору часто не збігаються.

У сучасному південно-західному наріччі української мови виділяється компактний масив лемківських, прикарпатських і закарпатських говірок, окреслених ізоглосою м. Турка — м. Долина — на південь до витоку р. Свич — витік р. Теребовля — м. Хуст — на південь до державного кордону СРСР — по державному кордону на захід — м. Мукачеве — витік р. Латориця — м. Турка, де протетичний w послідовно втратився: *у́лиц'а, уж, у́са, у́хо, уз'ки́й* та ін. [АУМ т. 2, к. 122; див. також: Закревська 1961 : 73]. Втрата цього протетичного губно-губного засвідчена і у великому масиві середньонаддніпрянських та східноволинських говірок, ареал яких охоплює східну Житомирщину, південну Київщину, середню й північну Черкащину, північно-західну Полтавщину, південну Сумщину (АУМ, т. 1, к. 136—139). Крім цього, втрата протетичного w трапляється в невеликих острівних ареалах у західнополіських говірках басейну Верхньої Прип'яті, у волинських говірках між верхніми течіями Стиру й Горині, у верхів'ях р. Случ, у середньо- і східнополіських (на правобережжі Десни) говірках, у деяких гуцульських говірках південно-східніше м. Рахів та в буковинських говірках між Серетом і Прутом (АУМ т. 1, к. 136—139; т. 2, к. 122).

У світлі наведених лінгвогеографічних даних можна припустити, що протетичний білабіальний w найраніше з'явився, очевидно, в межах західної частини колишнього праслов'янського ареалу між Віслою і Горинню, який включав у себе ареал пізніших західнослов'янских мов і більшу частину майбутнього ареалу південно-західного наріччя та західну частину поліських говорів української мови. Можливо, цим пояснюється і послідовність розвитку протетичних приголосних у лужицьких мовах (зокрема, w у верхньолужицькій мові, де він поширився майже на всі слова з початковим голосним). Ареал поширення протетичного w вказує на генетичний зв'язок між давнім спільнослов'янським і пізнішим східнослов'янським протезуванням [Филин 1972 : 303] і свідчить про те, що його виникнення слід віднести до періоду перед початком масової міграції східнослов'янських племен у лісову зону басейну Березини, Верхнього Дніпра й Волго-Окського межиріччя, тобто орієнтовно до рубежа і перших століть н. е.

Про активність тенденції до розвитку протетичного білабіального w у південно-західних говорах давньоруської мови

свідчать давньоруські, ранні староукраїнські і (меншою мірою) старобілоруські писемні пам'ятки з цього ареалу, де, незважаючи на традиційну орфографію, засвідчено цей звук, який здавна сприймався як фонема w. Див., наприклад, w перед *о* (> *і* в новому закритому складі): вѫзы (Будилович 195 д); вовьцѧ (ЄГ 1266—1301 32 зв., 150 зв.), воовьцѧ (150 зв.), ѥзеро вогньно (97 зв.), о въучѣньи (125); вовца (Голоскевич 28 зв.), своимъ воуч(е)н(и)комъ (65), воужасъ (103); кнѧгини Волзѣ (Єфр. Сирин 255); ворьми (ЄПут. 143); волтарь (ЄПол. 96 зв.), воо(т)ца (104), вътъ мерътвыхъ (109 зв.), о вовцахъ (110 зв.); вовцюмъ (ЄЛ 26), вутра (145), а за воутра (145 зв.), воученици (172 зв.); водръ (=одръ) (ЄЛавр. 248), въни «вони» (297); вотнину (двічі) (Гр. 1359, Розов 10), с вокном (Гр. 1378, Пещак 61), вовса, томъ вовсѣ (Гр. 1386—1418, Розов 35), вотнину (Гр. 1390, Пещак 104), на своюй вотнинѣ (Гр. 1398, Розов 57), вотчичь (Гр. 1401 70), вокно (Гр. 1413 83), при вотнинѣ (1434 129), вонъ «він» (Гр. 1435 132).

У старобілоруській писемності, як правило, зберігалося традиційне написання без протетичного w, який відображається досить пізно й лише в окремих випадках. Наприклад: посполоу волторѧ (Волхви 81), да водного (92 зв.); въ водежу (ССк. I 60), к вочи, воколо (74), ворганы (77), вось (82), вуж (89); ȣ вȣльи (1533), воко (1556) [Булыка 1970 : 91]; вонъ «він» (1539), тыи вольхи (1541), до дерева вольхи (1559) (ГСБМ 4 169); вокрестъ (Будны 59) та ін. Традиційна тодішня орфографія могла підтримуватись також рідною говіркою писарів, оскільки в ряді білоруських говорів, зокрема в західних гродненських, східних брестських, південно-західних і частково північно-східних гомельських, клецьких і слуцьких говірках, ще й нині протетичний w вживається лише спорадично або відсутній зовсім [Нарысы бел. дыял. 1964 : 139; ДАБМ, к. 47; Булыка 1970 : 91; Блінава, Мяцельская 1980 : 66].

Протетичний w (v) досить широко вживається також і в західних говорах середньо- та південноросійського наріч (бєлгородські, курські, орловські, рязанські та ін. говірки, суміжні з українськими і білоруськими), а в північно-східному напрямі вживання протези w різко зменшується, і в московсько-тульських говірках вона перед початковими голосними *о, у* засвідчена лише в невеликій кількості випадків [Шило 1949 : 232; Филин 1972 : 300]. Писемні пам'ятки староросійської мови (зокрема псковські, московські) зрідка засвідчують приставний w (v): вужьникы (Ап. П 1307 110); въ ворду (Гр. К 89); вотъ насъ (ЄМ 1354 3), возми водръ (13), вубо (ЄМ 1358 1а, 64в), вустремисѧ (71б); до вусть рѣчки (Пам. Ряз. 1506 17) та ін. [див. ще: Филин 1972 : 300—301]. Північним російським говорам протетичний w (v) не властивий,

3.3.2.7.2. *Протетичний h(ɣ)*

Фарингальний h (фрикативний γ) у функції протетичних на українсько-білоруській мовній території розвинувся рідше, ніж білабіальний w, а російським говорам він не відомий зовсім [Филин, 1972 : 297].

У сучасних українських говорах ареал протетичного фарингального h помітно поступається ареалові з протетичним w. Зокрема, протетичний h у лексемах типу *го́с'ін', го́зеро, гу́лиц'а, гуж, гу́хо, гуз'ки́й* виступає суцільним масивом у частині поліських, волинських і подільських говірок — між р. Стир і Горинь, у басейні Верхньої Горині, між р. Стоход і Случ — до м. Новоград-Волинський, навколо м. Володимира-Волинського, на південній Житомирщині (бердичівські, ружинські говірки), на Вінниччині (хмільницькі говірки), у середньополіських говірках північної Київщини (від гирла Прип'яті до м. Києва), на південно-західній Київщині (сквирські, володарські говірки), на західній Черкащині (жашківські, уманські говірки), а спорадично (паралельно з протетичним w) — також у басейні верхньої течії Південного Бугу. Східніше його ареал протетичних w/h окреслюється ізоглосою: м. Бердичів — м. Ружин — с. Михайлівка і Дібрівка (Тетіївський р-н на Київщині) — униз по середній течії р. Гнилий Тікич — с. Свердликове і с. Левківка (Новоархангельський р-н) — с. Плоско-Зазубське і с. Костозське (Вільшанський р-н на Кіровоградщині) — і далі на захід по правобережжю Південного Бугу, а в позиції перед *у* *(гуз'ки́й)* — також у закарпатських говірках у межиріччі Латориці і Тереблі (АУМ т. 1, к. 137—140; т. 2, к. 122—124).

У ненаголошеній позиції (лексема *гоӣіро́к)* протетичний h засвідчений у верхів'ях Стиру, Ікви і Горині, у межиріччі Верхньої Горині й Верхньої Случі, по обох берегах верхньої течії Південного Бугу, у говірках східної Житомирщини й південно-західної Київщини, тобто в середніх і східних волинських та в північних подільських говірках (АУМ т. 2, к. 126).

У дієсловах протетичний h виступає ширше, ніж в іменних частинах мови. Зокрема, форма *гора́ти* послідовно засвідчена в середньо- і західнополіському говорах північного наріччя (крім деяких говірок у басейні Верхньої Прип'яті та р. Турії), у деяких подільських і наддністрянських говірках південно-західного наріччя, ареал яких з південного заходу окреслюється ізоглосою по верхній течії Західного Бугу — витік р. Случ — м. Хмельницький, а з північного сходу — м. Бердичів — по р. Раставиця — витік р. Гнилий Тікич — с. Будище (Лисянський р-н на Черкащині) — витік р. Вільшанка —

по р. Синюха до м. Первомайська на Миколаївщині (АУМ т.1, к. 143; т. 2, к. 124). Таким чином, південна межа старожитних говорів, де послідовно виявилась тенденція до приставного h, окреслюється ізоглосою: м. Турка — м. Дрогобич — до Дністра — по Дністру до гирла р. Свич — на південь до м. Долина — витік р. Лімниця — до м. Сегет у Румунії.

Як і стосовно протетичного w, у багатьох праруських південно-західних говорах виявилась тенденція до втрати протетичного h. У сучасних українських говорах ареал форм типу *оріх* охоплює лемківські, бойківські, закарпатські говірки. Крім того, ця форма засвідчена у берестейських говірках західніше р. Муховець і південніше умовної лінії Кобрин — Дрогичин, на лівобережжі Верхньої Прип'яті (західніше р. Стохід), у середньо- та східнополіських говірках. У великому масиві наддніпрянських говірок, обмеженому з півдня ізоглосою м. Переяслав-Хмельницький — м. Лубни — м. Опішня виступають паралельні форми *оріх* і *горіх* (АУМ т. 1, к. 142; т. 2, к. 125). Відпадіння протетичного h в лексемі *гóстрий* спостерігається в західнополіських говірках Верхньої Прип'яті, в східнополіських говірках (переважно на Чернігівщині між Дніпром і Десною та на північній Сумщині), у лемківських (крім східних), а на півдні ареал форми *óстрий* охоплює закарпатський, бойківський, гуцульський та західну частину покутсько-буковинського говорів (АУМ т. 1, к. 141, 144; т. 2, к. 128).

На протобілоруській мовній території протетичний γ (*γóзера, γýха, γýл'ица)* розвинувся, очевидно, лише в крайніх південно-західних говорах, і його виникнення, найвірогідніше, було тісно пов'язане з відповідним явищем у протоукраїнських говорах. За сучасними лінгвогеографічними даними, протетичний γ (h) найбільш характерний для західнополіських говорів білоруської мови, що прилягають до сусідніх українських говірок між Ясельдою і Прип'яттю, для поліських говірок північніше м. Пінська та в межиріччі Стиру й Горині (ДАБМ к. 47). Спорадично цей протетичний приголосний трапляється в значно ширшому ареалі, обмеженому ізоглосою: від гирла р. Вілія — на південь до межі між Лідським і Новогрудським районами — м. Барановичі — м. Клецьк — униз по р. Лань до Прип'яті — униз по р. Горинь (Нарысы бел. дыял. 1964 : 140—142; ДАБМ, к. 47, 48). Виняток становлять лише лексеми *γэ́ты (γ'э́ты), γэ́ны (γ'э́ны)* та похідні від них форми, які поширені приблизно на половині білоруської мовної території (південно-західна Вітебщина, Мінщина, крім південно-східних говорів, Гродненщина і Брестщина — ДАБМ к. 49). За своєю конфігурацією ця територія нагадує збільшений ареал вживання протетичного γ в інших словах, що наво-

дить на думку про експансію західних і південно-західних білоруських говорів на північний схід, а, отже, і про зв'язок протези в словах типу *γэ́ты, γэ́ны* з протетичним γ (h) у відзначених білоруських говорах, а через них — і з відповідним явищем у південно-західному ареалі української мови.

У старобілоруській писемності протетичний γ відображений ще рідше, ніж протетичний w, що пояснюється насамперед його незначною поширеністю в білоруських говорах. Пор.: Геремѣѩ попа (Дог. См. D 1229, Гр. См. 25) та в пам'ятках XVI ст.: генварь (ССк. I 117), гужи, гусеница (136), гето(т) (Пс. XVI 117 зв.) тощо.

Виникнення протетичних h (γ) не було пов'язане з формуванням відповідних фонем. На місці пізнішої протези спочатку, мабуть, був придих, який тривалий час саме так і сприймався акустично (можливо, через це протетичний h майже не відображений у південно-західній давньоруській писемності), і лише згодом оформився в самостійний звук [Филин 1972 : 299]. Найвірогіднішим ареалом виникнення протетичного h уявляється Полісся [пор.: Филин 1972 : 352], а час його виникнення можна віднести до VI—VII ст. н. е., коли протетичний w уже існував.

3.3.2.7.3. Протетичний j

Протетичний j перед u на східнослов'янському грунті не набув поширення і в більшості східнослов'янських говорів занепав, очевидно, ще в дописемний період, що знайшло відображення в найраніших давньоруських писемних пам'ятках. Пор.: въ оуности (Изб. 1073 54 зв., 56 зв., 80; Изб. 1076 84 зв.), съ оуродивыимъ (174), оуноша (270 зв.); оуноша (ЄА 41), сѣвера и оуга (63 зв.), оуныи (72); оугъ (Пат. С 11), оуношю (109 зв.); оуродивыи (Апр. 51), оуноша (55 зв., 56, 114 зв.), оуноша (ЄГ 1144 Амф. I 302, 847), отъ оуності (738), изъ оуності (Амф. II 415); въ оуности (Выг. сб. 29 зв.), оуноша (Усп. сб. 29а), оуность (82а), оуная (136 г), оуноша (Голоскевич 41, 48 зв., 103), оуга (56), оурода (130 зв.), оутро (131); оуродивоу (ЄОр. 7 зв.), оуньци (34 зв.), оугъ (59 зв.); въ оужьныи (ЖС 177); оунъ (ЄЛавр. 84), оуга (217), оуношю (235 зв.), оутро (327) та ін. Протетичний j не характерний і для сучасних східнослов'янських говорів. Зокрема, на українській мовній території протетичний j у слові *jу́лиц'а* засвідчено лише в північноукраїнській діалектній зоні (суцільним масивом — у східнополіських говірках між Десною і Сновом, у східних говірках Сумщини та на середньому Поліссі в окремих говірках Нижньої Прип'яті). Спорадично він трапляється також у чернігівських говірках між Десною й Остром, у верхів'ях

Сейму та в говірках окремих населених пунктів на Полтавщині (АУМ т. 1, к. 139).

Білоруська діалектна лексикографія засвідчує протетичний j перед *у* в окремих лексемах у різних діалектних ареалах. Пор.: *юда́* «базіка, брехун» (Крыўко 289), *ю́дить* «набріхувати» (РастOргуеB), *ю́кла* «великий обвислий живіт; людина з таким животом» (Янкоўскі ДС), *юлка* «вулиця» (Гом. лекс.), *ю́нда́* «сердита, незадоволена людина», *юндо́ла, юнду́ха* «тс.» (Крыўко 290), *юр* «жадоба, хтивість» (Бекіш, Бялькевіч), *юрі́ць* «хотіти, прагнути» (Бялькевіч), *ю́ська* «підсвинок» (Расторгуев), *Юсты́н* (Янкоўскі Мат.), *ю́трэня* «утреня» (Расторгуев), *юха́* «юшка» (Янкова); «кров, холодець» (Шаталава); «кров тварини» (Сцяшковіч); «пройдисвіт» (Усціновіч), *ю́шка* «страва» (Янкова, Сцяцко ДС, Прач, Расторгуев); «металевий кружок, яким закривають комин у печі» (Янкова, Сцяшковіч, Прач, Расторгуев, Бялькевіч), *ю́хціна* «тс.» (Шаталава); «шматок шкіри» (Крыўко), *ю́хта* «гатунок шкіри; худа, знесилена людина» (Янкова) тощо. Білоруським говіркам відомий також протетичний j перед *е*, який, зокрема, у формах *jэ́ты, jэ́ны* виступає у більшості вітебських говірок (на півночі й північному сході — паралельно з протетичним γ) і у великому діалектному ареалі південно-східних говорів, окресленому ізоглосою: м. Орша — м. Шклов — с. Білиничі — м. Кличів — м. Червень — м. Мінськ — на південь до р. Лань і по її течії до Прип'яті (ДАБМ, к. 49).

Під впливом старослов'янської мови і відповідних народних говірок ще в давньоруський період і пізніше в ряді слів перед початковим *у* протетичний j відновився знову, і його засвоїли всі східнослов'янські мови: Пор.: р. *юг, ю́жный, юли́ть, юн, ю́ноша, ю́ркий, юро́дивый,* укр. *ю́ний, юна́к, ю́ність юроди́вий,* бр. *ю́ны, юна́к, юна́цтва, юро́дзівы* і т. п.

Таким чином, сучасні лінгвогеографічні дані дозволяють припустити, що тенденція до фонетичного протезування в східнослов'янських говорах реалізувалася складно й не послідовно. Різні протетичні звуки виникали в різний час і в різних діалектних ареалах. За наявністю й частотністю протетичних приголосних східнослов'янська мовна територія ще в доісторичний період поділилася на дві зони: південно-західну, де регулярно вживалися протетичні звуки w або h, і північно-східну, в якій протетичний w (v) вживався нерегулярно, а γ був зовсім невідомий. У крайніх південно-західних говорах тенденція до протезування початкових голосних відзначалася стійкістю протягом усієї їхньої історії, і вони залишилися живим мовним явищем у сучасних говорах української мови (пор., наприклад, протетичні приголосні в деяких нових запозиченнях типу *гата́ка, гінспе́ктор, jінвалі́д, jінспе́кція* то-

що — Очеретний 1957 : 111—115). З типологічного погляду за вживанням протетичних приголосних південноруські (протоукраїнські) говори виявили схожість насамперед із західноруськими (протобілоруськими) говорами, з полабською та лужицькими мовами, з чеськими й кашубськими говорами і протиставилися північно-східним давньоруським (проторосійським) говорам, словацькій, болгарській, сербохорватській і польській мовам, для яких протеза в цілому не характерна. Протобілоруські говори за наявністю протетичного w типологічно об'єднувалися з протоукраїнськими говорами та верхньолужицькою мовою, а за відсутністю протетичного γ в переважній більшості протобілоруських говорів вони виявляли типологічну схожість з проторосійською, верхньолужицькою, полабською та південнослов'янськими мовами і протиставлялися протоукраїнським говорам та нижньолужицькій мові, а також кашубським говорам, південночеським і моравським говорам чеської мови та шариському діалекту словацької мови, яким характерний протетичний h [Шило 1949 : 238—247].

3.3.2.8. ДИСПАЛАТАЛІЗАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ У ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ТА ПІВНІЧНИХ ДАВНЬОРУСЬКИХ ГОВОРАХ (ПРОТОБІЛОРУСЬКИЙ МОВНИЙ АРЕАЛ, ПОЛІСЬКІ ПРОТОУКРАЇНСЬКІ І ПСКОВСЬКО-НОВГОРОДСЬКІ ГОВОРИ)

Однією з найяскравіших особливостей сучасної білоруської мови і більшості білоруських народних говорів є стверділня плавного *р*, шиплячих *ж*, *ч*, *ш* та свистячого *ц*. Це саме явище характерне й для сусідніх говорів білоруського та українського Полісся. Компактність ареалу, де простежується дане явище, і послідовність його реалізації вказує швидше на давність диспалаталізації відзначених приголосних, ніж на її пізнє походження. Звертає на себе увагу й географічне положення цього ареалу в зоні давніх контактів східнослов'янських говорів із західнослов'янськими та балтійськими говорами. Як відзначав Т. П. Ломтєв, «у східнослов'янській фонетичній системі найбільш нестійким елементом є м'які приголосні. Щоразу, коли східнослов'янським мовам доводилось зазнавати дії з боку багатомовного середовища, найбільшої зміни зазнавали саме м'які приголосні» [Ломтев 1956 : 146—147]. Про давність ствердіння приголосних у протобілоруському і поліському мовних ареалах свідчать також лінгвогеографічні та історичні дані.

3.3.2.8.1. *Диспалаталізація р*

Тенденція до усунення з системи консонантизму палатального г' зародилася на значній слов'янській території, сусідній з балтійськими племенами, ще в праслов'янський період [Карский 1955 : 306], але в різних праслов'янських говорах намітились різні шляхи її реалізації. У західному регіоні (пізніший ареал польської, чеської, полабської та серболужицьких мов) палаталізований г' зникав через розвиток фрикації й перетворення його в різні шиплячі звуки, а в східних праслов'янських говорах, які згодом склали ареал східнослов'янських та словацької мов, усунення палаталізованого *р* відбувалося шляхом його диспалаталізації. У різних праслов'янських говорах ці процеси були повними або частковими, загальними або позиційно мотивованими, відбувалися в різний час і з різною інтенсивністю.

У східнослов'янському діалектному ареалі найраніше, слід гадати, зазнав диспалаталізації *р* у тих східнослов'янських говорах, на базі яких сформувалася білоруська мова (можливо, крім крайніх північно-східних говірок) та північне наріччя української мови, тобто в мовленні північних волинян, деревлян і дреговичів. Сучасні говори первісного ареалу цих племінних союзів послідовно засвідчують диспалаталізований *р* типу *порáдок, горáчий, бýра, раснúй, зорá, град, димáр, косáр, звір* тощо (АУМ т. 1, к. 127—131; т. 2 к. 115—117). За свідченням давньоруських писемних пам'яток можна зробити висновок, що диспалаталізація *р* спочатку, мабуть, охопила його позиції перед голосними заднього ряду *а* та *у*, а потім — і в усіх інших позиціях. Диспалаталізований *р* фіксується найдавнішими пам'ятками давньоруської мови, створеними, вірогідно, в ареалі північноукраїнського наріччя та на суміжних територіях. Пор.: ѡ (т) кесара (ЄР 4г), сътворѫворю (ЄО 32), скърьбь (49 зв.), оузьрѫ вы (51, 172 зв.), ц(а)роу (75), гороушьноу (108, 237), съмѣраꙗлисѧ (110 зв.), назаранинъ (112, 163), ц(а)ра (182 зв.), октѧбра (240), боура (244 зв.), матеръ ѥго (253 зв.), оударайте (275); творѫ (Изб. 1073 158), Лазорѫ (95,112), оухыщрашє (115 зв.), простьроу (103 зв.), ц(а)ру (143 зв.), отъ чрѣва матера (207 зв.), не растварасѥтьсѧ (211 зв.), марьѳа (216 зв.), сетебра (248 зв., 251); миръ (Изб. 1076 113), вѣры (115), оумьръши (162), сътворѫ (192), сътвору (243 зв.), борутьсѧ (244 зв.), ц(а)рȣ (263); зъловѣрънымъ (Будилович 2г), тавръскаа (3г), кєсароу (73в), Иоръдана (13б), творѫ (35), ц(а)ръ (60д), ръвениѥмь (71б), по морѫ (222г), тваръ (305г); зарѫ (Пс. Чуд. 107); оумьръшаго (Пат. С 8), севьгира (55), твороу (ЄД 15 зв.), вечероу (197), оузру (223 зв.), мору (47,98 зв., 259 зв); оустравають сѩ (Выг. сб. 39 зв.), свѣтьлоу

зарꙋ̑ (50), свѣщѣ горꙋщѣ (Усп. сб. 56г), ч҆ерось каноны (106г); обращеть (Єфр. Сирин 6); мытаромъ (ЄХ 75), оумеръше (ЖС 141), съ севьгыромь (297) і т. п.

Такі написання свідчать про те, що на цей час плавний *р* у поліських говорах був уже твердий. Оскільки немає жодних підстав вважати, що пам'ятки другої половини XI ст. є найпершими фіксаторами стверділого *р* і що в давніших пам'ятках, які до нас не дійшли, послідовно виступав палаталізований *р'*, відносити початок його диспалаталізації до XI ст. було б не переконливо. Вірогідніше припустити, що це — значно давніше діалектне явище, яке виникло ще в дописемний період, можливо у VIII—IX ст. в ареалі сучасних поліських та білоруських говорів і згодом поширилось на суміжні ареали. Хоч ранні давньоруські пам'ятки з протобілоруської мовної території не збереглися, вірогідність синхронності процесу диспалаталізації *р* в ареалі сучасних північноукраїнських та південно-західних білоруських говорів підтверджується тим незаперечним фактом, що обидва ці ареали в той час становили єдиний етнокультурний і близькоспоріднений діалектний масив, і його єдність ще й нині підтверджується багатьма спільними діалектними рисами.

Як свідчать лінгвогеографічні дані (ДАБМ, к. 42), у переважній більшості сучасних білоруських говорів послідовно виступає твердий *р* в усіх позиціях. Опозиція *р* — *р'*, хоч і дуже непослідовно, засвідчена лише в окраїнних говорах північно-східного діалекту східніше умовної лінії Полоцьк — Вітебськ — Орша — Могилів — Бихов — Чечерськ — Гомель, а в деяких говірках південно-західного діалекту (любанські говірки на Мінщині, західні говірки Гомельщини та поліські говірки переважно на правобережжі Прип'яті) це явище, очевидно, пізнішого походження.

У старобілоруській писемності стверділий *р* спорадично фіксується з XIV ст., а в писемних джерелах XV—XVI ст. він відображений досить часто. Пор.: сентебра (1395), терать (1398), Дрысы (до 1399), серебрыныи (1405), по старынѣ (Гр. 1440, Головацкий 55), трох, натьборъскомꙋ (Гр. 1463, Срезневский 84), непрыятеля, пры боку (1480), товарышовъ (1492), крывды (1497), писаръ (1499) та ін. [Карский 1955; 307]; пръвоє, кꙋнтоуръ (Віл. 439); которыє, крыжовали (Стр. 10 зв.), стрыгоучи(м) (11); трох (Волхви 38,38 зв.), трохъ (74 зв., 85 зв., 93), тро(х) (46 зв., 57), трома (73 зв.), оу Сырыи «у Сірії» (39), прегразны(м) (54), ѡфтерторыи (79 зв.), сѣ(ре)бранꙋю (87 зв.), сѣнтѧбро(м) (АВ 79); господаромъ (Будны 54 зв.), царомъ (59), господаровъ (59 зв.) і т. п.

За свідченням дослідників, диспалаталізований *р* особливо широко відображається у старобілоруських ділових та юри-

дичних документах і в перекладних світських творах кінця XV — початку XVI ст., де правила традиційного правопису порушувались частіше, ніж в інших жанрах, і написання типу Борысъ, Гаврыло, врадникъ, крывда, потрэба, прыходити, сентебра, терать, шурынъ, чотыры, стерэчы і т. д. є звичайним явищем [Карский, 1955 : 307—309; Булыка 1970 : 103—109].

Диспалаталізацію *р'* широко засвідчують і пам'ятки староукраїнської мови, створені переважно в ареалі північного наріччя й на Волині. Пор.: бортъми (Гр. 1302, Пещак 19), монастыра (Гр. 1322 21, 1398 135), коръюта (Гр. 1350, Головацкий 4); монастыру (Гр. 1398, Пещак 134); рашираюгь, хранилища (ЄЛ 94); поощру (Моисей 157 зв.); четыры (ЄКС 39 зв.), ты узрыши (61), мытары (65), в моры (73), крычаще (76 зв.), сътворѫ (85 зв., 167 зв.), матеры (88), Гаврыиль (104); сотворѹ (Ап. XV 56 зв.), гра(д)ущих (98 зв.); манастыру (1401 ССУМ I 612), дворане, дворанъ (Гр. 1430 ССУМ I 291), борътными (Гр. 1433, Розов 118), сентебра, сенътебра (1459, 1472 ССУМ II 338), ноюврa (Гр. 1452, Русанівський I 38), дворанинъ, дворанина (Гр. 1475—1480 ССУМ I 290), двораномъ (Гр. 1487, Русанівський I 43); горкост (Ап. К 438), ноябра (АЖ 1582 39, 68, 150), бо(н)дара (42), календару (1583 50, 57, 58, 63, 64), писара (52, 53, 62, 138), прадива (65, 66), зверу (136), розширати (159) і т. п. [Див. ще: Історія укр. мови 1979 : 317].

Диспалаталізація *р* у більшості говорів південно-західного наріччя української мови відбувалося, слід гадати, набагато пізніше.

Проторосійським говорам ствердіння плавного *р* у цілому було не властиве, проте цей процес охопив сусідні з білоруськими південноруські говори аж до Рязанщини та псковські говірки [Филин 1972 : 317]. Диспалаталізований *р* у різних позиціях засвідчують і псковські та (зрідка) новгородські пам'ятки XIII—XIV ст. Наприклад: серобро (Гр. НБ № 420 сер. XIII ст.); усъмара (Ап. П 1307 25); буру (Пск. Пар. I 83); берозозолъ (Пск. Пр. 26 зв.), черосъ єстьство (62), жораткомъ (87); градѣте (Пск. Пар. II 39); приобращеши (ЄПск. I 29), градоуща (133), не говору (Гр. НБ № 530 II п. XIV ст.); до мора, к морѹ (Шахматов № 92) і т. п. Диспалаталізацію *р* у псковських та західних говорах південноросійського наріччя найвірогідніше пояснювати білоруським впливом [див.: Каринский 1916 : 227—228; Филин 1972 : 317—318].

3.3.2.8.2. Диспалаталізація шиплячих ж', ч', ш'

Шиплячі *ж', ч', ш'*, успадковані давньоруськими говорами від праслов'янських, виникли, як відомо, через пом'якшення задньоязикових *g, к, х*, а пізніше — і свистячих *s*,

є перед голосними переднього ряду та внаслідок злиття сполук zj, cj (ст.-сл. мажѫ, пишѫ). На східнослов'янському грунті шиплячі *ж* і *ч* виникли також із сполук dj, tj (др. *межа, свѣча*), gt, kt (др. *беречи, печи, мочь*). Цілком ясно, що в усіх позиціях ці давньоруські приголосні спочатку були палатальними, що й відбивають пам'ятки давньоруської мови. Пор.: бѣжати (ЄР 11а), чась (15в); оубиша (ЄО 78 зв.), чьто (79), зажьже (81), възлежащихъ, брачьно (81 зв.), чадъ, съдрьжаще (294 зв.); чадо (Изб. 1076 6 зв.), вражьда (64 зв.), нашь (89), душю (165), жалость (266 зв.); жатва (ЄА 2 зв.), хочю (22), очютиша (47); съкажю (Апр. 75); положю (ЄГ 1144 156), хощю (235), чюжихъ (268), помощьникъ (Єфр. П 1161) і т. п. Проте м'якість і праслов'янських, і давньоруських шиплячих не була функціонально релевантною рисою [Залеський 1982 : 49]. Не підтримана паралельними твердими звуками, яких у фонетичній системі давньоруських говорів не було, палатальність шиплячих виявилась нестійкою. Унаслідок цього «в багатьох говорах, можливо ще праслов'янського періоду, поряд з м'якою артикуляцією цих приголосних стали допускатись і більш або менш стверділі їх варіанти, які при своєму поступовому розвитку в рамках діалекту навіть не усвідомлювались носіями діалекту як нові чи незвичні звуки. Результатом такого становища було послідовне ствердіння всіх чи якоїсь частини здавна м'яких приголосних (d)ž', š', č', c' в різних слов'янських мовах» [Вступ 1966 : 96].

Первісний ареал і хронологію ствердіння шиплячих встановити важко. Найвірогідніше, цей процес відбувався в різних ареалах і в різний час. Але привертає увагу той факт, що диспалаталізація шиплячих найчіткіше й найпослідовніше виявляється у північних слов'янських мовах, сусідніх з давнім балтійським етномовним ареалом, і поступово послаблюється у міру віддалення від нього на південь як у західно-, так і східнослов'янських говорах. Безвиняткову послідовність у ствердінні шиплячих засвідчують сучасні білоруська, польська та серболужицькі мови. У білоруській мові всі шиплячі диспалаталізувалися в усіх без винятку позиціях і відзначаються значно виразнішою твердістю, ніж аналогічні приголосні в українських говорах. У польській мові послідовно стверділи шиплячі як із псл. *d*(ž)', š', так і з ř (у сучасній орфографії — rz), але південніше, в чеській і словацькій мовах, шиплячі ž, č, š вимовляються з деяким відтінком пом'якшеності, зокрема напівпом'якшеним у чеській мові є також ř (< ř') [Trávníček 1951 : 70—71]. Не послідовно стверділи шиплячі і в українських говорах. Усе це — переконливе свідчення того, що ареал найінтенсивнішого процесу диспалаталізації шиплячих охоплював саме північні слов'янські говори,

сусідні з балтійськими, в яких кореляція приголосних за твердістю — м'якістю тривалий час була відсутня (можливо, за винятком *к* — *g*/*к*' — *g*') і формувалася не без впливу східнослов'янських мов. Шиплячі ž, š в прабалтійській і ранніх балтійських мовах були також тверді, за винятком їх позиції перед *i* (шиплячий č з'явився лише в XIV—XV ст. унаслідок палаталізації t перед i̯) [Зинкявичус 1973 : 95—96]. Твердими шиплячими характеризувався і діалект балтомовної голяді (плем'я західнобалтійського походження), оскільки для нього була характерна відсутність протиставлення приголосних за твердістю — м'якістю [Лекомцева 1981 : 60—61].

Таким чином, є підстави припускати, що на східнослов'янському грунті диспалаталізація шиплячих почалася ще в дописемний період у протобілоруському діалектному ареалі, можливо, синхронно із ствердінням *р* і, в усякому разі, до початку формування кореляції приголосних за твердістю — м'якістю, тобто раніше XI ст. Не виключено, що процес диспалаталізації спочатку охопив шиплячі *ж* та *ш*, а дещо пізніше — африкати *ч* і *щ* та свистячий *ц*. В орбіту цього процесу, найвірогідніше, була втягнена й більшість поліських говорів, включаючи й ареал майбутнього північного наріччя української мови як складової частини єдиного етномовного ареалу в межах Полісся й суміжного південно-західного діалекту білоруської мови. Тому видається невипадковим, що в північних говорах української мови (особливо в північній частині середньо- та східнополіських говірок) переважають тверді шиплячі, за акустичними ознаками близькі до білоруських [пор.: Залеський 1985 : 65, 66, 69].

Достовірно виявити межі найдавнішого ареалу і відтворити етапи диспалаталізації шиплячих у східнослов'янських говорах за давньоруськими пам'ятками не вдається, оскільки їх свідчення неоднозначні й суперечливі: при традиційних написаннях після шиплячих літер ѧ (ѩ), *ю*, *ь* уже найдавніші писемні пам'ятки засвідчують також і літери *а*, *у* (ѫ), *ъ*. Але протягом усього давньоруського періоду ці літери вживаються паралельно з переважаючими ѧ, ѩ, *ю*, *ь* без будь-яких чітко простежуваних закономірностей. Пор., наприклад: кънѧжъ, лежѧщъ (ЄО 66), кънижъникъ (67), възлежѧщиихъ — възлежащиихъ (81); разлоучѧѥши — сълоучаѥть сѩ (Изб. 1076 91 зв.), печѧли (153 зв.) — печаль (154), изволишѧ — избьраша (222); притъчѧхъ — притьчахъ (ЄА 19 зв.); имоущюоумоу — имоущѫоумоу (ЄТур. 8), възьмъшоу — носивъшю (Будилович 16г), бывъшю — бывъшоу (62г, д), пищѧ — жилища (245д); дьржати (Пс. Чуд. 29 зв.) — держѧть (53); нашѧ — наша, (Пат. С 33 зв.), чѧда — чада (37), оумълчавъшю (120 зв.) чюжахъ (159 зв.); отъпоущоу (Апр. 151 зв., 157) — отъпоущю

(152); отроча — отроча (ЄГ 1144 Амф. 11), чадо — чада (122), продающаю и коупоующаю (332); слыша шюмъ зѣло шоумющь (Выг. сб. 5 зв.), мълчаниє — мълчюниє (44 зв.), бывъшоу — бывъшю (160 зв.) і т. п. Саме на цій підставі в лінгвістичній літературі встановився погляд, що став уже традиційним, ніби літери *а*, *у*, *ъ* після шиплячих у давньоруських пам'ятках позначали м'якість шиплячих так само, як і літери є, а, *ю*, *ь*, оскільки в тогочасній орфографії спеціальне позначення їх палатальної вимови не вважалося потрібним і обов'язковим, а літера *ъ* після шиплячих могла бути наслідком змішування *ь* та *ъ* [Історія укр. мови 1979 : 311, 314; Горшкова, Хабургаев 1981 : 77]. Проте справа тут видається значно складнішою. Давньоруська писемність була досить кодифікована і, як нам здається, не могла припустити такого орфографічного недбальства. Якби шиплячі в давньоруській мові послідовно були м'якими, написання після них літер *а*, *у*, *ъ* не мало б ніяких фактичних підстав і напевне вважалося б грубою помилкою. Помітно також, що писарі, принаймні деякі, керувалися якимись своїми міркуваннями у доборі відповідних літер після шиплячих. Особливо це виявляється там, де той самий твір переписували різні писарі. Наприклад, одну з найдавніших пам'яток давньоруської мови — Ізборник 1076 р., як переконливо показав палеографічний аналіз, переписали два виконавці: висококваліфікований і досвідчений професійний писар Іоанн, якому належить переважна частина тексту (488 с.), і безіменний старанний та здібний, але недосвідчений учень-початківець, якому належить лише 63 с. (228 зв.—259 зв.). Ця невелика частина Ізборника дуже відрізняється від основної частини як палеографічними, так і орфографічними особливостями. Зокрема, як відзначає В. С. Голишенко, однією з яскравих рис цієї частини є майже послідовне написання після давніх м'яких шиплячих *ж'*, *ч'*, *ш'*, *щ'* літер *а* та *ъ* типу чъто (228 зв.), жъртвоу (229), пришъдъши, немощъныю (250) і т. п. На відміну від основної частини, літера *ь* після шиплячих у цій частині рукопису трапляється дуже рідко, а а не вживається зовсім [Изб. 1076 : 102—103]. У Новгородській Мінеї 1097 р., за спостереженнями С. П. Обнорського, перший писар (арк. 1—108) після шиплячих, як правило, пише літери а (ю), *ю*, а другий (арк. 108 зв.— 174 зв.) у цій позиції майже виключно вживає *а* і досить часто — *у* [Обнорский 1925 : 169, 172]. В обох відзначених пам'ятках маємо справу, очевидно, не з випадковим явищем, а з різною орфографічною орієнтацією писарів, а, можливо, і з різними школами письма. В усякому разі, індивідуальність писарів у передачі сполук *шиплячий + голосний* спостерігається протягом усього давньоруського періоду в різних ареалах, зокрема і в ЄА 1092 р.,

переписаному, вірогідно, десь у нинішньому ареалі української мови двома писарями, і в ЖС XIII ст., очевидно, галицькому за походженням, але переписаному володимирськими монахами (три почерки), і в багатьох інших пам'ятках.

Різнобій у написаннях сполук *шиплячий + голосний*, на нашу думку, зумовлювався цілком конкретними причинами, серед яких найважливішими могли бути: а) давньоруська писемна традиція, що сформувалася на місцевому грунті й передавала основні фонетичні особливості східнослов'янських говорів, зокрема й м'яку вимову шиплячих; б) вплив церковнослов'янських (староболгарських) оригіналів: у староболгарській мові шиплячі на кінець X ст., найвірогідніше, вже диспалаталізувалися, що в старослов'янських пам'ятках позначалося літерами *а*, *оу*, *ѫ*, *ъ* [пор.: Хабургаев 1974 б : 103]; в) наявність у значній групі давньоруських говорів (найвірогідніше, у протобілоруських та поліських, включаючи й Київ та його околиці) стверділих шиплячих уже на час появи східнослов'янських писемних пам'яток, причому м'якість — твердість шиплячих в ареалах написання цих пам'яток, мабуть, була неоднакова в різних говорах щодо різних шиплячих і до того ж могла виступати позиційно, що створювало враження паралелізму шиплячих і ще більше сприяло орфографічній неусталеності. За таких умов літери *а*, *оу*, *ъ*, *ѫ* після шиплячих у староболгарських оригіналах, принаймні, частково відповідали давньоруській орфоепії, через що тогочасні писарі не вважали за потрібне послідовно виправляти в цих випадках староболгарську орфографію на східнослов'янський лад. Тому цілком вірогідно, що вже найраніші пам'ятки давньоруської мови, поряд з відображенням старослов'янської писемної традиції, відбивають наявність у давньоруському усному мовленні твердих шиплячих приголосних, за аналогією до яких іноді позначали твердість шиплячого і в тих позиціях, де він ще зберігав свою палатальність. Пор., наприклад, ороужъѥ (Изб. 1976 240), де шиплячий *ж'* був м'яким аж до асиміляції ним наступного ј у XII — середині XIII ст.

Отже, рання давньоруська писемна традиція передавати м'якість шиплячих, вплив староболгарських оригіналів з літерами *а*, *оу*, *ѫ*, *ъ* після шиплячих, поетапна диспалаталізація шиплячих у деяких давньоруських говорах і, можливо, інші чинники спричинилися до строкатості давньоруської орфографії у передачі сполук *шиплячий + голосний*, що було властиве всій давньоруській писемності. Разом з тим, вплив усіх цих різноманітних і досить суперечливих чинників на давньоруську писемну практику викликав з її боку і певну протидію — створення певних орфографічних стереотипів-штампів у написанні відзначених сполук. Одним з таких стереотипів можна вважати

написання після шиплячих літери *а (жа, ча, ша, ща)*, характерне різною мірою для всіх давньоруських пам'яток, яке, як показують дослідження, застосовувалося незалежно від живомовного вираження цього звукосполучення. Щодо інших написань слід відзначити, що, незважаючи на властивий давньоруській орфографії паралелізм у передачі сполук шиплячого з наступним голосним, все ж таки простежується їх певна залежність від діалектного оточення. Тому, наприклад, ЄГ 1144, переписане в ареалі галицьких говірок з послідовно м'якими на той час шиплячими, та інші пам'ятки з цього ареалу різко виділяються переважанням у них після шиплячих літер ѧ, *ю*, *ь*. На відміну від цього, у пам'ятках, виникнення яких безсумнівно або вірогідно відноситься до ареалу нинішнього північноукраїнського наріччя, після шиплячих, як правило, переважають літери *ы*, *оу* (ѫ), ъ типу бывъшоу(оу)моу (ЄО 4), вложѫ (11), не ищѫ (33), лъжъ (34), исходѧщоу (76); различьною (Изб. 1076 40), множъство (42), д(у)шѹ (74 зв.), алчѫшта (80), дъвоꙗзычьи (136 зв.), давъшѫ (173 зв.), страшъныи (241 зв.); вечъноіє (Высоцкий II № 104 XI ст.), юнъчынъ (№ 25 XII ст.), съконъчати (№ 156 XII ст.), чадо (№ 172 XII ст.) і т. п.

Твердість шиплячих досить послідовно позначається і в староукраїнській діловій писемності XIV—XVI ст. з ареалу північних говорів. Наприклад: дедичъ, чоломъ, Рожысче, кобуча, осочъными, Жолобовомъ, пущы, нашое, звечыстою, речъка, урочысты, нашъ, чорный, Чыжовки, пожытками, шыроко, вечъно и непорушоно (Гр. 1322, Пещак 21—22), пѣсчаный, кнѧжа, печать (Гр. 1366 38), Стрижово (Гр. 1376 54), дѣдичъ, нашомъ, тежъ, чоломъ, ображеному, жадный, положоные, иншые, ничого, пришолъ, ижъ, принужоный (Гр. 1388 85—88), Межиречъе, Свищово, жонъ (Гр. 1396 128); нашого, предречоном, будучымъ, ѣдучи (Гр. 1430, Головацкий 50—51), ничого, внучато(м), чорный (Гр. 1433, Розов 118), нашого (Гр. 1434 128), нашъ, оунучатомъ (Гр. 1445 149—150), чыни(м) нашы(м), чтучы, нашыми, выслужылъ, дворищы, ыншыми (Гр. 1452, Русанівський I 38); по рѣчъкѹ, чомъ, хочѹ (Гр. 1459, Розов 171—172); нашъ (Гр. 1465, Русанівський I 29), чынимы (Гр. 1468 30), пушечъного, чотыри, жонъка, у стожъку (Гр. 1480—1484 42), нашому (Гр. 1499 31); на чо(м) (АЖ 1582 42), рыжого (43), не(с)лушъны(и) (АЖ 1583 48), помочъниками (67) і т. п.

Пам'ятки з білоруської етномовної території досить широко відбивають диспалаталізовані шиплячі, починаючи з XIII ст. (давніші документи майже не збереглися). Наприклад: часть, сътѧжавъши (Єфр. П 1161); рижанъмъ, вълъчанинъ, слоушаієть, оучанъ, горожаны (Дог. См. А 1229); полочаны,

полочъкаѧ, полочано(м) (Гр. 1264); жалоубою, емъшо, кнѧжо (37 разів), слышышь, жо, ажо, шолъ, оу чомъ, хочомъ (Гр. 1300); горожане, ажо (Даг. 1330); съ жоною, Селищо, бочокъ, сеножати, чотыри, жонъ (Гр. 1347, Пещак 26); доконча(л) (Даг. 1407); чоломъ, полочанинъ, межы, будучы, вчынили, отложыли, нашымъ, такожъ (Гр. 1440, Головацкий 55—56); полочанъ, мѣщаномъ (Гр. 1465); жаловати, сторожою (Віл. 439 зв.), ничого, полочане, не пошолъ (441 зв.), тещоу, почоуєть (442 зв.); зесромочонъ, жоны, оучоула, плачоуче (Стр. 10), недержачого, кажоу(т), жалобливе (11), не чоула, болшоую, плачоучи (11 зв.); чорными, речами, обычаи, ещо (Волхви 43), врачаю(т) (43 зв.), чотыры, держать, ненеишого (45), чоути (50 зв.), ишчоу(т) (77), оужываютъ (91 зв.); держа(н), плачоу, оучоули, насласнейшомъ (Ж. Ол. 97 зв.), пришолъ, тѧжокъ, идоучого (98), ничого, нашъ (98 зв.) і т. п. Такі написання становлять факультативну норму вже в смоленських грамотах XIII—XIV ст., яка ще чіткіше реалізується в старобілоруських пам'ятках XV ст. (грамоти, Волхви, Стр., Ж. Ол. та ін.). Проте, на думку білоруських дослідників, відображення твердих шиплячих стало орфографічною нормою старобілоруської мови насамперед у жанрі ділової писемності лише з початку XVI ст. [Булыка, 1970 : 110—113]. Крім традиційності старобілоруської орфографії, цьому сприяла, можливо, несинхронність диспалаталізації різних шиплячих у білоруських говорах у різних позиціях. Зокрема, білоруські форми типу *ад'з'ёжа, пад'з'ёш* [див.: Карский 1955 : 45] свідчать про те, що в такій позиції ствердіння шиплячих відбулося вже після переходу *е* > *о*, а форми типу *ідзéш* при рос. *идёшь* дали підставу деяким дослідникам узагальнено твердити, ніби в білоруській мові шиплячі диспалаталізувалися пізніше, ніж у російській мові [Чэкман 1970 : 64], хоч цілком ясно, що в даному випадку на підставі окремих позиційних явищ не можна робити далекосяжних узагальнюючих висновків.

В ареалі більшості сучасних українських говорів південної зони та російських говорів диспалаталізація шиплячих відбувалася пізніше. Тут вона хронологічно збіглася з деякими іншими фонетичними процесами, через що мала помітні локальні особливості [детальніше див.: Історія укр. мови 1979 : 311—315; Залеський 1982 : 48—58; Жовтобрюх 1984 : 32—40].

За усталеними поглядами російських дослідників, диспалаталізація шиплячих у російських говорах відбулася досить пізно, оскільки достовірні свідчення твердості шиплячих (написання *жы*, *шы*) в пам'ятках староросійської мови трапляються лише з кінця XIV ст. [Иванов 1964 : 255; Борковский, Кузнецов 1965 : 161; Горшкова, Хабургаев 1981 : 77]. Проте

цей факт може свідчити вже про завершеність даного процесу. Якщо ж зважити на те, що, як справедливо відзначав П. С. Кузнецов, шиплячі диспалаталізувалися не всі одночасно, не синхронно в різних фонетичних позиціях і не одночасно в різних говорах [Борковский, Кузнецов 1965 : 160], то вірогідно припустити, що початки цього процесу в окремих говорах відносяться до значно давнішого періоду. З огляду на особливість заселення північних східнослов'янських земель і на зв'язок літописних кривичів та новгородських словен і їх діалектів з південнобалтійським етномовним ареалом, можна припустити, що тенденція до диспалаталізації шиплячих на проторосійській території найраніше стала виявлятися саме в говорах кривичів і словен як спільна тенденція для всіх північних слов'янських говорів. Розпочавшись із ледве помітних відхилень в артикуляції шиплячих у бік їх твердішої вимови ще в дописемний період, ця тенденція поступово ставала виразнішою й помітнішою і з часом спорадично стала відбиватися й на письмі. Справді, в ранній псковсько-новгородській писемності переважають традиційні написання шиплячих, що свідчать про їх м'якість. Пор.: новъгорожанина (Гр. НБ № 246 I п. XI ст.), чюдо (Мин. сент. 1095 16, 23), тьмьничю (17), зьрчалъмъ (108), межю (130), начьнъшю (184), оужастьно (203); вижю (Мин. окт. 1096 38), падающю (135), чювьствьно (149); прочь (Гр. НБ № 119 XI ст.); жадъке (№ 235 сер. XII ст.), княжю, бѣжали (№ 222 руб. XII—XIII ст.), простужаѥмь (ПНЧ 163); шапка (Гр. НБ № 141 I п. XIII ст.); д(у)шю (СПРЗ 246 зв.); стоющю (ЖОН 158), Ларивоновича, лежалъ, почалъ, жалуютса (ГВНП № 336 1463—1465); пишю (Шахматов № 5, 6, 9), тысачю (№ 86) і т. п. Проте вже в найдавніших пам'ятках псковсько-новгородського діалектного ареалу трапляються після шиплячих і літери *а*, *оу*, ꙋ, ъ. Дослідники цих пам'яток, починаючи від О. О. Шахматова, вважають такі написання особливостями давньоруської графіки, які не свідчать про ствердіння шиплячих [Шахматов 1886 : 138, 172; Аванесов 1955 : 96; Жуковская 1959 : 117; Арциховский, Борковский 1963 : 210 та ін.]. Не заперечуючи великого впливу церковнослов'янської традиції на ці написання й можливість усталених писемних стереотипів щодо окремих сполук *шиплячий + голосний (жа, ча, ша, ща)*, ми все ж таки схиляємось до думки, що на вироблення псковсько-новгородської (як і київської) писемної традиції в написанні відповідних літер після шиплячих, крім церковнослов'янської мови, впливала також і народно-розмовна стихія з її численними, нерідко паралельними м'якими — твердими варіантами вимови різних шиплячих у різних позиціях і в різних діалектних ареалах. Особливо це стосується новгородських берестяних грамот, ство-

рених переважно простолюдинами, які, на відміну від професійних писарів, не були обтяжені писемною традицією й великим досвідом книжної справи, через що ці грамоти «завжди досить широко передають особливості фонетичної системи» [Аванесов 1955 : 97]. Тому досить численні випадки вживання літер *а*, *оу*, *ъ* після шиплячих у псковсько-новгородських пам'ятках, на нашу думку, можуть свідчити (принаймні, в грамотах) про все відчутнішу диспалаталізацію шиплячих і в народному мовленні. Пор.: вѣкшуо (Гр. НБ 120 XI ст.), почъноу (№ 527 XI ст.), хочоу, кънѧжъ моужъ ничьтоже (№ 109 II п. XI ст.), кожоуха (№ 429 I п. XII ст.), ловища (Варлаам), дѣѧшъ, ажъ (№ 487 I п. XII ст.), вельможами (СПРЗ 245 зв.), начатокъ, покꙋшаюсѧ (246 зв.), чада (Гр. НБ № 270 II п. XIV ст.), хотѧщумоу (ЄПск. I 31), приближающоу сѧ (105 зв.), идоущу (129 зв.), жонѣ, жона моѧ зобижона (Гр. НБ № 474 руб. XIV—XV ст.), ещо (№ 494 I чв. XV ст.), чоломъ (№ 307 I п. XV ст.), за щукою, ржы (№ 310 I п. XV ст.) жонку (№ 402 XV ст.), в бѣжыча(х), новоторжъцо(в) (Гр. Н № 20 1471), сужусѧ (Шахматов № 8), межу (№ 14), шутови (№ 11, 24), путищу (№ 73), мужу (№ 103), ещо (Пам. Ряз. 1482—1483 9), по рубежомъ, рубежꙋ (11), купчую (після 30.III.1486 12) і т. п.

В інших проторосійських говорах шиплячі, очевидно, до XIV ст. зберігали свою споконвічну м'якість. Про це свідчать, зокрема, російські запозичення в комі-зирянській мові, де російські *ж*, *ш* передавалися палатальними шепелявими сибілянтами ź, ś, хоч у комі-зирянській мові є й відповідні тверді ž, š [Лыткин 1928 : 300—301].

У ростово-суздальських говорах оформилась вимова м'яких довгих шиплячих на місці складних шиплячих, що втратили змичний елемент *(ж'ж', ш'ш')* [Хабургаев 1979 : 39].

Таким чином, за розвитком диспалаталізації шиплячих південно-західні давньоруські говори (предки білоруської мови та північного наріччя української мови), найвірогідніше, були типологічно схожі з північнослов'янськими говорами, суміжними з балтійським етномовним ареалом (польська, верхньо- і нижньолужицька мови та північні говори російської мови).

3.3.2.8.3. Диспалаталізація ц

Африката *ц*, як і шиплячі приголосні, в східнослов'янських говорах здавна була м'якою, що й відображено в найраніших давньоруських писемних пам'ятках. Пор.: къ овьцамъ (ЄР 1 зв.), овьцѧ (ЄО 35 зв.), пѧтъница (36), о(т)цю (Изб. 1073 10, 21), въдовицю (28), пътицю (50), младеньць (116), бес коньцѧ (Изб. 1076 108), житьницѧ (183 зв.), старьць (234 зв., 239), на

оулицахъ (267); овьца (ЄА 6), коньць (Пс. Чуд. 7), на овьца (116); въ тьмьницю (Апр. 5 зв.), птиць (33), пьшеницю (39 зв.), по лицю (120); нарицаѥмыи (ЄГ 1144 Амф. I 5), пшенїцю въ жїтнїцю (21), тьмнїцю (39, 205, 288), слѣпьца (107, 226, 324), овьцамъ (115), до конца (122, 398), птицамъ (189), коупьцю (197), десницю (487); пшеницю (Ап. Х 42 зв.), въ тьмницю (62 зв.), сълньца (Выг. сб. 7 зв.), багряницю (102 зв.); лица (ПНЧ 101), нарицати (112), до коньца (122 зв.), блудница (Єфр. Сирин 1), лицю (242), чрьницами (Высоцкий I № 23 XII ст.); м(еса)ца (Высоцкий II № 152 XII ст.), въ житьницю (ЄОр. 13 зв.), по лицю (88), близньць (95), пшеницю (106 зв.); творець (ЖС 1, 159), лиць (9), конець (29, 101), пшеницю (ЛГВ 792), кременецькои (838) і т. п. Проте в значному ареалі давньоруських говорів на певному етапі їх розвитку виявилась тенденція до ствердіння етимологічного *ц'*. За даними сучасної лінгвогеографії, ця тенденція найпослідовніше реалізувалася в білоруських, значною мірою — в російських і найменше — в українських говорах (крім північного наріччя). Таким чином, лінгвогеографічні свідчення вказують на білоруський мозний ареал, включаючи й усі поліські говори, як на епіцентр диспалаталізації етимологічного *ц'*, по відношенню до якого російські й особливо українські говори виявились периферійними.

Безвиняткова реалізація тенденції до диспалаталізації етимологічного *ц'* у білоруських говорах, що відбулась тут з послідовністю фонетичного закону, на нашу думку, може свідчити про типологічний зв'язок цього процесу з диспалаталізацією шиплячих. Ствердіння *ц'* почалося, очевидно, досить рано, ще в дописемний період, але, мабуть, дещо пізніше, ніж ствердіння шиплячих і, вірогідно, відбувалося нерівномірно в часі та просторі. В усякому разі, на середину XI ст. (тобто на час, від якого збереглись давньоруські писемні пам'ятки) стверділа африката *ц*, мабуть, уже була відома принаймні деяким давньоруським говорам, що й відбивають найдавніші пам'ятки, в яких (хоч і зрідка) після *ц* вживаються літери *а*, *оу* (ѫ), ъ. Пор.: овьцамъ (ЄО 36); нарицатися (Изб. 1073 30), пришельца (44), пиꙗница (56), коньца (57), дѣвица (104 зв.), творьцѫ (144), нарицати (194 зв.), пьшеница (232 зв.); по оулицамъ (Изб. 1076 20), творьца (77), въ тьмьницахъ (109 зв.), лица (144); троица (Будилович 241д); коньца (Пс. Чуд. 30), овьца (116 зв.); старьца (Пат. С 75), обийца (137); пшеница (Ап. Х 171, ПНЧ 191); криница (ПНЧ 199); пьшеницу (Усп. сб. 50б, 164в), въ тьмьницахъ (135а), голоубицу (301б) і т. п. Вважати такі написання в усіх випадках тотожними з *ця*, *цю*, *ць* тощо [Історія укр. мови 1979 : 315] немає достатніх підстав, зважаючи на досить високу внормованість давньоруської

писемності. До того ж, таке саме спорадичне позначення диспалаталізованого *ц* на тлі переважаючих традиційних написань простежується і в старобілоруській писемності аж до середини XVI ст., хоч завершеність ствердіння етимологічного *ц'* на цей час в усіх білоруських говорах не викликає жодного сумніву. Найвірогідніше, в давньоруських пам'ятках спорадично відбита цілком реальна мовна риса поліських та північніших від них протобілоруських говорів — поступова диспалаталізація цієї африкати.

За даними АУМ (т. 1, к. 112; т. 2, к. 98), твердий *ц* у кінці слів *(хло́пец, удове́ц, жнец)*, перед *а (ву́лица, те́рница, зови́ца)* та перед флексійним *у (на ву́лицу)* ще й нині засвідчений у берестейських, середньополіських північніше Коростеня, у центральних та північних східнополіських говірках. Очевидно, рання ізоглоса цього явища, як і ізоглоси ряду інших особливостей сучасного північного наріччя української мови, проходила значно південніше й поступово відступала на північ. Таким чином, ареал поліських говорів становив південну периферію великого етномовного регіону з ствердінням шиплячих і *ц'*, що згодом стали характерною особливістю білоруських говорів.

У білоруській мові простежити розвиток диспалаталізації етимологічного *ц'* за старобілоруською писемністю майже неможливо, оскільки ранні білоруські пам'ятки з південнозахідного мовного ареалу не збереглися, а ті, що дійшли до нас, відносяться переважно до смоленсько-полоцького та віленсько-ризького регіонів, де стверділий *ц*, очевидно, поширився пізніше. Тому цілком закономірно, що в писемних пам'ятках XIII—XV ст. з білоруського мовного ареалу переважають традиційні написання з позначенням палатальності *ц'*. Пор.: немчицю, вѣсцю, коупци (Дог. См. А 1229); купець, к Полоцьку, вѣсцю, истцю, купцюви (Даг. 1407); нѣмьци (Віл. 439), гонець (441); ланцюхи (Стр. 10); оулици, на конци (Волхви 43), моць, торговець (43 зв.), местцѧ(х) (45), границь (48), наложниць, правицю (67); молодець, облюбеницю, перстенець (Ж. Ол. 97), конець (98 зв.) та ін. Поодинокі випадки стверділого *ц* трапляються з XIII ст., але навіть у XV ст. він фіксується спорадично. Пор.: немцомъ (Дог. См. D, Гр. см. 35, 36); немьцомъ (Гр. 1284 II); полоцко(го), к Полоцку, оу Полоцку (7 разів), до Полоцка, истьца (Даг. 1407); смольцованѣ воску (Гр. 1463); к Полоцкꙋ (Віл. 440); пѧ(т)надцать (Волхви 41), вси мѣстца (44), молодицоу, ѡбецана (44 зв.), працами (57), пшеница (69), каплица, на ты(х) мѣстцахъ (69 зв.), ѡ(т)щепенцов (78); селицького (ЛМ 105) та ін.

У російській діалектній зоні диспалаталізація *ц'* відбулася досить пізно,— на думку дослідників, не раніше середини

XV ст. [Борковский, Кузнецов 1965 : 161], а, можливо, і в XVI ст. [Иванов 1964 : 256; Горшкова, Хабургаев 1981 : 77]. Проте це фонетичне явище, як і диспалаталізація шиплячих *ж'* і *ш'*, найвірогідніше, відбувалося в різних російських говорах неодночасно. Тенденція до ствердіння *ц'*, на наш погляд, найраніше могла виникнути в давніх псковсько-новгородських говірках, оскільки вони генетично пов'язані з праслов'янськими говорами південнобалтійського ареалу, де процес диспалаталізації шиплячих і свистячого *с'* був сильним і дуже послідовним. Час виникнення цієї тенденції встановити важко. Давня писемність псковсько-новгородських і суміжних земель відбиває переважно традиційне написання після *ц* літер ѧ, *ю*, *ь*. Наприклад: божницѧ (Варлаам); чюдотворцѧ (КЄфр. 10), пѧтидесѧтьницѧ (16); ко цюди (Гр. НБ № 159 I п. XII ст.), вороньцѧ (№ 332 руб. XII—XIII ст.); самовидець (СПРЗ 246 зв.), новгородьцѧ (Гр. Н 1264—1265 240); птицѧмъ (ЄПск. I 64); ц(а)р(и)цѧ (93), пшеници, куници (Гр. НБ № 136 XIV ст.), сороцицю (№ 43 XIV ст.), куницю (№ 2 руб. XIV—XV ст.); кȣпци (Гр. Н 1471 280); ѡвцю (Шахматов № 2, 3, 22), отьцю, чернець (№ 9), конець (№ 22), за телицю (№ 29), і т. п. Проте досить рано в пам'ятках із цього ж ареалу зрідка трапляються й написання після *ц* літер *а*, *оу*, *ъ*, як, наприклад: гюрьгевицоу (Гр. НБ № 119 руб. XI—XII ст.), Пьтровицъ (№ 158 поч. XII ст.), исполовницоу, телицоу (№ 112 XIII ст.), о(т)цоу (ЄПск. I 166); оулица (Шахматов № 5), коньца (№ 9), конца (№ 22) та ін. Дослідники цієї писемності переконані, що подібні написання не свідчать про ствердіння *ц* і навіть щодо ділової писемності вважають, що «*ц* було м'яким у вимові авторів грамот, що відносяться не тільки до XIV, але й до XV ст.» [Арциховский, Борковский 1963 : 212; пор. ще: Аванесов 1955 : 97]. На їх думку, про ствердіння *ц* не свідчать і написання цо, цобъ, цого, цоловѣка, «які вказують на ц'о, а не на цо» [Арциховский, Борковский 1958а : 105]. Такі міркування, звичайно, не безпідставні, але, мабуть, занадто категоричні: немає переконливих доказів, що сполуки *ца*, *цу*, *цо*, *цъ* протягом XI—XV ст. ніде й ніколи не могли позначати стверділого *ц*. Особливо непереконливим видається такий висновок щодо ділової писемності, зокрема новгородських берестяних грамот, у яких цілий комплекс мовних особливостей вказує на поєднання в них традиційних стереотипів давнього письма з місцевими живомовними особливостями.

Таким чином, диспалаталізація *ц'* у давньоруських говорах виявлялася по-різному і, найвірогідніше, не була синхронна ні в часі, ні в просторі. За цим фонетичним явищем протобілоруські, проторосійські говори та предки північних говорів

української мови виявили типологічну близькість з польською, чеською, словацькою, верхньо- і нижньолужицькою, болгарською, сербохорватською і словенською мовами та з деякими південними давньоруськими говорами — основою південно-західного наріччя української мови, де свистячий *ц* повністю ствердів [Вступ 1966 : 97], і протиставилися більшості південноруських говорів, які в основному зберегли палатальність цього приголосного.

Розділ IV

ДІАЛЕКТНІ ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ДАВНЬОРУСЬКИХ ГОВОРАХ ПІЗНЬОГО ПЕРІОДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XI—XIII ст.)

Від середини XI ст. до нас дійшли найдавніші східнослов'янські писемні пам'ятки, і з цього часу чимало східнослов'янських мовних інновацій (як загальних, так і регіональних) знаходять документальне підтвердження в давньоруській писемності. Але цей сам по собі важливий факт ще не свідчить про початок нового етапу в історії давньоруської мови: по-перше, збережені давньоруські пам'ятки XI ст. не є найдавнішими документами східнослов'янської писемності взагалі і, по-друге, безперервний мовний розвиток давньоруських говорів відбувався незалежно від давньоруської писемної практики. У живій народній мові давньоруського періоду безперервно тривали діалектні зміни й перетворення на всіх мовних рівнях. Одні з цих змін започаткувалися ще в дописемний період і за давньоруської доби вже завершувались, інші, що були, як правило, наслідком попередніх змін, тільки починалися.

Найзначнішим фонетичним процесом в історії давньоруської мови, як і всіх слов'янських мов, був занепад зредукованих голосних ъ та ь, що став «поворотним етапом у розвитку слов'янських мов історичного періоду» [Филин 1962 : 259]. Унаслідок цього процесу відбулася серйозна перебудова фонетичної й фонологічної системи давньоруських говорів: після припинення дії закону відкритого складу змінилася структура складів і принципи складоподілу, відбулися численні перетворення голосних і приголосних у різних позиціях, сполук зредукованих з плавними *р*, *л* і т. п. [Филин 1972 : 219]. І хоч багато фонетичних перетворень, пов'язаних із занепадом зредукованих, були спільними для всіх давньоруських говорів, значна кількість цих змін у різних діалектних ареалах дала різні результати, що стали новими розрізнювальними особли-

востями окремих діалектних макрозон давньоруської мови а згодом — і окремих східно-слов'янських мов. Частина цих процесів тривала й після давньоруського періоду й набула суто російського, українського чи білоруського характеру.

Неоднакові результати занепаду зредукованих у різних давньоруських ареалах значною мірою були зумовлені попереднім ходом розвитку східнослов'янських говорів, не синхронним і хронологічно нерівномірним процесом занепаду зредукованих та деякими позалінгвістичними чинниками, пов'язаними з розвитком феодальної роздрібненості й поступовим розпадом давньоруської народності. Цілком ясно, що зростаюча самоізольованість окремих давньоруських земель, децентралізація державного життя, послаблення економічних і культурних взаємозв'язків між численними давньоруськими князівствами тощо,— усе це стимулювало активізацію діалектних процесів у давньоруських говорах, зокрема й неоднаковий у різних ареалах вияв фонетичних явищ, зумовлених занепадом зредукованих. Тому є всі підстави вважати, що початок занепаду зредукованих *ъ* та *ь* у давньоруській мові започаткував і новий етап її розвитку.

4.1. ПОЗИЦІЙНІ ЗМІНИ ЗРЕДУКОВАНИХ Ъ ТА Ь

Занепад зредукованих голосних *ъ* та *ь*, що намітився ще в пізньопраслов'янський період, на східнослов'янському грунті, як і в інших слов'янських мовах, відбувався, як відомо, двома шляхами залежно від їх позицій у слові: у слабкій позиції (у кінцевих складах, перед складом з голосним повного творення або із сильним зредукованим) ультракороткі голосні ще більше скорочувалися і зникали, а в сильній позиції (у складі перед слабким зредукованим, перед сонорними *р*, *л* і, можливо, в окремих випадках — під наголосом та перед групою приголосних) вони зазнавали подовження й перетворювалися в нормальні короткі голосні і, як правило, зливалися з відповідними східнослов'янськими короткими голосними *о*, *е*. Хоч обидва ці процеси взаємозумовлені й неподільні, все ж таки є підстави вважати, що перший з них передував другому: саме занепад слабких зредукованих зумовив подовження (вокалізацію) зредукованих у сильній позиції й перетворення їх у голосні *о*, *е* повного творення [Історія укр. мови 1979 : 178]. Щодо визначення позиції зредукованих у слові слід зауважити, що традиційне уявлення, ніби зредуковані голосні початкового складу під наголосом були завжди сильними [Фортунатов 1956 : 294—295; Шахматов 1915 : 245; Якубинский 1953 : 140—141; Бернштейн 1961 : 249; Борковский, Кузнецов 1965 :

100—101; Історія укр. мови 1979 : 175 та ін.], деякі сучасні дослідники вважають помилковим і доводять, що в давньоруській мові сила чи слабкість зредукованих ніяк не залежала від акцентуації [Зализняк 1981 : 30—31; Скляренко 1983 : 21—22, 81—83, 220].

На відміну від південнослов'янських мов, де занепад *ъ* і *ь* відбувався протягом IX—X ст. і на кінець X ст. повністю завершився, у давньоруських говорах цей процес закінчився аж у XIII ст. Проте в різних давньоруських мовних ареалах він відбувався не одночасно. Найраніше зредуковані *ъ*, *ь* занепали в західній частині південноруського діалектного масиву (найвірогідніше, говори нащадків південної частини літописних волинян, тиверців, хорватів, уличів). В одній з найраніших датованих пам'яток давньоруської мови з галицько-волинського регіону — ЄД 1164 р. написання *о*, *е* на місці етимологічних *ъ*, *ь* становлять у різних позиціях 96—100 %, а пропуски кореневих *ъ*, *ь* у слабкій позиції — 90 %, причому є непрямі свідчення, що й випадки збереження *ъ*, *ь* також не відповідали живій вимові [Малкова 1966 : 240, 242, 244]. Це — факультативна орфографічна норма, яка свідчить про те, що у вимові писаря ЄД 1164 р. зредукованих голосних як окремих фонем уже не було [Филин 1972 : 220], як не було їх і в мовленні населення майбутньої Галицько-Волинської землі. Більше того, на 1164 р. тут уже віджила навіть традиція вживати літери *ъ*, *ь* на місці колишніх зредукованих у коренях слів, хоч, слід гадати, місцеві писарі не уникли цього етапу в давніших творах, які до нас не дійшли. Послідовно простежити інфільтрацію літер *о*, *е* у писемну мову на місце занепалих *ъ*, *ь* немає можливості через відсутність відповідних давньоруських пам'яток. ЄД 1164 р., безперечно, відбиває пізній етап цього процесу, для якого дана пам'ятка не може бути «точкою відліку». Звертає на себе увагу й той факт, що в ЄД 1164 р., як і в деяких інших південноруських рукописах XII ст., чітко відображено нескладовий звук ṷ, який виник на місці *въ* у позиції перед приголосним після занепаду зредукованих [Малкова 1966 : 295]. Отже, для писаря цієї пам'ятки опозиція *в — у* вже була звичайним явищем, що могло бути лише значно пізніше занепаду зредукованих. З усього цього випливає важливий висновок: у цілому слушна думка О. О. Шахматова і більшості сучасних славістів про те, що занепад зредукованих у південноруських говорах завершився в другій половині XII ст. [Филин 1972 : 219], стосовно давньоруських говорів у галицько-волинському ареалі потребує корективу у напрямі поглиблення датування принаймні на одне століття: завершення цього процесу у відзначених говорах слід віднести до середини XI ст.

Вірогідно, що синхронно із завершенням занепаду зредукованих у протогалицько-волинських говорах закінчився занепад слабких зредукованих у кореневому складі слова типу *къто, вьдова, насълати* і т. п. і досяг зеніту процес вокалізації сильних зредукованих в інших південноруських говорах (колишніх деревлян, полян, сіверян). На такий висновок наводять давньоруські писемні пам'ятки XI—XII ст., які дають можливість встановити послідовність занепаду зредукованих голосних у слабкій позиції. Найраніше вони занепали в кореневих (переважно перших) складах слова. Ці випадки масово засвідчені в найдавніших пам'ятках, що дійшли до нас, тобто з другої половини XI ст., і ще більше — в пам'ятках XII ст. Наприклад: кто (ЄР 2 зв.), никто (3 зв.); книгамъ (ЄО 9, 15), кнѧзь (ТН 1068); всѧ (Изб. 1073 8 зв.), мнѣти (35 зв.), створиши (89 зв.), алкати (194 зв.), всѣхъ (237 зв.); книгы (Изб. 1076 1 зв.), двє (89 зв.), много (97), зло (105 зв.), всѣхъ (131); мнѣ (ЄА 86), два (92), наѱа (=напьса) (167 зв.); кто (ЄТур. 17), почто (20); что (Будилович 12 г), многъ (35г, 47б, 55д); п'тица (Пат. С 79), в'сѧ (87 зв.), к'нигы (94 зв., 158), м'ного (170 зв.); всѧкъ (Апр. 5), зла (32); Всєволодъ (Гр. М 1130); кнѧгыни, всеволожа (Высоцкий I №25 XII ст.); книгы (ЄГ 1144 1), два (7), всѧ (30); книгахъ (Ап. Х 88 зв.), ничто (89), вси (123); где (ЄТ №7 3 зв.), зла (8 зв.), чтеть (9); много (Выг. сб.8 зв.); зловѣрьне (Усп. сб. 107б), бралъсѧ (257б) і т. п. Проте навіть у межах кореневих складів простежується своя послідовність занепаду слабких зредукованих. Як встановлено численними дослідженнями, систематизованими й узагальненими М. А. Жовтобрюхом, втрата слабких ъ, ь найраніше почалася в тих кореневих складах, у яких слабкі зредуковані не чергувалися з сильними в інших формах того самого або споріднених слів (къто, вьдова), а серед цієї групи, вірогідно, слабкі ъ, ь найраніше втрачалися тоді, коли поряд з ними стояли несонорні приголосні *(къто, чьто)*, потім — коли поряд з слабким зредукованим стояв лише один сонант *(кънига, бьрати)*, ще пізніше — коли слабкі ъ, ь перебували між двома сонантами *(мъного, мълва, мьнѣ* і т. п.) [Історія укр. мови 1979 : 179—180]. Другий етап — занепад слабких зредукованих у середині слова, але не в першому складі — в основному завершився, вірогідно, в кінці XI — на початку XII ст. В усякому разі, давньоруські пам'ятки південного походження вже з другої половини XII ст. чітко відбивають пропуски літер ъ, ь у середині слова. Пор.: възалка (ЄО 93), сребро (196, 203), особноѥ (Изб. 1073 12), разоумна (20 зв.); образноѥ (Будилович 125а), горкаго (134б), оусѣк'ноувъ (161); родитсѧ (ЄТ №7 5), четырми (6), вѣрнъ (7 зв.); шьптати (Выг. сб. 4); угодника (Усп. сб. 23 зв.), прилѣжно (33), колесници (175в); пожни (Варлаам);

вѣчныи (ЄПут. 76), призватъ (129), плачтє (145) і т. п. На третьому етапі (перша половина XII ст.) слабкі зредуковані остаточно зникли також і в кінцевих складах слова (*столъ, ночь > стол, ноч*), і, нарешті, на середину XII ст. у південноруських говорах ці слабкі ультракороткі звуки занепали також і в усіх інших позиціях — у коренях, де вони чергувалися із сильними зредукованими в тому самому слові (*съта, дьнѧ — сътъ, дьнь*) та в інших морфемах типу *сътворити, душьно* [Історія укр. мови 1979 : 180]. Проте якщо зникнення зредукованого призводило до важкого для вимови збігу приголосних типу *-мст-, -тсн-, -дск-* тощо, зредуковані зберігалися навіть у XII ст. і послідовно позначалися на письмі [Мельничук 1983 : 121—123].

Про ранній занепад зредукованих у південноруських говорах свідчить також постійне сплутування літер *ъ, ь* уже в найдавніших писемних пам'ятках південного походження. Пор. написання ъ замість *ь*: бисъръ (Изб. 1073 18), правьдъныи (29), жъртвоу (33 зв.), ѡ(т)шъдъшѧ (72), лъгъчае (75), тъмами (86 зв.), въдовы (91), многашъды (107), чъто (114 зв.), тѣлесъныихъ (119); полъза (Будилович 2а), мъзда (36а), чюдъно (52б), тъмы (60а, 67а), мънѧще (85а), дънь (207г), погыбѣлъ (322г); имамъ (Выг. сб. 25 зв.), предънихъ (134); въсѣмъ (Голоскевич 30), донъдеже (37 зв.), ѡцьтъно вино (95 зв.) і т. п. Написання *ь* замість *ъ*: имѣль (Изб. 1073 31), гнѣвьмь (103), обьходить (132), сьны (151 зв.), мьнога, кьнигъ (155), зьлѣи (184 зв.), дьвѣсътѣ (188), изгьнани (191 зв.), крокодиль (257 зв.); бьчела (Будилович 32 г), сладько (36б), кьнига (60а, 310б), дарь (208а), звѣздь (326г), словьмь (364г), кьто (374д), всегьда (376а); скърбь (ЄТ № 7 170); зьлѣчь (Выг. сб. 112 зв.); самарѧнинь (Голоскевич 53), мьного (78) і т. п. Про занепад зредукованих принаймні в деяких позиціях уже в середині XI ст. у всьому південноруському у діалектному ареалі свідчить процес асиміляції приголосних у давньоруських говорах, відображений, наприклад, у написанні прийменника з іменником ищрева (=изъ чрева) (ЄА 39), своєрідність передачі дієслівної форми наѱа (=напьса) (167 зв.), що стали можливими лише після занепаду *ъ, ь* у слабкій позиції.

У другій половині XII ст., слід гадати, завершився також процес заміни зредукованих *ъ, ь* у сильній позиції голосними повного творення *о, е*. Випадки написання замість *ъ, ь* літер *о, е* засвідчені, починаючи з пам'яток XI ст., а в другій половині XII ст. такі написання вже регулярні [Филин 1972 : 220]. Пор.: шедъ (ЄА 89), тогда (Будилович 51г), гладокъ (80а), добелии (213д), воспоминати (275 зв.), весь (ЄД 1164 3 зв., 4 зв.), силенъ (3 зв.), агнець (5), держите (8 зв.), кровь (16), со мною (21 зв.), стоуденець (22); въ соборѣ (ЄТ № 7 72);

полъну (Выг. сб. 8 зв.), темьныи (12 зв.), гордостию (90 зв.); пришедъ (Усп. сб. 13б); крѣпокъ (ЖС 39); праведнаго (ЄПут. 147) і т. п. Значно частіше спостерігається плутання зредукованих *ъ*, *ь* та етимологічних *о*, *е*, як, наприклад: кото (Будилович 78б), безо о(т)ца (148а), моного (260б); плъдъ (ЄТ № 7 28б), свькровь (38в), бьздьнаꙗ (99в), събою (156в, 221а); кънечьнаѭ (Выг. сб. 60), тъчащи (134 зв.), кото (90 зв.), вьрхоню ризу (209), искаху водови и сироты (Усп. сб. 121а) і т. п.

У північних давньоруських говорах занепад зредукованих *ъ*, *ь* розпочався, вірогідно, з XI ст., але відбувався значно повільніше й завершився лише в XIII ст. Занепад *ъ*, *ь* у слабкій позиції (особливо в першому складі, де слабкі зредуковані не чергувалися з сильними) досить часто відображають найдавніші псковсько-новгородські пам'ятки кінця XI ст. і пізніші пам'ятки з суміжних ареалів. Пор.: вѣнци (Мин. сент. 1095 16), чтоуть (28), мнихомъ (30), вѣрно (36), двама (73), птиче (74), дшерь (82); много (Мин. окт. 1096 45), вса (50), злыхъ (141), кто (187); двоици (Мин. нояб. 1097 66 зв.), всемъ (69), злаго (140 зв.); възми (Гр. НБ № 84 руб. XI—XII ст.), на мнѣ, присли, не прислеши, мнѣ (№ 155 I п. XII ст.), створа (№ 87 XII ст.); кто (ПНЧ 19), доволно (35), старьць (35 зв.), полза (37, 39); напсахъ (Гр. НБ № 138 II п. XIII ст.) і т. п. [див. також: Аванесов 1955:82]. Прояснення зредукованих *ъ*, *ь* > *о*, *е* починає відображатися також досить рано: жестосерьдыимъ (Мин. сент. 1095 122), ко цюди (Гр. НБ № 159 I п. XII ст.), гривень (№ 168 II п. XII ст.), ко мнѣ (№ 21 XII ст.), рожь (№ 23 XII ст.); жертва (ПНЧ 118, 120 зв., 122), праведьныи (118, 120, 121 зв.), мертвъ (118 зв., 119), держати (119, 120, 121, 129, 130), терпѣти (120, 123, 127), темница (128), полезьныи (130); заволочкое (Гр. НБ № 143 I п. XIII ст.), надо мною (№ 183 сер. XIV ст.) і т. п.

Про активність процесу занепаду зредукованих *ъ*, *ь* у псковсько-новгородських і в суміжних говорах свідчить також змішування на письмі літер *ъ*, *ь* і вживання їх на місці етимологічних голосних, а літер *о*, *е* — на місці колишніх слабких зредукованих *ъ*, *ь*. Наприклад: а) змішування літер *ъ* та *ь*: жьгомь — жегомъ (Мин. сент. 1095 26), тѣлъмъ (96) — тѣлъмь (101), домьмъ (165) — домъмъ (175), крьвьнаго (43), бьчела (149), кръвъныими (155), въдовицамъ (172); донъдеже (Мин. окт. 1096 136), приѭтънъ (149), ѡ(т) младъ ногътъ (202), дьвѣма (204); любьве (Мин. нояб. 1097 4 зв.), млѣкомъ (24, 26 зв.), грѣховь (37 зв.), красьнь (48), тъмоу (56 зв.), правъдоу (69 зв.), грьзнъ (=грѧзнъ) (ПНЧ 68 зв.) і т. п.; б) змішування літер *ъ*, *ь* — *о*, *е*: крѣпъсть (Мин. сент. 1095 27), вєсє (85), н(е)б(е)сєнаѭ (134), къличьствомь (146), ковєчєгъ (180), чьрътого (210), ко прѣстоло (226); с нимо (Гр. НБ № 142 II п. XII ст.); служе-

боу (ПНЧ 157), словьса (159), оучитьлѧ (160 зв.), товорѧть (163), грѣшеникъ (163 зв.), моноги (164 зв.), весего (168 зв.), тьбе (171), вълѧ(=волѧ) (171 зв.), источеникъ (202 зв.); гривено (Гр. НБ № 148 сер. XIII ст.), дъкънчалъ, съ мнъю, досмътрити, своєгъ, тъбѣ (№ 142 II п. XIII ст.), даже ми пити (ЄМ 1358 18в) і т. п.

Наведені приклади підтверджують висловлену раніше думку багатьох дослідників, що в псковсько-новгородських говорах зредуковані *ъ*, *ь* у слабкій позиції зникли в другій половині XI ст., а в сильній позиції переходили в голосні повного творення переважно протягом другої половини XII ст. [Карнеева 1917 : 28; Арциховский, Борковский 1958 а : 101, 1958 б : 93, 1963 : 202] і завершився цей процес, найвірогідніше, в першій половині XIII ст. [Филин 1972 : 220].

Таким чином, за процесом занепаду зредукованих *ъ*, *ь* усі давньоруські говори виявили типологічну спільність, але північні давньоруські говори протиставилися південним значно повільнішим ходом цього процесу.

4.2. НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЗРЕДУКОВАНИХ ГОЛОСНИХ У ДАВНЬОРУСЬКИХ ГОВОРАХ

Занепад зредукованих і викликані цим відповідні фонетичні перетворення — це паралельні і взаємозв'язані процеси, і було б наївно розривати їх у часі й відносити початок другого процесу до повного завершення першого.

Унаслідок занепаду зредукованих і появи нових закритих складів у фонетичній системі давньоруської мови виник ряд фонетичних інновацій, спільних для всіх давньоруських говорів. У системі вокалізму — це, зокрема, чергування голосних *о*, *е* з нульовою фонемою на місці колишніх *ъ*, *ь* (*сънъ — съна > сонъ — сна, дьнь — дьнѧ > день — днѧ*), поява секундарних *о*, *е* перед сонорними приголосними (др. *вѣтръ* > р. *ветер*, укр. *вітер*, бр. *вецер;* др. *узлъ* > р. *узел*, укр. *вузол*, бр. *вузел*, др. *земль* > р. укр. *земель*, бр. *зямель*) і т. п. У системі консонантизму занепад зредукованих у давньоруських говорах спричинився, як відомо, до втрати суфіксального сонорного *л* в активних дієприкметниках чол. роду однини (др. *везлъ, моглъ, рослъ* > р. бр. *вёз, мог, рос*, укр. *віз, міг, ріс)*, до спрощення в групах приголосних *-ждн-, -здн-, -стл-, -стн-, -сткл-, -рдц-, -стц-, -слн-, -лнц-, -рнч-* тощо (пор.: *позьдно → поздно → позно, чьстьныи → честныи → чесныи, стьлати → стлати → слати, масльныи → маслныи → масныи* і т. п.), до виникнення різних асиміляційних і дисиміля-

ційних процесів тощо [докладніше див.: Історія укр. мови 1979 : 192—195, 200—208, 214—218]. Проте для формування давньоруських діалектних макрозон, на базі яких виникли російська, українська та білоруська мови, першорядне значення мали ті зумовлені занепадом зредукованих фонетичні процеси, що не набули загальноруського масштабу й відзначалися виразними локальними особливостями. Тому їх варто розглянути детальніше.

4.2.1. ПОДОВЖЕННЯ ГОЛОСНИХ ***О, Е*** *У НОВИХ ЗАКРИТИХ СКЛАДАХ ПЕРЕД ЗРЕДУКОВАНИМИ У СЛАБКІЙ ПОЗИЦІЇ*

Цей процес охопив лише південно-західну частину давньоруських говорів, де найраніше, ще до занепаду часокількісних протиставлень голосних, почалися зміни зредукованих *ъ, ь* у напрямі їх кількісного скорочення, причому цей процес був досить тривалим, складним і хронологічно неоднорідним, але мав дуже істотні наслідки, визначальні для диференціації давньоруських діалектів і формування окремих східнослов'янських мов. Суть цього процесу полягала в тому, що з початком ще в пізньопраслов'янський період часокількісного скорочення зредукованих голосних у слабкій позиції, що було початком їх повного занепаду, в попередніх складах, які поступово ставали закритими, почалося замінне (компенсаційне) подовження голосних: етимологічний *о* поступово перетворювався в довгий звук ō, а етимологічний *е* — в довгий звук ē, близький до давнього ѣ: *конь* → *кōн', печь* → *пēч'* [Соболевский 1907 : 50—51]. Це замінне подовження голосних «було проявом просодичної тенденції до збереження такої тривалості артикуляції слова після занепаду складу з слабким зредукованим голосним, яка була властива слову до занепаду зредукованих» [Вступ 1966 : 88]. У міру дальшого скорочення слабких зредукованих паралельно посилювалось подовження етимологічних *о, е,* у новоутворюваних закритих складах, а завершення занепаду зредукованих було одночасно і закінченням процесу подовження відзначених голосних, які стали позиційними варіантами фонем *о, е* [Филин 1972 : 221—222; Булаховський 1977 : 57; Історія укр. мови 1979 : 196, 198]. Паралельно із занепадом зредукованих *ъ, ь* у слабкій позиції і подовженням етимологічних голосних *о, е,* як відомо, відбувався процес вокалізації зредукованих у сильній позиції. Але на час перетворення їх у голосні повного творення процес подовження етимологічних *о, е* вже завершився, через що секундарні *о, е* < *ъ, ь* у південноруських говорах не зазнали компенсаційного подовження (пор. др. *конь, печь* → укр. *кінь,*

піч, але др. *сънъ, дьнь* → укр. *сон, день* і т. п.). Таким чином, секундарні *о, е* < *ъ, ь* і етимологічні *о, е* у південноруських говорах якісно ніколи не збігалися, так само, як не збігався якісно етимологічний *і* (> *и*) з *і* < ѣ.

Компенсаційне подовження етимологічних *о, е* перед зредукованими голосними в слабкій позиції найраніше почалося, очевидно, в галицько-волинському мовному ареалі, тобто там, де, найвірогідніше, найраніше стали занепадати слабкі зредуковані. З цього ареалу дане явище поширилось на наддніпрянські та інші південноруські говори, що склали основу української мови та південно-західних говорів білоруської мови. Проте у живому народному мовленні південноруського діалектного ареалу подовжені голосні в новоутворених закритих складах протрималися не довго: вони не співвідносилися із загальною системою східнослов'янського вокалізму, якому опозиція довгі — короткі голосні не була властива, і швидко почали зазнавати звуження й трансформації на цьому грунті в різні короткі монофтонги, дифтонги та різноманітні проміжні звукові комбінації. Але домінуючою при цьому виявилась тенденція до звуження довгих голосних *о, е* в *і*, реалізація якої завершилася вже в період самостійної історії української мови, через що в даній монографії цей процес не розглядається.

У південних давньоруських пам'ятках, орфографія яких, як відомо, значно відставала від усного мовлення, рефлексація етимологічних *о, е* у нових закритих складах засвідчується, починаючи з середини XII ст. Подовжений етимологічний *е* в позиції перед пом'якшеним приголосним, за яким занепав слабкий зредукований *ь*, давньоруські писарі передавали літерою ѣ («новий» ѣ) [Соболевский, 1907 : 51]. Наприклад: камѣньѥ (Єфр. П 1161); ремѣнь (ЄД 3 зв.), камѣнь (14, 90, 157, 196), оучѣньѥ (19 зв.), можѣть (27 зв.), оучитѣль(50), сьвѣдѣтѣль (218); будѣть (ЄТ № 7 4г), градѣть (9г), идѣть (5а, 24а, 28а), камѣнь (68а, 121а, 137а); весѣлиѥ (ІГ 3), пламѣнь (26, 49, 87 зв.), моучитѣль (89, 91); ремѣнь (ЄГ 1266—1301 2), оучитѣль (4, 33, 38), матѣрь (59 зв., 84), весѣльѥ (165 зв.); камѣнь (Голоскевич 8 зв., 99, 102 зв.), оучѣньѥ (12 зв.), дѣлатѣль (25 зв.), пѣщь (68, 115), весѣлиѥ (135 зв.); вѣльми (Єфр. Сирин 3, 54, 81), мѣчь (62), корѣнь (105), пламѣнь (142); оучїтѣль (ЄПут. 159); ремѣнь (ЄТ № 5 3), знамѣниѥ (6, 13), шѣсть (8, 54), перстѣнь (144 зв.); матѣрь (ЄХ 12), знамѣньѥ (11 зв., 19, 38 зв.), оучѣниѥ (14 зв.), пѣщь (35 зв., 41 зв.), сѣмь (126 зв., 152); наслажѣниѥ (ЖС 19), ꙗвлѣниѥ (225), слоужитѣль (425); знамѣньꙗ (ЄЛавр. 25), корѣньѧ (114), оучитѣль (179); по нѣмь (ЄЧПок. 233, 241), поколѣньѥ (243), свѣдитѣльство (244); знамѣниѥ (ХС 3 зв.), зѣмныхъ (6 зв.), телѣснаго (26), вѣлми (23 зв.); ремѣнь (ЄПол.

2, 61 зв.), шѣстью (4, 44 зв.), по чюжѣмь (13 зв.), зѣлыє (30), камѣнь (Никольский 9), оучѣние (13); нарожѣныє (Гр. 1366, Пещак 40); ремѣнь (ЄЛ 2 зв.), зѣмнаѩ, матѣрь (100 зв.); небѣсноіє (ЄЛавр. 120), шѣсть (210), сѣдмь (227 зв., 228) і т.п. [див. ще: Малкова 1982 : 96—101].

Для подовженого ō в давньоруській орфографії не знайшлося відповідної літери, і цей звук довго не позначали взагалі. Лише з середини XIII ст. його почали передавати літерою *у* (*ю*), яка, можливо, спочатку означала неоднорідний довгий дифтонгоподібний голосний типу о͜у. Пор.: възмоужьно (ЄД 87г), въшюдшю (ЄГ 1266—1301 36); щюдръ (ЄТ № 7 97 зв.), оу шюлжичювъ, добровоулно, Ларивунъ, столпувьскии, друздъ, Василювь, прѹзвищемь (Гр. 1366, Пещак 40); торгувлѧ (Прод.Х 136), Федутъ, Нестюръ, грошювъ (137); чтюнъ, своюй, на своюмъ, на своюй (Гр. 1398, Пещак 133) та ін. Крім того, з середини XIII ст. зрідка трапляються також написання подвійного *о*, що мало означати його довготу: воовьцѧ (ЄГ 1266—1301 150 зв.), воовчихъ (30 зв.), воо(тц)ѧ (ЄПол. 104 та ін.) [Історія укр. мови 1979 : 197; Малкова 1982 : 101].

Північно-східним давньоруським говорам (більшості протобілоруських та проторосійським) перетворення етимологічних *о*, *е* в новозакритих складах у зв'язку із занепадом зредукованих було невідоме. Вимова в деяких сучасних північних російських говорах голосного *і* на місці ненаголошеного етимологічного *е* (як і написання в окремих північноруських рукописах другої половини XIII—XIV ст. літери ѣ замість *е* переважно на місці колишнього *ь*), на думку більшості дослідників, з'явилась незалежно від південноруських говорів і має зовсім інше походження: у деяких північноруських говорах після занепаду зредукованих (тобто вже після XIII ст.) на місці *е* (з *е* та *ь*) виник «новий» ѣ унаслідок асимілюючого впливу наступних м'яких приголосних [Филин, 1972 : 229]. Вимова *е* як *і* переважно в закритих і значно рідше у відкритих складах ще й нині спостерігається у владимирських, владимирсько-поволзьких, окремих новгородських та в деяких інших говорах північного типу [Филин 1972 : 232]. Вірогідно, в давнину це явище охоплювало більший і компактніший діалектний ареал, хоч, мабуть, ніколи не поширювалось на всі північноросійські говори. Воно, безперечно, було пов'язане з рефлексацією ē (ѣ) у цьому діалектному ареалі: голосний *е* (з *е* та *ь*), зазнаючи звуження перед наступним м'яким приголосним, збігався з варіантами рефлексації давнього ѣ і був утягнутий у його фонетичну сферу. Отже, північноруський «новий» ѣ — це специфічне локальне явище; з південноруським «новим» ѣ він безпосередньо не пов'язаний [Филин 1972 : 232—233]. Проте не виключено, що виникнення тенденції до

компенсаційного подовження етимологічного *е* унаслідок занепаду зредукованих було пов'язане з південнобалтійським праслов'янським етномовним ареалом, оскільки за наявністю цієї фонетичної риси і північні, і південні давньоруські говори (предки говорів кривичів та новгородських словен, усіх українських і південно-західних білоруських говорів) виявили певну типологічну схожість із західнослов'янськими мовами — з польською мовою, де замінне подовження голосних *o*, *e*, *a*, *ą̊*. а в кашубському наріччі — також і голосних *i*, *u*, відбулося в новоутворених закритих складах перед дзвінкими приголосними у кінці складу (ród, wóz, діал. chłéb, däł, але chłop, noc, nos, oś та ін.), а також із чеськими і словацькими говорами, сусідніми з польськими, та з верхньолужицькою мовою [Вступ 1966 : 89].

4.2.2. РОЗВИТОК ПРИСТАВНИХ ГОЛОСНИХ **О ТА І (И, Е)**

Якщо зредуковані *ъ*, *ь* перебували в позиції після сонорних *л*, *м*, *р*, поступове часокількісне скорочення зредукованих і повний їх занепад у східнослов'янських говорах впливав на якість попередніх сонорних: стаючи складотворчими, вони посилювали своє звучання. Стійкість цієї додаткової звучності в різних давньоруських говорах була неоднакова: в одних вона викликала виділення з надзвучного сонорного приставних голосних звуків, у інших посилене звучання втратилось, не залишивши ніяких слідів.

Спільним давньоруським фонетичним явищем була слабо виражена в північно-східних і сильніше — в південно-західних давньоруських говорах тенденція до виникнення в деяких лексемах приставного *о* на початку слова перед сонорними, після яких занепав зредукований. Пор.: др. *льготнъи, ръжанъи, льнанъи* → р. [*ольго́тный*] → *вольго́тный,* [*аржано́й, оржано́й, ольняно́й*], бр. *аржа́ны;* др. Въручии, лъжа → укр. *Овруч,* [*олжа*]*;* др. Ръша → бр. *О́рша* [Соболевский 1907 : 55; Історія укр. мови 1979 : 200]; др. *мъшаникъ* → р. укр. *омша́ник,* бр. [*амша́нік*] (Сцяшковіч) і т. п. Цей приставний звук перед сонорними зберігся в південно-західних українських говорах: *о́морок* «морок», *омроком, омшаник, омшар, омшарина* (Желехівський) та ін. Особливо поширений приставний *о* перед сонорними *л*, *м*, *р*, після яких занепав зредукований, у білоруських говорах, де внаслідок акання відбувся перехід *о* > *а*. За даними ДАБМ (к. 26, 27), форма *аржа́ны* характерна для північно-східного діалекту білоруської мови і західного ареалу середньобілоруських говорів, а форма *альняны́* найчастіше трапляється в східному ареалі середньобілоруських говорів (східна Могилівщина і східна Гомельщина). Проте

фольклорні матеріали та регіональні словники білоруської мови засвідчують значне поширення приставного *а* перед наступним сонорним у різних лексемах практично на всій білоруській мовній території. Пор.: *альлянина, альляница, альляный, Амцйславъ, амшáра, амшáрина, амшáрище, амшéнник, аржá, аржáвенне, аржáвка* «в'яла, вкрита іржею риба», *аржáнище, аржанýха* «горілка», *аржáный* (Носович), *оржáными, оржáвый, альняный, амгла* та ін. [Карский 1955 : 260—261], *альлянiна* «лляна пряжа», *альлянiшча, альлянýха* «сира капуста, заправлена товченим лляним насінням», *альляный, Амсьцiслáў, Амцiслáў* (Бялькевiч), *альнянiна* (Каспяровiч), *альняны* (Каспяровiч, Яўсееў), *алляны* (Янкова), *амшáра, амшáрына* (СБГ, Каспяровiч, Бялькевiч), *амшэннiк* (Каспяровiч), *амшэнь* «погрiб з надрубленим верхом» (Бялькевiч), *ардзiлiнá* «криве дерево», *ардзелявáты, ардзiлявáты* «кручений (про деревину)» (СБГ), *aржá* «іржа», (Каспяровiч, Бялькевiч); «(бот.) хвороба злакових культур, сажа; руда вода на болоті» (СБГ), *аржáвень* «болото, вкрите іржою» (Каспяровiч), *аржавéц* «іржа» (Бялькевiч), *аржавéць* (СБГ, Бялькевiч), *аржáвiна, аржавiння* «руда на болоті», *аржавiннiк* «кущі ожини» (СБГ), *аржáўка* «заливні луки» (ММГ), *аржáвы(й)* (СБГ, Бялькевiч), *аржанiна* «жито», *аржанýшка* «самогон», *аржаны* (Каспяровiч), *аржóння, ажыска, арзыска* «житнище» (СБГ), *аржóнка* «тс.» (Шаталава), *аржэўнiк* «тс.» (Сцяшковiч, Бялькевiч), *аржóньня* (Бекiш, СБГ), *аржáнiшча* «тс.» (Бялькевiч), *аржышча* «тс.» (СБГ, Шаталава, Сцяшковiч), *аржэвiна* (бот.) «житняк» (Сцяшковiч) та ін.

Слід відзначити, що посилення звучності сонорних *л, м, р*, зумовлене занепадом зредукованих, взагалі виявилось більш характерним для південно-західних давньоруських говорів, на грунті яких сформувалися українська та білоруська мови. Хоч у деяких з цих говорів набуте додаткове звучання сонорних безслідно втратилось, в інших за його рахунок перед сонорними *л, м, р*, крім голосного *о*, виділився також приставний голосний *і*, не властивий північно-східним давньоруським говорам (др. *ръжа* → *ᶦрᵊжá* → укр. бр. *іржá*, др. *мьгла* → *ᶦмᵇгла* → укр. *імлá*, бр. *імлá, імглá, імжá*), а також приставні *и, е* (др. *ръжати* → *ᶦᶦрᵊжати, ᵉрᵊжати* → укр. [*иржáти, ержáти*] тощо).

Про локалізацію первісних діалектних ареалів нереалізованої тенденції до появи приставних голосних перед сонорними *л, м, р* та говорів з різними приставними в південно-західному давньоруському ареалі певне уявлення дає сучасна лінгвогеографія. Згідно з АУМ (т. 1, к. 24; т. 2, к. 23), давньоруські форми *ржа, ржáти*, в яких сонорний не розклався на два звуки, засвідчені (часто паралельно з формами *іржá, іржáти*) у західнополіських і берестейських говірках, у північних се-

редньополіських, у східнополіських та в деяких північних середньонаддніпрянських говірках вище умовної лінії м. Прилуки — м. Ромни — по р. Сулі та в південних середньонаддніпрянських говірках південніше м. Кременчука, у наддністрянських говірках західніше р. Серет, у деяких покутсько-буковинських говірках, тощо.

Серед форм з приставними голосними переважає приставний *і (іржáти)*, який часто виступає паралельно з *и (иржáти)*. Проте в деяких говірках переважають інші приставні голосні: приставний *и (иржáти)* — у гуцульських, бойківських, закарпатських (крім ужанських) говірках, у східноволинських, східноподільських та східнополіських говірках; приставний *е (ержáти, ержýт')* — у середньополіських, лемківських, деяких гуцульських говірках. У деяких говірках перед приставними голосними *і*, *е* з'явився *j*: *jі(е)ржáти* (середньополіський говір), а в ареалі послідовного поширення приставних голосних — також *г*: *гиржáти, гіржáти, гержáти* (східноволинські та східноподільські говірки).

Приставні голосні послідовніше виступають у північному та в південно-західному наріччях, ніж у південно-східному, що свідчить про їх глибоку архаїчність. Зрідка приставні *о*, *і* засвідчені в давньоруських та в староукраїнських пам'ятках південно-західного походження. Наприклад: праведнаго Илва (Голоскевич 133); при илвовьскомь (1370, ССУМ I 541); воıєводѣ илвовьскомъ (Гр. 1371, Пещак 44); ілвовскыи, їлвовъскыи (1400, ССУМ I 541); илвовьского мѣста, до Илвова (Гр. 1408, Русанівський I 70); илвскии, илвъски (1421 ССУМ I 541); воєводе илвъвски (Гр. 1421, Русанівський I 65); Ильвъскыи (Гр. 1443, Розов 145); Илвов (Ап. К 531), илвом (580) та ін. [див. ще: Історія укр. мови 1979 : 199]. Можливо, про приставний *і* свідчать і написання типу ис Ливова (Гр. 1456, Русанівський I 104), ливовскии, ливовчанє, ливовчано(м) (Гр. 1460, 110, 113) тощо.

Приставний *і* фіксують також лексикографічні праці XIX—XX ст., створені на південно-західній діалектній основі. Пор.: *ільва* «левиця», *Ільвів* «Львів», *ільняний, імжáти, імстúтися, імхóвий, імчáти, імчити, імшинє* (Желехівський), *Іл'віў, Йел'в'іў, Йил'вів, імлá, имлá, імшúти* «затикати щілини мохом», *имшúти, ил'нúшче, ел'нúшче, ил'н'аний, ил'н'áнка, іл'н'áнка, йел'н'áнка, іржúще, иржúще* (Онишкевич).

У білоруській мові давньоруська форма *ржáны* збереглася в компактному ареалі південно-західного діалекту. Цей ареал окреслюється умовною лінією від гирла р. Березини (притоки Німану) — по Німану до гирла р. Щари — по Щарі до р. Ясельди — по Ясельді — Прип'яті — Горині, а спорадично трапляється у всьому ареалі південно-західного і північно-

східного діалектів (ДАБМ, к. 26). Форма *льняны́* займає дещо більший ареал, охоплюючи майже весь південно-західний діалект, і спорадично трапляється в деяких говірках північно-східного діалекту (ДАБМ, к. 27). Білоруський діалектний ареал збережених давньоруських форм без приставних голосних, без сумніву, становить генетичну єдність з відповідним ареалом української мови.

Приставний *і* в лексемі *іржа́ны* переважає в слуцько-бобруйських говірках південно-західного діалекту і в східному ареалі середньобілоруських говорів, а в лексемі *ільняны́* послідовніше виступає в середньобілоруських говорах (крім західного ареалу) та в північно-східному діалекті, хоч спорадично трапляється в усіх білоруських говорах. Пор. також свідчення фольклорних матеріалів та діалектної білоруської лексикографії: *иржа́, иржа́ць, ирза́ць, иржи́ще, иржа́ний, ирва́ць, ирдзе́ль, ирдзе́нь, ильня́ный, илга́ць, имша, имчаць* та ін. [Карский 1955 : 261—263], *илга́нне, илга́ць, илгу́ння, илгунъ, иллю* «ллю», *ильнуць* (Носович), *ільга́* «можна», *илляні́шча* «поле, де росте льон», *ілля́нне, ільнэ́ско* (СБГ), *ільні́шча, ільня́ні́шча* (СБГ), Шаталава), *ільні́ска* «тс.» (Шаталава), *ільняні́шчэ* (Трухан, Баханькоў), *ільні́ско* (Аляксейчык), *іля́ны* (Лепешаў), *ілля́ны* (СБГ), *ілля́ный* (СМ), *ільня́ны́* (СБГ, СТур.), *ільслі́вы* (СБГ), *імглі́стасць* (Гом. лекс.), *імжа́, імжа́чка, імгла́, імла́* (СБГ), *імжа́к, імжэ́нь, і́мрась* (СМ), *імжа́ка* «імла» (СБГ, Гом. лекс.), *імжэ́ць, імкжа́к* «імла» (СБГ), *імле́ць* (СБГ, Сцяцко ДС), *імлі́ць* (Сцяшковіч), *імшэ́нь* «погріб» (Бялькевіч), *імхо́вік* (бот.) «моховик», *імхавы́, імчэ́чак* (демін.), «мошок», *імша́рысты* (СБГ), *імшы́цца* «розпушуватися» (СТур.), *імсці́ць, імсці́цельный* (СБГ), *ірва́ць, ірва́нніца* «жінка, що рве льон» (СБГ), *ірва́лка* «машина, що бере льон» (Янкоўскі ДС), *ірдзі́ць* «сердитися» (СМ), *ірдзе́цца* «тс.», *іржа́ніца* (бот.) «житняк» (СБГ), *ірдзе́ль, ірдзе́нь* «червонощока здорова людина» (Носович, Юрчанка I), *ірдлі́вый* «злісний» (Юрчанка I), *іржа́* (СБГ), «*жито*» (Бялькевіч), *іржа́віна, іржа́вінны, іржа́ўчына* (СБГ), *іржа́вец* «іржа», *іржа́віньня* «тс.» (Бялькевіч), *іржы́шча* «поле, де росло жито» (СБГ, Бялькевіч), *іржэ́ўнік* «тс.» (СБГ), *іржэ́нне* «тс.» (СМ), *ірза́ць* «іржати» (Бялькевіч), *ірзун* «свавільник», *ірзуння, ірзуля, ірзуха* (Юрчанка I), *і́рзы* «сміх, регіт» (Бялькевіч, Юрчанка I); пор. також приставний *і*: *йімшары́ня, йімша́рнік, йіржэ́ўнік* (Прач), *йірва́лка* «машина, що бере льон» (Янкоўскі ДС) тощо.

У старобілоруській писемності через традиційність її орфографії приставні голосні *і*, *о* (*а*) перед сонорними *л*, *р*, за якими занепав слабкий зредукований, відображаються лише спорадично, наприклад: алляныи (ГСБМ I 103), аржаный (140), илняныи, ильвица, ильснутисѧ, ильстиве, ильстивость,

ильстивыи, ирдетисѧ, иржавети, ирцети «крикнути» (ССк. I 250—251, 253—254), ир'жа (Тяпинський 8), ил'вовъ, илжа (АВ 59 зв.) тощо. Дослідники старобілоруської орфографії відзначають у пам'ятках XV—XVII ст. також написання: к орши, иръвали, ильнѧными, на иржыщу, илну, падъ ильвомъ, Илвовича, иржа та ін. [Булыка 1970 : 94—95]. Звичайно, ці спорадичні написання зовсім не відбивають давньої поширеності приставних приголосних у білоруських говорах.

Спільні тенденції в розвитку приставних голосних у південно-західних давньоруських, а потім — і в українських та білоруських говорах виявилась і в тому, що приставний *і* крім позиції перед сонорними *л*, *м*, *р*, зрідка розвинувся також у прийменнику *к* та в деяких словах перед сполученням *кл*. Пор. укр. діал. *ік*: *ік святу, ік празнику* (Желехівський), *ікло* (пор. р. *клык*), *ікластий, икла́нь* «людина з великими або нерівними зубами» (Паламарчук), *икла́стий* (Паламарчук) та ін. (ЕСУМ II 293), бр. *ік* (Карский, 1955 : 263, СБГ, СТур., Янкова), *ікло́, іко́л, ікла́* (БРС, СБГ, СТур.), *іклы́, іклэ́* «кутні зуби» (Сцяшковіч). Пор. також у староукраїнській та в старобілоруській мовах: ст.-укр. ік тому сєлу (Гр. 1378, Русанівський II 34), икъ манастирю (1490), ик сему моему листу (1498) і т. п. (ССУМ I 430); ст.-бр. ик Полоцку, ик кольбе, ик королю [Карский 1955 : 263].

За аналогією до приставного *і* перед сонорними такі самі звуки розвинулись у південно-західних давньоруських говорах, а потім стали властивими й українській та білоруській мовам і в інших випадках, де з етимологічного погляду або з огляду на сучасну літературну норму цей звук не вмотивований,— насамперед перед *с* у прийменнику-префіксі за аналогією до прийменника-префікса *из-*. Наприклад, укр. діал. *извелі́ти, изжа́рити, изня́ти, испра́вний, іскла́сти, іскова́ти, іскуси́ти, іспі́льник, іспра́вді, іспра́вний, исприя́ти, істлі́ти* тощо (Желехівський), *изійти́, ізійти́, изсо́хнути, ізбира́тися, ізголі́ти* «здерти одяг; збідніти», *ізголодні́ти(с'а), ізгоно́рна* «бундючно», *ізгуби́ти, ізжина́ти, ісхоті́ти, ісчи́стити* (Онишкевич) і т. п.; бр. *ізбіра́ць* «збирати» (Янкова), *ізбі́ць* «збити» (Шаталава), *ізварытэ* (СБГ), *ізварыць* (Янкова), *изгі́нуць* (Носович), *іздэ́сь* «десь» (Янкова), *іздзэ́лыць* «зробити» (Бялькевіч), *іздо́хнуць, іздýхі* «сонячне сплетіння» (СБГ), *изъѣсци* (Носович), *із'е́сці* (СБГ, Сцяшковіч), *ізлэ́сці, ізлупі́ць* «здерти», *ізмаýляцца* «домовлятися» (Гом. лекс.), *ізмуці́ць* «збити масло» (СБГ), *и́знова* (Носович), *ізно́ў* (СБГ, Ралавец), *імсці́цельный, імсці́ць* (СБГ), *ізганя́ць* «згоніти», *іздава́ць* «здавати (молоко)», *іздýмаць, іздзэ́лаць, ізжы́ць* «прожити», *ізліва́ць, ізлупі́ць* «здерти», *ізмакрэ́ць, ізмало́ць, ізме́рці, ізнелюбі́ць* «зненавидіти», *ізні́зу, ізняве́рыцца* «зневіритись», *ізра́* «даремно», *ізра́зу, ізрэ́зацъ, іс-*

каўчыць «зігнути», *іскрóзь* «завжди», *іскýчыць, іспалóць* (Янкова), *іспіца* «спиця» (Касяровіч) тощо.

Приставний *і* перед *с* та *з* (< *с*) у цьому прийменнику-префіксі досить широко засвідчують давньоруські й ранні староукраїнські та старобілоруські пам'ятки. Наприклад: др. изнесѣте одеждѫ (ЄО 118 зв.); звѣри и изѣдать вы (Изб. 1073 103); и излѣзъ... ис корабля (ЄА 36 зв., ЄГ 1144, Амф. І 216, ЄОр. 22 зв.); изъсть мя (Пат. С 69 зв.), изѣлъ (74 зв.); не изъсть (Апр. 105 зв.); исътвориши (Ап. Х 189); излѣзла (Усп. сб. 134в), изъсть (253а, 288в); изъсти «з'їсти» (ЖС 259); исписати (ЛГВ 791), изгорѣвши (850), излѣзъ (871); ст.-укр.: ис нимь (ЄЛ 5), истворі (8, 11 зв., 16 зв.), ись нею (23), исъбоудетьса (212 зв.); изѣлъ (Моисей 41); ислюбуемъ (1352, 1393, 1407), исправу, и(съ)праву «справу» (1352) (ССУМ ІІ 360, 373); исъ землею (Гр. 1371, Пещак 44), испрачють (Гр. 1375 50); исвѣдци (Гр. 1378 59), испратати (Гр. 1393 113); исписалса (ЄК 175 зв.); на искладъ (Гр. 1408, Русанівський І 70), ис листомъ (Гр. 1411 73), ис селомъ, исъ млино(м), исъ вьсѣмъ доходомъ (Гр. 1443 95—96), исперва (Гр. 1460 111), ись сеножа(т)ми (Гр. 1490 49), исъ своимъ (Гр. 1499 30); ст.-бр.: исховали (Волхви 75), исжечи (82 зв.), изварю (ССк. І 216), изгинеть (246), не изгораше (221), иззывали (247), изъмыты суть (233), изнищаша (236), не изрушить, были изрушили (240), изъелъ, изъели, изъедимо (241) і т. п.

Виникнення приставного звука *і* в давньому прийменнику *съ* та асиміляційні зміни приголосних згодом спричинилися до повного злиття в українській та в білоруській мовах синтаксичних функцій колишніх давньоруських прийменників *съ* та *изъ* [Соболевский, 1907 : 92; Карский 1955 : 263; Булаховський 1977 : 159—160; Історія укр. мови 1979 : 199].

*4.2.3. ВТРАТА НЕНАГОЛОШЕНОГО і (<*јь) НА ПОЧАТКУ СЛОВА*

Праслов'янський *јь- на початку слова (пор. псл. *јьgla, *јьgrati, *јьmę і т. п.) після розпаду праслов'янської мовної єдності, як відомо, не зберігся: у західнослов'янських говорах і в східнослов'янському ареалі пізніших української та білоруської мов він у більшості випадків зник, а в проторосійських і в південнослов'янських говорах перетворився в *і*. Проте зникнення початкового *јь- у південно-західних давньоруських говорах і його видозміна в *і* у північно-східних говорах відбувалася не синхронно. На думку багатьох дослідників, спочатку мав місце перехід *јь- у короткий голосний į, який проіснував лише до занепаду зредукованих, та в голосний повного творення *і*, що у відповідних східнослов'янських говорах зберігається й нині [Селищев 1928 : 41; Филин 1972 : 233],

На час занепаду зредукованих ъ та ь за рефлексією псл. *jь- на початку слова давньоруська мовна територія ділилася на дві зони: північно-східну, де на місці *jь- розвинувся звук нормальної довготи *i* (igrati, igla, iměti), і південно-західну з подвійною рефлексацією *jь- > *i*, i̯. Слід гадати, що південно-західна зона з не послідовним, але переважаючим рефлексом *jь- > i̯ співвідносилася з сучасним ареалом південно-західного наріччя білоруської мови, західно- і середньополіських говірок північного наріччя, північних середньонаддніпрянських говірок південно-східного наріччя і більшої частини ареалу південно-західного наріччя української мови (приблизно до Дністра). Для всього цього ареалу дальший розвиток початкового короткого i̯ < *jь- виявився спільним: у ході занепаду зредукованих він, як і зредуковані ъ, ь у слабкій позиції, зазнавав дальшої редукції й зникав: i̯hrati > hrati, i̯hla > hla (> укр. *гóлка*), i̯mati > mati тощо [Филин, 1972 : 233—234].

У південноруських говорах південніше Дністра, де початковий *jь- вокалізувався у звук нормальної довготи *i*, після занепаду зредукованих він, як правило, послідовно зберігся. Такий стан значною мірою відбивають і сучасні українські та білоруські говори.

Як свідчить АУМ (т. 1 к. 25, т. 2 к. 158), відпадіння *і* у лексемі *голка,* що стало нормою й сучасної української літературної мови, спостерігається в північному, в південно-східному наріччях та в південно-західних говорах української мови до Дністра. Умовна південна межа цього явища пролягає по Дністру на схід — гирло р. Серет (притока Дністра) — гирло р. Черемош — м. Берегомет — по р. Серет (ліва притока Дунаю) до державного кордону з СРР. Без початкового голосного, але й без кореневого *о*, форма *гла* заходить далі на південь і виступає в південних наддністрянських та покутсько-буковинських говірках західніше м. Чернівців. В основному південніше Дністра починається суцільний діалектний ареал із збереженими початковими *і, и*: *ігóлка, игóлка* (покутсько-буковинські західніше м. Чернівців і східні гуцульські говірки), *іглá* (надсянські, наддністрянські прибережні говірки по обох берегах Дністра до р. Золота Липа, лемківські, закарпатські ужанські говірки), *иглá* (бойківський і закарпатський говори, спорадично — в південних наддністрянських говірках західніше р. Свич, у покутсько-буковинських говірках — найчастіше паралельно з формами *гóлка, ігóлка, игóлка, гла*). У деяких говірках із збереженим початковим *і* < *jь- виник вторинний приставний j. Зокрема форми *йігóлка, йіглá, йигóлка, йиглá, йаглá* засвідчені в західнонаддністрянських говірках західніше р. Свич, у говірках південніше м. Галич до р. Зо-

лота Липа, у надсянських, західних бойківських, спорадично — в гуцульських біля витоку р. Прут, у покутських на північний схід від м. Коломиї, у буковинських між нижньою течією Черемоша і Прутом, у басейні Верхнього Серету південніше м. Берегомет. Форми із збереженим початковим *і* в лексемах *ігóлка, ігрáт'* засвідчені також у східних поліських говірках північного наріччя північніше Десни. У північних (між Сновом і Дніпром) та в центральних східнополіських говірках північніше Десни виступають гіперичні форми з початковим *і* перед *г* типу *ігрýша* «груша», що могли виникнути під впливом *ігóлка, ігрáт'*. Проте в східнополіських українських говірках їх, мабуть, слід вважати результатом впливу сусідніх східнобілоруських говорів, де ця форма засвідчена досить широко. Наприклад: *ігрýша* «груша» (Каспяровіч, Бялькевіч), *ігрýшына* «грушеве дерево» (Каспяровіч); «один з плодів груші» (Крывіцкі СМ); «дерево і плід груші» (Юрчанка І), *ігрýшка* «назва хатньої квітки» (Бірыла); «плід груші» (Бялькевіч), *ігрушшó* «сухе грушеве гілля» (Свяжынскі І).

Різні рефлекси давнього *jь- і паралельне їх уживання широко відбите і в українській діалектній лексикографії, починаючи ще з минулого століття. Наприклад: *іróвник* «гольник», *іróльник* (Грінченко), *игла* (Желехівський, Онишкевич), *игóлка, иглáнь, иглúця, иглóвий, игóльний, игóльник, игóльчатий, ігрá, ігранка, игрáль* «гравець» (Желехівський), *іграшка* (Желехівський, Грінченко), *ігрáч* (Грінченко), *игривий* (Желехівський), *ігрéць, ігрище* (Желехівський, Грінченко), *игрóвище* «гра; дитячий майданчик», *игролюбúвий, игрýнка, имáти, имíти, имíнє* «добро, майно, худоба», *имéннє* «тс.», *úмощі* «добро, маєтність» (Желехівський), *гóлка* (Желехівський, Грінченко), *голковáтий, гóльник* (Желехівський), *гла, голéчник, голкáр, голкáрня, голúння* «шпильки на сосні», *гольнúк, голкáстий, голкувáтий, голчáстий* (ЕСУМ І 549), *гра, грáти* (Желехівський, Грінченко), *гравéць, грáйка* «гра, партія гри; вид мухи, яка сильно дзижчить», *грáлка* «музичний інструмент» (Желехівський), *грáло* «тс.; розважання, гра» (Желехівський), *грáнець* «гравець, музикант» (Яворницький), *грáнка* «гра» (Желехівський), *граттú* «гра на інструменті; забава», *грач, грáчка* «гра» (СБук. Г), *грáшка* «іграшка», *грець* «музикант, гравець», *грúще* «забава, гра, місце для гри», *грищовикú* «учасники грища» (Пискунов), *грайлúвий, грáльний, гранковий* (Пискунов), *грúстий, мáти, мíти, спóвідь, сповідáти, сповіднúк* (Желехівський, Грінченко), *сповідáльниця, сповíданий, сповíдка* (Желехівський), *сповíддя, сповіщáти* (Грінченко) і т. п.

Тенденція до втрати початкового ненаголошеного *і* на білоруській мовній території реалізовувалася в цілому менш інтенсивно, ніж у протоукраїнських говорах, переважно в ареалі

південно-західного діалекту білоруської мови з поступовим ослабленням у напрямі на північний схід. Крайні північно-східні білоруські говори, суміжні з російськими, майже послідовно зберігають цей початковий ненаголошений голосний. Але і в південно-західних говорах форми з початковим ненаголошеним *і* виступають дуже часто, а подекуди навіть переважають. Центральні білоруські говори, що поєднують у собі особливості південно-західного й північно-східного діалектів, засвідчують форми як з початковим ненаголошеним *і*, так і з утраченим цим голосним. Про співвідношення обох форм у білоруських говорах досить чітке уявлення дає сучасна білоруська діалектна лексикографія. Пор. у діалектних матеріалах, зібраних переважно в південно-західних говорах: *гліца* «хвоя» (СБГ, Шаталава), *го́лка* (СБГ, СТур., Сцяшковіч, Шаталава), *го́лкі* «хвоя» (Шаталава), *гліцы* «бокові планки в санях» (СБГ), *гра́нье* «гра» (СТур.), *грацъ* «грати» (СБГ, СТур., Бялькевіч); «красувати (про жито)» (Шаталава), *грач* «музикант» (Яўсееў), *гры́шча* «вечорниці» (СБГ), *збабо́ўчыць* «побити» (Сцяшковіч), *зба́віць* «розповісти» (СБГ), «ліквідувати» (СТур.), *зба́віца* (Бялькевіч), *збаве́нне* (Носович), *збавле́ніе* «порятунок» (СБГ), *збави́целевъ, збави́цель, збави́цельный, збави́цельскій, збавле́нне, збавля́ць, збавля́цьца* (Носович), *збіць* (СБГ, СТур., Янкова), *збой* «вибита худобою паша» (СТур.), *зболе́ць* «знесиліти від хвороби» (СТур.), *збале́лы* (Сцяшковіч), *збутве́ць, збутле́ць* «зігнити, струхлявіти» (СБГ), *зве́двацъ* «щупати» (СТур.), *зве́сце* «звістка» (Янкова), *звясціць* (Гом. лекс.), *звеставáнне* «благовіщення» (Сцяшковіч), *зве́сці* «знищити» (СБГ, СТур.), *зво́дзіць* (Сцяшковіч), *зво́ліць* «побажати», *зво́шчык* «візник» (Янкова), *зга́ніць, згубі́ць* «знищити» (СБГ), *зда́вна́* (Носович, СБГ, СТур.), *здаўня́, здалёк* (СБГ, СТур.), *здале́ка, зда́ліку* (СБГ, Яўсееў), *зда́ляк* (СБГ), *здалёка, здалú, зда́лика* (Носович), *зда́лека, здаля́* (Гом. лекс.), *зда́лі* (СБГ), *здале́ку* (СТур)., *здзявáцца* (СБГ), *злякáцца, зля́каны* (Гом. лекс.), *змѣна* «зрада», *змѣне́нне, змѣнникъ* «зрадник», *змѣнщикъ* «тс.», *змѣнный, змѣняць* (Носович), *змені́цца, зме́ньвацца* (СТур.), *зме́ншчык* «зрадник», *змý́чыцца, змяні́ць* «зрадити» (СБГ), *зрѣдка, мѣць* «мати» (Носович), *маць* «тс.» (СМ), *мецъ* «тс.», *ме́цца* «мати намір» (СБГ, Бялькевіч), *ме́цця* «тс.» (СБГ), *спо́тайку* (Сцяшковіч) та ін. З другого боку, в діалектних матеріалах білоруської мови, зібраних переважно в ареалі північно-східних говорів, переважають форми з початковим *і*: *ігліца* «хвоя» (Янкова, Яўневіч, Сцяшковіч); «поперечний дерев'яний брусок для скріплення дощок у дверях» (СБГ, Сцяшковіч, Янкова, Каспяровіч, Бялькевіч, Яўневіч, Шаталава); «поперечна планка в табуретці, столі» (Сцяцко НЛ, Шаталава); «спиця для в'язання; поперечна жердка в драбинах воза»

(СБГ); «ударник у рушниці» (СБГ), *іглі́цы* «поперечний дерев'яний брусок у дверях» (СМ), *іглі́чыць* «закріплювати за допомогою іглі́цы» (Шаталава), *іго́лка* (СБГ, Каспяровіч, Бялькевіч), *ігра́* (Бялькевіч), *ігра́йка* «гармонь» (Гом. лекс.), *ігра́ць* «грати, співати» (Каспяровіч), «грати» (Бялькевіч, Янкоўскі ДС, Янкова); «іскритися, переливатися» (Шаталава, Сцяшковіч, Янкова); «хотіти, прагнути, виражати нетерпіння» (Юрчанка I); «бешкетувати; ходити сюди-туди; їздити; бути рухливим, пильним, уважним» (Янкова), *ігра́ць, тълаку́* (Крывіцкі РЛ), *ігра́ч* «музикант» (Бялькевіч), *іграцьé* «грання, гра» (СТур.), *ігры́шча* «вечорниці» (СБГ, Сцяшковіч, Каспяровіч, Бялькевіч, Ралавец), *ігры́шчэ* «вечорниці; піщана неврожайна місцина в полі» (СТур.), *ігрі́шча* «вечорниці» (Бялькевіч), *ігрэ́ц* (Каспяровіч), *избѣгъ* «утікач» (Носович), *іма́ць* «мати» (СТур.), *імéць* (Янкова), *імéне, імéнне, імéння, імéня* (СБГ), *імéнье* (СТур.), *іспо́дак* «блюдце» (СБГ, Бялькевіч, Шаталава), *іспо́дні* «нижній» (СБГ), *іспо́дній* (Бялькевіч, СМ), *іспо́днік* «нижній камінь у жорнах» (СБГ), *іспо́днікі* «підштаники» (Бялькевіч, Шаталава), *іспо́л* «половина врожаю, яку віддавали за орендовану землю» (СБГ) і т. п. Засвідчено також паралельне вживання *ігра́ць — грацьé, ігрецьé — грацьé* «гра», *ігру́шка — гру́шка* «іграшка» тощо (СТур.).

Паралельне вживання форм з початковим ненаголошеним *і* й без нього характерне й для ранніх пам'яток староукраїнської та старобілоруської писемних мов, що слід пояснювати не тільки співіснуванням традиційних написань і прониклих у писемність живомовних елементів, але й підтримкою з боку відповідного діалектного явища. Пор. староукраїнські форми з початковим *і*: изволить (Гр. до 1301 р., Пещак 9), изволи(т) (Гр. 1301 14), Игнатко (Гр. 1378 58), Игнатъ, Игнать, Игнат (1413, 1419, 1421); не играл (XV ст.), о игреца(х) (ССУМ I 422); имат (Гр. 1379, Пещак 68), имаетъ (Гр. 1382 61), имаеть, имаемы, имають (Гр. 1388 79—80); имаеть (Гр. 1400, Розов 147); име(т), имуть (Гр. 1408, Русанівський I 70—72); исповѣдника (1422, ССУМ I 450); имѣємь (Гр. 1429, Русанівський I 36); издавна, имѣлъ, избавить, имаетъ (Гр. 1434, Розов 129—130); исполняти (Гр. 1440, ССУМ I 450); имати (Гр. 1445, Русанівський I 37) і т. п.; старобілоруські форми: извиниться, исправить (Дог. См. А 1229); не искати (Гр. 1264); измены, искати, изроевъ, изъимали (Гр. 1300); имати (Гр. 1371, Пещак 47); исправа (Гр. 1387); не имають (Гр. 1389, Пещак 102); изломатса, истраву, имати (Даг. 1407); избавити (Віл. 439 зв.); искали (Ж. Ол. 98 зв.), издрал, имѣти (99); иглою, игру, съ играми, игралъ, играеть, играчемъ (ССк. I 243); исповѣдати (Будны 12 зв.) і т. п.

Втрата початкового ненаголошеного *і* зрідка засвідчена в писемних пам'ятках насамперед галицького походження вже

з XI ст.: сцѣлїти (Будилович 182а), сътрѣблѥниѫ (247д), съповѣдаеть (372б); мать живъта вѣчнаго (Голоскевич 10), бѣса ли маша (13), вѣроу мѣте мнѣ (24), мьзды не мате (61 зв.), не мамь (111 зв.) тощо, але значно частіше — у староукраїнських пам'ятках, починаючи з XIV ст. Наприклад: здавна (Гр. 1301, 1388, Пещак 13, 87); не мамъ (ЄПол. 9); маетъ (Гр. 1322, Пещак 20); мают (Гр. 1378 61); здавна (1388, 1424 ССУМ І 392); маєть (Гр. 1395, Пещак 126); прити мает (ЄКС 41 зв.); сполна (Гр. 1412, Розов 81); не мали (Гр. 1454, Русанівський І 103); маеть (Гр. 1458 40); згиноули (1464, 1489 ССУМ І 392), зволи(т) (1497 391); не маете (Ап. XV 34), не мѣю (63 зв.), во сполнение (64); мает (Ап. К 124), збавити (165), сповѣдника (621); зби(в)ши (АЖ 1582 39), не маючи (1583 46), збили, зранили (1584 77), мели (86), маю(т) (100) і т. п.

Спорадичне відпадіння початкового ненаголошеного *і* на білоруській мовній території відбувалося, очевидно, синхронно з відповідним явищем у протоукраїнських говорах,— найвірогідніше, протягом XII—XIII ст. У пам'ятках старобілоруської мови це явище засвідчене лише з XIV ст. Наприклад: порты с него снемъ (Гр. 1300); менованому (Гр. 1389, Пещак 103); маю (Гр. 1498); зесромочонъ (Стр. 10), зранена (11), мѣла (11 зв.); маеть (Волхви 43), маєть быти (44 зв.), маеть моць (60); мети (Ж. Ол. 97 зв.), здрапавши (99), мѣла (99 зв.); маеть быти (Будны 11), мѣлъ (13), маомъ, справуютсѧ (13 зв.); збавителю, збавили (ССк. І 214—215), зведати (217), зводѧть (219), згиблое, згинулъ (220), здавъна, здалека (222), меновати (252) і т. п.

У південно-західних давньоруських говорах дуже рано виявилася також тенденція до занепаду початкового ненаголошеного *і* в запозиченнях — переважно у власних назвах. Див., наприклад, др.: въ Єрихω(н) (ЄО 103, 112, 113 зв.), Сидороу (274); Сидора (Пат. С 13 зв.), Єронимъ (178 зв.); отъ Єрихона (Апр. 55 зв.), Сидора (190 зв.), Єрȣсалима (201); гоумена (Выг. сб. 33 зв.); прѣдъ гѣмономь (Голоскевич 100 зв.), Сидора (129 зв.); ω(т) ѥрихона (ЄОр. 29), скариотьскыи (81, 97), Сидора (135 зв.); Сидоръ (ЖС 521) та ін.; ст.-укр.: Ларіωнь (Гр. 1301, 1302, Пещак 14, 19); въ Ѥр(у)с(а)л(и)мѣ (ЄПол. 11 зв.); Ларивунъ (Гр. 1366, Пещак 40), Ларивона (Гр. 1378 56); Єремиа (Гр. 1456, Русанівський І 107); Єрусалимъ (Ап. К 118); Сидора (АЖ 1584 112) та ін.; ст.-бр.: Ѧкова (Гр. 1300 Я); Єроузале(ма) (Волхви 43), до Ѡрдана, коу ωрданоу (85); Єросолимъ (Будны 11); Єрусалимъ (ССк. І 245) і т. п.

Відпадіння початкового *і* зрідка засвідчене і в псковсько-новгородській писемності XIII—XIV ст., але воно пояснюється, очевидно, впливом південноруської писемної традиції, бо для цього діалектного ареалу дане фонетичне явище в цілому

не властиве. Пор.: оу Єрехона (ЖОН 159 зв.); Сидора (ГВНиП № 332 поч. XIV ст.), Сидоръ (№ 44 1373); ω(т) Ларьюна (Гр. НБ № 91 XIV ст.), на Сидоре (№ 92 XIV ст.); Сидоръ (Шахматов № 6, 14, 32) і т. п.

За фонетичним явищем редукції початкового ненаголошеного *і* ті протоукраїнські та протобілоруські говори, в яких вона відбулася, виявляють типологічну подібність до західнослов'янських мов. Пор.: п. grać, mieć, spowiedź, але igła, ч. hráti, ho «іго», míti, zpověd, але jehla, слц. hrat', mat', spoved', але ihla, вл. hrać, měć, spowědź, але jehła, нл. gła, graś, meś, škrja, škrje «іскра», spowéź. Протоукраїнські та протобілоруські говори, в яких колишній початковий *јь- вокалізувався в голосний повного творення *і*, типологічно близькі до тих говорів, на базі яких сформувалися російська та південнослов'янські мови, де голосний *і* в такій позиції зберігається. Пор.: р. *иглá, игрáть, имéть, и́споведь,* болг. *иглá, игрáя, и́мам, и́зповед,* м. *игла, игра, има, исповед,* схв. *ѝгла, ѝгра, ѝграти, ѝмати, ѝма̄м, ѝспове̄ст,* слн. igła, igráti, iměti, imám тощо.

4.2.4. РЕФЛЕКСАЦІЯ ЗРЕДУКОВАНИХ Ъ, Ь У СПОЛУЧЕННІ З ПЛАВНИМИ СОНОРНИМИ Р, Л

Східнослов'янські говори успадкували від праслов'янської мови сполуки зредукованих з плавними сонорними між приголосними як у препозиції, так і в постпозиції, тобто звукосполуки типу tъrt, tъlt, tьrt, tьlt і типу trъt, tlъt, trьt, tlьt.

4.2.4.1. ЗРЕДУКОВАНІ Ь, Ъ У ПОЗИЦІЇ ПЕРЕД ПЛАВНИМИ СОНОРНИМИ Р, Л (ЗВУКОСПОЛУКИ ТИПУ tъrt, tъlt, tьrt, tьlt)

У звукосполуках зредукованого з плавним сонорним типу tъr̥t, tъl̥t, tьr̥t, tьl̥t сонорні мали складотворчу властивість, завдяки чому зредуковані в цій позиції завжди були сильними й у більшості давньоруських говорів на кінець XII ст. послідовно вокалізувалися в голосні повного творення *о, е,* а сонорні втратили складотворчу властивість, що стало в цілому спільною східнослов'янською фонетичною рисою: гърбъ → горбъ, вълна → волна, вьрхъ → верхъ, жълтѣти → желтѣти і т. п. Це явище фіксується (хоч і зрідка) в давньоруських пам'ятках, починаючи з середини XII ст.: перьста (ЄД 1164 9), верха (10), мєрътвыꙗ, мєртвии (11), щернигова (=съ Чернигова) (Усп. сб. 70), четвертыи (85), молчати (ПНЧ 127 зв.), исполнѧти (131, 154 зв.), истєргнєть (ЄПут. 110), смєрть, портъ (Правда С 125), должєнъ (130) та ін. [Історія укр. мови 1979: 181].

Якщо сполучення зредукованого з плавним сонорним r або l стояло перед приголосним, після якого був слабкий зредукований, а зрідка — і в інших позиціях, воно розвивалося дещо інакше: у міру вокалізації *ъ*, *ь*, що стояли перед напівдовгими складотворчими сонорними r, l, і занепаду слабких зредукованих після наступних за сонорними приголосних сонорні втрачали складотворчу властивість, і після сонантів як компенсація їхньої довготи поступово, вірогідно, протягом X—XI ст., виникав неорганічний зредукований голосний: тъл̥къ → тъл^{ъ}къ, гър̥бь → гър^{ъ}бъ, вьр̥хъ → вьр^{ь}хъ і т. п. [пор.: Історія укр. мови 1979 : 182]. На підставі сучасних лінгвогеографічних даних можна зробити висновок, що ці неорганічні короткі голосні не набули загального фонологічного значення, і їх стійкість у різних давньоруських говорах була не однакова. Неорганічні зредуковані після сонорних найчіткіше виступали в північних і в північно-західних давньоруських говорах (Новгородська земля та суміжні ареали). Тут вони поступово прояснилися в голосні повного творення, унаслідок чого виникли повноголосні сполучення типу *-оло-*, *-оро-*, *-еле-*, *-ере-*, які й нині поширені в стійкій групі слів у північно-західних говорах російської мови (новгородські, псковські, ленінградські та деякі суміжні говори). Пор.: *беревнó, верóх, гóрóп* «горб», *гóрóс'т', дóложнó, мóлоньјá, с'éр'еп, стóлóп, хóлóм, ч'елонóк, ч'éт'в'ер'ет'* і т. п. [Гринкова 1950 : 211—212], а також р. нормативні *бéстолочь, верéвка, дóлог* «довгий», *зéрен, золóвка, пóлон, сýмеречный, терéть, умерéть* та ін. О. О. Потебня назвав це явище «другим повноголоссям» [Потебня 1876 : 90], на відміну від першого повноголосся. Щодо його природи й походження в науковій літературі ще з минулого століття й до нашого часу було висловлено багато різних суперечливих припущень, які можна звести до двох основних гіпотез: а) друге повноголосся генетично й хронологічно пов'язане з першим повноголоссям, отже, виникнення його відноситься в доісторичну епоху [Соболевский 1907 : 25—28; Mareš 1956 : 463; Филин 1962 : 252—264, 1972: 210—219, 349; Малкова 1981 : 108; Жуковская 1983 : 25 та ін.]; б) виникнення другого повноголосся було зумовлене занепадом та вокалізацією зредукованих *ъ*, *ь* [Шахматов 1915: 275; Історія укр. мови 1979 : 184 та ін.]. На наш погляд, більш вірогідно пов'язувати виникнення другого повноголосся з занепадом зредукованих і втратою у зв'язку з цим складотворчої властивості сонорними *л*, *р*, що призвело до появи нових звуків *о*, *е*, які часто за традицією позначали на письмі літерами *ъ*, *ь*.

Написання повноголосних сполук *-ъръ-*, *-ълъ-*, *-ьрь-* (або з надрядковим знаком — паерком замість другого зредукова-

ного) між приголосними на місці давніших сполук *зредукований + плавний* широко засвідчені і в ранній псковсько-новгородській писемності XI—XII ст. Пор.: смьръда, смьрьди (Гр. НБ № 247 XI ст.); стълъпъ (Мин. сент. 1095 9), кърьмити (12), жьрьтву (16 зв., 17 зв.), вьрьста (21); търъжьство, съвьрьшилъ (Мин. окт. 1096 3), съмьрьть (6), скъръби (11), стълъпъ (81, 82, 89, 105), мълънии (151); твьрьдыихъ (Мин. нояб. 1097 59 зв.), чьр'тогъ (165 зв.), отъ твьрьдѧти (Гр. НБ № 84 руб. XI—XII ст.), да молови ему (№ 8 XII ст.), ѡ(т) чьрьнѣка (№ 113 XII ст.); дълготы (ЄЄфр. 71 зв.), вълъхвъ (73), съвьрьшити (97 зв.), дългъ (193); жърътва (ПНЧ 8 зв.), пьрьвыи (16 зв., 74 зв.), дьрьзати (19, 22 зв., 27 зв.), мълъчати (27 зв., 35 зв.), кърьчьмоу (61), испълънѧти (97), смьрьтию (171); четвереть пшенице (Гр. НБ № 218 XIII ст.), бороть (№ 390 XIII ст.), вѣревки (№ 133 XIV ст.), вереше (№ 254 XIV ст.); растьрьгають (Ап. П 1309—1312 30 зв.); мьрьтвьцахъ (Пск. Пар. I 96); свьрьшаю (ЄПск. I 7), дълъженъ (85); верешь (Гр. НБ № 361 XIV—XV ст.), цетверетьнъи (№ 297 I п. XV ст.); пополонъка (Шахматов № 3), четвереть (№ 22), долъгъ «борг» (№ 29) і т. п. На звукове значення *ъ*, *ь* у їх сполученні з сонорними вказує, зокрема, те, що в новгородських нотних книгах XI—XII ст. над обома зредукованими стоять нотні знаки [Гринкова 1950 : 219—220; Филин 1962 : 257].

Подібні написання досить часто трапляються і в давньоруських пам'ятках південного походження, починаючи з XI ст., а потім — і в ранній староукраїнській писемності. Пор.: сълънцю (ЄО 18), съмьрьти (33 зв.), зьрьно (42), испьрьва (49), скърьби (50), народъ мълъвѧщъ (60 зв.), мъл'нию (145), мълъва (155 зв., 198), пъл'нъ (193), мълънии (203); мълъчанию (Изб. 1073 88), съмьрьти (103 зв.), четвьрътыимь (136), золоба (170 зв.), золоби (174), цьрькы (218); мьрьцаю (Изб. 1076 10 зв.), верем (40 зв., 58, 185 зв.), мьрьтва (115), вьрьсты (267 зв.); вълъхвомъ (ЄА 147 зв.), мьр'твоѥ (Пат. С 15), стъл'пьника (16 зв.), дълъжьникы (157); бьр'вьно (Апр. 31 зв.). до вьр'ха (79), пъл'ни (135); два дълъжнїка (ЄГ 1144 Амф. II 168), молъньѭ (201 зв.); бьрьвна (ЄТ № 7 87 зв.), жьлъчию (203 зв.); дългъ (Выг. сб. 65 зв.), мълъчю (131); пълъноу (Усп. сб. 53в), стълъпъ (68в, 69г), дълъжьна (98в), вълъкъ (101а), мълънии (190г, 242г); въ терьньи (ЄГ 1266—1301 38), берьвьно (51 зв.), долъгъ (53 зв.), столъпъ (57); долъжьно (Єфр. Сирин 37), черьвь (56); помьрькнеть (ЄОр. 26 зв., 99 зв.), и толощи въ дьвьри (69); оумеретвьѭ (ЄПут. 233); дерьжите (Ап. X 8), верьха (78), долъжьникоу (81), верем (ЛГВ 868, 888), перъсть (ХС 4), безъмолъвно (7), долъжноѥ (12 зв.) і т. п.; ст.-укр.: мерьтвыхъ (ЄПол. 4), берьвно (23), оумеретвию (37, 114); верьвии, меръвыхъ (ЄЛ 6); оумолокнета (ЄЛавр.

132 зв.), должникомъ (191 зв.); милосерьдова (ЄЛук. 41), жьрьтвьникомь (65); разверьзи (Ап. XV 61), дерьзновение (118 зв.), терьпеніе (120 зв.) і т. п. Такі написання в усіх давньоруських і пізніших пам'ятках дослідники інтерпретували по-різному: О. О. Потебня, О. І. Соболевський, Б. М. Ляпунов та ін. вважали їх відбиттям живої вимови, а О. О. Шахматов вбачав у написаннях типу *ълъ*, *ъръ*, *ьрь* поєднання рис староболгарської та давньоруської орфографій. Його погляд поділяли також П. Я. Черних, Л. П. Якубинський, П. С. Кузнецов та інші дослідники [детальніше див.: Історія укр. мови 1979 : 183].

Найвірогідніше, написання зредукованих перед *і* після сонорних у цілому було зумовлене обома чинниками: живим мовленням і взаємодією староболгарської та давньоруської орфографій, але перший з них був вирішальним для псковсько-новгородської писемності, а другий — для київської та галицько-волинської шкіл письма. Вважати переважну більшість написань типу *ълъ, ъръ, ьль, ьрь* у південноруських пам'ятках відображенням відповідної діалектної риси немає підстав, оскільки в давньоруському південно-західному діалектному ареалі (протоукраїнські та протобілоруські говори) неорганічні зредуковані, не прояснившись у голосні повного творення, швидко занепали, і лише в окремих крайніх південно-західних давньоруських говорах вони вокалізувалися в голосні *о*, *и*, *а*. Як свідчить АУМ (т. 2 к. 64), форми *колобáня* (< *kъlban'a) «ковбаня», *покóром* (< *pokъrmь) виступають у південних волинських говірках між верхів'ями річок Ікви, Горині, Случі й Південного Бугу. Крім цього, форма *колобáня* засвідчена в закарпатських і східних лемківських говірках, *колибáня, калибáня* — у закарпатських мараморoських, у східних бойківських і — зрідка — в західних наддністрянських говірках південніше Львова, *калабáня* — на досить значній діалектній території, що охоплює західні подільські, наддністрянські, північно-східні гуцульські, покутські, північні буковинські (північніше Черемоша й Прута) говірки. Пор. також форми з другим повноголоссям, засвідчені в лексикографії: *джолóнка* «дятел» (пор. р. *желнá*), *чéрга — чéрег* (Желехівський 179, 1066), *калабáн'а, колобáн'а, колубáн'а* (Онишкевич), *заполонúти* «заповнити», *розполонúтися* «розлитися; поширитися» (ЕСУМ II 236), *сполонúти* «наповнити, полити» (Желехівський, Грінченко) тощо. На підставі всіх цих даних можна припустити, що в давнину форми з другим повноголоссям займали суцільний діалектний ареал саме в межах сучасного південно-західного наріччя української мови. На Наддніпрянщині відзначені форми, вірогідно, були поширені менше, і, як наслідок цього, в сучасній українській літератур-

ній мові друге повноголосся виступає лише в словах *верьо́вка, то́лок*.

Мало поширеним було друге повноголосся і в ареалі сучасних білоруських говорів. За свідченням білоруської діалектної лексикографії, нині воно трапляється лише в окремих лексемах: *вяро́ўка* (СБГ, Каспяровіч, Бялькевіч), *вяро́вачнікі* «постоли з верьовок» (ММГ), *вяро́вычны* «зроблений з верьовки» (Бялькевіч), *го́ран* (гонч.) «горно» (Каспяровіч), *го́роня* «горно (в кузні)» (СБГ), *жарало́* «прірва; отвір у рибальській снасті, отвір у трубі; лаз у склепі» (СБГ); «жерло, отвір» (Каспяровіч); «жерло криниці в болоті, стрижень у нариві; жало» (СТур.); «лаз у ямі склепа» (Сцяшковіч, Бялькевіч, Шаталава); «дірка у верхньому камені жорен для засипання зерна» (Шаталава); «лаз у погріб, а також дірка, куди сиплять картоплю» (СМ); *жэ́рэдзь* «жердка» (СТур.,) *зало́ўка, зало́вка* «зовиця» (СБГ, Каспяровіч, Бялькевіч, Сцяшковіч), *залу́віца* «тс.» (ММГ), *калаба́ны* «взуття на дерев'яній підошві» (Сцяшковіч), *мала́нка* «блискавка» (СБГ, Каспяровіч, Бялькевіч, Сцяшковіч), *маля́нка* «тс.» (СБГ), *мала́ньня* (Каспяровіч), *маланя́, мо́лання, мо́лань* «тс.» (СБГ), *маладня́, малання́* (СБГ, ММГ), *молодня́, мо́лоння* «тс.» (Носович); *на́толочь* «натовп», *смерѐтность, смерѐтный* (Носович), *смяро́тнік* «мрець» (Каспяровіч); «хвороба з летальним кінцем» (Свяжынскі II), *смяро́тна* (Каспяровіч), *то́вистъ* «товстий» (Носович) тощо. У сучасній білоруській літературній мові закріпилися лише форми *вяро́ўка, зало́ўка, мала́нка, смяро́тна, смяро́тнасць, смяро́тны* (ТСБМ, БРС).

4.2.4.2. ЗРЕДУКОВАНІ Ъ, Ь У ПОЗИЦІЇ ПІСЛЯ ПЛАВНИХ СОНОРНИХ Р,Л (ЗВУКОСПОЛУКИ ТИПУ trъt, tlъt, trьt, tlьt)

У звукосполуках *плавний + зредукований* між приголосними типу trъt, tlъt, trьt, tlьt сильні зредуковані вокалізувалися в усіх давньоруських говорах в *о*, *е*: *бръвы → брови, кръвь → кров, крьстъ → крест, сльзъ → слез* і т. п. Занепад слабких зредукованих у цих сполуках відзначався певними особливостями, оскільки внаслідок зникнення зредукованого плавні *р*, *л* могли б опинитися в оточенні шумних приголосних з меншою звучністю, і новоутворювані групи приголосних *-крв-, -држ-, -глт-, -грм-, -трв-* суперечили б фонетичній структурі східнослов'янського складу. Щоб уникнути таких сполучень, у різних давньоруських діалектах відбувалися різні фонетичні процеси, за якими північно-східний діалектний ареал став різко відрізнятися від південно-західного [Филин 1972 : 234—235].

У північно-східних давньоруських говорах зредуковані *ъ, ь* у позиції після плавних, очевидно, не занепадали, а в процесі втрати сонорними складотворчої властивості посилювались і прояснювались у голосні повного творення *о, е* [Trubetzkoj 1925 : 296—297] (пор.: др. *бльстѣти* → р. *блестети, глътати* → *глотати, грьмѣти* → *гремети, дръжати* → *дрожати, кръвавыи* → *кровавый, сльза* → *слеза, трьвога* → *тревога* тощо). У давньоруських пам'ятках північно-східного походження сполуки *ро, ло, ре, ле* замість давніших *ръ, лъ, рь, ль* засвідчуються з XIII ст. написаннями типу крeню «куплю», въ дровѣхъ, до крове, въ крови, оустремисѧ, ѭблоко, слезы і т. п. [Филин 1972 : 236]. У південно-західних говорах, що стали основою української та білоруської мов, відбулося дальше послаблення і занепад зредукованих *ъ, ь*, але плавні сонанти при цьому в більшості говорів зберігали свою складотворчу властивість: *бльстѣти* → *бл̥'стѣти, глътати* → *гл̥тати, гръмѣти* → *гр̥мѣти, дръжати* → *др̥жати, кръвавыи* → *кр̥вавыи, сльза* → *сл̥'за* тощо [Історія укр. мови 1979 : 185].

У давньоруських пам'ятках XII—XIII ст. південно-західного походження трапляються слова з надрядковим знаком (паєрком) на місці слабких *ъ, ь* після плавних сонорних або з пропуском зредукованих без будь-якої заміни, що, очевидно, відбиває їх складотворчу здатність. Пор.: кр'щахоусѧ (ЄГ 1144 5 зв.), кр'щєныє (Ап. X 30), крвоточива (Голоскевич 35 зв.), вскрси (69 зв.), крви (Пс. 1296) і т. п. [Карский 1955 : 150; Історія укр. мови 1979 : 185]. Із завершенням занепаду зредукованих складотворчість сонорних *р, л* втратилась, і замість неї, вірогідно, протягом XII — початку XIII ст. у говорах, що стали основою південно-західного наріччя української мови, виникли різні голосні звуки — найчастіше *и*, зрідка *о, ы, і, е, у*, як правило, в позиції після сонорного, а зрідка — і перед ним. Слід, однак, зауважити, що в деяких південно-західних давньоруських говорах занепад слабких *ъ, ь* і виникнення вставних *и, і* та ін. могло відбутися і в умовах відсутності складотворчих властивостей сонорних *р, л*.

Усі ці процеси, слід гадати, охопили значний діалектний ареал, що включав у себе пізнішу територію білоруської мови, ареал північного і південно-західного наріч української мови та північних наддніпрянських українських говорів.

Локалізацію давніх ареалів та інтенсивність відзначеного процесу в різних групах давньоруських говорів з великою вірогідністю можна відтворити на підставі сучасних діалектних даних. Згідно з АУМ (т. 2, к. 66—70), сполуки *-ри-, -ли-* < < *ръ, лъ, рь, ль* у позиції між приголосними властиві більшості сучасних українських говорів. Найпослідовніше ці

сполуки виступають: *я́блико, крива́вий* — у західнополіських (західніше Горині) говірках; *крива́вий* паралельно з *крова́вий* — у середньополіських говірках; *блиха́* — у західній частині північних східнополіських говірок; *крива́вий, дри́ва* — у західних волинських; *блиха́, йя́блико, дри́ва* — у південних наддністрянських; *бри́ви* — у надсянських; *блиха́, йя́блико, слиза́, бри́ви* — у бойківських; *блиха́* (частково — *блыха́*) — у лемківських (у східних лемківських говірках також *дры́ва*); *блыха́, йя́блыко* — у закарпатських (у закарпатських надборжавських говірках зрідка — *йя́блико*), а також *слыза́, брыва́* (крім західних ужанських, де виступає форма *о̄бирва́*), *дры́ва; блиха́, слиза́* — у гуцульських; *крива́вий, дри́ва* — у покутсько-буковинських (південніше Прута), *крива́вий* (часто паралельно з *крова́вий*) — у західних та в центральних подільських говірках тощо [див. ще: Пагіря 1957 : 88; Лизанець 1957 : 129].

Крім рефлексів *-ри-*, *-ли-* (*-ры-*, *-лы-*), у південно-західному наріччі української мови засвідчені також рефлекси *-ре-*, *-ле-*, *-л'е-*, *-ро-* (можливо, як наслідок посилення і прояснення зредукованих ъ, ь у голосні повного творення), *-лу-, -л'у-, -ир-, -ыр-, -ил-, -ыл-, -ер-, -ел-, -ір-* тощо: *слеза́* — у західних волинських (між Західним Бӯгом і Верхнім Дністром) та в надсянських говірках; *сл'еза́* — у північних середньополіських по обох берегах Нижньої Прип'яті, а далі ізоглоса пролягає південніше Чернігова — лівобережжям Десни до гирла Сейму і різко вгору східною частиною Чернігівщини, північними районами Сумщини — завертає вниз на південь і пролягає південніше Глухова; *крова́вий* — у середньо- і частково у східнополіських (часто паралельно з *крива́вий*), у північних наддністрянських говірках; *блуха́* — у західних наддністрянських та надсянських говірках; *сл'уза́* — у західних поліських, західних волинських, західних наддністрянських говірках; *былха* — у лемківських говірках, *ди́рва, ды́рва* — у східних лемківських говірках; *кирва́вий* — у південних наддністрянських (південніше Дністра), у бойківських, лемківських, закарпатських ужанських, західних гуцульських говірках, *кырва́вий* — у закарпатських боржавських і мараморoських та в деяких лемківських говірках (АУМ т. 1, к. 84; т. 2, к. 66, 68—70). Пор. також: *би́рва, гирміти, дирва́, керва́* «кров», *кервя́нка, кервя́вий, керви́стий, ке́рвань, керни́ця, кирни́ця, кирни́чка, кирни́чина, кирні́чний, кирни́чник; силза* (Желехівський), *гырміти, гиўтати, гиртан, дырва, кырнити, сыўза, хырбет* (Верхратський) тощо.

Під впливом лексем з сполуками *-ри-*, *-ли-* у південно-західній давньоруській діалектній зоні виник рефлекс *-ир-*, *-ыр-* і в лексемі *криниця*, хоч сполука *-ри-* в ній походить не

з -rь-, а з -ri- (псл. *krinic'a > др. криниц'а). Сполука *-ир-* *(кирниця)* послідовно виступає у наддністрянському, покутсько-буковинському, гуцульському, бойківському говорах та в закарпатських ужанських і в західних подільських говірках, а сполука *-ыр-* *(кырниця)* засвідчена в закарпатських боржавських і мараморських говірках (АУМ т. 2 к. 71). Пор. також: до ки(р)ници (Гр. 1392 Куп. 64), кырница (Гр. 1434 ССУМ I 519).

Рефлексація звукосполук типу trъt, tlъt, trьt, tlьt > tryt, tlyt властива і всім білоруським говорам (пор.: ДАБМ к. 108). За свідченням білоруської діалектної лексикографії, найяскравіше вона виявилась у південно-західному білоруському мовному ареалі з поступовим затуханням у північно-східному напрямі. Пор.: *блы́скавiца* (Сцяшковiч), *блышча́чый* (СБГ), *блыха́* (СБГ, Сцяшковiч, Бялькевiч, Шаталава, Бiрыла), *блыха́рня* «в'язниця» (Бялькевiч), *брыва́* (Каспяровiч), *брывiна́* (СБГ, Бялькевiч), *брыво́* (Сцяшковiч), *брыу́ё* «колоди» (Янкова), *глыта́ць* (СБГ, Каспяровiч, Бялькевiч), *глыка́ць* (СБГ, Сцяшковiч, Юрчанка I, Сцяцко ДС), *глыну́ць* (СБГ, Каспяровiч, Бялькевiч, Сцяцко ДС), *глытну́ць* (СБГ), *глыкну́ць* (Яўсееў), *глык* «ковток» (СБГ, Яўсееў), *глыт* «тс.», *глыто́к* (СБГ) *глыта́нiк* «ковток» (Каспяровiч), *глыта́н* «шматок (хлiба)» (СБГ), *глыканне* «глитання», *глытаннiк, глытальшчык* (Юрчанка I), *грыме́ць* (Каспяровiч, Бялькевiч, Янкова, ММГ, Ралавец, СТур.), *гры́мнуць* (СТур., Каспяровiч, Янкова), *гры́мнуцца* (СТур., Каспяровiч), *грымосце́ць* «грюкотiти» (СТур.), *грымяну́ць* «ударити» (Бялькевiч), *грымячыць* «бити дуже, лунко» (Юрчанка I), *грыма́к* «кулак; удар кулаком» (Малажай), «удар кулаком» (СТур., СБГ, Янкова), *грымя́к* (Бекiш), *грiмя́к* (Крывiцкi СМ), *грымя́чык* «тс.» (Бялькевiч), *грымо́тнiк* (бот.) «перстач, калган» (СБГ); «кмин» (Сцяшковiч), *грыму́тнiк* «перстач» (Бейлiна), *грымо́ты* «гроза» (СБГ, Сцяшковiч), *гры́мосцi* «тс.», *гры́мот* «грюкiт» (СТур.), *грымо́та* (СТур., Каспяровiч, Бялькевiч), *грымо́ць* «кiготь у тварин» (Аляксейчык), *грымюга* «буркотун», *грымячанне* «сильнi, лункi удари», *грымлiвый* «буркотливий, невдоволений» (Юрчанка I); *дрыва́льнiк* «дров'яний сарай», *дрыво́тнiк* «тс.» (СБГ, Сцяшковiч), *дрыво́тня* «тс.» (СБГ, Сцяшковiч, Бялькевiч); «мiсце на дворi, де пиляють i колять дрова» (Ралавец), *дрыу́нiк* «тс.» (СБГ), *дрыво́* «дерева» (СБГ), *дрывало́м* «велика, сильна людина», *дрыу́ня́ный* «дерев'яний» (Бялькевiч); *дры́га* «дрижаки» (СТур.), *дрыга́лка* «весло для регулювання плоту; дерев'яний гудзик» (СБГ), *дрыгалы* «ноги», *дрыгала* «особа, що ходить з викрутасами» (Юрчанка I), *дрыганы́* «триніжки з палиць для підвішування колиски в полі» (СТур.), *дрыгата́* «дрижаки», *дрыгату́ха* «тс.», *дрыгау́ня́* «болото» (СБГ), *дрыгва́* «болото» (СБГ, Каспяровiч, Сцяшковiч, Бялькевiч); «холодець» (Сця-

шковіч, Шаталава, Бірыла), *дрыгво́* (Лепешаў), *дрыгба́, дрыгле́ц* «болото, трясовина» (СБГ), *дры́глі* «холодець» (Клімчук), *дрыго́та* (СТур.), *дрыго́тка* (СБГ, СТур.), *дрыгуо́тка* «дригота» (СБГ), *дрыгу́ха* «холодець», *дры́жва, дры́жка* «тс.» (СТур.), *дрыжа́ха, дрыжу́ха* «дригота» (СБГ), *дрыжа́чка* «дрижаки» (СТур.), *дры́жыкі* «дригота» (СБГ, Бялькевіч), *дрыглі́вы* «дрижачий», *дры́гаць* (СТур., Каспяровіч, Яўневіч), *дрыгаце́ць, дрыжа́ць* (Каспяровіч), *дрыжэ́ць* «дрижати; переживати, хвилюватися за когось» (СБГ), *дрыгнуць* «дрижати від холоду (Юрчанка І), дрыганýць «струснути» (СБГ); *крыва́ўка* «кров'яна ковбаса» (СБГ, Сцяшковіч, СТур.); (мед.) «цистит»; (бот.) «чистотіл» (СБГ); «кривавий понос» (Каспяровіч), *крыва́вікі* «млинці, розведені на крові» (Каспяровіч), *крыві́ч* «кровний родич», *крыві́чка* (СТур.), *крыво́ўка* (мед.) «цистит» (СБГ), *крыва́ўнік* (бот.) «чистотіл» (СБГ); (бот.) «родовик» (Сцяшковіч), *крыва́ўнік* (бот.) «звіробій» (Бейліна), *крыво́ўнік* (бот.) «чистотіл» (СБГ), *крывя́нка* «кров'яна ковбаса» (Сцяшковіч, ММГ, Шаталава, Юхо), *крыўя́нка* «тс.» (Янкова), *крывя́нкі* «тс.» (СБГ), *крывамо́чка* (мед.) «цистит», *крывато́ка* «кровотеча», *крыва́вы* «наповнений кров'ю; виготовлений з крові (про млинці, ковбаси)», *крываўны́* «кривавий», *крывя́ны* «виготовлений з крові; наповнений кров'ю» (СБГ), *крывя́ністый* (Бялькевіч), *крыва́віць* «кровоточити» (СБГ), *крыва́віцца* «стікати кров'ю» (Сцяшковіч); *крыша́н* «покришений сухий фрукт» (Юхо); «кусок, шматок» (Сцяшковіч); «тверда частина в середині качана капусти» (ММГ), *кры́шань (кры́шні)* «скибочки яблук, груш» (Рагаўцоў), *крышні́* «сушені яблука» (Лобач), *крышаны́, крышанэ́* «покришена картопля; картопляна юшка, шматочки картоплі» (СБГ), *крышаны́* «картопляна юшка» (Каспяровіч, СТур., Шаталава), *крышані́* «тс.» (Янкова, Бірыла, Корань), *кры́шачка* «дощечка, на якій щось кришать» (СБГ), *кры́шка* «крихта» (СБГ, СТур.), *кры́шкі* «картопляна юшка» (СБГ, ММГ); «крихти» (Шаталава), *кры́ху* «трохи» (Бялькевіч), *кры́шку* «тс.» (СБГ, Сцяшковіч, СТур.), *крышчы́ны* «лушпайки від зернят; тверді рештки ягід, вижимки», *крышы́ць, крышэ́нь* «скибочка» (СБГ), *крышы́цца* (СТур.); *плыт* «плот» (Сцяшковіч, Каспяровіч), *плытаго́н, плытнік* «плотогон», *плытка, плы́тко* «мілко», *плыткі* «мілкий, неглибокий, спадистий» (Сцяшковіч); *скрыгата́ць, скры́гаць* (Каспяровіч, Бялькевіч), *скрыгіта́ць* (Сцяцко ДС), *скрыль* «скибка» (Каспяровіч, Бялькевіч, Бекіш); «валик землі, що відкладається плугом при оранці» (ММГ), *скрылі* «нарізана й підсмажена на сковороді картопля» (Бялькевіч), *скрылькі* (мн.) «картопляна юшка» (ММГ), *скрыгля́ць* «нарізати тонкими скибочками» (Сцяшковіч), *скрыпля́ць* «тс.» (Бялькевіч); *стры́жань* (Сцяшковіч, Шаталава), *стры́жынь* (Бялькевіч), *стры́жэнь* «головний корінь дерева» (Сцяшковіч); *трыво́жыць* (Бяль-

кевіч); *хрыбе́т* (Каспяровіч, Сцяшковіч), *хрыбя́ціна* «хребет» (Сцяшковіч), *хры́біт* «тс.» (Бялькевіч), *хрыбе́тнік* «тс.» (Янкова, Шаталава); *я́блыка* (Сцяшковіч, Сцяцко ДС), *я́блыня* (Сцяшковіч, Каспяровіч, Бялькевіч), *я́блынь* (Бялькевіч), *я́блык* «яблуко» (Каспяровіч); «плід помідора» (ММГ), *я́блычка, я́блычко* «колінний суглоб» (Шаталава) і т. п.

У писемній мові сполуки *-ри-*, *-ли-* (зрідка *-ир-*) < trъt, tlъt, trьt, tlьt давньоруські пам'ятки південно-західного походження зрідка засвідчують, починаючи з XI ст. Наприклад: яблыко (ЖС 5 зв.); kirnicze (Гр. 1248, Панькевич 35—36). Але значно частіше вони відбиті в староукраїнській та в старобілоруській писемності. Пор. ст.-укр.: скрыжєть (ЄЛ 56); кривавоѣ, криви «крові» (Гр. 1388, Пещак 86; ССУМ I 515); дрыва (Гр. 1424, Розов 104); тримат (1429), триманіє (1436), триматиса, тримати (1448) (ССУМ II 445); търывати (Гр. 1438, Розов 141); озеро Блишчатоу(л) (1447), Блисчѣтул, Блисчатула (1473) (ССУМ I 101); ѧблыка (Гр. 1453, Станівський 18); Миколаи Грималo (Гр. 1467 ССУМ I 263), Хрибтович (Гр. 1494 ССУМ II 517); дрыжачи (Ап. К 45), дрыжаниєм (303), блискавици (545); во крыві (ЄНег. 26), дрижачи (40), затрывожили (42), загримело (102), трывати (105); до крывѣ (АЖ 1583 69), кривавую (1584 104), крывавую, крывавая (118), крываваѧ (119) і т. п. [див. ще: Історія укр. мови 1979 : 186]. У старобілоруській писемності сполуки *-ры-*, *-лы-* засвідчені лише з XV ст., але виникли вони у протобілоруському мовному ареалі значно раніше (вірогідно, протягом XII—XIII ст.). Пор.: роскрывавленьѧ (Гр. 1432, Карский 1955 : 151); дрыжахоу (Мін. 1489 9 зв.), задрыжа(л), крывава (45), блищание (52 зв.), грытань (83 зв.), содрыгахоусѧ (144), стримъглавъ (181 зв.), блищалисѧ (248); дрыжи(т) (Стр. 3), дрыжачии (4 зв.), дрыжати (5 зв.), задрыжа(л) (8), зад'рыжала (13 зв.), дрыжача и скры(к)таюче (20), криви (3 зв., 12), кривавыи (6), на кристе (10 зв.), блискавици (25), блисканїе (37 зв.); дрыжанїе (Волхви 39), дрыжаніе(м) (57 зв.), криви (67 зв., 80), блистание, блищащее, блищашесѧ (ССк. I 26), гримети, гримишъ, гримели (132), дрыжащае (170), кривавые (284); блискъ (Зб. 262 29), свекрыви (32 зв.), слыза (88), брывми (96), дрыва (107), дрыжи(т) (109), скрыши(л) (112), дрыжа (124); кривавою (Ст. 1566 146), некривавых (Ст. 1588 169); стривожилсѧ (Тяпинський 3), триваютъ (21 зв.), дрижачи (49 зв.), блыщачисѧ (55); криви «крові» (Пс. XVI 9 зв.), брыви (14 зв.), дрыжали (16), дрыжати (18 зв.), трываючаѧ (21), крывавыми (27), трыва(т) (71 зв.), трывати (91, 123), задрыжали (109 зв.) і т. п. [див. ще: Карский 1955 : 150—152].

Таким чином, за рефлексацією зредукованих *ъ*, *ь* у сполученні з сонорними *л*, *р* (сполуки типу tъrt, tъlt, tьrt, tьlt і

trъt, tlъt, trьt, tlьt) давньоруські говори в ході занепаду в них зредукованих поділилися на дві протиставлені зони з протилежними фонетичними процесами: північно-східну й південно-західну. У північно-східних давньоруських говорах у сполученнях *сильний зредукований* + *сонорний* + *приголосний* + *слабкий зредукований* у ході занепаду останнього після сонорного виникав новий голосний, унаслідок чого утворилося т. зв. друге повноголосся, а в сполученнях *сонорний* + *слабкий зредукований* відбулося посилення слабких зредукованих *ъ*, *ь* і вокалізація їх у голосні повного творення *о*, *е* (сполуки *-ро-*, *-ло-*, *-ре-*, *-ле-*) з тим, щоб уникнути немилозвучного нагромадження приголосних. У південно-західних давньоруських говорах, навпаки, у першому випадку після занепаду слабкого зредукованого утворилися неповноголосні сполуки *-ор-*, *-ол-*, *-ер-*, *-ел-*, а в другому випадку слабкі зредуковані після сонорних також зазнали дальшої редукції й повного занепаду, але на їх місці для забезпечення евфонії виникли різні вставні голосні звуки (найчастіше *и*).

4.2.5. РЕФЛЕКСИ ЗРЕДУКОВАНИХ Ў, Ĭ

У праслов'янській мові існували особливі зредуковані *ў*, ĭ, що виступали позиційними варіантами фонем *ъ*, *ь* і вживалися лише в позиції перед j та i̯: псл. mўju, rўju, sinьjь, starъjь і т. п. Вірогідно, що в різних праслов'янських говорах у різних категоріях слів ці зредуковані мали різні артикуляційні варіанти [Филин 1972 : 242]. У ході загального занепаду зредукованих голосних зазнали змін і ультракороткі *ў*, ĭ. На східнослов'янському грунті в слабкій позиції вони занепали, як і слабкі *ъ* та *ь* (pĭju > p'ju, lĭju > l'ju), а в сильній позиції десь протягом другої половини XII — першої половини XIII ст. прояснилися в голосні повного творення: *ў* > *о*, *е*, *и*(*ы*), *ĭ* > *е*, *і*. Залежно від цих рефлексів давньоруська діалектна територія поділилася на дві зони — північно-східну (ареал проторосійських говорів) з рефлексами *ў* > *о*, *э*, ĭ > *е* (mўjь > moi̯, rўjь > roi̯, molodўjь > molodoi̯, šĭja > šeja, lĭji > lei̯, sinьjь > sinei̯) і південно-західну (діалектна основа української та білоруської мов) з рефлексами *ў* > *и*(*ы*), ĭ > *і* (mўjь > myi̯, rўjь > ryi̯, molodўjь > molodyi̯, šĭja > > šija, sinьjь > sinii̯ [Филин 1972 : 354].

Різні рефлекси зредукованих *ў*, ĭ перед j найвірогідніше пояснювати неоднаковою вимовою цих звуків у різних давньоруських говорах ще задовго до занепаду зредукованих. У північно-східних давньоруських говорах, де занепад зредукованих відбувся пізніше, артикуляція коротких *ў* та ĭ, очевидно, була невисокою, наближеною до звуків середнього піднятгя,

отже, мало чим відрізнялися від вимови ъ та ь, через що всі ці позиційні варіанти злилися в ъ та ь з наступним переходом в *о*, *е*. У деяких проторосійських говорах зредукований *ў*, можливо, мав артикуляцію з низьким підняттям (найвірогідніше, давні псковські, новгородські та олонецькі говори), унаслідок чого тут виник рефлекс *ў* > *э*, звідки згодом він поширився й на суміжні південніші території [Пшеничнова 1960 : 43, 50].

Про первісний ареал переходу *ў*, *ĭ* > *о*, *е* певне уявлення дає сучасна лінгвогеографія. У російських говорах рефлекс *ў* > *о* в особових формах дієслів типу *мою — моешь, рою — роешь, крою — кроешь* і т. п. виступає східніше й північніше ізоглоси Псков — Залуччя — Торопець — Ржев — Белєв — Орел — Кроми — Суджа — Бєлгород і далі по межі між УРСР та РРФСР. Західніше цієї ізоглоси містяться говори з рефлексом *ў* > *ы* *(мыю, рыю, крыю)*, а серед них виділяються окремі острівні говірки (деякі псковські, південно-західні калузькі та північні орловські), де на місці давнього *ў* виступає *э* *(мэю, рэю, крэю)* [Пшеничнова 1960 : 44—45]. Ізоглоса рефлексації *ў* > *о* у повних прикметниках чол. роду наз. відм. однини *(молодо́й, глухой)* пролягає дещо західніше від наведеної ізоглоси закінчень *-oj-*, *-ej-* в особових формах дієслів, причому крайній західний ареал цього масиву займають говірки з рефлексом *ў* > *э* *(молодэ́й, глухэ́й)*, охоплюючи західноросійські й крайні східнобілоруські говірки, а рефлекси *ы*, *э* виступають також у невеликій групі олонецьких говірок південніше й південно-західніше Онезького озера [Пшеничнова 1960 : 45—46].

Рефлексація *ĭ* > *е* в початковому наголошеному відкритому складі *(шьја > шéя)* властива тим самим північно-західним говорам, що й рефлексація *ў* > *о*, але ізоглоса цього явища дещо відрізняється: на півночі вона пролягає від межі між БРСР, ЛатвРСР та РРФСР через м. Великі Луки, а на півдні — через м. Брянськ униз до межі з УРСР [Пшеничнова 1960 : 51, схема 3; 1964 : 14]. Ізоглоса рефлексу *ĭ* > *е* у дієслівних формах наказового способу *(бей, лей, пей)* пролягає ще західніше і майже збігається з межею між БРСР і РРФСР, відступаючи дещо на схід у Смоленській та Брянській областях [Пшеничнова 1960 : 48—49, схема 4; 1964 : 16]. Зовсім по-іншому відбулась рефлексація *ĭ* у род. відм. множини іменників *і-*, *jo-* основ типу *кости, кони:* форми на *-ей* переважають не тільки в російських, але і в більшості українських та білоруських говорів. Поодинокі форми на *-ий* *(костúй, конúй)* трапляються в калінінських та в костромських говірках [Пшеничнова 1960 : 52—53].

У давній псковсько-новгородській писемності написання *-ѹй, -ъи* засвідчені, починаючи з XI ст., а з XIII ст. з'являють-

ся й закінчення -ей: Нестере чюдной (Мин. окт. 1096); вѣчьной живот (Мин. нояб. 1097); треи (1263); тьи (1270), ω(т) Василеѧ; ω(т) Терьнтеѧ (Гр. НБ № 263 XIV ст.), сусѣднеи человѣко (№ 311 XIV—XV ст.), Зѣновеи (№ 308 I п. XV ст.), хлебъ сухеи (№ 19 XV ст.); у псковських і новгородських літописах XV—XVI ст.: н(е)б(е)снеи ч(е)л(ове)къ, въ новеи городокъ, рѣчнеи, краснеи, стареи і т. п. Пор. також у середньоруській писемності XIII—XIV ст.: умьрьи, вьсакьи (ЄМил.); кнѧзь великои (ЄС); винопеїца (ЄМ 1354) та ін. [Филин 1972 : 239—240].

Для давньоруської південно-західної діалектної зони була характерна артикуляція зредукованих ў та ї з більш високим підняттям, що зближувало їх із звуками *ы* та *і* [Пшеничнова 1960 : 49, 53; 1964 : 25; Филин 1972 : 243; Історія укр. мови 1979 : 189] і сприяло їх подальшій трансформації у ці звуки.

Рефлекси ў, ї > *ы*, *і* спорадично відображені вже в найдавніших пам'ятках південноруського походження (хоч не виключено, що деякі форми тут могли бути зумовлені церковнослов'янським впливом) і значно послідовніше — у ранній староукраїнській та старобілоруській писемності. Наприклад: др. не отъкрыıєтьсѧ (ЄО 234 зв.), да отъкрыѭтьсѧ (265); покрыıєть (Изб. 1073 50 зв.); отъкрыи (Изб. 1076 2 зв.), скрыıєтьсѧ (138), съкрыи «заховай» (152, 240), отъкрыıєть (137 зв., 185), мыıєте сѧ (215), отъкрыите ларѣ (272); ω(т)крысѧ (ЄА 12 зв.), зълыи (34 зв.), да ω(т)крыютьсѧ (157); съкрыетсѧ (Правда А 49 зв.); съкрыıєтьсѧ (Правда С 617 зв.); крыѭщиимъсѧ (Будилович 299 г.); покрыи мѧ (Пс. Чуд. 57); съкрыıєтьсѧ (Пат. С 77 зв.); не отъкрыıєтьсѧ (Апр. 33), отъкрыıєть (35 зв.), покрыите (121 зв.); ω(т)крыю (ЄГ 1144, Амф. I 191), да ω(т)крыютьсѧ (Амф. II 56); злыи (ЄД 197 зв.); да отъкрыютьсѧ (ЄОд. 25 зв.); съкрыю (Выг. сб. 25); покрыю (Усп. сб. 1 в), съкрыю, оукрыю (133 г), ω(т)крыıєть (169в; ЄОр. 7); скрыисѧ (ЄХ 93 зв.) та ін. ст.-укр.: віеликыи (Гр. 1302, Пещак 19), которыи (Гр. 1322, 1388, Пещак 20—21, 86—88); краковьскии (Гр. 1349, Розов 3), сѩноцькыи (4); добрыи (Гр. 1352, Пещак 30), вєликыи (1366, 1386, 1398 ССУМ I 160), лвовскии (Гр. 1368, Розов 15), великыї (Гр. 1386, Пещак 67), милостивыи (Гр. 1386—1418 72), кторыи (Гр. 1394 125), старыи (Гр. 1440, Розов 142), холмски(и) (Гр. 1478, Русанівський I 67); шыю (Ап. К 113), крыют (285); возныи (АЖ 1584 73, 84, 86, 99, 145), половыи (84) і т. п.; ст.-бр.: великии (Гр. 1371, Пещак 46), велики (Гр. 1383 62), которыи (Гр. 1389, 1393, 1399, Пещак 102, 121, 139), старыи (Гр. 1387 76); великыи (ВСт. 13), великии (15), безаконный (Мін. 1489 31 зв.), бѣдный (369 зв.); великій (Волхви 50 зв.), вареныи (59), великии (ССк. I 42), открию (462),

покриють (ССк. II 56), старыи (255); винныи (Ст. 1529 20); ꙗстребъ велики(и) (Ст. 1588 513) і т. п.

Специфічно розвивався у південно-західних говорах давньоруської мови зредукований ĭ у формах род. відм. іменників *ĭ*- та *jo*- основ типу hostĭjь, konĭjь, kostĭjь, ludĭjь тощо. У говорах, що лягли в основу білоруської мови, північного та південно-східного наріч української мови, зредукований ĭ в цій позиції за аналогією до *ь* у закінченнях давального, орудного і місцевого відмінків множини цих іменників (гостьмъ, гостьми, гостьхъ та ін.), очевидно, ще до занепаду зредукованих *ъ*, *ь* змінився на *ь*, а далі разом з іншими зредукованими закономірно вокалізувався в *е*: hostĭjь > hostьjь > гостеи, konĭjь > konьjь > конеи, kostĭjь > kostьjь > костей, ludĭjь > ludьjь > людей і т. п. [пор.: Історія укр. мови 1979 : 190]. Пор. і ст.-укр.: въ его дѣтеи (тричі) (Гр. 1342, Пещак 24—25), сем копь грошеи, по шестидесят грошеи, людеи добрых (Гр. 1347 25—26), дѣтей (Гр. 1388 82), конеи (Гр. 1388 88), людеи, людє(и), ludey (33 рази) (1408, 1433, 1444... ССУМ I 568) і т. п.; ст.-бр.: лихихъ людеи (Гр. 1387, Пещак 75), многихъ людеи (Гр. 1389 103), съ моихъ Тферскихъ людеи; пошлины имати съ людеи (Гр. 1393 122), грошеи (Ск. I 134), конеи, людеи (276) і т. п.

В архаїчних давньоруських говорах, на базі яких сформувалося південно-західне наріччя української мови, у формах род. відм. множини іменників *ĭ*- та *jo*- основ зредукований *ĭ* зберігся, і на його основі згодом розвинулись закінчення *-ий*, *-ій*. Згідно з АУМ (т. 2 к. 197—200), закінчення *-ий* (*-ій*) < *ĭj* типу *вíстий, кóстий, пéчий* поширені в багатьох південно-західних говорах, а саме: *кóний, людíй, дітíй, свиній, гусíй* — послідовно у наддністрянському, надсянському, гуцульському, покутсько-буковинському, бойківському і закарпатському говорах, паралельно з *-ей* — у західних поліських (західніше р. Стохід), західних волинських (західніше р. Стир), західних подільських, а також у східних лемківських (крім форми *кóний*) говірках; *кóній* — у західних поліських і західних лемківських говірках, *гóстий* і *гостíй, грóший* паралельно з *грóшій* — у західних поліських (західніше р. Стохід), західних волинських (західніше р. Стир), наддністрянських, надсянських, гуцульських, покутсько-буковинських, бойківських, а спорадично — і в західних подільських говірках; у закарпатських говірках (крім крайніх західних ужанських) — лише форма *грóший*. Ці самі закінчення засвідчені і в староукраїнських пам'ятках галицько-волинського походження. Пор. ст.-укр.: за копу гроший (Гр. 1359, Пещак 34), по полȣкопе грошіи (Гр. 1377 55), оу ѥхъ дѣтий (Гр. 1366 40), и дѣтий єго, и дѣтий ихъ (Гр. 1378 61), и єго дѣтий (Гр. 1388 83), тридцять

конии̑ (Гр. 1398 135), не заимають... людии̑ (Гр. після 1356 33), добрыхъ людии (Гр. 1378 56), своихъ людии; много добрыхъ людии (Гр. 1445 Русанівський І 37), дѣтии (Гр. 1458 40), кровий (Ап. К 83), роскошии (169), трудностии (317), злостий (388), грошии, гроши(и) (1359, 1391, 1466, 1476 ССУМ І 267), дѣтии, дѣтїи (94 рази — 1366, 1378, 1400, 1409, 1414...), дєтїи (1427, 1436), дитїи (1425), людии, людїи, ludij (1352, 1378, 1391, 1395...), людыи (1466) і т. п. (ССУМ І 340, 568; див. ще: Історія укр. мови 1979 : 189).

Старобілоруській писемності відзначені форми були невластиві, оскільки вони не підтримувалися відповідним діалектним явищем. Зважаючи на це, закінчення *-ий*, *-ій* в іменниках *ĭ-*, *jo-* основ род. відм. множини можна вважати одним з надійних критеріїв при розмежуванні українських та білоруських писемних пам'яток.

Таким чином, протоукраїнський і протобілоруський мовні ареали за рефлексами зредукованих *ў*, ĭ > *и* (*ы*), *і* виявляють типологічну спільність. Але в середині цього діалектного масиву виділились південно-західні говори (основа південно-західного наріччя української мови, крім центральних та східних волинських і східних подільських говірок), що характеризувалися рефлексом ĭj > ij (иj) у формах род. відм. множини іменників *ĭ-* та *jo-* основ. Давньоруські північно-східні (проторосійські) говори за рефлексацією ў, ĭ > *о*, *е* протиставились усім іншим слов'янським говорам, яким ця фонетична особливість невідома. Згодом вимова *-ой*, *-ей* у цій позиції стала характерною й оригінальною рисою російської мови [Филин 1972 : 354].

4.2.6. ЗМІНА ПРИГОЛОСНОГО Л НА Ў

Одна з найяскравіших спільних українсько-білоруських фонетичних особливостей, що охоплює також суміжні російські (переважно брянські, смоленські та великолуцькі) говірки,— наявність нескладового голосного *ў* на місці др. твердого *л* — виникла також у давньоруський період як наслідок занепаду й вокалізації зредукованих ъ, ь. Перехід *л* > *ў* відбувався лише у двох фонетичних позиціях: а) у давніх сполуках типу tъlt із tъlt, tьlt (др. вълна «вовна», вълкъ, пълнъи, тълстъи, шълкъ, мълчати → укр. *вовна, вовк, повний, товстий, шовк, мовчати*, бр. *воўна, воўк, поўны, тоўсты, шоўк, маўчаць*); б) у граматичному суфіксі *лъ* колишніх дієприкметників мин. часу, а згодом — дієслів мин. часу чол. роду (др. далъ, зналъ, переписалъ, сказалъ, ходилъ → укр. *дав, знав, переписав, сказав, ходив*, бр. *даў, знаў, перапісаў, сказаў, хадзіў*). У всіх інших позиціях та у випадках, коли голосний перед *л* не був

пов'язаний із зредукованим, переходу *л* > *ў* в більшості протоукраїнських та в протобілоруських говорах не було. Пор. др. бѣлъка, волъ, игълъка, орелъ, столъ → укр. *білка, віл, голка, орел, стіл*, бр. *белка, вол, іголка, арол, стол* і т. п.

Причини, механізм і час зміни *л* > *ў* у південно-західних давньоруських говорах поки що остаточно не з'ясовані. У вітчизняному мовознавстві існують два погляди на цю проблему: а) перехід *л* > *ў* в сполуках типу tъlt (< tъlt, tьlt) відбувся ще до занепаду зредукованих [Медведєв 1964 : 92—93], а в дієслівних формах звук *ў* виник пізніше під впливом активних дієприкметників чол. роду однини на *-въ* [пор.: Мельничук 1958 : 91—159; Филин 1972 : 333]; б) перехід *л* > *ў* в усіх випадках пов'язаний із занепадом зредукованих [Борковский, Кузнецов 1965 : 127; Історія укр. мови 1979 : 222—224], хоч, найвірогідніше, фонетичними причинами була зумовлена лише зміна *л* — *ў* у сполуках типу tъlt. Що ж до переходу *л* — *ў* у дієсловах мин. часу чол. роду однини типу укр. *знав, робив*, бр. *знаў, рабіў*, то переконливішою видається думка про те, що ці форми «не є наслідком фонетичної зміни кінцевого *л* у дієприкметнику типу *знал(ъ)*, а являють собою форми дієприкметників на *-(в)ъ, -(в)ъш-*, які закріпилися в абсолютно-предикативній функції», що відображено ще в давньоруських пам'ятках, створених в XI ст. (південноруських, новгородських, псковських, володимиро-суздальських) і послідовно засвідчується до періоду їх остаточного закріплення в українській та білоруській мовах (XV—XVI ст.) [Мельничук 1958 : 158—159]. Отже, відзначена зміна, вірогідніше, мотивується не фонетичними, а граматичними (синтаксичними) причинами, тому тут детально не розглядається. Відзначимо лише, що увагу дослідників привернуло чергування *ў* — *л* у дієсловах мин. часу (укр. *ходиў — ходила*, бр. *хадзіў — хадзіла*) як розрізнювальний засіб морфологічної категорії роду іменників, у чому вбачається поєднання в проблемі переходу *л* — *ў* як фонетичного, так і морфологічного аспектів. На шляху синтезу обох цих аспектів вбачає успішне розв'язання даної проблеми нова — фонетико-морфофонематична — гіпотеза причин переходу l — u̯ (w) у східнослов'янських говорах, запропонована недавно американським славістом М. Флайєром [Flier 1983a : 67; 1983б : 99—118].

Зміна *л* — *ў* в позиції tъlt, найвірогідніше, була зумовлена різною артикуляцією приголосного *л*, що стояв після зредукованого перед наступним приголосним у різних давньоруських говорах. У південно-західному діалектному масиві цей приголосний у сполуках tъlt, tьlt мав яскраво виражений лабіовелярний характер, чого не спостерігалося в інших давньоруських говорах. Початком переходу *л* — *ў* у відзначеній

позиції став занепад зредукованих ъ, ь. У ході зникнення слабких ъ, ь утворилися нові закриті склади, в яких артикуляція лабіовелярного *л* дещо послабилась шляхом остаточного усунення передньоязикового компонента. Натомість ще дужче посилювалась лабіалізація *л*, унаслідок чого він трансформувався в артикуляційно близький до білабіального w нескладовий ụ: др. пълныи, тълстыи → укр. *повний, товстий*, бр. *поўны, тоўсты*. Крайні південно-західні давньоруські говори (територія пізніших галицько-волинських земель) виділялися дуже сильною лабіовелярністю *л* не тільки в сполуках типу tъlt, tьlt, але й після голосного повного творення перед ъ або між двома зредукованими (др. бѣлка, волъ, игълъка, орьлъ, столъ), що спричинилося до перетворення *л* > *ў* і в цих позиціях. Про це свідчать сучасні південно-західні українські говори, де на місці колишнього *л* вимовляється *ў* у словах *гóўка, гор'іўка, пóпіў, соп'іўка, стіў, ц'іпиўно* і т. п. Згідно з АУМ (т. 2, к. 127), форми *пóпіў (пóпиў)* «*попіл*», *стіў, гóўка, стр'іўкú, ц'іпиўно* засвідчені в надсянських, крайніх західних наддністрянських, у південнонаддністрянських, покутсько-буковинських (крім крайніх східних) і бойківських говірках. Див. також: *гóўка* (Онишкевич), *горівка* (Желехівський), *горіўка, горівóчка, горівцýн'а, горівчáний* (Онишкевич), *сопівка, стрівка* (Желехівський), *стріўка* (Онишкевич), *ціпúвно, ціпúвино* (Желехівський), *ціпиўно, ціпиўн'а, ціпиўн'áнка, ціпив'áнка* (Онишкевич), *ц'епеўно* [Шило, 1957 : 72] і т. п. Через сильну веляризацію *л* дія аналогії в іменниках чол. роду однини з утраченим кінцевим ъ у цих говірках була знейтралізована (др. столъ → *стіў*, хоч *стола, столу, столом, на столі, столи* і т. д.).

Хоч вимова *ў* замість *л* у сполуках типу tъlt, без сумніву, виникла ще в давньоруських говорах у ході занепаду зредукованих протягом XI—XII ст., систематичне відображення цього явища в староукраїнській та в старобілоруській писемності відноситься лише до XV ст. Наприклад: ст.-укр. повнѣишєє (1411), пан Юшко Довгайлович (1463) (ССУМ I 311, II 160), zachowaw (Гр. 1450, Русанівський I 27), kupiw (Гр. 1490 48), зуповноє (Ап. К 278), замовчати (Апокр. 119), мовчу (140) та ін.; ст.-бр.: Витовда (1442), не вдовзѣ (Мін. 1489 247), Вовчькевичъ (1497) та ін. [Карский 1955 : 320].

Причину пізньої й спорадичної фіксації переходу *л* > *ў* у староукраїнських та в старобілоруських писемних пам'ятках слід убачати як у відсутності в тогочасному алфавіті спеціальної літери для позначення нескладового *ў*, так і в традиційності тогочасної орфографії. Це спричинилося до того, що в старобілоруській рукописній конфесіональній літературі нові форми на *-в* стали звичайними лише в першій половині XVII ст.,

а в друкованих старобілоруських книгах, що ще послідовніше зберігали давні орфографічні традиції, цих форм немає зовсім [Гіст. марф. 238]. У староукраїнських писемних пам'ятках написання *в* < *л* стали звичайними лише з другої половини XVII ст. [Історія укр. мови 1979 : 224—225].

Звук ў (w) замість колишнього *л* відомий і деяким північноросійським говорам, зокрема вологодським (за винятком окремих південно- і північно-західних), північним костромським, західним кіровським, крайнім південним архангельським тощо. Але, на відміну від українсько-білоруського ареалу, приголосний *в* < *л* у відзначених говорах виступає в позиції перед будь-яким приголосним (*во́ўк, до́ўго, жа́ўко, моўч'йт', м'е́ўкайа, па́ўка, тар'е́ўка*) і в кінці слова (*зна́ў, коў, напра́в'иў, поў, пошо́ў, стоў* і т. п.) [Теплова 1967: 155, 156, 160]. Така вимова тут виникла, найвірогідніше, на основі фінно-угорського субстрату, оскільки в ряді сусідніх комі-перм'яцьких говорів плавний *л* перед будь-яким приголосним і в кінці слова переходить у ў (w) [пор.: Теплова 1967: 176; Филин 1972 : 334]. Час переходу *л* > *ў* (w) у північних російських говорах встановити важко, проте є певні підстави віднести його ще до давньоруського періоду: у новгородській берестяній грамоті XIV ст. (№ 27) зафіксована форма *написаво,* в якій можна вбачати поки що найдавніший випадок фіксації північноросійського ў (w).

Таким чином, за зміною *л* > *ў* ще в давньоруський період чітко виділився південно-західний діалектний ареал, що охоплював протоукраїнські, протобілоруські й крайні західні проторосійські говори, протиставившись північно-східному ареалу, де перехід *л* > *ў* не відбувся. Нескладовий ў (w) у деяких північноросійських говорах зовсім іншого походження, ніж в українських та білоруських, отже, з відповідною фонетичною рисою південно-західних давньоруських говорів генетично не пов'язаний.

4.2.7. ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ С, З, Ц У СУФІКСАХ -СЬКИЙ, -ЗЬКИЙ, -ЦЬКИЙ

Прикметниковий суфікс -ьsk- у давньоруській мові міг вживатися після будь-якого приголосного твірної основи, зокрема й після передньоязикових. Пор.: чловѣчьскыи (ЄО 160 зв.); женьскоу (Изб. 1073 170 зв.), римьскыи (263); женьскыихъ (Изб. 1076 106), содомьско (236); искариотьскыи (ЄА 89), вавулоньское (141 зв.); искарїотьскыи (ЄГ 1144, Амф. I 843); оуношьскыи (Выг. сб. 64); мирьскии (ПНЧ 184 зв.); женьскоу (Усп. сб. 122г); латиньскому (ГВНиП № 29 1262—63); иєрданьска (ЄОр. 132 зв.); єгипетьскыи (ЖОН 156 зв.); мирьскыхъ

(ЖС 13) і т. п. Після занепаду зредукованого ь у центральних і північно-східних давньоруських говорах пом'якшені приголосні перед суфіксом *-ьск-* стверділи. У більшості південноруських (протоукраїнських) говорів приголосні в цій позиції, за винятком губних, не втратили палаталізованої вимови, яка і в ранній староукраїнській писемності позначається літерою ь: польскому, вгорьскимь, оугорьскими (Гр. 1352, Пещак 30), богородицьскихъ (Гр. після 1356 33), польскый (Гр. 1361 36), снѧтиньский, варвариньский (Гр. 1398 133), русьскыи, фрѧзьского, покутьскую, землѧньскиѣ (Гр. 1411, Розов 76, 77, 80), самборьскыи (Гр. 1422 97), володимирьского (Гр. 1499, Русанівський І 63) і т. п. Унаслідок прогресивної асиміляції палатальність передньоязикових у більшості південноруських говорів (можливо, за винятком крайнього південно-західного ареалу) поширилась і на приголосний *с* у суфіксі *-ский,* а також на похідні від нього суфікси *-зкий* та *-цкий: волыньскыи → волын'скыи → волын'с'кыи, мирьскыи → мир'скыи → мир'с'кыи* і т. п.

Перші випадки палаталізованих зубних у прикметниковому суфіксі *-ський* засвідчено в окремих пам'ятках південноруського походження, починаючи з XIII ст.: жрєчьськи (ЄПут. 15), соцькихъ (ПВЛ 196) тощо [Історія укр. мови 1979 : 222], але ця палаталізація відбувалася значно раніше, очевидно, відразу після занепаду зредукованих у південноруських говорах, найвірогідніше, протягом XII — першої половини XIII ст. В українських грамотах XIV—XV ст. вона відбита частіше й послідовніше. Наприклад: сѧноцькыи (Гр. після 1349, Пещак 28), пилецькии (Гр. 1368 42), волоськоıє (Гр. 1378 59), городєцькии (Гр. 1392 108), галицький (Гр. 1398 133); галицькии, грабовєцькии, драгомирєцькии, бучатьцькии (Гр. 1424, Розов 106), городєцькыи (Гр. 1443 145), бискупицькому (Гр. 1445 150), чорторызький (Гр. 1446 152) тощо.

Губні приголосні перед суфіксом *-ьск-* після занепаду ь, як правило, диспалаталізувалися. В українських грамотах XIV—XV ст., поряд з традиційними написаннями типу краковьскии, куѧвьскии (Гр. після 1349, Пещак 27), илвовьскомъ (Гр. 1371 44), зѣмьскомъ (Гр. між 1386—1418 72), молдавьски, молдавьскихъ, молдавьскою (Гр. 1392 109) тощо, досить часто засвідчені й диспалаталізовані губні: кієвскїй, ꙗрославски(и) (Гр. 1301, Пещак 14), Львовъскую (Гр. 1366 38), холмъскоıє, холмъскомъ (Гр. 1376 54), кракувъскии, литовъскии (Гр. 1378 59), тарнавъского, рѧшювъскоѣ, рѧшювъскои (Гр. між 1386—1418 72), литовскии (Гр. 1388 84), тарнувъскии, мжюрувъскии (Гр. 1390 104); києвъскии, хохлєвъскии (Гр. 1438, Розов 138), молдавъскои (Гр. 1411, Русанівський І 74), горюховъскую (Гр. 1445, Розов 150) та ін. Лише згодом за аналогією до па-

латалізованого суфікса *-ськ-* після передньоязикових відбулася палаталізація цього суфікса й після губних.

Переважній більшості говорів сучасного південно-західного наріччя української мови властиві суфікси *-ский, -зкий, -цкий* (*галицкий, львівский, надбузкий* і т. п.). Проте не зовсім ясно, чи це наслідок втрати палатальності передньоязиковими перед суфіксом *-ьск-* ще в ході занепаду *ь* (принаймні, в частині цих говорів), чи результат пізнішої диспалаталізації пом'якшених *с'*, *з'*, *ц'* уже на грунті української мови.

Отже, за асимілятивною палаталізацією приголосних *с, з, ц* у суфіксах *-ський, -зький, -цький* значна частина південно-західного давньоруського мовного ареалу протиставилась усім іншим давньоруським говорам. Ця фонетична риса згодом стала однією з характерних особливостей української мови, що відрізняє її від російської та білоруської мов, і її сучасною літературною нормою.

4.2.8. ПЕРЕХІД W > U̯ І ВИНИКНЕННЯ ЧЕРГУВАННЯ W — U̯

Властивий давньоруському південно-західному діалектному ареалу ще з дописемного періоду білабіальний звук w перед ъ, ь у сильній позиції зберіг свою артикуляцію і після занепаду зредукованих (він став виступати перед секундарними *о*, *е* < ъ, ь, як і перед усіма іншими приголосними), а перед зредукованими ъ, ь у слабкій позиції після їх занепаду білабіальний w опинився в нових умовах — перед приголосним (на початку слова або в середині слова після голосного) та в абсолютному кінці слова і зазнав певних перетворень.

На початку слова білабіальний w, артикуляція якого акустично була близька до голосного u, не злився з наступним приголосним в єдиному артикуляційному потоці всього складу, а розвивався в напрямі своєї вокалізації й перетворення в особливий звук u̯ (ў), що відрізнявся як від w, так і від u. У позиції після голосного в середині слова перед приголосним та в кінці слова білабіальний w після занепаду зредукованих унаслідок перерозподілу складів став належати до попереднього складу, але також не злився з ним повністю й перетворився на нескладовий голосний ў: *правьда* → *правда* → *праўда; домовъ* → *домов* → *домоў* [Історія укр. мови 1979 : 226]. У давньоруських (як і ранніх староукраїнських та старобілоруських) пам'ятках цей звук не мав спеціального позначення й передавався через в, ӱ, у, ꙋъ, въ. Див., наприклад: прѣѣхаꙋъше (ЄГ 1144, Амф. I 653); доулѣють (ЄД 25 зв.), довълѣють (33 зв.), вънѣ (157 зв.), възыграєте сѧ (112 зв.), въмєтахоу (167 зв.) та ін [Малкова 1966 : 295; Історія укр. мови 1979:

225]; о прауди (Ап. X 122), паулова (254); аугуста (Высоцкий II № 212 XIII ст.); повчахъсѧ (Єфр. Сирин 2); Паоўла (ЄОр. 136, 141); завътра (ЄТ № 5 74 зв., 143, 224), навъчиша (84), навъчилъсѧ ѥси (216); Паоула (ЖС 143, 183, 195), Паоулъ (183), Паўлово, Паўломь (185); Проуа «Прова» (Высоцкий II № 219 XIII—XIV ст.); дѣла аоурамлѧ (ЄЛ 21 зв.), Аоурама (25 зв.), видѣоуше (127); в навченіи (Ап. XV 66 зв.), бл(а)говханию (101), повчай (118 зв.), бл(а)говгодно (119) і т. п. Унаслідок поступової вокалізації білабіального w у цій позиції він міг перетворюватись не тільки в нескладовий звук *ў*, але й через цю стадію в голосний повного творення *у*, що утворював самостійний склад: *въдова, вьдова, вънук* → *$\frac{в}{у}$дова, $\frac{в}{у}$нук* → *ўдова, ўнук* → *удова, унук*. У свою чергу, за цим самим зразком споконвічний голосний повного творення *у* в ненаголошеній позиції на початку слова й після голосних міг перетворюватися в нескладовий голосний *ў*: *упасти, утиснути, учинити* → *ўпасти, ўтиснути, ўчинити* і т. п. Ці явища досить широко фіксують давньоруські пам'ятки південно-західного походження, починаючи з другої половини XI ст. Пор. *в* > *ў*, *у*: оуселишисѧ (Будилович 107а), оуселѥнаю (271д, 273а); юко же слины въмѣнишасѧ и оумѣнютьсѧ (Пс. Чуд. 40); оукупѣ (ЄГ 1266—1301 15 зв.), оузѧти (29), м(е)ртвии оустають (34 зв.), оускрича (48 зв.), оунѣшьнеѥ (51), улѣсти оу корабль (62), удова (73 зв.); оузложи (Голоскевич 13), оумѣстѧть (114, 133); на устоцѣ, узѧта (Єфр. Сирин 1), узлюбила (3), унезапоу (4), оукоупѣ (242 зв.); *у* > *ў*: мьне родити вьчьнеть (ЄА 66 зв.); върадивъшесѧ (Будилович 36г), въчинѥноу быти (58б), въгаждаѧ (79г), въписахъ (143а), и въсладиша ми (211б), въгодьникъ (292д); въгодьникомъ (Усп. сб. 26а); въмрете (ЄГ 1266—1301 13 зв.), въмысѧ (18 зв.), въмыисѧ, въмывъсѧ (19), вмреть (20 зв.), въготоваю (22), въмолю (22 зв.), вч(е)н(и)ци (25, 28), во встѣхъ (27 зв.), въчителю (55), во въшью вашею (68), вхо (113 зв.); въжасъ (Голоскевич 48), имѣю въши «вуха» (54), въмрѣти (78 зв.), въготоваѥмъ (81 зв.), ѡгньмь не въгасающимь (126 зв.); во вжасѣ (Єфр. Сирин 2), въмрѣти (14); въгасить (ЄТ № 5 205 зв.), въмыю (228); съ въченикы (ЄХ 11), въспѣ (76) і т. п.

Зміну *в* > *ў*, *у* і навпаки переважно на початку слова ще послідовніше засвідчують ранні пам'ятки староукраїнської та старобілоруської мов. Пор. у староукраїнських пам'ятках: *в* > *ў*, *у*: узможна (ЄЧПок. 233), унемлѣте (239); оускорѣ (ПА XIV 81); унѣшнеѥ, унутрьнаю (ЄПол. 64), уторыи (80); оуслѣдъ мене (ЄЛ 4), оусходѧща (4 зв.), оузалка (104), оуспомѧноувъ (105 зв.), оусѧкого (130), їдоша оусьпють (212 зв.), оунѣ (=внѣ), оуведи (213); оузнесеть (ЄЛавр. 49 зв.), оустани (199 зв.), оудовица (228 зв.); оувсесожьжение (Моисей 118); оусѣмъ, оусѣхъ (Гр. 1408, Русанівський I 70), оусимъ, оусе, оусими

(Гр. 1411, 74), оузможеть (Гр. 1429 53) і т. п.; *у* > *ў*: на Въкраини (ЛГВ 881), да боуде(т) ти въгоденъ (915); въбѣди (ЄЧПок. 232), въченикъ (236), въченикомъ (236 зв., 237); навчи, вмрете (ЄЛавр. 49), вготовано (156); съ вченики (ЄПол. 7, 52), навчи (11, 62), въмреть (16, 19, 32), во въста (32, 32 зв.), невдобь (43 зв.), во вътробѣ (74), во вхо (87 зв.), навчите (110); всоумнитеса (Никольский 84 зв.); вжиточному (Гр. 1342, Пещак 24, 25), вживаючи (Гр. 1349 27), въгорьскимъ (Гр. 1352 30); сама то вчинила (Прод. X 136); вчителю (ЄЛ 4 зв.), въмрети (31), въчителю (157, 182), въмреть (158); вжитки (Гр. 1371, Пещак 44); вчинили (Гр. 1377, Розов 24); абы вдарилъ, вдареному, ему вкрадено (Гр. 1388, Пещак 86, 87); вкажеть (Гр. 1401, Розов 65); вс(л)ышить (Гр. 1407, Русанівський I 35); врочищь (Гр. 1413, Розов 83), вслышить (Гр. 1415 87); възрит (Гр. 1471, Русанівський I 119), вго(р)скихъ (Гр. 1487 43, Гр. 1489 47), вжо (Гр. 1489 45), то вчинили (Гр. 1490 49), вчение, вповахом (Ап. XV 119) і т. п.

У давньоруських пам'ятках з білоруського етномовного ареалу та в старобілоруських пам'ятках: *в* > *ў*, *у*: ȣздоумалъ (Дог. См. А 20), оузати (6 разів) (22; Дог. 1330); со усеми, оусю (Гр. 1387); оусакии, оусемъ (52); вса оуноутренаю (Стр. 10); оуси (Волхви 39 зв.), безъ оусакоє напасти (43 зв.), безъ оусакого (48 зв.), на оустоце (60, 82 зв.), неоудачности (95 зв.); оусего свѣта, оузавши, оусегды, оумѣсто постели (Ж. Ол. 97 зв.), ȣзати (98 зв.), оудовою, оуси (99); маєть ȣвести (Ст. 1566, Хрэст. 150) і т. п.; *у* > *ў*: зе встокȣ (Волхви 40), на взорію (45); вбили до смерти (КСД Хрэст. 102), вме(р) (103); вслышалъ, вгорскыи (Л. Супр., Хрэст, 129); на (в)богого (Ст. 1566 42), и пришодши взвестили (Тяпинський 19 зв.), не вмеют (Тяпинський, Хрэст. 165) і т. п.

Наведені приклади свідчать про те, що в староукраїнській і в старобілоруській мовах протягом XIV—XV ст. колишні префікси *оу-* та *въ-* злилися в один префікс *оу-*, *у-*/*въ*, *в-*. Ще раніше відбувся збіг прийменників *въ* та *оу*. У південних та в західних говорах давньоруської мови цей процес розпочався, очевидно, ще в XI ст., оскільки змішування обох прийменників давньоруські пам'ятки відбивають, починаючи з XII ст. Наприклад: бахъ въ васъ (ЄГ 1144, Амф. I 846); шедъ у шестую годину (ЄГ 1266—1301 46 зв.), оулѣсти у корабль (62), просащему въ тебе (71 зв.); оу Капернаоумѣ, оу поустыни (Голоскевич 11 зв.), оу праздьникъ (12 зв.); удасть ю у монастырь (Єфр. Сирин 1 зв.); оу чашю (242); оу седмоую годиноу (ЄПут. 17), иде оу пусто мѣсто (126), идѣ оу градъ (158) і т. п. На XIV ст. звукова різниця між прийменниками *въ* та *оу* в українській і білоруській мовах зовсім зникла [Історія укр. мови 1978 : 426].

На основі перетворення w — ṷ в українській та білоруській мовах протягом XIII — першої половини XIV ст. у певних фонетичних умовах склалося закономірне чергування голосних *у* — *ў*, яке в староукраїнській та в старобілоруській писемності передавалося літерами *у* — *в*. Щоправда, це фонетичне явище, як і інші діалектні риси, в писемних пам'ятках відбите непослідовно через традиційність, а часом і деяку штучність тогочасної орфографії. І все ж таки, воно фіксується досить широко, починаючи з другої половини XIV ст. Пор. найхарактерніші приклади: или што бы хотѣлъ оучинити (Гр. 1393, Пещак 118) — но сама то вчинила (Гр. 1378 56); не смѣеть ѹзѧти (Гр. бл. 1390 106) — копу гроши взять (Гр. 1398 134); и си внучаты своими (Гр. 1378 56) — а ходитъ оунукъ (Гр. 1362—1392 37); поспѣли єсмо испрѧтати всеѣ силы нашеѣ (Гр. 1393 113) — и дѣдичь оусей землѣ (Гр. 1393 120); и вѣра въсѣхъ боѧръ наших (Гр. 1427, Русанівський І 80) — и съ оусими прикоупкы (Гр. 1446 99); ω(т) оуси(х) наши(х) пре(д)ковъ; потвєржєніє тому въсему (Гр. 1460, 111, 114); со вси(м) с ты(м); тую дань усю (Гр. 1478, 68); съ уси(х) сторо(н); том(у) въсєму више писанном(у) (Гр. 1471 119, 120); и прѧ(д) усими нашими боѧры — и въсѣ имѣніє єго (Гр. 1474 123), исъ оусєю нашєю доброю волєю — и потвръж(д)єніє тому въсєму (Гр. 1490 130, 132); и чєрєс з грошми взяли (АЖ 1583 59) — и(з) жєрє(б)ємъ лєтьни(м) узяли (1583 57); сынъ єго втєкъ (1583 47) — лєдво ω(т) ни(х) утєкъ (1583 55); мають ли(ч)бу вчынити (1583 48) — кганєбны(и) учинокъ (1583 51); з уряду — на вряде (1583 65—66) і т. п.; ст.-бр.: со всѣмь доходомъ; со всѧкимъ доходомъ — помагати намъ оусемь; тымъ оусемъ володети (Гр. 1387, Пещак 75, 76); оу Полоцку и в Ризѣ (Дог. 1407); во вси(х) сторона(х) (Волхви 43) — знають оуси дороги (43 зв.); оуси дороги (43 зв.) — и вси моуры (44); миръ и покои на всемъ свѣте — чере(с) оусю зимоу (45); ка(к) речено есть оуси короли... и вси люди (66); таѧ речь оуси(м) ѧвна была (Ж. Ол. 98) — ко всемоу терпеливыи (98 зв.); на врю(д) земъски(и) (Ст. 1566, Хрэст. 144) — з ѹрю(д)у (151); на врюде — на томъ ѹрюде (Ст. 1588 179); до того врюдѹ — з ѹрюдомъ своим (180) і т. п.

Чергування *в* — *у* на початку слова є однією з характерних спільних рис сучасних української та білоруської мов (в останній воно передається через *ў* — *у*), на відміну від російської мови. Щоправда, в давній псковсько-новгородській писемності засвідчена взаємозаміна літер *в* — *у* як у префіксах, так і в прийменниках. Пор., наприклад: Паулинка (КЄфр. 21), Паулоу (176), оуторник (522 зв.), лавра — лаоура (ПНЧ 160 зв.), ноугородцемъ (ГВНиП № 83 1294—1304), завтренаю (ЄН 147), у праздьникъ (159 зв.), оукусивъщю (Пск.

Пар. II 36 зв.), оузвеличисѧ (107 зв.), утораго присествию (Пс. Т № 29 52 зв.), у Захарии і в Калиница (Гр. НБ № 278 II п. XIV ст.), поехале оу городъ (№ 534 II п. XIV ст.), а оузѧлѣ товара — взѧлѣ товара (№ 249 руб. XIV—XV ст.), у вашеи вълости (№ 307 I п. XV ст.), ноугородци (ГВНП № 98 1471); пор. також у двінських грамотах XV ст.: вчастка, вчастокъ (№ 7), оу кочкомъ ѡзери, оу воротномъ поли (Шахматов 11), у Федора в Ларивонова (№ 30), оу Бориса і в Ондрѣѧна (№ 112) і т. п. [Шахматов 1903 : 83]. У деяких випадках такі написання можуть бути пояснені особливостями мови писарів — вихідців з ареалу білабіального w [пор.: Шахматов 1903 : 163]. Але в більшості випадків змішування *в* — *у*, без сумніву, відбиває відповідне діалектне явище (характерний принаймні для північного ареалу давнього псковсько-новгородського діалекту білабіальний w). Отже, типологічну подібність деяких псковсько-новгородських говорів до української та білоруської мов щодо наявності білабіального w слід пояснювати збереженням у них праслов'янської артикуляційно-акустичної особливості цього звука.

4.2.9. АСИМІЛЯЦІЯ ЗВУКА J

У ході занепаду зредукованих у середині слова приголосні різної артикуляції опинилися поруч і під час вимови стали впливати один на одного, унаслідок чого в усіх давньоруських говорах виникли різні асиміляційні процеси в нових групах приголосних (регресивна і — значно рідше — прогресивна асиміляція): др. съдоровьє → здоровьє, оузъкии → оускии, бъчела → бджола і т. п. Результати цих процесів, успадковані всіма сучасними східнослов'янськими мовами, становлять одну з їх спільних типологічних рис [детальніше див.: Історія укр. мови 1979 : 205—208]. Проте нові сполуки палаталізованих передньоязикових приголосних *д'*, *ж'*, *з'*, *л'*, *н'*, *с'*, *т'*, *ц'*, *ч'*, *ш'* з наступним *j*, коли між ними занепав короткий голосний і̯ на зіткненні основи або кореня із закінченням, у давньоруських говорах розвивалися не однаково: у північних і північно-східних говорах, як правило, первісні сполуки збереглися, а в південно-західних говорах (ареал майбутніх української та білоруської мов і крайніх західних російських говірок, зокрема західних бєлгородських, курських, орловських, більшості брянських, західних калузьких, смоленських, західних калінінських, і південних псковських) [Филин 1972 : 326] вони в інтервокальній позиції зазнавали істотних перетворень: *j* асимільовувався попереднім приголосним, який за рахунок цього в ряді говорів ставав подовженим: *суд'і̯já* → → *суд'ją* → *суд'á* або *суд'д'á* → *суд':á*, *събож'і̯je* → *сбǫж'je* →

збóж'е або *збóж'ж'е → збóж':е, зел'ĭје → зéл'је → зіл'е* або *зіл'л'е → зіл':е, жит'ĭје → жит'јé → жит'é* або *жит'т'é → → жит':é, ноч'ĭју → нóч'ју → нóч'у* або *нóч'ч'у → нóч':у* і т. п. Цей процес виявився особливо послідовно в сполученнях *палаталізований передньоязиковий + ј* між голосними в іменниках середнього роду на *-е: володіннє, знаннé, каміннє, насіннє, проміннє, розуміннє, терпіннє, хрещéннє* і т. п. Згодом у південно-східних українських говорах, на відміну від усіх інших східнослов'янських, відбулася також аналогійна зміна кінцевого *є* > 'а: *знанн'á, камінн'а, терпінн'а* і т. п. [Історія укр. мови 1979 : 210].

Причину асиміляції приголосного *ј* лише в південно-західному ареалі давньоруських говорів слід шукати в анатомо-фізіологічній природі та особливостях артикуляції пом'якшених приголосних перед ј. На основі експериментального вивчення ступеня палаталізації приголосних у сучасних українській та білоруській мовах можна припустити, що «в південно-західних говорах давньоруської мови приголосні *д'*, *т'*, *л'*, *н'*, *з'*, *с'*, *ц'*, можливо, також і *ж'*, *ч'*, *ш'*, були звуками сильно палаталізованими, їх артикуляція наближалася до середньопіднебінної, а в деяких і збігалася з нею, що й сприяло асиміляції ними подальшого середньопіднебінного ј. У її північних і східних говорах артикуляція передньоязикових, що характеризувалася меншим ступенем палаталізації, якісно була більш відмінною від артикуляції звука ј, таким чином, вона не створювала умов для виникнення процесу асиміляції цими приголосними наступного ј, що після занепаду зредукованих став безпосередньо вимовлятися після них» [Історія укр. мови 1979 : 212. Див. також: Андреева 1964 : 17—18]. У південно-західних давньоруських говорах низький ступінь палаталізації мали лише губні приголосні та *р*, в артикуляції яких не було тих рис, що зближували б її з артикуляцією середньопіднебінного *ј*, через що він не асимільовувався попередніми губними та *р*. Пор. укр. *б'ю, в'юн, п'явка, сім'я, пір'я;* бр. *б'ю, п'я̆ўка, сям'я́, надвóр'е* та ін. Проте в деяких південних говірках приголосний *р* відзначався сильним ступенем палаталізації, що артикуляційно зближувало його з наступним ј і створювало умови для процесу прогресивної асиміляції у новій групі *р'*: укр. *довірря, зневірря, міжгірря, повірря, подвірря, пірря, мáтіррю* тощо [Історія укр. мови 1979 : 212—213].

Виникнення процесу прогресивної асиміляції приголосного ј орієнтовно можна віднести до початку XII ст., коли зредуковані голосні значною мірою вже занепали, а завершення — десь до середини XIII ст. Цей фонетичний процес у різних південно-західних давньоруських говорах, очевидно, відбу-

вався не одночасно і мав певні локальні особливості. Так, наприклад, у давньоруських говорах, що стали основою пізнішого північного наріччя та північних середньонаддніпрянських говірок, де інтенсивність артикуляції початкових і кінцевих складів у слові була більш-менш рівномірною, крім артикуляції середньопіднебінного j, відбулося також подвоєння (подовження) попереднього приголосного, а в ареалі пізніших південно-західних говорів української мови та південно-західних говорів білоруської мови, де початкові звуки в слові, мабуть, вимовлялися інтенсивніше, ніж кінцеві [Андреева 1963 : 8], подовження інтервокального приголосного не відбулося: після занепаду зредукованого *ь* звук j унаслідок слабкої артикуляції кінцевих складів випав або злився з попереднім приголосним [Німчук 1965 : 144—145], хоч на початку слова прогресивна асиміляція цього звука в деяких говорах була підтримана інтенсивною артикуляцією початкових складів. Пор.: *жит'є, зіл'є, насін'є,* але *ззісти, ззіжа* (Ж), *лляти, ллєш.* Щоправда, асиміляція *л'йу, л'йеш → л'лу, л':еш* відбулася лише у волинських і закарпатських говірках, а в більшості інших південно-західних говорів особливості артикуляції початкових приголосних не створювали умов для такої асиміляції, через що після занепаду зредукованого *ь* тут виникли форми *лейу, лейіш* (північні наддністрянські говірки), *лийу, лийеш* (південна частина західноволинських говірок, надсянські та буковинські говірки), *л'айу, л'айеш* (західні подільські говірки) (АУМ т. 2 к. 236).

Існуючий погляд, за яким подовження інтервокальних приголосних було характерне спочатку для всіх південно-західних давньоруських говорів і лише згодом відбулося їх стягнення у південно-західних говорах української мови [Історія укр. мови 1979 : 214; Бевзенко 1980 : 84 та ін.], маловірогідний з огляду на сучасні лінгвогеографічні дані. За матеріалами АУМ (т. 2, к. 94), асимілятивне подовження приголосних послідовно відсутнє у великому й компактному діалектному масиві, що охоплює більшу частину південно-західних говорів української мови південніше умовної лінії Володимир-Волинський — Луцьк — Дубно — Хмельницький, а саме: у західних і південних волинських говірках, у надсянському, наддністрянському, покутсько-буковинському, гуцульському, бойківському, закарпатському і лемківському говорах. Припущення, що в цьому величезному мовному ареалі спочатку відбулося послідовне асимілятивне подовження (подвоєння) м'яких приголосних, а потім так само послідовно сталося (до того ж, з невідомих причин) їх стягнення видається занадто штучним.

Для розуміння історії коротких і подовжених інтервокальних приголосних у сполученні з асимільованим j важливе

значення мають також лінгвогеографічні дослідження білоруської мови. Згідно з цими даними, на білоруській мовній території переважає спільне з українськими говорами подовження інтервокальних приголосних. Лише широка смуга говорів, що тягнеться з північного заходу через усю Білорусію на південний схід від умовної лінії Ошмяни — Воложин — Мінськ — Руденськ — західніше Старих Доріг — Глуськ — Октябрський — східніше Мозиря — північніше Лоєва, охоплюючи гродненські говірки (крім північних островецьких, ошмянських і сморгонських), південно-західні говірки Мінщини, крайні східні берестейські і західні гомельські, а також середньополіські говірки (східніше Горині) північного наріччя української мови, зберігає короткий приголосний *(насéн'е, вóсен'ю)*, а в центральній частині окресленого ареалу (південно-західна Мінщина і західна Гомельщина) і спорадично — практично в усьому ареалі збереглися навіть давньоруські сполуки приголосних з j: *насен'jе, восен'jу* (ДАБМ к. 64; АУМ т. 2, к. 94; Нарысы бел. дыял. 1964 : 142—145]. Ця своєрідна смуга з неподовженими приголосними в інтервокальній позиції ніби ділить білоруський діалектний масив на дві нерівні частини: більшу північно-східну й набагато меншу південно-західну (брестсько-пінське Полісся). Своєрідна локалізація цієї смуги викликає у дослідників різні здогади й припущення щодо її походження [пор.: Филин 1972 : 325—326]. Проте все стає на своє місце, коли зважити на те, що північно-східна межа діалектної зони збереження неподовжених голосних майже до деталей збігається з північно-східною межею давнього єдиного, окреслюваного багатьма фонетичними та граматичними ознаками діалектного масиву, що включав у себе ареали пізнішого південно-західного наріччя української мови, більшості північноукраїнських говорів та південно-західного діалекту білоруської мови. Звідси випливає висновок, що смуга південно-західних білоруських говорів з нереалізованою тенденцією до асиміляції передньоязиковими приголосними наступного j займає ареал крайніх північно-східних говорів відзначеного давнього діалектного масиву, периферійність та ізольованість яких спричинилися не тільки до збереження короткого голосного, властивого всьому цьому діалектному ареалу, але й давнього j. Подовження голосних в інтервокальній позиції у берестейсько-пінському регіоні було, очевидно, результатом пізнішої експансії північного наріччя української мови на захід. Ця експансія поділила за даною ознакою колись єдиний діалектний масив на дві частини — південно-західні говори української мови і північно-східні говірки південно-західного діалекту білоруської мови.

У писемних пам'ятках відбиття явища прогресивної асимі-

ляції пом'якшеним приголосним наступного j зрідка трапляється з кінця XII — поч. XIII ст.: в бєзаконьньи (Усп. сб. 152), печалю и лестью (ЄБуч. 6) і значно більше — в староукраїнських та в старобілоруських пам'ятках, починаючи з XIV ст. Наприклад: ст.-укр. nadania (Гр. 1322, Пещак 20); богомолє (Гр. 1376, Розов 22); габаня, нароженя (Гр. 1388, Пещак 86, 88); осоуженню (Никольский); печатю (Гр. 1422, Русанівський I 66), с даню (Гр. 1434 90); широкостю и долгостю (Гр. 1459, Розов 171), уживанѧ (172); обвиненю (Ап. К 138), досветчєнє (159), згоршеня (210), поздоровлєнє (360), зъєдная (375), житє (404), взятя (461), знищенє (566), будованє (659); обличємъ (ЄНег. 12), ролю (15), моцю (48), по пограничу (64); важеню (АЖ 1582 39), оглєданє, оказанємъ (42), оповєданє (1583 51), росказанємъ (59), дєржаню (1584 90), збожє, збожю (101), попалєнє, спустошєнє (109), обличє (118), обвоженю, пєчатю (121), писаню, вызнанє, презрєню (154) і т. п.; ст.-бр.: въ запомненю (Гр. 1389, Пещак 102), нароженя (103), выживеню (Гр. 1396 129); беззаконне (ССк. I 20); хоте(н)ѧ (Зб. 262 22), захоте(н)є (86 зв.), вѣда(н)є о весе(л)є (87 зв.); поѹченемъ (Будны 2 зв.), по з'глаже(н)ю (3), въ тер'пени (45 зв.); камен'ѐ (Тяпинський 4 зв.), коренѧ (4,17 зв.); печатю (Ст. 1588 28), збо(ж)ѧ (39); в осѹженю, зебра(н)є (Пс. XVI 11), згорше(н)є (51), поколе(н)а (81 зв.), оу выхвалѧ(н)ю (103), не єде(н)емъ (109), размышлѧ(н)е (124) і т. п. [див. ще: Карский 1955 : 292—293].

Подовження (подвоєння) приголосних у позиції між голосними стало також нормою сучасних української та білоруської мов: укр. *весілля, взуття́, зілля, знання́, життя́, ма́ззю, насіння*, бр. *галлё, збо́жжа, кало́ссе, лама́чча, насе́нне, разво́ддзе, сме́цце* і т. п. Нормативною для сучасної української мови є також заміна кінцевого *е* на *а* в наз. відм. одн. іменників сер. роду типу *знання́, життя́*, що відбулася в південно-східних та в деяких інших українських говорах, найвірогідніше, під впливом форм род. відм. цих самих іменників та за аналогією до форм наз. відм. однини іменників типу *теля́, лоша́* [Історія укр. мови 1979 : 210; Филин 1972 : 324—325].

4.3. ПОМ'ЯКШЕННЯ Й ДАЛЬШЕ СТВЕРДІННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Значна перебудова фонетико-фонематичної структури слов'янських мов і діалектів, у тому числі й східнослов'янських, відбувалася внаслідок ствердіння і пом'якшення приголосних. Виникнувши як окремі спільносхіднослов'янські або регіональні фонетичні вияви, пом'якшення й ствердіння приголосних поступово все більше стало стимулюватися розвитком протиставлення приголосних за ознакою *твердість — м'я-*

кість, яка вже після занепаду зредукованих *ъ* і *ь* набула фонематичного значення (кореляція приголосних за твердістю — м'якістю). Спільним і тотожним для всіх східнослов'янських мов виявилось перетворення напівм'яких передньоязикових приголосних *д*, *з*, *л*, *н*, *с*, *т* у м'які приголосні, зокрема й перед *а* з колишнього *е*. Пор. р. *дéло, зéлье, лéто, тень, сéно, рáдость*, укр. *дíло, зíлля, лíто, тінь, сíно, рáдість*, бр. *дзéла, зéлле, лéта, цень, сéна, рáдасць*). Інші фонетичні зміни, пов'язані з пом'якшенням і ствердінням приголосних, відзначалися виразними локальними особливостями.

4.3.1. ПЕРЕХІД СПОЛУК ГЫ, КЫ, ХЫ в *ГИ, КИ, ХИ*

У давньоруських говорах задньоязикові *g*, *к*, *х*, а в південно-західному ареалі — й фрикативний *γ* та фарингальний h були непалаталізованими, через що вони могли сполучатися лише з голосним *ы*, а не *і*. Пор.: оученикы (ЄР 1а), погыбьшимь (1б); нє погыбнєть (ЄО 8 зв.); грѣхы (Изб. 1073 29, 57), погыбѣль (36 зв., 65 зв., 103 зв.), высокыхъ (147 зв.); дроугыи (Изб. 1076 94, 129), тоугы (146 зв.), покываѥть (150 зв.); сапогы (ЄА 73), ногы (154); благыи (Высоцкий I № 4 XI ст.); грѣхы (ЄТур. 17); владыкы (Будилович 50б), мъногымъ (67а), оухыштрѧеть (109д); погыбнєть (Пс. Чуд. 6 зв.); въсхытити (Пат. С 60), погыбли (64), кыдати (167 зв.); в рукы (Гр. НБ № 9 XI ст.), кънѧгыни (№ 109); кънигы (Мин. сент. 1095 148); въ вѣкы (Апр. 57), ногы (71), секыра (185), хыщнїцї (ЄГ 1144 Амф. I 71), гыбѣль (441); хыщьникъ (Ап. X 149 зв.), врагы (170), кымь (171); гыбель (ПНЧ 114 зв.), хытрость (123, 125 зв.); глоухыхъ (Усп. сб. 114б), великыи (116в), кыпѧщоу (151в), погыбоша (249а); гыблющимъ (Ап. 1220 10), ѭзыкы (160); расхытити (ЄОр. 11), погыбноуть, въ мѣхы (29), оученикы (54 зв.); лоньскыхо (Гр. НБ № 218 XIII ст.), пакы (№ 227), хытроу (ЖОН 156), Волгы (160 зв.); многыми, высокыми, великыми (СПРЗ 245 зв.), хытрȣ (246 зв.) і т. п. Написання *ги*, *ки*, *хи* трапляються в давньоруських пам'ятках лише в запозичених словах з грецьких оригіналів та у власних іменах іншомовного походження [Филин 1972 : 304; Історія укр. мови 1979 : 247—248].

Проте вже з XII ст. у південноруських пам'ятках написання *ги*, *ки*, *хи* замість *гы*, *кы*, *хы* поширюються незалежно від походження слова. Пор.: киихъ (ЄЮр. 2 зв.), вєликии (173); нєбєскімъ (ЄГ 1144 77); никии (ЄД 51 зв.), секира (257 зв.); покивающе (ЄТ № 7 207); великии (Усп. сб. 56), киликъ (221), китъ (334); не погибнеть (Голоскевич 3 зв.), ω(т) роуки (19), долги (62) расхитьть (109); великии (ЄТ № 5 170), людьскиѭ

(204 зв.); кимъ (ЄХ 97 зв.), нѣкии (105, 106), другии, слуги (140 зв.) і т. ін. Такі написання свідчать про те, що принаймні з середини XI ст. у південних давньоруських говорах унаслідок появи тенденції до пом'якшення задньоязикових давньоруський діалектний процес злиття *ы*, *і* > *и*, який уже давно відбувався в інших позиціях, охопив і сполуки *гы*, *кы*, *хы*. Перехід *гы*, *кы*, *хы* у *ги*, *ки*, *хи* розпочався з того часу, як задньоязикові стали напівпалатальними, тобто відтоді, коли створилися ті самі умови, в яких відбувалося злиття *ы*, *і* > *и*. Характерно, що й сам процес перетворення *гы*, *кы*, *хы* > *ги*, *ки*, *хи* в ареальному й структурному відношеннях був дуже подібний до зміни *ы*, *і* > *и*. Обидва ці фонетичні процеси не охопили деяких крайніх південно-західних говорів а там, де вони реалізувалися, в обох випадках дали найрізноманітніші варіанти: *г'и*, *к'и*, *х'и*; *г'і*, *к'і*, *х'і*; *г'е*, *к'е*, *х'е*; $г\frac{е}{и}$, $к\frac{е}{и}$, $х\frac{е}{и}$, та ін. Згідно з АУМ (т. 1, к. 21; т. 2, к. 20, 21), у сучасних українських говорах рефлекс *ги*, *ки*, *хи* у кореневій морфемі (*гйнути*, *к*$^{(')}$*йиіў*, *х*$^{(')}$*йтриӣ*) переважає на всьому мовному ареалі, проте засвідчені й інші звукосполуки: а) *г'і* в кореневій морфемі (*г'інути*) і у флексії (*ворог'і*, *плуг'і*) виступає в середньополіських говірках східніше р. Стир, спорадично — в західнополіських, надбузьких, лемківських говірках, *к'і*, *х'і* в кореневій морфемі (*к'іиіў*, *х'ітриӣ*) — у надбузьких, західнополіських, у середньополіських східніше межиріччя Стиру й Горині, у північних волинських південніше умовної лінії Луцьк — Ровно, у закарпатських ужанських та лемківських говірках; *к'і*, *х'і* в наголошених закінченнях прикметників і займенників (*йак'іӣ*, *лих'іӣ*) — у середньополіських східніше р. Стир, у деяких північних волинських, спорадично — у наддністрянських і надсянських говірках; *к'і*, *х'і* в ненаголошених закінченнях прикметників (*широ́к'іі*, *глибо́к'іӣ*) — у середньополіських, північних волинських південніше умовної лінії Луцьк — Ровно, спорадично — у західних подільських, наддністрянських, гуцульських та бойківських говірках. На Лівобережжі рефлекси *ги*^{і}, *ки*^{і}, *хи*^{і}, *г'і*^{и}, *к'і*^{и}, *х'і*^{и}, *г'і*, *к'і*, *х'і* у коренях слів (*ги́*^{і}*нути*, *ки́*^{і}*дати*, *хи́*^{і}*триӣ*), у закінченнях іменників наз. відм. множ. (*ворогй*^{і}, *воўкй*^{і}, *пастухй*^{і}) і в закінченнях прикметників чол. роду наз. відм. одн. [*до́ўги*^{і}*(ӣ)*, *широ́ки*^{і}*(ӣ)*, *лихй*^{і}*(ӣ)*] засвідчені в північних східнополіських говірках між Дніпром і Сновом та в крайніх північно-східних чернігівських, у північних сумських говірках і окремими острівцями — у східній частині східнополіських говірок уздовж правобережжя Сейму, у перехідних від східнополіських до середньонаддніпрянських говірок південніше Ніжина в межах Чернігівської області та на східній Київщині північніше м. Переяслав-Хмельницький; б) реф-

лекс *ге* у кореневій морфемі (*ге́нути*) і у флексії (*ворогé, плугé*) засвідчено в західнополіських, спорадично — у надсянських, буковинських, гуцульських, лемківських говірках, *к'е, х'е* в кореневій морфемі (*к'е́йіу̌, х'е́триї*) — у західнополіських, західних подільських, наддністрянських, буковинських, гуцульських і бойківських говірках; в) старе закінчення *гы, кы,* що не зазнало ніяких змін, у кореневій морфемі (*гы́нути*) і у флексії (*ворогы́, плугы́*) залишилось у закарпатських (мараморських, боржавських, східних верховинських), у західних бойківських та в лемківських говірках; *кы, хы* в кореневій морфемі (*кы́йіу̌, хы́трий*), у наголошених і в ненаголошених закінченнях прикметників та займенників (*лихы́ї, якы́ї, широ́кыї, глибо́киї*) збереглися лише в закарпатських боржавських і мараморських говірках.

Різноманітність рефлексів *гы, кы, хы* > *ги, ки, хи* пояснюється, з одного боку, нерівномірністю розвитку тенденції до зміни *ы, і* > *и*, а, з другого — різним ступенем палаталізації задньоязикових та фрикативного *γ* у різних давньоруських говорах.

На відміну від процесу перетворення *ы, і* > *и*, властивого лише предкам українських говірок, палаталізація задньоязикових *g, k, x* та фрикативного *γ* охопила значно ширший ареал. Найвірогідніше, протягом другої половини XII ст. перехід сполук *гы, кы, хы* > *гі, кі, хі* поширився й на протобілоруські говори, а в середині XIII ст. нова орфоепічна норма досягла новгородського діалекту й поступово стала тут переважати [Филин 1972 : 305]. Пор. у західноруській писемності XIII ст.: ризкии, латинескии, латинескимь, кнѧгини, латинескіи, ризкимь, ризьскими, латинескими, лихии, роускимь, латинскими (Дог. См. А 1229); с наимьники (Пс. 1296 26 зв.), ближники (74 зв.), други (75), ближики (78), аки (116, 240, 252 зв., 253), праздьники (139 зв.), исъкідашасѧ (152), великимі (221) і т. п. [Соболевский 1907 : 130]. У середньоруських (московських і ростово-суздальських) пам'ятках XIV ст. (давніші не збереглися) пом'якшені гортанні вже мають статус факультативної норми [Соболевський 1907 : 131; Князевская 1957 : 290—291; Филин 1972 : 305—306], тому їх палаталізація в цих говорах відбулася, вірогідно, протягом XIII ст. У давній псковсько-новгородській писемності сполуки *ги, ки, хи* засвідчені з другої половини XIII ст.: оу Ладопги, Гришки, сапоги, дроугии (Гр. НБ № 141 II п. XIII ст.); нѣкимъ (КН 564), праздьники (565); мишки (Гр. НБ № 47 руб. XIII—XIV ст.), поруки (№ 59), ω(т) Микифора (№ 346), ωто Юрки (№ 357), секите (№ 391), бѣлки (№ 136 XIV ст.), Овдокиму (№ 169), други (№ 288); паки (ЄПск. I 5, 25, 29, 65), не погибнеть (5 зв.), въсхитити (19, 189), книги (28), оузкими (32), оученики (75,

81), погибъшимъ (76); погибають (Пр. 1356 6), многи (49); руки (ЄПск. II 11, 21), избытки (10), враги (23 зв.); кнѧгинею (Гр. Н № 8), должники (№ 16); великии (Гр. НБ № 154 сер. XV ст.), вѣревки (№ 133 XV ст.); наволоки (Шахматов № 12), послухи (№ 19) і т. п. Нарешті, в північно-східних давньоруських говорах вимова *ги*, *ки*, *хи* почала розвиватися в XIII ст., а закріпилася лише в XIV ст. [Филин 1972 : 305—306].

Хоч перехід *гы*, *кы*, *хы* > *ги*, *ки*, *хи* охопив зрештою всі давньоруські говори, за артикуляцією нових палаталізованих сполук протоукраїнський діалектний ареал з самого початку відрізнявся від протобілоруських та проторосійських говорів значно ширшим, ніж *і*, голосним переднього ряду верхнього підняття, наближеним до середнього ряду, тоді як в інших говорах на його місці вимовляється голосний *і* переднього ряду високого підняття. Сполуки *г'і*, *к'і*, *х'і* в деяких говірках північного наріччя української мови генетично пов'язані з відповідним явищем у південно-західних говорах білоруської мови. Отже, традиційний погляд, за яким сполуки *гы*, *кы*, *хы* спочатку перетворилися в *гі*, *кі*, *хі* у всіх східнослов'янських говорах і лише потім — у сполуки *ги*, *ки*, *хи* в протоукраїнських говорах, непереконливий і маловірогідний.

У староукраїнських писемних пам'ятках написання *ги*, *ки*, *хи*, що продовжували давньоруську традицію XII—XIII ст., поширені як у грамотах, так і в творах інших жанрів. Наприклад: роусскимъ, на вѣки, оужитки, пожитки (Гр. до 1301, Пещак 9), великий, бою(р)скимъ, кіевскїй (Гр. 1301 13—14), луцкий, на веки, речъки, всякими, могилы, до дороги, покинувъши, наступъники (Гр. 1352 30); оученики (Никольский 78 зв.), паки (80 зв., 82, 105, 106; ЄЛавр. 18, 254 зв.), оузкими (99), глухиѩ (249), секира (341); въсхищаю(т) (ЄКС 29 зв.), свѣтилники (55 зв.), книжники (79 зв.), слоуги (196 зв.) і т. п. У закарпатських і лемківських грамотах традиційні написання *гы*, *кы*, *хы*, очевидно, відбивають відповідне діалектне явище: маромурє(ш)скы(м), съпѧнкы, на сопункы, на сопонкы (Гр. 1404, Русанівський I 133—134); свѣдкы (1328), колъбановсьскыи (1349), к могылкам (1413) та ін. [Панькевич 1954 : 26].

У старобілоруській писемності сполуки *гі*, *кі*, *хі* фіксуються досить часто вже з XIV ст. Наприклад: ризкихъ (Гр. 1300); какии, любѣцьскии (Даг. 1330); полскии, литовски и руски (Гр. 1387), на веки, белки, со всѧкимъ (50), оусѧкии, виники, городки (51), руки (52); великїи (Гр. 1399) тощо. У пам'ятках XV ст.: литовьски, погибнуть (Даг. 1407); грекини, великии, многимъ (Мін. 1489 57—58); ѡлкгирда (Віл. 439), Скиргаилоу (439 зв.), проплакиваѧ, с ким(с)ь, дорогичиноу (440), а також: кидали (Стр. 10), дочки (10 зв.), моуки (11), загиноули (11 зв.)

некакии г'рехи (26); многіє, морски(х) (Волхви 43), дороги (43 зв.), каки(х) (45), великїи (50 зв.); оубогими, слоуги (Ж. Ол. 97 зв.), велики(м) (99), оузлегивала, згиноула (99 зв.) і т. п., де написання *ги*, *ки*, *хи* становлять орфографічну норму [Булыка 1970 : 117].

Отже, за хронологізацією переходу *гы, кы, хы* > *ги, ки, хи* давньоруські говори на середину XIII ст. ділилися принаймні на три протиставлені макрозони: південно-західну (більшість протоукраїнських та протобілоруські говори), де утверджувалась нова орфоепія цих сполук, карпатську і північно-східну діалектні зони, де зберігалася стара орфоепічна норма. Межа між цими зонами не була стабільною і весь час пересувалася в північно-східному напрямі. Глибше вивчення на широкому фактичному матеріалі історії перетворення сполук *гы*, *кы*, *хы* > > *гі*, *кі*, *хі*, без сумніву, відкриє перед дослідниками нові можливості для ареальної й часової деталізації етапів цього складного й багатоаспектного фонетичного процесу.

4.3.2. ДИСПАЛАТАЛІЗАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ПЕРЕД ***Е, И***

Однією з найяскравіших особливостей української мови, яка відрізняє її від усіх інших слов'янських мов, у тому числі й від східнослов'янських російської та білоруської, є ствердіння напівпом'якшених приголосних перед *е*, *и*. Цей процес започаткувався ще в південних давньоруських говорах і первісно був зумовлений злиттям звуків *ы*, *і* в одному звукові *и* передньо-середнього ряду середньо-верхнього підняття. Напівпом'якшені приголосні, що раніше стояли перед етимологічним *і*, у ході його перетворення в *и* поступово диспалаталізувалися. Новий звук *и* з артикуляційного й акустичного поглядів був дуже близький до *е* — особливо в ненаголошеній позиції, де вони майже збігалися в одному звукові. Тому існуюче припущення, що втрата напівпом'якшеності приголосних перед *и* за аналогією потягнула за собою й диспалаталізацію їх перед *е* [Історія укр. мови 1979 : 261], цілком вірогідне.

Диспалаталізація приголосних перед *е*, *и* в давньоруській орфографії не мала спеціального позначення, через що встановити хронологію тенденції до ствердіння приголосних перед *и*, а вслід за цим — і перед *е* більш-менш достовірно вдається лише відносно, виходячи з послідовності інших важливих фонетичних перетворень. Цілком ясно, що ця диспалаталізація відбувалася після збігу *ы*, *і* > *и*, але перед зміною сполук tj, dj, lj та ін. > t't', d'd', l'l' та ін., бо інакше стверділи б і ці палатальні подовжені приголосні. Важливо й те, що приголосні перед *е* з колишнього *ь* диспалаталізувались,

а перед *ь* у слабкій позиції залишились палатальними (пор. укр. *день*, діал. *огéнь, пень, стýдень, щавéль* і т. п.). На думку Ф. П. Філіна, це вказує на те, що ствердіння напівм'яких приголосних перед *е* у південноруських говорах відбувалося одночасно з занепадом зредукованих — протягом XII ст. [Филин 1972 : 310]. Оскільки за нашою хронологією збіг *ы*, *і* > *и* відноситься до IX—X ст., зміна tj, dj, lj > t't', d'd', l'l' — до XII—середини XIII ст., а занепад зредукованих у значному ареалі південних давньоруських говорів припадає вже на кінець XI ст., період ствердіння приголосних перед *е*, *и* логічно вимальовується в XI—XII ст. [див. також: Малкова 1980 : 80]. Вірогідність такої хронологізації підтверджується ще й тим, що в південноруських пам'ятках середини XII ст. (ЄГ 1144, ЄД та ін.) спостерігається змішування літер ѥ та *є*, якими раніше розрізняли попередні споконвічно м'які й напівпом'якшені *л*, *н* [Филин 1972 : 310]. Цей факт свідчить про те, що в середині XII ст. південноруські писарі вже не розрізняли м'яких та напівпом'якшених приголосних і в позиції перед *е* вимовляли їх однаково твердо або з дуже незначним пом'якшенням. У народному мовленні цей процес відбувався, безперечно, ще раніше. За припущенням деяких дослідників, диспалаталізація приголосних перед *е*, *и* почалася з напівпом'якшених губних і передньоязикових, а згодом цей процес поширився й на середньоязикові палатальні *л*, *н*, *р*, а також на *ш*, *ж*, *ч*, *з* [Залеський 1985б : 12].

У білоруській мові, як і в російській та, з певними обмеженнями, в польській мовах, колишні напівпалатальні приголосні перед рефлексами давніх *е*, ї, ę, *ь* послідовно перейшли в палатальні. ДАБМ також засвідчує послідовне пом'якшення приголосних перед *е*, *і*. Відзначені в атласі форми *овéс, мед, бéрда, быць, пыць, мы́ска, вéчар, зелéны, зымá, сы́ла, касы́ць, иды́, ты́ха, день, тень* та ін. з твердими приголосними перед *е*, *и*, які засвідчені в берестейських говірках переважно південніше межі по Ясельді — Прип'яті — Горині (ДАБМ к. 29—31, 52—57), не можна вважати білоруськими. Як слушно відзначає Ф. П. Філін, «абсолютно очевидно, що ці говори за даною особливістю (і деякими іншими) належать до південного ареалу» [Филин 1972 : 311], тобто це типово українські говірки. В єдиній лексемі *сэрца* твердий приголосний перед *ер* (< *ьр*), що послідовно виступає в західній половині білоруських говорів і спорадично трапляється в багатьох східних говорах (ДАБМ, к. 54), пояснюється, очевидно, регресивною асиміляцією з боку стверділого *ц* [Вступ 1966 : 95].

Отже, за диспалаталізацією приголосних перед *е*, *и* вже на початок XII ст. південноруські (протоукраїнські) говори виділились в окрему діалектну макрозону. На відміну від

протобілоруських та проторосійських говорів, де давні напівпалатальні стали палатальними перед колишніми ě, ǐ, ę, ь, у протоукраїнських говорах твердість — м'якість реалізувалась лише перед давнім ѣ, (< ę), ь у слабкій позиції, перед новим *і* (*віл, кінь, стіл*) та ще в незначній кількості часткових випадків.

4.3.3. ДИСПАЛАТАЛІЗАЦІЯ ГУБНИХ Б, В, М, П, Ф

У праруських говорах губні були тверді й напівпалатальні, що виступали комбінаторними варіантами твердих фонем. Пізніше, після зміни ę > 'а, в системі приголосних з'явились і м'які губні. У ході занепаду зредукованих ъ та ь і пізніше у південноруських говорах виявилась тенденція до диспалаталізації м'яких і напівпом'якшених губних у певних позиціях, яка в різних давньоруських говорах після повного занепаду зредукованих реалізувалася неоднаково і, очевидно, в різний час. Найраніше (у південних говорах, мабуть, у кінці XI — на початку XII ст.) диспалаталізувалися губні в середині та в кінці слова перед слабким ь (равьны, темьны, мьзда, правьды → равъны, темъны, мъзда, правъды), в позиції перед давньоруськими сполуками *-иј-* (бьєть, здоровье, пропьешь → → бъєтъ, здоровъе, пропъешъ) і кінцевий напівм'який *м*, не підтриманий аналогією інших м'яких форм, в ор. відм. одн. чол. роду іменників, прикметників, займенників, числівників; у місц. відм. одн. чол. роду прикметників, займенників, числівників та в I ос. одн. теп.— майб. часу атематичних дієслів і в закінченнях дієслів наказ. способу (вѣтромъ, олтарьмъ, съ братъмъ твоимъ, вашимъ, дамъ і т. п.).

Диспалаталізація губних у цій позиції поступово стала спільносхіднослов'янським явищем і позначається в найдавніших, насамперед південноруських пам'ятках: мънѣ (ЄО 119, 166), вамъ (225); бывъше (Изб. 1073 21 зв.), прибывъши (51), бѣжавъша (55), приимъше (110), въдовица (180); родивъшаго (Изб. 1076 5), въторою (102 зв.), любъве (118 зв.), ровъ (181 зв.), оусъпъшимъ (217), къ мънѣ (232, 234), хлѣбъ, давъшюмоу (263 зв.); вѣмъ (ЄА 10); мъного (Будилович 20г), равъна (80д), приимъшю (115г), любъвъ (121д); вїдѣвъша (Пат. С 8); пославъшюмоу (Апр. 7 зв.), любъвє (8), о мънѣ (8 зв.); людѣмъ (Дог. См. А 1229), всемъ, обоимъ, погрѣбъ (35); странамъ (ЄОр. 63 зв.); сънабъдѣти (ЖС 93), ослепъше (175) і т. п., хоч не виключено, що в таких написаннях іноді відображається також змішування літер ъ та ь.

У староукраїнських та в старобілоруських пам'ятках диспалаталізація губних перед колишнім слабким ь відображена

з XIV ст., а перед j (< иj) — з XV ст. Пор. ст.-укр.: по всѣмъ землямъ роусскимъ даемъ и придаимъ (Гр. до 1300, Пещак 9), це(р)ковъ, селомъ, придаемъ (Гр. 1301 13—14), ко всимъ (Гр. 1302 19), литовъский, наступъники, нашимъ (Гр. 1322 21), будучимъ, ближнимъ, ничимъ, рублевъ (Гр. 1347 25—26), хочемъ, кривду (Гр. 1352 30), львовъскую (Гр. 1366 28), правду, во всемъ (Гр. бл. 1386 65); потрибно (Гр. 1422, Русанівський I 64), въсєму (Гр. 1434 91); здоровъю (Гр. 1435, Розов 132), со всѣмъ с тымъ (Гр. 1452 38), былъ «бив» (1498); здоровъꙗ, зъдоровъя (1484, 1496), на здоровъю (1488) і т. п. (ССУМ I 97, 393); ст.-бр.: намъ, оубоꙗвъсꙗ, молимъ, поведываемъ правду, приставъ та ін. (Гр. 1300); хочемъ, немцѣмъ, нелюбъ (Даг. 1330); и своимъ братомъ, приимаемъ, слюбуемъ, оусемъ, со всꙗкимъ, намъ оусемъ, даемъ (Гр. 1387), оучинимъ (Даг. 1407); сусѣдомъ, мѣщаномъ, нашимъ (Гр. 1465); книземъ, нелюбовъ (Віл. 439), своимъ (440); оусемъ, оу немъ (Стр. 11), избавъ (22); на немъ (Волхви 43); которымъ, именемъ, цесарьскимъ (Ж. Ол. 97), семънадцать (97 зв.); церъковъ (Будны 2), любовъ (47 зв.), ч(е)рвъ (164 зв.); голубъ (Тяпинський 4 зв.), незабъеш' (26 зв.), пъю (38), деревъ'е (53 зв.) і т. п.

На кінець XII ст. губний *мъ* у кінці слова диспалаталізувався і в новгородських говорах. Наприклад: добръмъ (Гр. НБ № 246 XII ст.), с нимо (№ 222 руб. XII—XIII ст.); вашимъ (ЄМил. 9 зв.), прѣдъ олтарьмъ (11), съ братъмъ твоимъ (11 зв.), чимъ (14 зв.), о друзѣмъ (20 зв.), въздамъ (50 зв.), дамъ, прѣдамъ (80); с нимо, на немъ (Гр. НБ № 142 II п.XIII ст.) і т. п. [Соболевский 1907 : 116; Арциховский, Борковский 1963 : 215].

Диспалаталізація губних в абсолютному кінці слова, де були умови для аналогійних впливів з боку м'якої вимови (у наз. відм. іменників одн. типу *голубь, кровь, любовь, скорбь, червь* та ін., у закінченнях числівників *семь, восемь,* у закінченнях дієслів наказ. способу типу *оставь, подсыпь, поздравь* та в позиції губного перед j типу *бьет, здоровье, запьет, присловье* і т. п.) у східнослов'янських говорах не набула загального поширення. Найпослідовніше вона реалізувалася в південно-західному діалектному ареалі й згодом стала спільною українсько-білоруською літературною нормою (пор. укр. *гóлуб, кров, любóв, сім,* бр. *гóлуб, кроў, любóў, сем* і т. п.). Ця сама риса поширилась і на сусідні проторосійські говори, що нині становлять західний і південний ареал південного російського наріччя, та на північно-західний ареал північноруських говорів. У більшості північно-східних давньоруських говорів (ареал сучасних центральних і східних говорів південноросійського наріччя, середньоросійських і значної частини північноросійських говорів) напівм'які губні у відзначеній позиції, очевидно, паралельно з їх ствердінням в інших позиціях, пов-

ністю пом'якшились, і за цією ознакою даний ареал протиставився всім іншим давньоруським говорам [Образование... 1970 : 42—44; Филин 1972 : 330—331, 356].

Тенденція до диспалаталізації губних найяскравіше виявилась у крайніх південноруських (протоукраїнських) говорах, де губні, крім розглянутих позицій, ствердiли також і в позиції після голосного або на початку слова перед ӓ (< ę) (др. вѧнуть, мѧсо, пѧть → укр. *в'янути, м'ясо, п'ять*), що спричинилося до появи в більшості цих говорів після губного звуків j або i̯, який потім подекуди замінився звуком *л* (пор. укр. *жереб'ӓ̑ > жеребjá, в'ӓнути > вjáнути, м'ӓсо > мjáсо, п'ӓт' > пjат', здорóв'ӓ > здорóвjа > здорóвл'а, жáб'ӓчий > жáбjачий > жáбл'ачий*, але *с'в'áто, с'в'атúй*), а після *м* — приголосним *н'* (укр. *мн'áсо, пáмн'ат', сíмн'а* та ін.). Проте і в південноруському діалектному ареалі диспалаталізація губних, очевидно, відбувалася не скрізь послідовно, про що свідчать сучасні лінгвогеографічні дані.

Згідно з АУМ (т. 1, к. 91—94; т. 2, к. 75—77) в українських говорах диспалаталізація губних перед 'а з появою j *(здорóўjа, жáбjачий)* властива поліським, північним та східним волинським, західним бойківським, лемківським, гуцульським (паралельно з формами *здорóўл'а, здорóв'і*) говіркам. Форми *мjáсо, мjáти* засвідчені в правобережному ареалі старожитніх північних середньонаддніпрянських говірок, обмеженому на сході Дніпром, а на заході умовною лінією: м. Ірпінь — м. Фастів — м. Біла Церква — по Росі вниз до межі з Черкащиною — м. Сміла — на схід до Кременчуцького водосховища. Форма із зміною j > *л (здорóўл'а)* виступає в південних волинських, подільських, центральних лемківських, наддністрянських, західних гуцульських, у середньонаддніпрянських, черкаських південніше р. Гірський Тікич і — як наслідок пізнішої експансії — у кіровоградських говірках західніше р. Синюхи, в острівних говірках на Лівобережжі (Чернігівщина, Сумщина, Полтавщина) та в північних степових говірках; форма *жáбл'ачий* властива середньополіським говіркам між р. Стир і Случ вище м. Сарни, закарпатським, східним наддністрянським, подільським, середньонаддніпрянським на Черкащині (південніше р. Гірський Тікич), кіровоградським західніше р. Синюхи; форма *голубл'áта* засвідчена в середньонаддніпрянських говірках Сумщини й центральної Полтавщини, зрідка — у степових говірках південніше умовної лінії Кіровоград — Дніпропетровськ.

У позиції після *м* ствердіння губних з появою j *(пáмjат')* найчастіше виступає в західнополіських (паралельно з *пáмн'ат', пáмн'іт'* або *пáмет', пáмит')*, у волинських (крім західних), південних наддністрянських, покутсько-буковин-

ських, лемківських та бойківських (паралельно з формами *па́мн'ат', па́мн'іт'*) говірках. Поява після *м* приголосного *н'* (*па́мн'ат', па́мн'іт'*) засвідчена в берестейських говірках південніше межі Ясельда — Прип'ять — межиріччя Стиру — Горині, у західнополіських говірках західніше р. Стир, у волинських (крім західних), наддністрянських (крім західних), гуцульських, покутсько-буковинських (паралельно з *па́мjат'*), закарпатських говірках та в переважній більшості говорів південно-східного наріччя. Диспалаталізація губного без наступного j (*па́мет', па́мит'*) засвідчена в середньополіських говірках східніше р. Стир, *жа́бечий* — у західнополіських говірках біля витоку Прип'яті, між Стиром та Горинню, в середній течії р. Случ вище м. Новоград-Волинський, *жа́бечиї, жабачиї* — у середньо- і східнополіських говірках на правобережжі Десни, а на Нижній Десні нижче гирла Снову цей ареал заходить і на лівий берег. І, нарешті, в деяких говірках збереглися губні, що не зазнали диспалаталізації: *здоро́в'і* — зрідка у західних волинських, західних наддністрянських, частіше — в північних гуцульських говірках; *голуб'а́та* — у подільських, середньонаддніпрянських черкаських південніше р. Гнилий Тікич і спорадично — в степових говірках південніше Кіровограда, *жа́б'ічиї* — у західних наддністрянських, надсянських, спорадично — в гуцульських говірках; *жа́б'ачиї, жа́б'ечиї* — у північних східнополіських говірках між Сновом та Дніпром північніше Чернігова, спорадично — по всій Сумщині, на Полтавщині східніше межиріччя Сули і Псла та в південному ареалі понад Дніпром, на південній Черкащині південніше Умані, на Кіровоградщині й Дніпропетровщині; *па́м'іт', па́м'ет'* — у західних волинських, надсянських, західних наддністрянських, деяких лемківських, зрідка — в гуцульських, покутсько-буковинських і в середньополіських говірках по умовній лінії Луцьк — Ровно, а паралельно з формами *па́мет', па́мит'* трапляються в східних берестейських говірках, які в цьому відношенні утворюють суцільний однорідний масив із середньополіськими говірками (ДАБМ, к. 51).

Процес диспалаталізації губних перед 'ä < ę в українських говорах інтенсивно відбувався, вірогідно, протягом XIII ст. і завершився в наступному столітті [Історія укр. мови 1979 : 309]. З середини XV ст. твердість губного перед *а* з ę зрідка починають відбивати староукраїнські писемні пам'ятки (пор. класичний приклад обьвъязуемыся (1448 р.), наведений А. Ю. Кримським [Крымский 1907 : 109]).

Диспалаталізація губних перед 'а властива й сучасним білоруським говорам, де вимовляється *пjац', вjа́не, мjа́са, мjа́та, мjац'* часто паралельно з *п'ац', в'а̨не, м'а́са* і т. д., але зовсім

відсутня вимова *мн'áсо, мн'áта, м'нац'* і *здорóўл'а, жáбл'ачий*. Північна межа цього явища пролягає від витоків Нарова і Ясельди — на північний схід через м. Барановичі до витоку Німана — на схід південніше м. Бобруйська — Правобережжям Березини до Дніпра — по Дніпру до межі з УРСР, включаючи й пониззя Сожа (ДАБМ к. 50, 51).

Цілком ясно, що в генетичному плані диспалаталізація губних перед 'а у південних білоруських говорах тісно пов'язана з аналогічним явищем в українській мові і є його продовженням на сучасній білоруській мовній території.

Таким чином, за диспалаталізацією губних в абсолютному кінці слова давньоруські південно-західні (протоукраїнські та протобілоруські і сусідні проторосійські) говори і східний ареал північних говорів типологічно протиставились центральній і північній частині східного давньоруського діалектного ареалу, де напівм'які губні зазнали пом'якшення. В окрему зону, протиставлену всім іншим східнослов'янським говорам, виділився крайній південно-західний діалектний ареал (протоукраїнські і майбутні південні білоруські говори), де відбулося також ствердіння губних у позиції перед 'а (< ę).

4.3.4 ДИСПАЛАТАЛІЗАЦІЯ Р У ПІВДЕННОРУСЬКИХ ГОВОРАХ

Тенденція до нейтралізації протиставлення *р — р'*, яка у протобілоруських та в поліських говорах реалізувалася ще в дописемний період, на ареал сучасного південно-західного наріччя української мови поширилась пізніше, можливо, десь у кінці XI — на початку XII ст. і, віддаляючись від епіцентру, поступово послаблювалась.

У всіх протоукраїнських говорах диспалаталізація *р'* послідовно відбулася лише в середині слова перед колишнім *ь* у слабкій позиції. Пор. у староукраїнських грамотах XIV—XV ст.: землю бортную (Гр. бл. 1350, Пещак 28), бортми, вѣрныи, вѣрною, вѣрному (Гр. 1361 36), и з бортъми (Гр. 1366 40), вѣрно, вѣрного, вѣрную (Гр. 1361 36), и з бортъми (Гр. 1366 40), вѣрно, вѣрного, вѣрную (Гр. 1378 59), бортноую, бортъноую (1440, 1492, бл. 1500), бортного (1413), бортным (1433, 1492), бортное (1499), бортными, борътными, бортъными (1430, 1433, 1437, 1446, 1451, 1457, 1492, 1496, 1498, 1500) та ін. (ССУМ І 113—114), вѣрныи, вєрныи, вирныи (1361, 1422, 1423, 1438 і т. д.), вєрную, вєръную (1407, 1436, 1444, 1447, 1457, 1462, 1476, 1499 та ін.), вирную, вирноую, виръноую (1425, 1430, 1457, 1460, 1462, 1464), вѣрною, вѣръною (1361,

1407, 1419, 1426, 1437, 1445 і т. д.), вєрною, вєръною (1400, 1430, 1436 і т. д.) та ін. (ССУМ І 230—232).

В інших фонетичних умовах процес диспалаталізації *р'* у різних діалектах мав свої особливості.

Згідно з сучасними лінгвогеографічними даними, диспалаталізація *р'* перед рефлексами давніх *'а*, *ę* послідовно відбулася в українських говорах північніше умовної лінії Західний Буг — Золочів — Теребовля — Чортків — по р. Прут до Дністра — по Дністру до межі з Молд. РСР, хоч ізоглоси окремих лексем *(зора́, зори́, рабі́ї, запражу́)* подекуди переходять цю межу як на північ, так і на південь (АУМ т. 2 к. 115—117). Слід відзначити, що в ареалі сучасного південно-західного наріччя української мови ствердіння плавного *р'* хронологічно збіглося з диспалаталізацією губних. Тому на периферії окресленого ареалу, де тенденція до диспалаталізації *р'* виявлялась дещо слабкіше, вона втратила свою самостійність і реалізовувалась за тим самим принципом, що й диспалаталізація губних,— з появою між стверділим приголосним і наступним голосним проміжного j. Зокрема, форма *зорйа́* ще й нині зберігається в наддністрянських та в покутсько-буковинських говірках, форми *бу́рйа, рйасни́й* спорадично виступають у крайніх західних волинських, крайніх західних наддністрянських та в західних бойківських говірках. Південніше починається ареал збереження опозиції *р' — р*, представлений спочатку лексемою *р'існи́й* (східні наддністрянські говірки), а далі ця опозиція виступає регулярно: *бу́р'а, бу́р'і, р'асни́й* — у західних наддністрянських і східних лемківських говірках; *бу́р'а, бу́р'і, р'асни́й, зор'а́, зор'е́* — у південних наддністрянських говірках, у гуцульському, покутсько-буковинському, бойківському, закарпатському, лемківському говорах (АУМ т. 2, к. 115, 116).

Проміжний j між стверділим *р* і наступним голосним засвідчений і в окремих говірках північного наріччя української мови, зокрема в середньополіських говірках Нижньої Прип'яті й Нижнього Тетерева *(порйа́док, гарйа́чиі, грйад, бу́рйа, зорйа́, рйа́ма)*, у крайніх північних і — рідше — в центральних (крайніх чернігівських) східнополіських говірках *(бу́рйа, зорйа́, порйа́док, гарйа́чиі, запрйажу́, грйад, рйа́ма)* тощо (АУМ, т. 1 к. 126—129). Це — автохтонне явище, що виникло тут, як і у відповідних південно-західних говорах, на периферії давнього ареалу послідовної диспалаталізації *р'* по сусідству з північними середньонаддніпрянськими говірками, в яких тенденції до ствердіння *р'* спочатку не було.

У позиції перед кінцевим *ь* палатальний *р'* ствердів у більшості українських говорів, крім крайніх південно-західних. Зокрема, форма *звір'* зберігається в східних лемківських,

закарпатських, частково — в гуцульських говірках; у покутсько-буковинському говорі трапляються говірки з *р (звір)* і з *р' (звір'),* а часом обидві форми виступають паралельно. Форми *плуготáр, плугатúр, плугатóр* характерні для закарпатських (північних надборжавських і північних мараморосьских), гуцульських покутсько-буковинських говірок. Кінцевий *р'* у двоскладових лексемах з наголошеним суфіксом типу *косáр', гончáр', вівчáр', рибáр'* зберігся в південно-західному діалектному ареалі, що окреслюється ізоглосою: північніше м. Турка — південніше м. Долина — верхів'я річок Лімниця, Бистриця — Прут — південніше м. Коломия — дугою до Дністра із захóдом на його Лівобережжя — різко на південь через Прут до Черемоша — через гирло Черемоша до м. Хотин — лівобережжям Дністра на південь до межі з Молдавією (АУМ, т. 2, к. 117). Для говірок південно-східного наріччя української мови процес диспалаталізації *р'* не був органічним і, як будь-яке привнесене чужорідне явище, він тут викликав посилений опір. Завдяки цьому м'який *р'* у позиції перед колишнім ę > ѧ *(пор'áдок, гар'áчиі, зор'á)* зберіг палатальність. На противагу диспалаталізаційним явищам виникла гіперична палаталізація сонорного *р* і в ряді лексем перед етимологічним *а (комóр'а, гр'анúц'а, р'áма, гр'ад,* проте в полтавських та в окремих острівних говірках засвідчена також форма *град).* Кінцевий *р'* у лексемах типу *косáр', живáр', димáр', монастúр', бобúр', гончáр'* під впливом південно-західного наріччя ствердів і в більшості південно-східних говорів. Але в східній частині середньонаддніпрянського говору (переважно на Сумщині південніше Сули та на Полтавщині) зберігається палатальний *р'* (АУМ, т. 1 к. 127—130). У цих самих говірках, за нашими спостереженнями, палатальний *р'* зберігається і перед давнім i̯. Як і інші м'які приголосні в цій позиції, палатальний *р'* подовжився, асимілювавши наступний j: *дов'ір':а, п'ір':а, пов'ір':а, подв'ір':а, мáт'ір':ю* та ін.

Локалізація ареалів з *р* і *р'* у межах середньонаддніпрянського говору яскраво свідчить про те, що тенденція до диспалаталізації цього приголосного поширилась на Середній Наддніпрянщині із заходу, з території південно-західного наріччя.

Втрата палатальності сонорним *р'* перед губними і задньоязиковими приголосними та перед фарингальним ћ *(вербá, верх, черпáти)* відбувалася вже після переходу *е* > *о* після шиплячих перед твердим приголосним, бо в позиціях, коли після шиплячого та *р* ішов губний або задньоязиковий приголосний, давній звук *е* зберігався, тоді як перед зубним він переходив в *о*. Пор.: *пéрший (< пєрвьший), червóний, шерхкúй,* але *жорстóкий, чóрний шорсткúй* [Історія укр. мови 1979 : 318].

Таким чином, диспалаталізація *р'* у південноруських говорах у різних фонетичних умовах відзначалася різною інтенсивністю і, вірогідно, відбувалася в різний час, що відрізняє ці говори від поліських та протобілоруських говорів, де цей процес виявився послідовно в усьому ареалі.

4.3.5. ВИНИКНЕННЯ ДЗЕКАННЯ І ЦЕКАННЯ

Формування опозиції приголосних за твердістю — м'якістю в ареалі протобілоруських говорів мало яскраву локальну особливість: перетворюючись із пом'якшених у м'які, приголосні *д'* і *т'* досягли такого високого ступеня палаталізації, що в них розвинувся додатковий м'який свистячий призвук, унаслідок чого палатальні *д'* і *т'* змінились у м'які африкати *дз'* і *ц'* (т. зв. «дзекання» і «цекання»). Це фонетичне явище стало однією з найвиразніших особливостей білоруського консонантизму: у переважній більшості білоруських говорів (ДАМБ, к. 56, 57) та в білоруській літературній мові будь-який палатальний *д'* і *т'* перед голосними переднього ряду, перед м'якими приголосними і в абсолютному кінці слова переходить у *д'з', ц': дзвéры, дзень, дзíва, дзíкі, жóлудзь, медзь, цéсны, цíхі, чытáць* і т. д.

Нині серед дослідників немає сумніву в тому, що білоруське дзекання і цекання автохтонного походження і, всупереч відомій гіпотезі О. О. Шахматова, воно розвивалося без польського впливу. Ця теза знайшла підтримку і в польському мовознавстві [Kuraszkiewicz 1963 : 43]. Разом з тим, було б неправильно розглядати це фонетичне явище цілком ізольовано, поза зв'язком з аналогічним виявом надпалатальності d' і t' в інших слов'янських мовах. Як відомо, дзекання і цекання з різними місцевими орфоепічними особливостями засвідчено, крім білоруської мови, також у більшості мов північної слов'янської мовної групи: у польській, верхньо- і нижньолужицькій та в полабській мовах, у західному і східному наріччях словацької мови [Вступ 1966 : 95—96; Krajčovič 1981 : 77]. Пор. п. dziad, działo, dziecko, dzień, chodzić, czytać, вл. dźeń, dźesać, dźěćko, dźiwak, hotowić, chodźić, нл. źeń «день», źewjeś «дев'ять», źekowaś se «дякувати» (африката втратила проривний компонент і перейшла в м'який свистячий), chłodnosć, chudobnosć, heblowaś, chwaliś (перехід ć > ś), слц. [dzecí, dzeň, vidzec, ocec, cicho, placic]. При цьому ядром даного фонетичного явища вважається центральна лехітська територія в ареалі великопольських говорів [Мартынов 1968 ; 35, 36].

Таким чином, ще в той доісторичний період, коли діалекти — предки відзначених північних слов'янських мов і говорів входили в суцільний південнобалтійський етнокультурний

ареал, їм, очевидно, був властивий особливий тип палатальності d' і t', що згодом розвинувся у надпалатальність d'' і t''.

Аналізуючи причини протобілоруського дзекання і цекання, не можна ігнорувати і того факту, що воно виникло лише в зоні колонізованих східнослов'янськими племенами балтійських земель. Тому пов'язування дзекання і цекання, як і польського мазуріння, з балтійським субстратним впливом [Otrębski 1964 : 209; Седов 1970 : 185] слід визнати цілком вірогідним. Проте розвиток тенденції до надпалатальності d'' і t'' в різних слов'янських діалектах відбувався, очевидно, в різний час. У протобілоруських говорах фрикація *д'* і *т'*, мабуть, найраніше почалася в говорах радимичів, що могли входити ще до дулібського племінного союзу, і завершилась разом із розвитком протиставлення твердості — м'якості приголосних після занепаду зредукованих, тобто протягом кінця XII—XIII ст. Сусідство польських говорів з подібним фонетичним явищем могло підтримувати цей процес.

Логіка відносно хронологічної послідовності фонетичних змін наводить на думку про те, що дзекання і цекання мало виникнути після остаточного завершення диспалаталізації *ц*, бо інакше стверділи б і новоутворені палатальні *дз', ц'*: *жо́лудз'* → *жо́лудз, рабі́ц'* → *рабі́ц* і т. п. Насправді ж цього не могло статися навіть при синхронному перебігу обох процесів принаймні в деяких протобілоруських говорах: у такому разі паралельно з втратою палатальності етимологічним *ц'* надпалатальні *д''* і *т''* все більше наближалися до *дз'* і *ц'*, і поки *ц'* втратив м'якість, палатальних *д''* і *т''* уже не було.

Акад. Ю. Ф. Карський вважав, що дзекання і цекання на білоруському грунті виникло не пізніше XIV ст. Проте в старобілоруську писемність воно проникає досить пізно. Першим відомим випадком відображення дзекання, очевидно, можна вважати написання *мецъ* (< медзь < медь): и взѧлъ мецъ со собою по нашеи пошлине; и мецъ вызетѧ ли силою оу него (Гр. 1300). Від початку XV ст. відомий лише один приклад з грамоти 1409 р.: *людзи,* який може бути й полонізмом [Карский 1955 : 346]. Цілком достовірно дзекання і цекання відбивається в старобілоруській писемності лише з XVI ст. у рукописних пам'ятках: ц(е)стю его (КСД 1519 1320), ѡцецъ (КГр. 1556 181) і т. п. [див.: Булыка 1970 : 76].

Нечисленність випадків фіксації дзекання і цекання в рукописах і повна їх відсутність у білоруських стародруках пояснюється, очевидно, не тільки традиційністю старобілоруської орфографії та впливом орфографічної системи староукраїнської писемності, але й соціальним моментом: тогочасні писарі зневажливо ставились до цієї «простонародної» фонетичної риси й ретельно намагалися її уникнути. Справа доходила

аж до порушень традиційного позначення м'яких *д'* і *т'* за допомогою *ь*, унаслідок чого з'явились невідповідні живій вимові форми типу *детми, людми, одповедми, печатми, петма, свадба, тма* тощо [Булыка 1970 : 79—80].

Отже, за наявністю надпалаталізованих *д''* і *т''* > *дз'*, *ц'* давньоруські говори в протобілоруському діалектному ареалі виявили типологічну схожість із рядом західнослов'янських діалектів, що за праслов'янської доби входили до великого південнобалтійського етнокультурного регіону.

Як свідчать розглянуті матеріали, за розвитком колишньої напівпалаталізації приголосних давньоруські говори мали досить істотні відмінності, що спричинилися до значних особливостей кореляції твердість — м'якість приголосних в окремих східнослов'янських мовах. Зокрема, в білоруській мові м'якість колишніх напівпом'якшених приголосних проявляється значно послідовніше, ніж в українській, що типологічно зближує її з російською мовою. В обох цих мовах тенденція до сильного пом'якшення колишніх напівпом'якшених приголосних перед рефлексами давніх *е*, ę, *ь*, ī виявилася з послідовністю фонетичного закону. За цією ознакою білоруська й російська мови типологічно близькі до польської мови, в якій найбільш помітним відхиленням від загальної закономірності перетворення напівпалатальних приголосних у палатальні є ствердіння приголосних перед сполученням -ar- з колишнього -ьr- (wierzba, śmierć, але twardy, martwy) [Вступ 1966 : 95]. Разом з тим, білоруська мова виділяється ствердінням губних приголосних та *р*, що типологічно об'єднує її з українською мовою.

ВИСНОВКИ

1. Розглянутий лінгвістичний, археологічний, історичний та ін. матеріали дозволяють припустити, що на кінець XIII ст. давньоруська мовна територія ділилася приблизно на 6 основних діалектних макрозон: південно-західну галицько-волинську (ареал пізнішого південно-західного наріччя української мови), карпатську, поліську, включаючи на півночі всі землі Володимиро-Волинського й Турово-Пінського князівств (згодом — ареал північного наріччя української мови та південно-західного наріччя білоруської мови), полоцько-смоленську, північну (псковсько-новгородські говори) й північно-східну (ростово-суздальські та середньоокські говори). Вірогідно, в окрему невелику діалектну зону виділялися південні — києво-переяславські — діалекти в ареалі від Києва до р. Рось (пізніше — північні середньонаддніпрянські говірки), оскільки в етногенезі полян взяла участь також частина південних східнослов'янських племен антського походження. Відзначені макрозони не співвідносилися з ареалами майбутніх східнослов'янських народностей та їх мов, а лише відбивали свою попередню історію,— як особливості формування східнослов'янського етномовного ареалу, так і тенденції діалектного розвитку давньоруських говорів.

2. Східнослов'янський етномовний ареал формувався поетапно і з різною інтенсивністю в ході розселення східнослов'янських племен протягом тривалого часу. Первісне ядро цього ареалу було східною частиною широкої зони раннього розселення слов'ян, яка в Східній Європі, на думку багатьох дослідників, містилася в лісостеповій зоні від Західного Бугу до Середнього Дніпра і від Прип'яті до Степу. На Середній Наддніпрянщині ще за праслов'янської доби (з VIII ст. до н. е.)

слов'янські племена мали активні взаємостосунки з ірано-мовними скіфськими, а потім — з різними тюркськими степовими племенами, що спричинилося до активних етнічних та мовних взаємовпливів і певною мірою позначилось на діалектних особливостях місцевого слов'янського населення, а згодом — племінного союзу полян і наддніпрянських говірок давньоруської мови. Цей діалектний ареал став основою північних говірок у складі середньонаддніпрянського говору української мови.

3. На початку н. е. почалося освоєння слов'янами великих просторів східноєвропейської рівнини, яке відбувалося, найвірогідніше, двома шляхами. Основний міграційний потік ішов з первісної прабатьківщини у зоні Середньої Наддніпрянщини переважно водним сполученням угору по Дніпру й Десні і вже протягом перших століть н. е. слов'яни (переважно з ареалу склавінів) освоїли басейн Верхнього Дніпра й Березини, а згодом — і Волго-Окське межиріччя та верхів'я Німана. Землі північніше Прип'яті (пізніше — територія дреговичів) освоювалися вихідцями з Прип'ятського Правобережжя, де жили волиняни, деревляни, частина полян, а басейн Сожа — вихідцями з Середньонаддніпрянського Лівобережжя (згодом — територія північних сіверян). Тому ареали сучасних північних українських говорів і південно-західного наріччя білоруської мови здавна являли собою спільний етнокультурний і діалектний регіон. Племінні союзи уличів, тиверців, білих хорватів, південних волинян і південна частина полян та сіверян становили інший східнослов'янський етнокультурний масив, очевидно, з відповідними діалектними особливостями. Ці союзи племен були пов'язані переважно із стародавніми антами. Крім цього, є досить вагомі підстави вважати, що значна маса слов'ян із західної частини праслов'янського ареалу (історичні венеди), діалекти яких входили до широкого південнобалтійського мовного союзу, морським або сухопутним шляхом проникла на схід і колонізувала північно-західну частину Східної Європи, де згодом сформувалися племінні союзи кривичів і новгородських словен. Будучи нащадками єдиної слов'янської мовної спільності, обидва ареально різні потоки слов'ян-колоністів на Східноєвропейській рівнині не відзначалися глибокими етнічними відмінностями і зберігали чимало спільного в живому мовленні, що дає підстави вважати їх гомогенними, а не гетерогенними. Обидва східнослов'янські ареали протягом певного часу були роз'єднані значною територією, заселеною автохтонними балтійськими та фінно-угорськими племенами, яка в міру колонізації слов'янами нових земель поступово звужувалась, і на час утворення Давньоруської держави північний і південний східнослов'ян-

ські ареали практично злилися. Отже, весь східнослов'янський етномовний ареал був утягнутий у процес формування давньоруської народності й поступово включений у межі Київської Русі. Проте певна етномовна своєрідність північноруського ареалу збереглася протягом усього давньоруського періоду й пізніше, відбившись у діалектних особливостях північного наріччя російської мови.

Констатуючи вірогідність розселення слов'ян у Східній Європі з двох етнокультурних зон, варто особливо підкреслити той безсумнівний факт, що обидва ареали, заселені цими двома колонізаційними потоками, були далеко не адекватними за територією і не тотожними за суспільно-економічним та культурно-політичним значенням. Центр східнослов'янського етномовного ареалу ще з першої половини I тис. н. е. постійно містився на Середній Наддніпрянщині. Саме в південноправруському регіоні, територія якого аж до IX ст. неухильно розширювалася в північному напрямі, формувалися ті спільносхіднослов'янські діалектні (фонетичні, граматичні й акцентологічні) явища, якими східнослов'янські говори протиставлялися західним і південним слов'янським діалектам. Північна окраїна східнослов'янського ареалу з самого початку виявилась периферійною не лише в географічному, але і в мовно-діалектному відношенні.

4. Відносна єдність давньоруської мови в епоху розкладу родового ладу й раннього феодалізму постійно підтримувалась різними екстралінгвістичними чинниками: відсутністю територіальної відокремленості між східнослов'янськими племінними союзами, а згодом — і між окремими князівствами, розвитком надплемінної мови усної народної поезії, становленням публічного мовлення, вживаного при укладанні міжплемінних договорів та в судочинстві за законами звичаєвого права і т. п. [Филин 1972 : 625].

Усі східнослов'янські говори зазнали ряду важливих спільних змін і перетворень, хоч ці зміни спочатку могли бути локальними і, без сумніву, не були синхронними. На фонетичному рівні це, насамперед, виникнення повноголосся, перетворення початкового ненаголошеного *je* в *о*, однакові рефлекси колишніх носових голосних ѫ, ѧ, давніх сполук dj, tj, kt, зредукованих голосних ъ та ь, формування кореляції приголосних за твердістю — м'якістю, перетворення акцентуаційної системи і т. ін. Проте діалектні відмінності між окремими давньоруськими мовними ареалами залишились і в умовах централізованої Давньоруської держави. Вони стимулювалися географічною віддаленістю окремих діалектних масивів між собою, їх генетичними особливостями і поглиблювались різними субстратними впливами в зонах посиленої асиміляції слов'янськими

племенами аборигенного населення (насамперед балтів та фінно-угрів) і маргінальними контактами східних слов'ян зі своїми неслов'янськими сусідами.

5. Поєднання спільних східнослов'янських тенденцій у діалектних фонетичних змінах і перетвореннях з відзначеними регіональними особливостями діалектного розвитку різних східнослов'янських мовних ареалів спричинилося до складного, неоднозначного й відмінного в різні історичні періоди діалектного поділу давньоруських говорів, при якому ареали більшості діалектних фонетичних (як і граматичних та лексичних) явищ, як правило, не збігалися між собою, та й самі ізоглоси цих явищ не виявляли достатньої стійкості й мінялися залежно від різних лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників.

6. Як показали дослідження, ізоглоси, що окреслюють ареали окремих фонетичних діалектних рис, сукупність яких дає підстави для виділення окремих давньоруських діалектних макрозон, як правило, не збігаються ні з давніми племінними межами, ні з феодальними межами пізніших князівств, оскільки протягом тривалої історії діалектні ізоглоси часто значно зміщувались через міждіалектні (маргінальні) контакти і впливи місцевої історії. Проте співвіднесеність між ареалами давніх діалектних особливостей і територіальним розподілом між окремими союзами східнослов'янських племен у багатьох випадках простежується досить чітко. Зокрема, протягом усієї історії східнослов'янської мовної території в межах розглядуваного періоду спостерігається постійне протиставлення за багатьма диференційними ознаками крайніх південно-західних і північних давньоруських говорів, поляризація яких була зумовлена відмінностями в ранній історії кривичів і словенів, з одного боку, і південноруських племен антського регіону,— з другого.

7. Слід гадати, що крайні південно-західні говори в дописемний період давньоруської мови вже виділялися тільки їм властивим активним процесом злиття звуків *ы*, *і* > *и*, перетворенням ě > *і*, рефлексацією початкового *jь* > ḯ, а після занепаду зредукованих кількість цих диференційних ознак поступово збільшилась за рахунок зміни *о*, *е* в наголошених закритих складах у напрямі до *і*, палаталізації приголосних *с*, *з*, *ц* у суфіксах *-ський, -зький, -цький,* а також за рахунок диспалаталізації приголосних перед *е*, *и*, збереження м'якості свистячого *ц* тощо. Лише північним говорам було властиве цокання і чокання, збіг приголосних *з'*, *ж'* — *с'*, *ш'*, перехід праслов'янських сполук dl, tl > gl, kl, відсутність другої палаталізаці задньоязикових приголосних і т. п.

Широкий ареал глибинних середньоруських говорів, що покривається сучасним північноукраїнським наріччям і біло-

руською мовною територією, за фонетичними ознаками виявляв типологічну схожість то з північними й північно-східними, то з південно-західними давньоруськими говорами. В цілому це не порушувало існування двох основних діалектних макрозон, але в кожному конкретному випадку різко змінювало їх територіальне співвідношення. Зокрема, протобілоруські (включаючи і всі поліські) говори утворювали єдиний діалектний масив з південно-західними давньоруськими говорами за появою в них фрикативного γ замість проривного g, за збереженням у них білабіальної вимови праслов'янського w, за виникненням та інтенсивністю вживання протетичних приголосних w або h, за наявністю африкати *дж* < dj, а після занепаду зредукованих цей єдиний діалектний масив став характеризуватися також приставними голосними *о* (бр. *а*), *і*, втратою ненаголошених голосних на початку слова, спільними рефлексами ъ у сполученні з сонорними *л*, *р* типу tlъt, trъt та зредукованих ў, i̯ > *-ли-*, *-ри-* (*-лы-*, *-ры-*), зміною л > ў у сполученнях типу tъlt, переходом w — u̯ і чергуванням *у* — *в*, подовженням приголосних унаслідок асиміляції звука j, диспалаталізацією губних перед j і в кінці слова. З другого боку, за рядом інших фонетичних рис більшість протобілоруських і поліські говори виявляли схожість з північними та північно-східними давньоруськими говорами, утворюючи з ними суцільний діалектний масив. Це насамперед збереження давнього розрізнювання голосних *ы* та *і*, перехід *е* < *о*(*ё*) перед твердими приголосними, збіг псл. ě (ѣ) з *е*, зміна артикуляції *і* > *ы* в позиції після колишнього ъ, збереження наголошених *о*, *е* в новому закритому складі, м'яка вимова приголосних (крім *ж*, *ш*, *ц* у східних та в північно-східних давньоруських говорах і *ж*, *ш*, *ч*, *ц*, *дж* та *р* у протобілоруських говорах) перед голосними переднього ряду *е*, *і* та їх варіантами і т. п.

За особливостями рефлексації псл. dj (рефлекс типу *жг'* — збереження дж͡ — заміна його фрикативним *ж*) давньоруські говори ділились на три протиставлені зони — північну, південну й середню з широкими смугами перехідних говорів. Три діалектні зони з дещо іншим територіальним розподілом (південно-західна, північно-східна й північна) виділялись і за переходом *е* > *о* після м'яких перед твердими приголосними та в кінці слова (ранній перехід *е* > *о* після шиплячих та *j* перед наступним твердим приголосним незалежно від наголосу — перетворення *е* > *о* після всіх м'яких приголосних у наголошеній позиції — перехід *е* > *о* переважно під наголосом, але частково — і в ненаголошеній позиції). В усіх цих випадках межі окремих діалектних особливостей зовсім не збігаються.

Слід відзначити, що однією з найхарактерніших рис, які відрізняли давньоруські говори в ареалі сучасного північно-

українського та південно-західного білоруського наріч від південних і південно-західних говорів, що стали основою південно-західного наріччя української мови, було послідовне фонологічне розрізнення наголошених і ненаголошених складів. Воно виявилось у неоднаковій рефлексації ę (ѧ) (розрізнення опозиції *ę* — *е* у південних говорах незалежно від наголосу — лише в наголошеній позиції у північних говорах), у різній рефлексації ě (ѣ) (відсутність переходу ě → *е* у південних говорах — наявність його в наголошеній позиції у північних говорах), у розмежуванні рефлексів давніх *о*, *е* в нових закритих складах (послідовний перехід *о*, *е* > *і* у більшості південних говорів — рефлексація *о* > уо, уе, уи, уі або *у*, *е*, *и* в позиції під наголосом і збереження давнього *о* в ненаголошеній позиції тощо).

8. Своєрідні північноруські діалектні фонетичні риси значною мірою були зумовлені входженням говорів — предків кривицького та словенського діалектів до південнобалтійського етнокультурного й етномовного регіону. Саме впливом південнобалтійського мовного союзу, з яким пов'язані були як балтійські, так і західнослов'янські говори, слід пояснювати наявність у мові кривичів і новгородських словен таких яскравих особливостей, як збереження давніх сполук dl, tl (> gl, kl), збіг або зближення м'яких шиплячих і свистячих, відсутність другої палаталізації задньоязикових перед голосними переднього ряду. Іноді результати цього впливу виявляються на значно ширшому діалектному ареалі, прикладом чого може бути зміна ä, 'а > *е* після шиплячих, *ц* і j, яка об'єднує всі північнослов'янські говори, сусідні з південнобалтійським етномовним ареалом (псковсько-новгородські, південно-західні білоруські, поліські українські, старопольські й чеські говори). В контексті цього впливу, на наш погляд, слід розглядати й появу деяких спільних північноруськo-прикарпатських (нині — північноросійських і південно-західних українських) мовних особливостей, що виявляються на фонетичному, граматичному й лексичному рівнях. Щодо фонетичних рис ще й нині чітко виділяються відтягненою назад артикуляцією передньоязикового надм'якого *д''* як проривного *г''* південно-західні наддністрянські, покутсько-буковинські, гуцульські і східнокарпатські говірки архаїчного південно-західного наріччя української мови, а перехід *д'* — ґ (на місці dj) властивий північноросійським говорам. Відзначені ареали зближує також наявність шепелявих *з''*, *с''* у північноросійських говорах і дорсально-палатальних *дз'*$^{ж'}$, *з'*$^{ж'}$, *с'*$^{ш'}$, *ц'*$^{ч'}$ у південно-західних (наддністрянських, надсянських, бойківських) говірках української мови, у холмських і підляських говірках і споріднює їх з переважною

більшістю говорів польської мови, і т. п., хоч при цьому слід узяти до уваги той факт, що деякі подібні північноросійсько-українські мовні явища (наприклад, рефлексація ѣ > дифтонги, ѣ > *і*, наявність нового ѣ) мають зовсім інше походження. Отже, за відзначеними тотожними або близькими фонетичними, як і деякими граматичними та лексичними явищами, північноросійський і східноприкарпатський діалектні ареали слід вважати двома східними периферійними відгалуженнями колись єдиного південнобалтійського мовного союзу, які в сприятливих умовах законсервувалися й зберегли до нашого часу чимало первісних мовних особливостей.

9. На фонетичних особливостях деяких давньоруських діалектних ареалів позначився вплив іншомовних субстратів — балтійського, фінно-угорського і менше — іранського. З балтійським субстратом є серйозні підстави пов'язувати виникнення повного й окремих типів дисимілятивного акання, послідовне ствердіння всіх шиплячих та *р* і виникнення дзекання й цекання у протобілоруських говорах тощо. Хоч ці діалектні особливості згодом стали найхарактернішими рисами білоруської фонетики, ідею про те, що білоруська мова виникла саме завдяки балтійському субстратові [Седов 1970 : 186], слід визнати не коректною: цей субстрат спричинився лише до появи своєрідних діалектних рис у певному регіоні давньоруських говорів, у давнину заселеному балтами, що були асимільовані східнослов'янськими племенами. З фінно-угорським субстратом гіпотетично можна пов'язати різні типи дисимілятивного акання, редукцію голосних, збіг шиплячих і свистячих у деяких північно-східних давньоруських говорах і перехід *л* > *ў* (w) у позиції перед будь-яким приголосним у давньоруських говорах в ареалі асимільованих східними слов'янами фінно-угорських племен. З іранським субстратом вірогідно пов'язувати початок фрикативної вимови колишнього проривного g.

10. Різні давньоруські діалектні ареали відрізнялися між собою не тільки новими локальними фонетичними особливостями, але й різними темпами (різною хронологією) і різною інтенсивністю розвитку загальних східнослов'янських діалектних рис. Зокрема, за темпом занепаду зредукованих давньоруський південно-західний діалектний масив, де зредуковані ъ, ь в основному занепали протягом X—XII ст., протиставляється північно-східному масиву, де цей самий процес відбувався протягом XII—XIII ст. Перехід сполук *гы, кы, хы* > *ги, ки, хи*, який почався десь із середини XI ст. у південноруських говорах, протягом другої половини XII ст. поширився й на протобілоруські говори і лише на середину XIII ст. досяг новгородського діалекту. Зміна *ä* (< ѧ) та етимологічного 'а в *е* після м'яких приголосних у північнорусь-

ких, поліських та в ареалі деяких пізніших говорів південно-західного наріччя білоруської мови відбулася протягом XI—XII ст., тоді як у південноруських говорах цей процес був сповільненим і завершився значно пізніше — вже в епоху самостійної історії української мови.

Щодо різної інтенсивності вияву того самого фонетичного процесу чи явища привертає увагу слабо виражена в північно-східних і сильніше — в південно-західних давньоруських говорах тенденція до виникнення в деяких лексемах приставного *о*, активніший у північно-східних, ніж у південно-західних говорах розвиток у сполуках типу tъrt, tъlt т. зв. другого повноголосся, найінтенсивніший у крайніх південноруських (протоукраїнських) говорах процес ствердіння губних, де, на відміну від усіх інших давньоруських говорів, він відбувся і в позиції після голосного та на початку слова перед *ä* (< ѧ). У напрямі на північний схід інтенсивність цього процесу слабшала, і в протобілоруському мовному ареалі губні диспалаталізувалися лише перед j та в абсолютному кінці слова (риса, характерна і для протоукраїнських говорів), у проторосійському діалектному ареалі вони в цій позиції стверділи лише в ареалі сучасних південних та західних говорів південноросійського наріччя, а в більшості інших проторосійських говорів напівм'які губні перетворилися у повністю м'які.

11. Простежувані виразні особливості поширення різних фонетичних рис на східнослов'янській мовній території щодо простору, часу й інтенсивності їх виявлення з глобальною тенденцією наростання чи затухання у напрямі з південного заходу на північний схід і навпаки свідчать про відносну єдність давньоруської мови навіть у XII—XIII ст., але з численними діалектними ареалами. Діалектні фонетичні риси, що згодом стали розрізнювальними особливостями окремих східнослов'янських мов, на цей час в основному вже сформувалися, проте ще не були ні російськими, ні українськими, ні білоруськими. Такими вони ставали з кінця XIII — початку XIV ст. у ході інтенсивного процесу формування окремих східнослов'янських народностей і становлення їхніх мов.

12. Виходячи з безсумнівної тези, що ряд діалектних особливостей окремих східнослов'янських мов набагато давніші від самих цих мов, а деякі з них — і від давньоруської мови й констатуючи виникнення на основі давньоруської мови російської, української та білоруської мов як самостійних мовних систем, які обслуговували щойно сформовані відповідні народності, слід постійно мати на увазі той факт, що між формуванням окремих діалектних рис і становленням східнослов'янських народностей та їх мов не було прямої причинно-наслідкової залежності. Існуючі пізні давньоруські діалектні

макрозони «мали потенційні можливості для утворення інших лінгвоетнічних одиниць (як у територіально-географічному, так і в кількісному відношеннях), ніж ті, що насправді склались у Східній Європі до нового часу» [Хабургаев 1979 : 66]. І не може бути сумніву в тому, що «етномовна картина східного слов'янства була б іншою, якби не грізні події XIII—XIV ст.» [Филин 1970 : 13]. Якщо поява численних діалектизмів, зокрема й східнослов'янських, зумовлювалась насамперед законами внутрішнього мовного розвитку, а також контактами з сусідніми мовами й місцевими субстратними впливами, то формування східнослов'янських народностей, як відомо, стало можливим лише на певному етапі суспільного розвитку, в якому велику роль відігравали різні екстралінгвістичні фактори: соціально-історичні умови розвитку суспільства, особливості історичного процесу, рівень етнічної й національної самосвідомості і навіть конкретні історичні події, через що й сам процес виникнення російського, українського і білоруського народів та їх мов багато в чому мав наддіалектний характер. Саме тому чимало говорів, що в минулому утворювали спільні діалектні макрозони, згодом опинились у різних мовах (наприклад, північне наріччя української мови і південно-західне наріччя білоруської мови, колишній полоцько-смоленський діалект у складі білоруської та російської мов і т. п.), а здавна відмінні між собою діалектні ареали стали складовими частинами однієї мови (наприклад, карпатські, поліські говори української мови, північне й південне наріччя російської мови тощо). Таким чином, процес утворення окремих східнослов'янських мов у ході консолідації протягом певного історичного періоду трьох регіонів східнослов'янського населення в окремі народності у діалектному відношенні був насамперед процесом перегрупування давньоруських діалектних масивів у нові діалектні ареали.

13. Разом з тим, давність і стійкість багатьох визначальних діалектних рис, що в сукупності утворювали різні діалектні зони, сприяли консервації більшості діалектних ареалів, які зберегли свої характерні особливості протягом багатьох століть, незважаючи на політичну історію й міждержавне членування різних східнослов'янських територій. Тому є підстави твердити, що сучасне внутрішнє діалектне членування всіх східнослов'янських мов було в основному намічене ще за давньоруської доби і зумовлене переважно генезисом окремих діалектних макрозон. Зокрема, поділ російської мови на два наріччя (північне й південне) пояснюється двома напрямами давньої колонізації проторосійської мовної території й значними відмінностями в діалектах обох племінних угруповань; виділення змішаних центральних російських говорів (які,

до речі, не утворили самостійного наріччя) відбулося пізніше унаслідок взаємодії північної й південної діалектних макрозон у зв'язку з піднесенням Московського князівства з XIV ст. і утворенням у північно-східній Русі централізованої держави.

Чотири діалектні групи говорів намітились у давньоруський період на сучасній українській мовній території: північна (охоплювала також південно-західний ареал сучасної білоруської мови, а на півдні заходила дещо південніше сучасної південної межі поліських говорів), що сформувалася на базі племінних діалектів поліської групи східних слов'ян; південно-західна група, яка виникла в ареалі племінних говорів південної групи східнослов'янських племен; група карпатських та закарпатських говірок, своєрідність яких була зумовлена складністю етногенетичних процесів у цьому ареалі й бере початок, можливо, ще від діалектів слов'янського населення культури карпатських курганів II—V ст. н. е., і, нарешті, територіально обмежена група середньонаддніпрянських говірок, що виникла на базі своєрідного південного ареалу полянського говору, який зазнав помітного тюркомовного впливу, принаймні, на лексичному рівні, в зоні посилених слов'яно-тюркських контактів. У ході пізніших міграцій населення з ареалу сучасного південно-західного наріччя української мови, особливо з Волині й Поділля, на Середню Наддніпрянщину, що почалися, найвірогідніше, з XIII—XIV ст., місцеве населення розчинилося серед переважаючих пришельців, а давній середньонаддніпрянський говір, слід гадати, значною мірою був перекритий новими діалектними особливостями. У сформованому протягом XVI—XVIII ст. південно-східному наріччі української мови нащадки говору колишніх південних полян склали не зовсім виразні північні говірки середньонаддніпрянського говору. Тому весь цей говір загалом слід вважати новоствореним [Матвіяс 1983 : 59].

Виділення двох наріч у білоруській мові — північно-східного й південно-західного [Нарысы бел. дыял. 1964 : 386; Блінава, Мяцельская 1980 : 201] було зумовлене двома генетично відмінними групами давньоруських племен на території сучасної Білорусії — полоцько-смоленських кривичів на північному сході й волинян, споріднених з деревлянами дреговичів і частини радимичів — на південному заході з їх відмінними діалектами. Середньобілоруські говори, що не становлять окремого наріччя, виділилися пізніше унаслідок взаємодії обох діалектних масивів [Нарысы бел. дыял. 1964 : 395].

14. Схема мовного розвитку, що склалася в середині XIX ст., згідно з якою процес утворення окремих слов'янських мов являв собою послідовну диференціацію (дивергенцію) раніше монолітної праслов'янської культурно-етногра-

фічної й мовної єдності, повністю спростовується сучасними науковими даними. Зокрема, наше дослідження показало, що розвиток східнослов'янського етномовного ареалу, починаючи від праслов'янської доби, відбувався шляхом органічного поєднання диференційних та інтеграційних (дивергентних і конвергентних) процесів, один з яких у певні історичні періоди на якийсь час ставав провідним. Наприклад, переважання диференційних процесів у пізньопраслов'янський період супроводжувалось інтеграційними явищами консолідації східнослов'янських племен і виникненням на Середній і Верхній Наддніпрянщині спільносхіднослов'янської етномовної єдності, а в епоху формування давньоруської народності та становлення й розквіту Давньоруської держави (IX—X ст.) перевагу здобули інтеграційні процеси. У добу феодальної роздрібненості, з якою в східнослов'янських говорах збіглися, зокрема, фонетичні перетворення, що були наслідком занепаду зредукованих *ъ* та *ь*, знову стали переважати диференційні явища, які змінилися переважанням інтеграційних процесів у період консолідації трьох окремих східно-слов'янських етномовних ареалів і формування східнослов'янських народностей та їх мов. При всьому цьому шляхи мовного розвитку на діалектному рівні послідовно визначалися внутрішньомовними закономірностями, а різні екстралінгвістичні чинники лише накладали помітні (іноді значні) локальні особливості на окремі діалектні ареали. Проте позамовні чинники відігравали вирішальну роль у перерозподілі соціально-культурного пріоритету різних діалектних ареалів у різні історичні періоди та їх впливу на сусідні говори, чим визначилась, наприклад, провідна роль середньонаддніпрянських говорів у східних слов'ян протягом IX—XI ст. (в епоху Київської Русі), зумовилось піднесення ролі галицько-волинських говорів у період золотоординської навали й усе зростаюче, починаючи з XIV ст., значення московського говору у зв'язку з формуванням централізованої Російської держави на північно-східній Русі тощо.

15. Різноманітні діалектні процеси, звичайно, не припинилися й після утворення окремих східнослов'янських мов,— і в цей час виникали нові діалектні риси на всіх мовних рівнях, проте вони були локальнішими, ніж за спільносхіднослов'янської і давньоруської доби, і вже мали виразну національну специфіку.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Скорочення назв мов і діалектів

болг. — болгарська
бр. — білоруська
вл. — верхньолужицька
др. — давньоруська
іє. — індоєвропейська
лат. — латинська
лит. — литовська
лтс. — латиська
м. — македонська
нл. — нижньолужицька
п. — польська
пр. — прусська
псл. — праслов'янська
р. — російська
слц. — словацька
слн. — словенська
стсл. — старослов'янська
ст.-бр. — старобілоруська
ст.-укр. — староукраїнська
схв. — сербохорватська
сх.-сл. — східнослов'янські
укр. — українська
ч. — чеська

Скорочення граматичних категорій, ремарок та ін.

бот. — ботанічне
відм. — відмінок
гонч. — гончарне
дем. — демінутив
діал. — діалектне
мед. — медичне
мин. — минулий час
наз. — називний (відмінок)
одн. — однина
ор. — орудний (відмінок)
п. — половина
пн.-сх. — північно-східний
род. — родовий (відмінок)
руб. — рубіж
сер. — середній (рід)
с.-г. — сільськогосподарське
ст. — старе
теп. — теперішній (час)
тс. — те саме
чол. — чоловічий (рід)

СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

АВ — «Аристотелевы врата или тайная тайныхъ» (XVI в.) // Сперанский М. Н. Из истории отреченных книг.— Спб., 1908.— Т. 4.— С. 132—241.

АЖ — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук.— К. : Наук. думка, 1965.— 190 с.

Аляксейчык — Аляксейчык Г. М. З дыялектнай лексікі Навагрудчыны // З народнага слоўніка.— Мінск : Навука і тэхніка, 1975.— С. 64—73.

Ап. 1220 — Воскресенский Г. Древнеславянский апостол.— Сергиев Посад, 1892—1908.— Вып. 1—5.

Ап. XV — Карпинский М. Южнорусский апостол XV в. // Рус. филол. вестн., 1888.— Т. 19.— С. 68—73.

Ап.К — Крехівський апостол : Рукопис кінця XVI ст.— Льв. наук. б-ка ім. В. Стефаника АН УРСР.— Ф. МВ, 1291.

Ап.П 1307. — Псковський апостол, 1307 р.— Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР, № 722.

Ап.П 1309—1312 — Псковський апостол, 1309—1312 р.— Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Син. 15.

Ап.Х — Апостол Христинопільський, або Городиський апостол: Рукопис першої половини XII ст.— Льв. іст. музей.— Рук. 39.

Апокр. — Філалет Христофор. Апокрисисъ албо отповедь на книжкы о соборе берестейскомъ.— Острог, 1598—1599.— 222 арк.

Апр. — Апракос Мстислава Великого / Изд. подгот. Л. П. Жуковская, Л. А. Владимирова, Н. П. Панкратова; Под. ред. Л. П. Жуковской.— М. : Наука, 1983.— 526 с.

АРГ — Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы.— М. : Изд-во АН СССР, 1957.— К. 1—241.

АУМ — Атлас української мови: В 3 т. Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі.— К. : Наук. думка, 1984.— 92 с., 391 карта; Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.— К. : Наук. думка, 1988.— 407 карт.

Баханькоў — Баханькоў А. Я. Словы пра зямлю і земляробства // Народная лексіка.— Мінск : Навука і тэхніка, 1977.— С. 135—147.

Бейліна — Бейліна Д. А. З батанічнай тэрміналогіі Палесся // Народная лексіка.— Мінск : Навука і тэхніка, 1977.— С. 216—220.

Бекіш — Бекіш В. З лексікі вёскі Кліманты // Матэрыялы для слоўніка народна-дыялектнай мовы / Пад рэд. Ф. Янкоўскага.— Мінск : Выд-ва БДУ, 1960.— С. 93—109.

Бірыла — Бірыла М. В. З лексікі Чырвонаслабодчыны // З народнага слоўніка. — Мінск : Навука і тэхніка, 1975.— С. 96—109.

БРС — Беларуска-рускі слоўнік / Пад рэд. К. К. Крапівы.— М. : Дзярж. выд-ва замежных і нац. слоўнікаў, 1962.

Будилович — Будилович А. XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рук. имп. публ. библиотеки, XI в.— Спб., 1875.— 285 с.

Будны — Катихисісъ для деток хрістианскихъ языка рускогo коротко выложена [С. Будного].— Клецк, 1562.

Бялькевіч — Бялькевіч І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны.— Мінск : Навука і тэхніка, 1970.

Варлаам — Вкладная Варлаама Хутынскому монастырю, после 1192 г. // Хрест.— С. 36.

Верхратський — Верхратський I. Г. Про говір галицьких лемків.— Львів, 1902.

Віл. — Віленський список літопису кінця XV ст.— Рукопис.— Центр. б-ка АН Лит.РСР.— Ф. Бх, од. зб. 49.— Арк. 437—450 зв.

Волхви — Повість про трьох королів-волхвів: Рукопис кінця XV ст.— Держ. публ. б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.— Q. I. 391.— Арк. 39—96 зв.

ВСт. — Віслицький статут: Рукопис XV ст. // Roman S., Vetutulani A. Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego.— Wrocław; Kraków, 1959.

Выг. сб. — Выголексинский сборник / Изд. подгот. В. Ф. Дубровина, Р. В. Бахтурина, В. С. Голышенко; Под. ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1977.— 646 с.

Высоцкий I — Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской, XI—XIV вв.— Киев : Наук. думка, 1966.— Вып. 1.

Высоцкий II — Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити, XI—XVII вв.)— Киев : Наук. думка, 1976.— 455 с.

ГВНиП — Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. С. Н. Волка.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1949.— 407 с.

Германовіч—Шуба — Германовіч I. К., Шуба П. П. З лексікі вёскі Танежыцы Слуцкага раёна // Народная словатворчасць.— Мінск : Навука і тэхніка, 1979.— С. 61—81.

Гіст. марф. — Булыка А. М., Жураўскі А. I., Крамко I. I. Гістарычная марфалогія беларускай мовы.— Мінск : Навука і тэхніка, 1979.— 328 с.

Головацкий — Головацкий Я. Ф. Памятники дипломатического и судебно-делового языка русского в древнем Галицко-Володимирском княжестве и смежных русских областях в XIV и XV ст.— Львов : Ставропиг. ин-т, 1867.— 68 с.

Голоскевич — Голоскевич Г. К. Евсевиево евангелие 1283 г. : Опыт ист.— филол. исслед. // Исследования по русскому языку.— Спб., 1914.— Т. 3, вып. 2.

Гом. лекс. — Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклоры і мастацкай літаратуры : Слоўнік / Пад рэд. У. В. Анічэнкі.— Мінск : Выд-ва БДУ, 1983.— 174 с.

Гр. 1264 — Грамата князя Гердэня, 1264 г. // Хрэст.— С. 39—41.

Гр. 1284 I — Грамота смоленского князя Федора Ростиславича, 1284 г. // Соболевский ПС.— С. 35.

Гр. 1284 II — Грамата смаленскага князя Фёдара Расціслававіча аб звоне, 1284 г. // Хрэст.— С. 41—42.

Гр. 1300 — Грамата рыжан да віцебскага князя Міхаіла Канстанцінавіча, каля 1300 г. // Хрэст.— С. 43—47.

Гр. 1300 Я — Грамата полацкага епіскапа Якава каля 1300 г. // Хрэст.— С. 42—43.

Гр. 1387 — Грамата караля Уладзіслава князю Скіргайлу, 1387 г. // Хрэст.— С. 49—52.

Гр. 1399 — Укладная грамата князя Анофрыя Полацкаму манастыру, каля 1399 г. // Хрэст.— С. 52—53.

Гр. 1463 — Грамота короля Казимира г. Каунасу на пользование Магдебургским правом, 1463 г. // Срезневский I.— С. 82—86.

Гр. 1465 — Грамата палачан у Рыгу, 1465 г. // Хрэст.— С. 56—57.

Гр. 1498 — Грамата Янкі Багдановіча аб продажы сенажаці, 1498 г. // Хрэст.— С. 70—71.

Гр. К — Духовная грамота московского князя Ивана Даниловича Калиты, 1327—1328 г. // Хрест.— С. 89—92.

Гр. М 1130 — Грамота великого князя Мстислава Володимировича и его сына Всеволода, около 1130 г. // Хрест.— С. 32—34.

Гр. Н — Новгородські грамоти XIII—XIV ст. // Шахматов А. А. Исследование о языке новгородских грамот XIII и XIV века.— Спб., 1886.

Гр. НБ — Арциховский А. В., Тихомиров М. Н. Новгородские грамоты на бересте: (Из раскопок 1951 г.).— М. : Изд-во АН СССР, 1953.— № 1—10; Арциховский А. В. Новгородские грамоты на бересте: (Из раскопок 1952 г.)— М. : Изд-во АН СССР, 1954.— № 11—83, 405; Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте: (Из раскопок 1953—1954 гг.).— М. : Изд-во АН СССР, 1958.— № 84—106, 107—136; Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте: (Из раскопок 1955 г.).— М. : Изд-во АН СССР, 1958а.— № 137—194; Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте: (Из раскопок 1956—1957 гг.).— М. : Изд-во АН СССР, 1963.— № 195—318, 402; Арциховский А. В. Новгородские грамоты на бересте: (Из раскопок 1958—1961 гг.)— М. : Изд-во АН СССР, 1963.— № 319—401, 403, 404; Арциховский А. В., Янин В. Л. Новгородские грамоты на бересте: (Из раскопок 1962—1976 гг.).— М. : Наука, 1978.— № 406—539.

Гр. НН — Грамота новгородских наместников Ивана и Василия в Юрьев, XIV — XV вв. // Хрест.— С. 145.

Гр. ПВ — Грамота новгородского посадника Василия Никитича в Ригу, XIV—XV вв. // Хрест.— С. 146—147.

Гр. См. — Смоленские грамоты XIII—XIV вв. / Подгот. к печати Т. А. Сумникова, В. В. Лопатин; Под ред. Р. И. Аванесова.— М. : Изд-во АН СССР, 1963.— 139 с.

Грінченко — Словарь української мови / Зібр. ред. журн. «Киев. старина»; Упоряд. з дод. матеріалу Б. Д. Грінченко.— Надр. з вид. 1907—1909 рр. фотомех. способом.— К. : Вид-во АН УРСР, 1958—1959 рр.— Т. 1—4.

Гр. С — Грамота архиепископа Симеона из Новгорода в Ригу по делу Труфанова, 1418—1420 г. // Хрест.— С. 147—148.

ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы.— Мінск : Навука і тэхніка, 1982—1987.— Вып. 1—8.

ДАБМ — Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Пад. рэд. Р. І. Аванесава та ін.— Мінск : Выд.-ва АН БССР, 1963.— 338 карт.

Даг. 1330 — Дагавор Полацка з Рыгай, каля 1330 г. // Хрэст.— С. 47.

Даг. 1407 — Дагавор Полацка з Рыгай, 1407 г. // Хрэст,— С. 53—56.

Даль — Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка.— М. : Рус. яз., 1978—1980.— Т. 1—4.

ДАРЯ — Диалектологический атлас русского языка.— М. : Наука, 1986.— Вып. 1. Фонетика.— 92 карты.

DB — Documentele lui Ştefan cel Mare / Publ. I. Bogdan.— Bucureşti, 1913.— Vol. 1—2.

Дзендзелівський — Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (лексика).— Ужгород, 1958—1960.— Ч. 1—2.

Дог. См.1223—1225 — Договор неизвестного смоленского князя с Ригой и Готским берегом, 1223—1225 г. // Гр. См.— С. 10—13.

Дог. См. А 1229 — Торговый договор Смоленска с Ригой и Готским берегом, 1229 г. Список А // Гр. См.— С. 20—25.

Дог. См. D 1229 — Торговый договор Смоленска с Ригой и Готским берегом, 1229 г. Список D // Гр. См.— С. 35—39.

ЕСГН — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К. : Наук. думка, 1985.— 253 с.

ЕСУМ I, II — Етимологічний словник української мови: В 7 т.— К. : Наук. думка, 1982—1985.— Т. 1—2.

Є 1393 — Євангеліє, 1393 р.— Рукопис.— Держ. публ. б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.— F. п. I. 18.

ЄА — Архангельское евангелие 1092 г.— М. : Румянцев. музей, 1912.— 178 с.

ЄБуч. — Бучацьке євангеліє XII—XIII ст.— Рукопис.— Льв. музей укр. мистецтва.— № 38912.

ЄГ 1144 — Галицьке євангеліє 1144 р.// Амфилохий. Четвероевангелие Галичское 1144 гг., сличенное с древнеславянскими рукописными евангелиями XI—XVII вв. и печатными: Острожским 1581 и Киевским 1788 г., с греческим евангельским текстом 835 г.— М., 1882—1883.— Т. 1—3.

ЄГ 1266—1301 — Галицьке євангеліє між 1266—1301 р.— Рукопис.— Держ. публ. б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.— F. п. I. 64.

ЄД — Добрилове, або Симеонове, євангеліє, 1164 р.: Рукопис.— Держ. б-ка СРСР ім. В. І. Леніна.— Рум. 103.

ЄК — Королівське євангеліє, 1401 р. (Післямова) // Мовознавство.— 1968.— № 1.— С. 63—64.

ЄКБ — Учительне євангеліє Костянтина Болгарського, XII ст.: Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Син. 262.

ЄКС — Євангеліє Каменсько-Струмилівське, XV ст. // Крыжановский Т. Рукописные евангелия Киевских книгохранилищ.— Киев, 1889.

ЄЛ — Луцьке євангеліє, XIV ст.: Рукопис.— Держ. б-ка СРСР ім. В. І. Леніна.— Рум. 112.

ЄЛавр. — Лавришівське євангеліє, кінець XIII — поч. XIV ст. // Friedelówna T. Ewangeliarz ławryszewski.— Вроцлав та ін., 1974.

ЄЛук. — Лукине євангеліє, 1409 р.: Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Син. 71.

ЄМ 1354 — Московсько-Переяславське євангеліє, 1354 р. : Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Син. 67.

ЄМ 1358 — Московське євангеліє, 1358 р.: Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Син. 69.

ЄМил.	— Милятине евангеліє, кінець XII ст.: Рукопис.— Держ. публ. б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.— F. п. I. 7.
ЄН	— Новгородське евангеліє, 1355 р. : Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Син. 70.
ЄНег.	— Євангеліє Валентина Негалевського, 1581 р.: Рукопис.— ЦНБ АН УРСР.— Мих.-Зл. 421/1636.
ЄО	— Востоков А. Остромирово евангелие 1056—1057 г. с приложением греческого текста евангелий и с грамматическими объяснениями.— Спб., 1843.— 315 с.
ЄОд.	— Євангельські уривки Одеського університету, кінець XII ст. : Рукопис.— Одес. археол. музей.— № 59625.
ЄОр.	— Оршанське евангеліє, II половина XIII ст. : Рукопис.— ЦНБ АН УРСР.— ДА/П 555.
ЄПан.	— Пантелеймонове евангеліє-апракос, кінець XII — поч. XIII ст.: Рукопис.— Держ. публ. б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.— Соф. 1.
ЄПол.	— Полікарпове евангеліє, 1307 р. // Горский А. В., Невоструев К. И. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки.— М., 1855, отд. 1, № 21, 22.
ЄПск. I	— Псковське евангеліє, XIV ст.: Рукопис.— Держ. публ. б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.— Q. п. I. 9.
ЄПск. II	— Сорочан А. И. Евангелие-апракос имп. публичной библиотеки F. п. I № 16 с точки зрения языка // Рус. филол. вестн.— 1913.— Т. 70.— № 3—4.
ЄПут.	— Путенське евангеліє, XIII ст. // Kałużniacki Aem. Monumenta linguae paleoslovenicae. Collecta et in licem edita. T. 1. Evangelium Putnanum.— Vindobonae; Teschenae, 1888.
ЄР	— Реймське евангеліє, I пол. XI ст. // Жуковская Л. П. Реймское евангелие: История его изучения и текст.— М., 1978.— С. 19—55.
ЄС	— Сійське евангеліє, 1339 р.: Рукопис.— Бібліотека АН СРСР (м. Ленінград).— Зб. Археогр. коміс.— № 189.
ЄТ № 5	— Типографське евангеліє № 5, XIII ст. : Рукопис.— Держ. Третяковська Галерея від. 8—779—17, № К—5345.
ЄТ № 7	— Типографское евангелие № 7 второй пол. XII в./ Соболевский А. И. Очерки по истории русского языка.— Киев, 1884.— Ч. 1.— Приложение.— С. 15—21 [1].
ЄТур.	— Туровское евангелие одиннадцатого века/Ред. текста и объясн. П. А. Гильтебрандта.— Вильня : Сыркин, 1869.— X, 20 с.
Єфр. П 1161	— Надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай 1161 г. // Хрэст. 11—12.
Єфр. Сирин	— Погодинський список повчань Єфрема Сиріна, XIII ст. (1288 р.): Рукопис.— Держ. публ. б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.— Погод. 71.
ЄХ	— Холмське евангеліє, кінець XIII ст.: Рукопис.— Держ. б-ка СРСР ім. В. І. Леніна.— Рум. 106.

---

[1] Ця пам'ятка за уточненими даними відноситься до першої половини або до середини XII ст. [Малкова 1973 : 171]; зберігається в Центр. держ. арх. давніх актів СРСР.— Ф. 381, № 6 (до 1916 р.— № 7).

ЄЧПок. — Покажчик євангельських читань, XIII—XIV ст.: Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Син. 404.— С. 229—260.

ЄЮр. — Юріївське евангеліє, близько 1120 р. // Амфилохий. Описание Юрьевского евангелия 1118—1128 г. Воскресенской Новоиерусалимской библиотеки.— М., 1877.— 233 с.

Желехівський — Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар.— Львів, 1886.— Т. 1—2.

ЖЄ — Житіє Єпіфанія Кіпрського, XIII ст.: Рукопис.— Держ. публ. б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.— Соф. 1326.

ЖН — Житіє Ніфонта, єпископа Костанцьського, 1219 р.: Рукопис.— Держ. б-ка СРСР ім. В. І. Леніна.— Тр. 35.

Ж. Ол. — Житіє Олексія, чоловіка божого, кінець XV ст.: Рукопис.— Держ. публ. б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.— Q. І. 391.— Арк. 97—99 зв.

ЖОН — Повести о житїи и о храбрости бл(а)говерного и великаго князя Александра (Невского), XIII в.: Рукопись XV в. // Кто с мечом: Три произведения древнерус. лит. XIII—XV веков.— М. : Мол. гвардия, 1973.— С. 19—32.

ЖС — Помяловский И. С. Житие св. Савы Освященного, составленное Кириллом Скифопольским, в древнерусском переводе.— Спб., 1890.

Зб. 262 — Збірник біблійних книг, початок XVI ст.: Рукопис.— Центр. б-ка АН ЛитРСР.— PKF—262.

ІГ — Ірмолой Григоровича, поч. XIII ст. : Рукопис.— Держ. б-ка СРСР ім. В. І. Леніна.— Григ. 37 (М. 1719).

Изб. 1073 — Изборник Святослава 1073 года.— Факсимильн. изд.— М. : Книга, 1983.— 266 с.

Изб. 1076 — Изборник 1076 года / Изд. подг. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов / Под ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1965.— 1090 с.

Іпполит — Слово Іпполита про антихриста, до 1212 р. : Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Чуд. 12.

Калоша — Калоша Н. З лексікі вёскі Лукі // Матэрыялы для слоўніка народна-дыялектнай мовы / Пад. рэд. Ф. Янкоўскага.— Мінск, 1960.— С. 151—160.

Каспяровіч — Каспяровіч М. І. Віцебскі краёвы слоўнік : (матар'ялы) Пад рэд. М. А. Байкова, Б. І. Эпімаха-Шыпілы.— Віцебск : Заря запада, 1927.

КГр. — Книга Гродненського земського суду 1556—1557 рр.: Рукопис.— Центр. держ. іст. арх. БРСР.— Ф. 1755, оп. 1, од. зб. 1.

КЄфр. — Єфремівська кормча, XII ст.: Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Син. 227.

КК — Книги Ковенського земського суду 1566—1567 і 1600—1601 рр.: Рукописи.— Наук. б-ка Вільнюс. держ. ун. ім. В. Капсукаса.— № 63 13817; № 8 13762.

Клімчук — Клімчук Ф. Д. З лексікі гаворкі вёскі Відзібар Столінскага раёна // Народная лексіка.— Мінск, 1977.— С. 120—129.

КМС — Книга маршалковського суду, 1510—1517 рр.: Рукопис.— Цент. держ. арх. давніх актів СРСР.— Ф. 389, кн. 221.

КН — Кормча новгородська, 1282 р.: Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Син. 132.

Корань — Корань Н. Д. Да палескага дыялектнага слоўніка // З народнага слоўніка.— Мінск, 1975.— С. 154—161.

Крывіцкі РЛ — Крывіцкі А. А. Рэгіянальная лексіка з паўночнай Віцебшчыны // Народная лексіка.— Мінск, 1977.— С. 31—38.

Крывіцкі СМ — Крывіцкі А. А. У слоўнік Мсціслаўшчыны // З народнага слоўніка.— Мінск, 1975.— С. 119—134.

Крыўко — Крыўко М. П. Экспрэсіўныя назвы асобы ў гаворцы в. Манякова Міёрскага раёна // Там же.— С. 279—296.

КСД — Литовская метрика. Книга судных дел // Русская историческая библиотека.— Спб., 1903.— Т. 20.

Купчинський — Купчинський О. А. П'ять староукраїнських грамот XIV ст. Мовознавство.— 1986.— № 1.— С. 59—64.

Кучук — Кучук І. М. Назвы раслін на Мазыршчыне // Жывое слова.— Мінск, 1978.— С. 207—218.

ЛГВ — Галицько-Волинський літопис, XIII—XIV ст. // Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись.— М., 1962.— Т. 2.— С. 715—938.

Лепешаў — Лепешаў І. Я. У дыялектны слоўнік Гродзеншчыны // Народная лексіка.— Мінск, 1977.— С. 39—46.

Лінгв. г. — Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак / Пад. рэд. Р. І. Аванесава і інш.— Мінск: Навука і тэхніка, 1969.— 80 карт.

Ліств. XII — Ліствиця Іоанна Ліствичника, XII ст. : Рукопис.— Держ. б-ка СРСР ім. В. І. Леніна.— Рум. 198.

Ліств. XIII — Соболевский А. И. Два древних памятника галицко-волынского наречия // Рус. филол. вестн.— 1884.— Т. 12, № 3.— С. 99—105.— Із змісту: Лествица XIII ст.

ЛЛ — Полное собрание русских летописей: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку.— М., 1962.— Т. 4.

ЛМ — Літоўская метрыка (Арыгінальныя кнігі пачатку XVI ст.) // Хрэст.— С. 98—105.

ЛН—1 — Літопис Новгородський перший, XIII—XIV ст.: Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Син. 786.

Лобач — Лобач С. Г. З дыялектнай лексікі Залесінцаў // Жывое слова.— Мінск, 1978.— С. 87—91.

ЛСупр. — Супрасльський список літопису, 1519 р. // Полное собрание русских летописей.— Спб., 1907.— Т. 17.

Малажай — Малажай Г. М. З дыялектнага слоўніка Брэстчыны // Жывое слова.— Мінск, 1978.— С. 241—250.

Медынцева I — Медынцева А. А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора, XI—XIV века.— М.: Наука, 1978.— 311 с.

Медынцева II — Медынцева А. А. Новгородские находки и дохристианская письменность на Руси // Сов. археология.— 1984.— № 4.— С. 49—61.

Мин.апр. XI—XII — Минея служебная, апр.; XI—XII в.: Рукопись.— ЦГАДА.— Ф. 381.— Син. тип. 110.

Мин. сент. 1095. — Минея служебная, сент. 1095—1096 г.: Рукопись.— ЦГАДА.— Ф. 381. Син. тип. 84.

Мин. окт. 1096. — Минея служебная, окт. 1096 г.: Рукопись.— ЦГАДА.— Ф. 381, Син. тип. 89.

Мин. нояб. 1097. — Минея служебнная, нояб. 1097 г.: Рукопись.— ЦГАДА.— Ф. 381, Син. тип. 91.

Мін. 1489 — Чеття-мінея, 1489 р.: Рукопис.— ЦНБ АН УРСР.— ДА / 415 л.

ММГ — Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак / Пад рэд. М. А. Жыдовіч.— Мінск : Выд-ва БДУ, 1970.— 172 с.

Моисей — Пятикнижие Моисеево в списке XIV в. // Срезневский II.— С. 1—25.

Никольский — Никольский А. Описание русского евангелия XIV в. из собрания Верковича // Рус. филол. вестн. — 1894.— Т. 32, № 4.— С. 276—294.

Носович — Словарь белорусского наречия / Сост. И. И. Носовичем. Спб., 1870.— 752 с.

Онишкевич — Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок.— К. : Наук. думка, 1984.— Ч. 1—2.

ПА XIV — Пандекти Антіоха, 1307 р.: Рукопис.— Льв. музей укр. мистецтва, № 275.

Паламарчук — Паламарчук Л. С. Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки // Лексикогр. бюл. Ін-ту мовознавства АН УРСР,— К. : 1958.— Вип. 6.

Пам. Ряз. — Памятники русской письменности XV—XVI вв.: Рязанский край / Под ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1978.— 190 с.

Панькевич — Панькевич І. А. Нарис історії українських (закарпатських) говорів. Ч. 1. Фонетика // Acta Univ. Carol. Philol.— 1958.— № 1.

Пат. С — Синайский патерик / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина.— М. : Наука, 1967.— 400 с.

ПВЛ — Повесть временных лет : Памятники лит. древ. Руси: Начало рус. лит.— М. : Худ. лит., 1978.— С. 22—277.

Пещак — Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. ст., комент. і слов.-покажч. М. М. Пещак.—К. : Наук. думка, 1974.

Пискунов — Пискунов Ф. Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан.— 2-е изд.— Киев, 1882.

ПНЧ — Пандекты Никона Чорногорца, первая пол. XII—XIII в.: Рукопись.— Яросл. ист.-архит. музей-заповедник.— № 15583.

Пр. 1356 — Пролог 1356 г., новгородский: Рукопись.— ЦГАДА.— Ф. 381, Син. тип. 163.

Правда А — Правда роуськаꙗ: Акад. I список сер. XV в. // Правда русская: В 3 т. / Под ред. Б. Д. Грекова.— М. ; Л., 1940—1963.— Т. 1: Тексты.— С. 70—73; Т. 3: Факсимильное воспроизведение текстов.— 1963.— С. 76—100.

Правда С — Правда роуськаꙗ : Синод. I список конца XIII в. (1282 г.) // Правда русская.— М. ; Л., : 1940—1963.— Т. 1. Тексты.— С. 123—133; Т. 3: Факсимильное воспроизведение текстов.— 1963.— С. 76—100.

Прач — Прач С. З лексікі вёсак Парыцкага раёна // Матэрыялы для слоўніка народна-дыялектнай мовы / Пад рэд. Ф. Янкоўскага.— Мінск., 1960.— С. 161—172.

Прод. X — Продажная Хоньки Васковой на Калеников монастырь 1378 г. // Хрест.— С. 136—137.

Прышчэпчык — Прышчэпчык А. М. Яшчэ з лексікі свержанскай гаворкі // Жывое слова.— Мінск, 1978.— С. 104—112.

Пс. 1296. — Псалтир 1296 р.: Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Син. 235.

Пс. Т № 28 — Типографський псалтир № 28, XIV ст. : Рукопис.— Центр. держ. арх. давніх актів СРСР.— Ф. 381, № 28.

Пс. Т. № 29. — Типографський псалтир № 29, XIV ст. : Рукопис.— Центр. держ. арх. давніх актів СРСР.— Ф. 381, № 29.

Пс. Чуд. — Погорелов В. Чудовская псалтырь XI века. Отрывок толкования Феодорита Кирского на псалтырь в древнеболгарском переводе // Памятники старославянского языка.— Спб., 1910.— Т. 3, вып. 1.

Пс. XVI — Псалтир XVI ст.: Рукопис.— Держ. б-ка СРСР ім. В. І. Леніна.— № 335.

Пск. Пар. I. — Псковський Параклітик 1369 р.: Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Син. 837.

Пск. Пар. II — Псковський Параклітик 1386 р.: Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Син. 838.

Пск. Пр. — Псковський пролог 1383 р.: Рукопис.— Центр. держ. арх. давніх актів СРСР.— Ф. 381, № 172.

Рагаўцоў — Рагаўцоў В. І. З лексікі стрэшынскіх гаворак // Жывое слова.— Мінск, 1978.— С. 113—121.

Ралавец — Ралавец М. З лексікі вёскі Пустаселле // Матэрыялы для слоўніка народна-дыялектнай мовы / Пад. рэд. Ф. Янкоўскага.— Мінск, 1960.— С. 65—82.

Расторгуев — Расторгуев П. А. Словарь народных говоров западной Брянщины.— Минск : Наука и техника, 1973.— 294 с.

Розов — Розов В. Українські грамоти, XIV і перша половина XV в.— К., 1928.— Т. 1.

Русанівський I — Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В. М. Русанівського.— К. : Наук. думка, 1965.

Русанівський II — Русанівський В. М. Пам'ятки давньої українсько-білоруської ділової мови в архівах ПНР // Мовознавство.— 1974.— № 6.— С. 30—40.

Сав. кн. — Щепкин В. Н. Саввина книга // Памятники старославянского языка.— Спб., 1903.— Т. 1, вып. 2.

СБГ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т.— Мінск : Навука і тэхніка, 1979—1984.— Т. 1—4.

СБукГ — Матеріали до словника буковинських говірок.— Чернівці, 1971—1979.— Вип. 1—6 (А — О).

Свяжынскі I — Свяжынскі У. М. Лексічныя рэгіяналізмы гаворкі вёскі Турасполле Ушацкага раёна // Народная лексіка.— Мінск, 1977.— С. 5—11.

Свяжынскі II — Свяжынскі У. М. З лексікі адной Ушацкай вёскі // Жывое слова.— Мінск, 1978.— С. 129—133.

Скорина — Библия руска, выложена доктором Франциском Скориною из славного города Полоцька, богу ко чести и людем посполитым к доброму поучению.— Прага : Ф. Скорина, 1519.

СМ	— Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны / Рэд. А. А. Крывіцкі, І. Я. Яшкін.— Мінск : Навука і тэхніка, 1981.
Соболевский ПС	— Соболевский А. И., Пташицкий С. Л. Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV в.— Спб., 1903.
СПРЗ	— Слово о погибели русской земли, XIII в.: Рукопись XV в. // Кто с мечом. Три произведения древнерус. лит. XIII—XV веков.— М. : Мол. гвардия, 1973.— С. 13—16.
Срезневский I	— Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках.— Спб., 1867.— Т. 1—40, вып. 1.— С. 82—86.
Срезневский II	— Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Сб. отд. рус. яз. и словесности АН.— Спб., 1881.— Т. 22, № 5.
СРНГ	— Словарь русских народных говоров.—М.; Л., 1965—1985.— Вып. 1—20 : (А — Н).
ССк. I, II	— Слоўнік мовы Скарыны / Склад. У. В. Анічэнка.— Мінск : Выш. школа, 1977—1984.— Т. 1—2.
ССУМ I, II	— Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. : У 2 т.— К. : Наук. думка, 1977—1978.— Т. 1—2.
Ст. 1566	— Статут Великого князівства Литовського, 1566 р.: Рукопис. — Держ. публ. б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.— F. II. 34.
Ст. 1588	— Статут Великого князівства Литовського.— Вільня, 1588.
Станівський	— Станівський М. Ф. Дві буковинсько-молдавські грамоти // Укр. мова і література в школі.— 1960.— № 3.— С. 16—19.
Ст. Руса	— Берестяні грамоти з Старої Руси // Арциховский А. В., Янин В. Л. Новгородские грамоты на бересте: (Из раскопок 1962—1976 гг.).— М. : Наука, 1978.— С. 143—153.
Стих. 1157—1164	— Стихирарь 1157—1164 г., минейный, нотированный : Рукопись.— Гос. публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина.— Соф. 384.
Стр.	— Страсті Христові, кінець XV ст.: Рукопис.— Держ. публ. б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.— Q. I. 391.— Арк. 1—38 зв.
СТур.	— Тураўскі слоўнік: У 5 т.— Мінск : Навука і тэхніка, 1982—1985.— Т. 1—4.
Сцяцко ДС	— Сцяцко П. У. Дыялектны слоўнік: З гаворак Зэльвеншчыны / Навук. рэд. М. В. Бірыла.— Мінск : Выд-ва БДУ, 1970.— 184 с.
Сцяцко НЛ	— Сцяцко П. У. Народная лексіка. Мінск : Навука і тэхніка, 1970.— 176 с.
Сцяшковіч	— Сцяшковіч Т. Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці.— Мінск : Навука і тэхніка, 1972.— 618 с.
ТМК	— Тріодь Мойсея Киянина, кінець XII — поч. XIII ст.: Рукопис.— Цент. держ. архів давніх актів СРСР.— Ф. 381, № 137.
ТН	— Тмутороканская надпись 1068 г. // Хрест.— С. 16.
Трухан	— Трухан Т. М. З дыялектнай лексікі роднай вёскі // Жывое слова. — Мінск : Навука і тэхніка, 1978.— С. 148—151.

ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т.— Мінск : Гал. рэд. БелСЭ, 1977—1984.— Т. 1—5.

Тяпинський — Первая часть нового завета або тастаменту... («Євангеліє» у перекладі В. Тяпинського, бл. 1580 р.).

Усп. сб. — Успенский сборник XII—XIII вв./ Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон; Под ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1971.— 758 с.

Усціновіч — Усціновіч А. К. Асаблівая лексіка гаворкі аколіц Любчы // З народнага слоўніка.— Мінск, 1975.— С. 53—63.

Хрест. — Обнорский С. П., Бархударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка.— 2-е изд.— М. : Учпедгиз, 1952.— Ч. 1.— 415 с.

Хрэст. — Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы.— Мінск : Выд-ва АН БССР, 1961.— Ч. 1.— 539 с.

ХС — Хутинський служебник, XIII—XIV ст.: Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Син. 604.

ЦГАДА — Центральный государственный архив древних актов СССР (Москва).

Ч — Надпись на чаре Володимира Давидовича, до 1151 г.// Хрест.— С. 35.

Чуд. зб. — Чудовський збірник, XIV ст.: Рукопис.— Держ. істор. музей СРСР.— Чуд. 20.

Шаталава — Шаталава Л. Ф. Беларускае дыялектнае слова / Рэд. Г. У. Арашонкава.— Мінск : Навука і тэхніка, 1975.— 208 с.

Шахматов — Шахматов А. А. Исследование о двинских грамотах XV в.— Спб., 1903.— Ч. 1—2.

Юрчанка I, II — Юрчанка Г. Ф. Народнае вытворнае слова: З гаворкі Мсціслаўшчыны.— Мінск : Навука і тэхніка, 1981—1983.— Ч. 1—2.

Юхо — Юхо Т. І. З лексікі гаворкі Капыльшчыны // Жывое слова.— Мінск, 1978.— С. 168—177.

Яворницький — Яворницький Д. І. Словник української мови.— Катеринослав, 1920.— Т. 1.

Янкова — Янкова Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны.— Мінск : Навука і тэхніка, 1982.— 432 с.

Янкоўскі ДС — Янкоўскі Ф. М. Дыялектны слоўнік.— Мінск : Навука і тэхніка, 1970.— Вып. 3.

Янкоўскі Мат. — Янкоўскі Ф. М. Уласныя імёны, іх варыянты і некаторыя формы ад імёнаў // Матэрыялы для слоўніка народна-дыялектнай мовы.— Мінск, 1960.— С. 187—198.

Яўневіч — Яўневіч М. З лексікі вёскі Кліны // Матэрыялы для слоўніка народна-дыялектнай мовы // Пад рэд. Ф. Янкоўскага.— Мінск, 1960.— С. 7—64.

Яўсееў — Яўсееў Р. Маці казала так... З гаворкі Бялыніцкага раёна.— Мінск : Навука і тэхніка, 1978. —112 с.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Маркс К. Вимушена еміграція // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 8.— С. 539—545.

Абаев В. И. Скифский язык // Осетинский язык и фольклор.— М. ; Л., 1949.— Т. 1.— С. 151—190.

Абаев В. И. О языковом субстрате // Докл. и сообщ. Ин-та языкознания АН СССР.— 1956.— Т. 9.— С. 57—69.

Абаев В. И. Дохристианская религия аллан // XXV Междунар. конгр. востоковедов: Докл. делегации СССР.— М., 1960.

Абаев В. И. Превербы и перфективность. Об одной скифо-славянской изоглоссе // Проблемы индоевропейского языкознания.— М., 1964 а.— С. 90—99.

Абаев В. И. О происхождении фонемы γ (h) в славянском // Проблемы индоевропейского языкознания.— М., 1964б.— С. 115—121.

Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы на стыке Востока и Запада.— М. : Наука, 1965.— 168 с.

Абаев В. И. Языкознание описательное и объяснительное. (О классификации наук) // Вопр. языкознания.— 1986.— № 2.— С. 27—39.

Аванесов Р. И. Вопросы образования русского языка в его говорах // Вест. Моск. ун-та.— 1947.— № 9.— С. 109—158.

Аванесов Р. И. Вопросы лингвистической географии русских говоров центральных областей // Изв. АН СССР. Отд-ние лит. и яз.— 1952.— Т. 11, вып. 2.— С. 161—178.

Аванесов Р. И. Фонетика // Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот.— М. : Изд-во АН СССР, 1955.— С. 79—102.

Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы: Краниол. исслед.— М. : Наука, 1969.— 324 с.

Алексеев В. В поисках предков. Антропология и история.— М. : Сов. Россия, 1972.— 304 с.

Алексеева Т. И. Антропологические материалы к этногенезу восточных славян // Сов. археология.— 1964.— № 3.— С. 88—103.

Алексеева Т. И., Алексеев В. П. Этногенез славянских народов по данным антропологии // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: VII Междунар. съезд славистов (Варшава, авг. 1973 г.): Докл. сов. делегации.— М., 1973.— С. 211—222.

Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии.— М. : Изд-во МГУ, 1973а.— 330 с.

Алексеева Т. И. О некоторых особенностях сложения антропологического типа славян // Этногенез белорусов : Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 дек. 1973 г.).— Минск, 1973 б.— С. 79—82.
Андреева Л. К. Новые сочетания гласных с j в восточнославянских языках: Автореф. дис. ...канд. филол. наук.— М., 1963.— 17 с.
Андреева Л. К. К истории новых сочетаний согласных с j в восточнославянских языках // Вопросы фонетики, словообразования, лексики русского языка и методики его преподавания : Тр. 4-й зональной конф. кафедр рус. яз. вузов Урала.— Пермь, 1964.— Вып. 1.— С. 15—20.
Артамонов М. И. История хазар.— Л. : Эрмитаж, 1962.— 523 с.
Артеменко И. И. Верхнее Поднепровье в эпоху бронзы. (К проблеме этногенеза белорусов) // Этногенез белорусов: Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 дек. 1973 г.).— Минск, 1973.— С. 18—20.
Археология Украинской ССР: В 3 т.— Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды.— Киев : Наук. думка, 1986.— 575 с.
Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте. (Из раскопок 1953—1954 гг.) — М. : Изд-во АН СССР, 1958а.— 155 с.
Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте. (Из раскопок 1955 г.).— М. : Изд-во АН СССР, 1958б.— 152 с.
Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте. (Из раскопок 1956—1957 гг.).— М. : Изд-во АН СССР, 1963.— 328 с.
Бандрівський Д. Г. Фонетичні особливості бойківських говірок Боринського і Турківського районів, Дрогобицької області // Дослідження і матеріали з української мови.— К., 1959.— Т. 1.— С. 10—23.
Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К. : Наук. думка, 1972.— 242 с.
Баран В. Д. Славяне в середине I тысячелетия н. э. // Проблемы этногенеза славян.— Киев, 1978.— С. 5—39.
Баран В. Д. Черняхівська культура.— К. : Наук. думка, 1981.— 262 с.
Баран В. Д. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя за новими археологічними даними //Історія, культура, фольклор та етнографія слов'ян. народів: IX Міжнар. з'їзд славістів: Доповіді.— К., 1983.— С. 165—179.
Бевзенко С. П. Лабіалізоване *ы* (*ы*^{0}) в говорах Закарпаття // Наук. зап. Ужгород. ун-ту. Діалектол. зб.— 1955.— Т. 14.— С. 161—167.
Бевзенко С. П. Українська діалектологія.— К. : Вища шк., 1980.— 246 с.
Березанская С. С. Средний период бронзового века в северной Украине.— Киев : Наук. думка, 1972.— 266 с.
Березанская С. С. Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры // Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгр. славян. археологии.— М., 1985.— С. 14—15.
Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1952.— С. 242—250.
Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія.— 1958.— Т. 8.— С. 28—44.
Березовец Д. Т. Археологические памятники летописных северян // Кр. сообщ. Ин-та археологии АН УССР.— 1953.— Вып. 2.— С. 25—26.
Березовец Д. Т. Поселение уличей на р. Тясмине // Славяне накануне образования Киевской Руси: Материалы и исслед. по археологии СССР.— 1963.— № 108.— С. 145—208.
Бернштейн С. Б. О языковом субстрате // Докл. и сообщ. Ин-та языкознания АН СССР.— 1956.— Т. 9.— С. 133—134.
Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков.— М. : Изд-во АН СССР, 1961.— 350 с.

Богомольников В. В. Территория радимичей в свете новых данных // Древнерусское государство и славяне: Материалы симпоз., посв. 1500-летию Киева.— Минск, 1983.— С. 32—34.
Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики.— М. ; Л. : Огиз : Соцэкгиз, 1935.— 358 с.
Бодуэн де Куртенэ И. Лингвистические заметки и афоризмы // Журн. М-ва нар. просвещения.— 1903.— Апрель.
Блінава Э., Мяцельская Е. Беларуская дыялекталогія.— 2-е выд., дапрац. і дапоўн.— Мінск: Выш. шк., 1980.— 304 с.
Борковский В. И. Фонетико-морфологические заметки о грамотах на бересте из раскопок 1953—1954 гг. // Вопр. языкознания.— 1957.— № 4.— С. 74—78.
Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка.— М. : Изд-во АН СССР, 1965.— 512 с.
Браим И. Н. О традиционной рыболовной технике в Белоруссии // Этногенез белорусов: Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 дек. 1973 г.).— Минск, 1973.— С. 193—196.
Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К. : Наук. думка, 1968.— 224 с.
Брайчевский М. Ю. «Русские» названия порогов у Константина Багрянородного // Земли южной Руси в IX—XIV вв. (История и археология).— Киев, 1985.— С. 19—30.
Бузук П. Про мову найдавнішої української євангелії // Записки іст.-філол. відділу УАН.— 1927.— Кн. 7.— С. 1—11.
Булаховський Л. А. Питання походження української мови.— К. : Вид-во АН УРСР, 1956.— 220 с.
Булаховский Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку.— 5-е доп. и перераб. изд.— Киев : Рад. шк., 1958.— 488 с.
Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Історичний коментарій до української літературної мови // Вибрані праці: В 5 т.— К. : Наук. думка. 1977.— Т. 2.— С. 9—216; 217—569.
Булыка А. М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы.— Мінск : Навука і тэхніка, 1970.— 175 с.
Бунак В. В. Антропологические исследования в южной Белоруссии // Антропол. сборник.— М. , 1956.— № 1.— С. 3—36.
Вайтовіч Н. Т. Да пытання аб паходжанні беларускага дзекання і цекання // Вучон. зап. Мінск. пед. ін-та. Філал. сер.— 1950.— Вып. 1.— С. 94—104.
Вакуленко Л. В. Прикарпатье в первой половине I тысячелетия н. э. // Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгр. славян. археологии.— М., 1985.— С. 15—16.
Вачагас А. П. Проблема древнейших балто-славянских языковых отношений в свете балтийских гидронимических лексем.— Вильнюс, 1983.— 31 с.
Варченко І. О. Етимологія і лінгвогеографія. (Кілька штрихів з роботи над І томом Атласа української мови) // Територіальні діалекти і власні назви.— К., 1965.— С. 104—121.
Васенко Е. Ф., Хабургаев Г. А. Проблемы славянского этногенеза на IX Международном съезде славистов // Вестн. Моск. ун-та.— 1984.— № 2.— С. 16—18.
Васильев Л. Л. К истории звука ь в московском говоре XIV—XVII вв. // Изв. Отд. рус. яз. и словесности имп. АН.— 1905.— Т. 10.— № 2.— С. 177—227.
Васильев Л. Л. О случае сохранения общеславянской группы -dl- в одном из старых наречий русского языка // Рус. филол. вестн.— 1907.— № 4.— С. 263—264.
Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.—М. : Наука, 1975.— 282 с.

Вилинбахов В. В. Несколько замечаний о теории А. Стендер-Петерсена // Сканд. сб.— 1963.— Вып. 6.— С. 323—339.
Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.— К. : Наук. думка, 1972.— 178 с.
Винокур И. С. Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае.— Киев, 1983.— С. 105—135.
Витов М. В. Антропологические данные как источник по истории колонизации русского Севера // История СССР.— 1964.—№ 6.— С. 81—109.
Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука.— К. : Наук. думка, 1966.— 596 с.
Вяржбоўскі А. А. Балтызмы ў беларускай мове (метадалогія і крытэрыі даследаванняў) // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук.— 1959.— № 2.— С. 117—134.
Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и руссах.— Спб., 1870.— 200 с.
Георгиев В. И. Русское аканье и его отношение к системе фонем праславянского языка // Вопр. языкознания.— 1963.— № 2.— С. 20—29.
Георгиев В. И. Аканье и иканье в истории русского языка // Проблемы современной филологии.— М., 1965.— С. 74—78.
Георгиев В. И. и др. Общеславянское значение проблемы аканья.— София : Изд-во БАН, 1968.— 149 с.
Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках.— К. : Наук. думка, 1981.— 264 с.
Горнунг Б. В. Из предыстории образования общеславянского языкового единства.— М. : Изд-во АН СССР, 1963.— 143 с.
Горшкова К. В. Развитие диалектных различий севернорусских говоров в системе вокализма // Вопр. языкознания.— 1964.— № 5.— С. 87—99.
Горшкова К. В. Историческая диалектология русского языка.— М. : Просв. 1972.— 160 с.
Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. Историческая грамматика русского языка: Учебн. пособие для ун-тов.— М. : Высш. шк., 1981.— 359 с.
Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л. : Наука, 1981.— 135 с.
Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья.— М. : Изд-во АН СССР, 1961.— 267 с.— (Материалы и исслед. по археологии СССР; № 94).
Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Две археологические культуры в Скифии Геродота // Сов. археология.— М. , 1953.— Т. 18.— С. 111—127.
Гринблат М. Я. К происхождению белорусской народности // Сов. этнография.— 1968.— № 5.— С. 79—92.
Гринкова Н. П. О случаях второго полногласия в северо-западных диалектах. (По материалам, собр. для Диалектологического атласа русского языка) // Тр. Ин-та рус. яз. АН СССР.— 1950.— Т. 2.— С. 211—227.
Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія.— 1976.— Вип. 19.— С. 65—92.
Данилова Е. И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа.— Киев : Наук. думка, 1971.— 124 с.
Дебец Г. Ф., Левин М. Г., Трофимова Т. А. Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза // Сов. этнография.— 1952.— № 1.— С. 22—35.
Державин Н. С. История Болгарии: В 3 т.— М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1945.— Т. 1.
Десницкая А. В. Об историческом содержании понятия «диалект» // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания.— М., 1970.— С. 349—371.

Двендзелевский И. А. Лингвистический атлас украинских народных говоров Закарпатской области УССР : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Л., 1961.— 52 с.
Дурново Н. Очерк истории русского языка.— М. ; Л. : Госиздат, 1924.—376 с.
Дяченко В. Д. Наслідки роботи Української антропологічної експедиції // Матеріали з антропології України.— К., 1960.— Вип. 1.— С. 18—33.
Жовтобрюх М. А. До питання про депалаталізацію шиплячих в українській мові // Укр. мовознавство.— 1984.— Вип. 12.— С. 32—40.
Жуковская Л. П. Новгородские берестяные грамоты.— М. 1959.— 127 с.
Жуковская Л. П. Апракос Мстислава Великого — рукопись конца XI (рубежа XI—XII) века // Апракос Мстислава Великого / Под ред. Л. П. Жуковской.— М., 1983.— 526 с.
Журавлев В. К. Генезис протезов в славянских языках // Вопр. языкознания.— 1965.— № 4.— С. 32—43.
Жураўскі А. І. Да пытання аб часе ўзнікнення беларускай мовы // Этногенез белорусов: Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 дек. 1973 г.).— Минск, 1973.— С. 144—146.
Жучкевич В. А. К вопросу о балтийском субстрате в этногенезе белорусов // Сов. этнография.— 1968.— № 1.— С. 107—113.
Закревська Я. В. Явище протези в західних говорах української мови // Дослідження і матеріали з укр. мови.— К., 1961.— Т. 4.— С. 66—73.
Залеський А. М. З історії українського вокалізму // Мовознавство.— 1968.— № 5.— С. 25—33.
Залеський А. М. Про конвергенцію давніх *ы*, *і* в південно-західних говорах української мови // Праці XIII респ. діалектол. наради.— К., 1970.— С. 34—51.
Залеський А. М. Континуанти праслов'янських *ę* та *a* (після м'яких приголосних) у говорах української мови // Мовознавство. — 1970 а. — № 3.— С. 39—50.
Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови.— К. : Наук. думка, 1973.— 155 с.
Залеський А. М. Причини ствердіння шиплячих в українській мові // Мовознавство.— 1982.— № 5.— С. 48—58.
Залеський А. М. Функціональний статус шиплячих у говорах північного наріччя української мови // Структурні рівні українських говорів / Відп. ред. І. Г. Матвіяс.— К., 1985а.— С. 52—75.
Залеський А. М. Реконструкція послідовності етапів ствердіння шиплячих в українській мові // Українське мовознавство.— К., 1985б.— Вип. 13.— С. 10—17.
Зализняк А. А. Независимость эволюции редуцированных от ударения в восточнославянском // Структура текста — 81: Тез. симпоз.— М., 1981.— С. 31.
Зализняк А. А. К исторической фонетике древненовгородского диалекта // Балто-славянские исследования, 1981.— М., 1982.— С. 61—80.
Зинкявичус З. П. К истории палатализации согласных в балтийских языках // Изв. АН ЛатвССР.— 1973.— № 4.— С. 93—97.
Зубарева В. М., Краснов Ю. А. Об археологических данных для характеристики мордовско-вятичских взаимоотношений // Сов. археология.— 1969.— № 3.— С. 283—286.
Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка.— М., 1964.
Иванов В. В., Топоров В. Н. К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков // Исслед. по славян. языкознанию.— М., 1961.— С. 273—305.
Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Лингвистические вопросы славянского этногенеза (в связи с реконструкцией праславянских текстов) // Славянское языкознание : IX Междунар. съезд славистов (Киев, сент. 1983 г.): Докл. сов. делегации.— М., 1983.— С. 152—169.

Иордан. О происхождении и деянии готов.— М., 1960.— 435 с.
Історія української мови: Морфологія.— К. : Наук. думка, 1978.— 540 с.
Історія української мови: Фонетика.— К. : Наук. думка, 1979.— 367 с.
Історія української мови: Синтаксис,— К. : Наук. думка, 1983.— 503 с.
Історія української мови: Лексика. Фразеологія.— К. : Наук. думка, 1983а.— 743 с.
История Украинской ССР: В 10 т.— Киев : Наук. думка, 1981.— Т. 1.
Каринский Н. Исследование языка Псковского шестоднева 1374 г. // Журн. М-ва нар. просвещения. Н. С.— 1916.— Ч. 61, февр.
Карнеева М. Язык служебной минеи 1095 г.// Рус. филол. вестн.— 1918.— Т. 78.— № 3—4.— С. 23—45.
Карский Е. Ф. Белорусы. Введение к изучению языка и народной словесности.— Варшава, 1903.— Т. 1.
Карский Е. Ф. Белорусская речь. Очерки народного языка с историческим освещением.— Пг., 1918.— 60 с.
Карский Е. Ф. Русская диалектология.— Л. : Сеятель, 1924.— 172 с.
Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 1. Исторический обзор звуков белорусского языка.— М. : Изд-во АН СССР, 1955.— 475 с.
Климчук Ф. Д., Шепелевич В. В. «Дунай» в традиционном фольклоре двух деревень Надъясельдья // Этногенез белорусов : Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 дек. 1973 г.).— Минск, 1973.— С. 211—214.
Князевская О. А. К истории московского говора // Учен. зап. Моск. пед. ин-та им. В. П. Потемкина.— 1957.— Т. 42.— Вып. 4.— С. 269—303.
Кобычев В. П. В поисках прародины славян.— М. : Наука, 1973.— 166 с.
Козловский М. Исследование о языке Остромирова евангелия // Исследования по рус. языку / Отд-ние рус. яз. и словесности имп. АН.— Спб., 1885—1895.— Т. 1.— С. 1—127.
Колесов В. В. К фонетической характеристике редуцированных гласных в русском языке XI в. // Вопр. языкознания.— 1968.— № 4.— С. 80—86.
Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка.— М. : Высш. шк., 1980.— 214 с.
Коломієць В. Т. Історичні джерела типологічних особливостей слов'янських мов у галузі фонетики // Мовознавство.— 1982.— № 5.— С. 38—48.
Коломиец В. Т. Значение данных сравнительно-исторической фонетики для исследования славянского этногенеза // Слов'янське мовознавство: IX Міжнар. з'їзд славістів: Доповіді.— К., 1983а.— С. 70—86.
Коломиец В. Т. Происхождение общеславянских названий рыб.— Киев : Наук. думка, 1983б.— 159 с.
Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины.— М. : Изд-во МГУ, 1972.— 154 с.
Королюк В. Д. Авары (обры) и дулебы русской летописи // Археогр. ежегодник за 1962 г.— М., 1963.— С. 24—31.
Королюк В. Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Становление раннефеодальных славянских государств.— Киев, 1972.— С. 207—228.
Королюк В. Д. Комплексное изучение этногенеза славян и вопросы координации // Формирование раннефеодальных славянских народностей.— М., 1981.— С. 3—9.
Котков С. И. Вопросы истории русского языка в свете некоторых данных южновеликорусских памятников // Вопросы образования восточнославянских национальных языков.— М., 1962.— С. 31—49.

Котков С. И. Московская речь в начальный период становления русского национального языка.— М. : Наука, 1974.— 359 с.
Крымский А. Е. Украинская грамматика.— М., 1907—1908.— Т. 1, вып. 1; Т, 2. вып. 1.— 1907.— 144 с.— Т. 1, вып. 2, вып. 6.— 1908.
Кузьмин А. Г. Заметки историка об одной лингвистической монографии // Вопр. языкознания.— 1980.— № 4.— С. 51—59.
Купчинский О. А. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси.— Киев, 1980.— С. 45—72.
Кухаренко Ю. В. Полесье и его место в процессе этногенеза славян. (По материалам археологических исследований) // Полесье. (Лингвистика, археология, топонимика). М., 1968.— С. 18—46.
Кухаренко Ю. В. Могильник Брест — Тришин.— М. : Наука, 1980.—125 с.
Лавровский П. А. О языке северных русских летописей.— Спб., 1852.— 160 с.
Лекомцева М. И. Проблемы балтийского субстрата аканья // Балто-славянские этноязыковые контакты.— М., 1980.— С. 157—168.
Лекомцева М. И. К реконструкции фонологических систем языков голяди и днепровско-двинских балтов (I) // Балто-славянские исслед. 1980.— М., 1981.— С. 52—61.
Лер-Сплавинский Т. О северо-восточных окраинах праславянского языка // Вопр. языкознания.— 1964.— № 1.— С. 134—136.
Лизанець П. М. Система голосних в українських південнокарпатських говірках Затисся Виноградівського району // Наук. зап. Ужгород. ун-ту.— Ужгород, 1957.— Т. 26, вип. 2.— С. 115—134.
Ломтев Т. П. Грамматика белорусского языка.— М. : Учпедгиз, 1956.— 336 с.
Лыткин В. И. Древнерусские š, ž — зырянские ś, ź // Докл. АН СССР, Сер. В.— 1928.— № 14.— С. 298—301.
Лыткин В. И. Еще к вопросу о происхождении русского аканья // Вопр. языкознания.— 1965.— № 4.— С. 44—52.
Ляпунов Б. М. Древнейшие взаимные связи языков русского и украинского и некоторые выводы о времени их возникновения как отдельных лингвистических групп // Русская историческая лексикология.— М., 1968.— С. 163—202.
Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства.— Л. : Наука, 1968.— 191 с. (Материалы и исслед. по археологии СССР.— № 152).
Мавродин В. В. Происхождение русского народа.— Л., Изд-во ЛГУ, 1978.— 184 с.
Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— Киев : Наук. думка, 1972.— 184 с.
Максимов Е. В. Зарубинецкая культура // Проблемы этногенеза славян.— Киев, 1978.— С. 39—56.
Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Поселения киевского типа близ Чернигова // Там же.— С. 91—108.
Малевская М. В. Некоторые исторические связи городов Черной Руси в X—XI вв: (Материалы изучения керамики) // Этногенез белорусов: Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 дек. 1973 г.).— Минск, 1973.— С. 37—39.
Малкова О. В. К истории редуцированных гласных ъ и ь в южных говорах древнерусского языка (по материалам рукописи 1164 г.) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.— 1966.— Т. 25, вып. 3.— С. 240—246.
Малкова О. В. К уточнению времени написания Типографского евангелия № 6 (7) // Восточнославянские языки: Источники для их изучения.— М. : Наука, 1973.— С. 147—171.

Малкова О. В. Имело ли место вторичное смягчение согласных перед [е], [и] в диалектах южной зоны древнерусского языка? // Вопр. языкознания.— 1980.— № 6.— С. 76—88.
Малкова О. В. К проблеме второго полногласия // Вопр. языкознания.— 1981.— № 6.— С. 101—107.
Малкова О. В. К проблеме падения редуцированных гласных в славянских языках и развитие украинского икавизма // Вопр. языкознания.— 1982.— № 5.— С. 95—102.
Малкова О. В. К истории образования восточнославянских языков. (По данным Галицкого евангелия 1266—1301 гг.). // Вопр. языкознания.— 1984.— № 4.— С. 45—57.
Мартынов В. В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры.— Минск : Изд-во АН БССР, 1963.— 249 с.
Мартынов В. В. Славянская и индоевропейская аккомодация.— Минск : Наука и техника, 1968.— 182 с.
Матвіяс І. Г. Формування південно-східного наріччя української мови // Мовознавство.— 1983.— № 1.— С. 52—59.
Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I—VI веках // Археол. сб. Эрмитажа.— 1976.— Вып. 17.— С. 82—100.
Мачинский Д. А. «Дунай» русского фольклора на фоне восточнославянской истории и мифологии // Русский север. Проблемы этнографии и фольклора.— Л., 1981а.— С. 110—171.
Мачинский Д. А. Миграция славян в I тысячелетии н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // Формирование раннефеодальных славянских народностей.— М. , 1981б.— С. 31—52.
Медведєв Ф. П. Нариси з української історичної граматики.— Х. : Вид-во ХДУ, 1964.— 247 с.
Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М. : Наука, 1967.— 194 с.
Мельниковская О. Н. Памятники на территории Южной Белоруссии и смежных районов в эпоху Древней Руси // Этногенез белорусов : Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 дек. 1973 г.).— Минск, 1973.— С. 28—30.
Мельничук А. С. Развитие предикативного употребления причастий на *-(в)ъ, -(в)ъш-* в восточнославянских языках // Слов'ян. мовознавство.— К., 1958.— Т. 1.— С. 91—159.
Мельничук А. С. О языке Киевской летописи XII века // Слов'янське мовознавство: IX Міжнар. з'їзд славістів: Доповіді.— К., 1983.— С. 116—142.
Мещерский Н. А. К филологической интерпретации новгородских берестяных грамот // Программа и крат. содерж. докл. к X науч.-метод. конф. сев.-зап. зональн. объединения кафедр рус. яз. пед. ин-тов. Л., 1968.— Ч. 2.— С. 61—62.
Мжельская О. С. О лексических связях польских говоров с западными славянскими языками // Вестник Ленингр. ун-та.— 1963.— № 14. — Сер. истории яз. и лит.— Вып. 3.— С. 89—100.
Мирчев К. Историческа граматика на българския език.— София: Наука и изкуство, 1978.— 304 с.
Митрофанов А. Г. Железный век Средней Белоруссии (VII—VI вв. до н. э.— VIII в. н. э.).— Минск : Наука и техника, 1978.— 160 с.
Молчанова Л. А. Культурно-исторические связи белорусов с соседними народами в связи с проблемой этногенеза восточных славян (по материалам женской одежды) // Этногенез белорусов : Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 дек., 1973 г.).— Минск, 1973.— С. 181—184.
Молчанова Л. А. Локальные особенности традиционной крестьянской одежды белорусского Полесья.— Там же.— С. 196—199.

Монгайт А. Л. Из истории населения бассейна среднего течения Оки в I тысячелетии н. э. // Сов. археология.— М., 1953.— Т. 18.— С. 151—189.
Монгайт А. Л. Рязанская земля.— М. : Изд-во АН СССР, 1961.— 400 с.
Моора X. А. О древней территории расселения балтийских племен // Сов. археология. 1958.— № 2.— С. 9—33.
Назарова Т. В. Фонеми *и* (*у*) — *і* в деяких середньополіських говірках // Дослідження з мовознавства.— К., 1962.— Вип. 1.— С. 94—119.
Нарысы па беларускай дыялекталогіі / Пад рэд. Р. І. Аванесава.— Мінск : Навука і тэхніка, 1964.— 415 с.
Нарысы па гісторыі беларускай мовы.— Мінск : Дзярж. вуч.-пед. выд-ва Мін. асветы БССР, 1957.— 450 с.
Никонов В. А. Введение в топонимику.— М. : Наука, 1965.— 179 с.
Никонов В. А. Две волны в топонимии Полесья // Полесье. (Лингвистика, археология, топонимика).— М., 1968.— С. 193—205.
Німчук В. В. Суфіксальне творення іменників середнього роду у верхньонадборжавських говірках // Праці XI Респ. діалектол. наради.— К., 1965.— С. 144—161.
Німчук В. В. Початки літературних мов Київської Русі // Мовознавство.— 1982.— № 2.— С. 21—32.
Німчук В. В. Балканський мовний союз і південно-західні українські діалекти // Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів: IX Респ. славіст. конф., 12—14 трав. 1987 р.: Тези доп. і повідомл.— Одеса, 1987.— Вип. 1.— С. 112—114.
Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье.— Л. : Наука., 1969.— 168. с. (Материалы и исслед. по археологии СССР.— № 160).
Обнорский С. П. Исследование о языке Минеи за ноябрь 1097 года // Изв. Отд. рус. яз. и словесности Рос. АН 1924 года.— Л., 1925.— Т. 29.—С. 167—226.
Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров / Отв. ред. В. Г. Орлова.— М. : Наука, 1970.— 456 с.
Орлова В. Г. Губные спиранты в русском языке // Тр. Ин-та рус. яз. АН СССР.— 1950.— Т. 2.— С. 167—210.
Орлова В. Г. История аффрикат в русском языке в связи с образованием русских народных говоров.— М. : Изд-во АН СССР, 1959.— 210 с.
Откупщиков Ю. В. Балтийский и славянский // Сравнительно-типологические исследования славян. языков и литератур.— Л., 1983.— С. 53—66.
Очеретний А. Д. Говори Уманського району на Черкащині // Наук. зап. Київ. пед. ін-ту.— 1957.— Т. 24 : філол. серія.— С. 111—115.
Пагіря І. Д. Система голосних у говірках північно-західної Мукачівщини // Наук. зап. Ужгород. ун-ту.— 1957.— Т. 26, вип. 2.— С. 77—92.
Панов М. В. Современный русский язык. Фонетика.— М. : Высш. шк., 1979.— 256 с.
Панькевич І. А. Дві лемківські грамоти з початку XVI століття // Slavia.— 1954.— Т. 23, № 1.— С. 23—46.
Петров В. П. Етногенез слов'ян.— К. : Наук. думка, 1972.— 214 с.
Пещак М. М. История заднеязычных согласных и их общеславянских рефлексов в украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1960.— 13 с.
Півторак Г. П. Праслов'янська епоха у світлі сучасних наукових даних // Мовознавство.— 1982.— № 2.— С. 32—42.
Півторак Г. П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними // Там же.— 1984.— № 6.— С. 9—21.
Пивторак Г. П. Вопросы периодизации праславянского языка в свете современных научных данных // Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгр. славян. археологии.— М. , 1985.— С. 39—40.

Пигулевская Н. В. Имя «рус» в сирийском источнике VI в. н. э. // Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия.— М., 1952.— С. 42—48.
Пожарицкая С. К. К типологии предударного вокализма северновеликорусских говоров // Материалы и исслед. по рус. диалектологии.— Н. С.— М., 1961.— Вып. 2.— С. 59—73.
Пожарицкая С. К. Проблемы изменения *е* в *о* в северновеликорусском наречии в свете данных лингвистической географии // Вопросы диалектологии восточнославянских языков.— М., 1964.— С. 87—101.
Потебня А. А. К истории звуков русского языка.— Воронеж, 1876.—242 с.
Прилипко Я. П. Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян (на матеріалі одягу).— К. : Наук. думка, 1964.— 137 с.
Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.— К. : Наук. думка, 1980.— 152 с.
Приходнюк О. М. К вопросу о присутствии антов в карпато-дунайских землях // Славяне на Днестре и Дунае.— Киев, 1983.— С. 180—191.
Происхождение и этническая история русского народа (по антропологическим данным) / Под ред. В. В. Бунака.— М.; Наука, 1965.— 414 с.
Пшеничнова Н. Н. К истории редуцированных *ы*, *и* в восточнославянских языках. // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки.— 1960.— № 1.— С. 43—54.
Пшеничнова Н. Н. Гласные на месте редуцированного *i* в говорах восточнославянских языков // Вопросы диалектологии восточнославянских языков.— М., 1964.— С. 13—25.
Расторгуев П. А. К вопросу о ляшских чертах в белорусской фонетике // Тр. постоян. комис. по диалектологии рус. яз.— 1927.— Вып. 9.— С. 35—48.
Роспонд С. Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имена) // Вопр. языкознания.— 1965.— № 3.— С. 3—21.
Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов.— К. : Наук. думка, 1985.— 231 с.
Русанівський В. М., Гриценко П. Ю. Здобутки і проблеми світового слов'янознавства. До підсумків IX Міжнар. з'їзду славістів // Вісн. АН УРСР.— 1984.— № 3.— С. 77—78.
Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным // Сов. археология.— 1960.— № 1.— С. 63—69.
Русанова И. П. Курганы полян X—XI вв.— М. : Наука, 1966.— 47 с.
Русанова И. П. О керамике раннесредневековых памятников Верхнего и Среднего Поднепровья // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 143—150.
Русанова И. П. Славянские древности V—VII вв. Культура пражского типа.— М. : Наука, 1976.— 215 с.
Русская диалектология / Под ред. Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой.— М. : Наука, 1964.— 306 с.
Рыбакоў Б. А. Радзімічы // Працы секцыі археалогіі Беларус. АН.— 1932.— Т. 3.— С. 81—151.
Рыбаков Б. А. Поляне и северяне. (К вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре) // Сов. этнография.— 1947.— Вып. 6—7.— С. 81—105.
Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М. : Изд-во АН СССР, 1948.— 792 с.
Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // Материалы и исслед. по археологии СССР.— 1949.— № 11.— С. 7—102.
Рыбаков Б. А. Уличи // Крат. сообщ. Ин-та истории материальной культуры.— 1950.— Т. 35.— С. 3—17.
Рыбаков Б. А. Календарь IV в. из земли полян // Сов. археология.— 1962.— № 4.— С. 66—89.
Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи.— М. : Изд-во АН СССР, 1963.— 361 с.

Рыбаков Б. А. О двух культурах русского феодализма // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.— М., 1970.— С. 23—33.
Рыбаков Б. А. Исторические судьбы праславян // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: VIII Междунар. съезд славистов: Докл. сов. делегации.— М. , 1978.— С. 182—196.
Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— М. : Наука, 1979.— 246 с.
Рыбаков Б. А. Город Кия // Вопр. истории.— 1980.— № 5.— С. 31—47.
Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М. : Наука, 1981а.— 606 с.
Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси : (Тезисы) // История СССР.— 1981б.— № 1.— С. 55—75; 1981в.— № 2.— С. 40—60.
Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М. : Наука, 1982.— 589 с.
Савченко А. Н. История народно-разговорного языка диалектного типа в ее отношении к истории литературного языка в его письменной и устной формах // Общие проблемы диалектологии и истории языка.— М., 1969.— С. 6—9.
Саливон И. И., Тегако Л. И., Микулич А. И. Новые антропологические материалы к проблеме этногенеза белорусского народа.— М. : Наука, 1973.— 16 с.
Саливон И. И., Тегако Л. И., Микулич А. И. Очерки по антропологии Белоруссии.— Минск : Наука и техника, 1976.— 268 с.
Салманович М. Я. Жилище коренного населения Молдавской ССР // Сов. этнография.— 1947.— № 4.— С. 209—233.
Самсонов Н. Г. Древнерусский язык.— М. : Высш. шк., 1973.— 295 с.
Свєнціцкий І. С. Правопис рукописів староруської доби // Питання слов'ян. мовознавства.— 1958.— Кн. 5.— С. 68—74.
Седов В. В. Кривичи // Сов. археология.— 1960.— № 1.— С. 47—62.
Седов В. В. Следы восточнобалтийского погребального обряда в курганах Древней Руси.— Сов. археология.— 1961.— № 2.— С. 103—121.
Седов В. В. О юго-западной группе восточнославянских племен // Историко-археологический сборник / А. В. Арциховскому к 60-летию со дня рожд. и 35-летию научн., пед. и обществ. деятельности.— М., 1962.— С. 197—203.
Седов В. В. Дреговичи // Сов. археология.— 1963.— № 3.— С. 112—125.
Седов В. В. Балто-иранский контакт в Днепровском Левобережье // Сов. археология.— 1965а.— № 4.— С. 52—62.
Седов В. В. Из истории восточнославянского расселения // Крат. сообщ. Ин-та археологии АН СССР.— 1965б.— Вып. 104.— С. 3—11.
Седов В. В. К происхождению белорусов. Проблема балтского субстрата в этногенезе белорусов (на основе этнолингвистических данных) // Сов. этнография.— 1967.— № 2.— С. 112—129.
Седов В. В. Еще раз о происхождении белорусов // Там же.— 1969.— № 1.— С. 105—120.
Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— М. : Наука, 1970.— 200 с.
Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья // Сов. археология.— 1972.— № 4.— С. 116—130.
Седов В. В. Археология и проблема формирования белорусов // Этногенез белорусов : Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 дек. 1973 г.).— Минск, 1973.— С. 7—9.
Седов В. В. Славяне Среднего Поднепровья (по данным антропологии) // Сов. этнография.— 1974а.— № 1.— С. 16—31.
Седов В. В. Длинные курганы кривичей // Археология СССР. Свод археологических источников.— М., 1974б.— Вып. Е1—8.— 68 с.

Седов В. В. Ранний период славянского этногенеза // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев.— М., 1976.— С. 68—108.
Седов В. В. Балты и славяне в древности // Знание — сила.— 1977.— № 9.— С. 33—36.
Седов В. В. Славяне и иранцы в древности // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: VIII Междунар. съезд славистов (Загреб — Любляна, сент. 1978 г.): Докл. сов. делегации.— М., 1978а.— С. 227—240.
Седов В. В. Славяне и балты в древности // Этнолингвистические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом.— М., 1978б.
Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян,— М. : Наука, 1979.— 155 с.
Седов В. В. Начальный этап славянского расселения в области Днепровских балтов // Балто-славянские исследования. 1980.— М., 1981.— С. 45—52.
Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. / Отв. ред. Б. А. Рыбаков.— М. : Наука, 1982.— 326 с.
Седов В. В. Славяне и кельты (по данным археологии) // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX Междунар. съезд славистов (Киев, сент. 1983 г.) : Докл. сов. делегации.— М., 1983.— С. 97—107.
Селищев А. М. Критические замечания о реконструкции древнейшей судьбы русских диалектов // Slavia.— 1928.— Roč. 7, seš. 1.— С. 33—43.
Селищев А. М. Соканье и шоканье в славянских языках // Селищев А. М. Избр. тр.— М., 1968.— С. 584—604.
Семенова М. Ф. К вопросу о сочетаниях dl, tl // Учен. зап. Латв. ун-та им. Петра Стучки.— 1959.— Т. 30.
Сергиенко Ю. Г. О локальных особенностях белорусского народного орнамента // Этногенез белорусов: Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 дек. 1973 г.).— Минск, 1973.— С. 184—187.
Середонин С. М. Историческая география.— Пг., 1916.— 241 с.
Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови.— К. : Наук. думка, 1983.— 239 с.
Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери.— К. : Вид-во АН УРСР, 1960.— 187 с.
Соболевский А. И. Очерки по истории русского языка.— Киев, 1884.— Ч. 1.— 156 с.
Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка.— 4-е изд.— М., 1907.— 309 с.
Соболенко Э. Р. Типы белорусского традиционного жилища // Этногенез белорусов: Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 дек. 1973 г.).— Минск, 1973.— С. 177—179.
Соловьева Г. Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне) // Сов. археология.— 1956.— Т. 25.— С. 138—170.
Соловьева Г. Ф. К вопросу о приходе радимичей на Русь // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 352—356.
Соловьева Г. Ф. О происхождении радимичей // Этногенез белорусов : Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 дек. 1973 г.).— Минск, 1973.— С. 23—24.
Спицын А. А. Древности антов // Сб. Отд. рус. яз. и словесности АН СССР.— 1928.— Вып. 101.— С. 492—495.
Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини.— К. : Вид-во АН УРСР, 1963.— 112 с.
Стрижак О. С. Тиверці (таємниче літописне плем'я) // Мовознавство.— 1969.— № 4.— С. 47—56.

Стрижак О. С. Сіверяни // Там же.— 1973.— № 1.— С. 64—76.
Судник Т. М., Толстая С. М., Топоров В. Н. К характеристике южной части балто-славянского языкового союза // Сов. славяноведение.— 1967.— № 2.— С. 38—45.
Судник Т. М. Диалекты литовско-славянского пограничья. Очерки фонологических систем.— М. : Наука, 1975.— 231 с.
Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (Роменская культура и ее предшественники).— Киев : Наук. думка, 1975.— 168 с.
Телегин Д. Я. Там, где вырос Киев.— Киев : Наук. думка, 1982.— 96 с.
Теплова В. Н. Звуки *л*, *l*, ў на месте этимологического *л* твердого и их место в фонологических системах севернорусских говоров // Очерки по фонетике севернорусских говоров.— М., 1967.— С. 153—176.
Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— Киев : Изд-во АН УССР, 1961.— 248 с.
Тереножкин А. И. Общественный строй скифов // Скифы и сарматы.— Киев, 1977.— С. 3—28.
Тилков Д. Гласна *ы* в говора на с. Тихомир Кърджалийско // Изв. на Инст. за бълг. език.— 1962.— № 8.— С. 237—240.
Тимченко Є. К. Курс історії українського язика.— К., 1927.— 171 с. Те ж.— 2-е вид.— 1930.— XV, 216 с.
Ткаченко О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков.— Киев : Наук. думка, 1979.— 298 с.
Толочко П. П. Роль Киева в образовании древнерусского государства // Становление раннефеодальных государств.— Киев, 1972.— С. 123—131.
Толочко П. П. Древняя Русь.— Киев : Наук. думка, 1987.— 246 с.
Толстая С. М. Обсуждаются проблемы восточнославянского этногенеза// Вест. Моск. ун-та. Филология.— 1984.— № 1.— С. 86—89.
Топоров В. Н. Об одной ирано-славянской параллели из области синтаксиса // Крат. сообщ. Ин-та славяноведения АН СССР.— 1960.— Вып. 28.— С. 3—11.
Топоров В. Н. К проблеме балто-славянских языковых отношений // Актуальные проблемы славяноведения.— М., 1961.— С. 211—218.
Топоров В. Н. Прусский язык: Словарь.— М., 1975.— A — D.— 1975, E — H.— 1979.
Топоров В. Н. К фракийско-балтийским языковым параллелям // Балканский лингвистический сборник.— М., 1977а.— С. 59—116.
Топоров В. Н. К древнебалканским связям в области языка и мифологии // Там же.— 1977 б.— С. 40—58.
Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М. : Изд-во АН СССР, 1962.— 270 с.
Третьяков П. Н. Восточнославянские черты в быту населения Придунайской Болгарии // Сов. этнография.— 1958.— № 2.— С. 170—183.
Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.— М. : Изд-во АН СССР, 1953.— 312 с.
Третьяков П. Н. Этногенетический процесс и археология // Сов. археология.— 1962.— № 4.— С. 3—16.
Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.; Л. : Наука, 1966.— 307 с.
Третьяков П. Н. Восточные славяне и балтийский субстрат // Сов. этнография.— 1967.— № 4.— С. 110—118.
Третьяков П. Н. Об истоках культуры роменско-борщевской древнерусской группировки // Сов. археология.— 1969.— № 4.— С. 78—90.
Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности.— Л. : Наука, 1970.— 156 с. (Материалы и исслед. по археологии СССР, № 179.)
Третьяков П. Н. Раннесредневековые восточнославянские древности.— Л. : Наука, 1974.— 253 с. — Из содерж.: Предисловие.— С. 3—10.

Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен.— Л. : Наука, 1982.— 142 с.
Третьяков П. Н., Шмидт Е. А. Древние городища Смоленщины.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1963.— 194 с.
Трубачев О. Н. О племенном названии «уличи» // Вопр. славян. языкознания.— 1961.— Вып. 5.— С. 186—190.
Трубачев О. Н. Из славяно-иранских лексических отношений // Этимология, 1965.— М., 1967.— С. 3—81.
Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация.— М. : Наука, 1968.— 289 с.
Трубачов О. М. Етимологічні спостереження над стратиграфією ранньої східнослов'янської топонімії // Мовознавство.— 1971.— № 6.—С. 3—17.
Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции славян // Вопр. языкознания.— 1974.— № 6.— С. 48—67.
Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // Там же.— 1977.— № 6.— С. 13—29.
Трубачев О. Н. «Старая Скифия» ('ΑρΧαιη Σκυθιη) Геродота и славяне. Лингвистический аспект // Там же.— 1979.— № 4.— С. 29—45.
Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Там же.— 1982.— № 4.— С. 10—26.
Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Славянское языкознание : IX Междунар. съезд славистов (Киев, сент. 1983 г.) : Докл. сов. делегации.— М., 1983.— С. 231—270.
Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян // Вопр. языкознания.— 1984а.— № 2.— С. 15—30; 1984б.— № 3.— С. 18—29; 1985а.— № 4.— С. 3—17; 1985б.— № 5.— С. 3—14.
Усачева В. В. Ареальная характеристика названий леща в славянских языках // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исслед., 1975.— М., 1977.— С. 110—123.
Ушаков В. Е. О языке устюжской кормчей XIII—XIV вв.— Киров, 1961.— 68 с.
Федоров Г. Б. Тиверцы // Вестн. древн. истории.— 1952.— № 2.— С. 250—259.
Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э.— М. : Изд-во АН СССР, 1960.— 380 с. (Материалы и исслед. по археологии СССР, № 89.)
Федоров Г. Б. Население юго-запада СССР в I — начале II тысячелетия нашей эры // Сов. этнография.— 1961.— № 5.— С. 80—106.
Федоров Г. Б. Об обряде погребений как историческом источнике // Историко-археологический сборник / А. В. Арциховскому к 60-летию со дня рожд. и 35-летию науч., пед. и обществ. деятельности.— М., 1962.— С. 154—159.
Филин Ф. П. Очерк истории русского языка до XIV столетия.— Л., 1940 (Учен. зап. Ленингр. пед. ин-та им. А. И. Герцена.— 1940.—Т. 27.).
Филин Ф. П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей).— Л., 1949.— 288 с. (Учен. зап. Ленингр. пед. ин-та им. А. И. Герцена.— 1949.— Т. 80).
Филин Ф. П. Образование языка восточных славян.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1962.— 294 с.
Филин Ф. П. Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков // Вопр. языкознания.— 1970.— № 5.— С. 3—14.
Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Ист.-диалектол. очерк.— Л.: Наука, 1972.— 655 с.
Филин Ф. П. О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков // Вопр. языкознания.— 1980.— № 4.— С. 36—50.

Филин Ф. П. Проблемы исторической лексикологии русского языка (Древний период) // Славянское языкознание: IX Междунар. съезд славистов (Киев, сент. 1983 г.): Доклады сов. делегации.— М., 1983.— С. 271—287.
Фортунатов Ф. Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков.— М. : Учпедгиз, 1956.— 450 с. (Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды; Т. 1).
Хабургаев Г. А. «Изоглоссная стратиграфия» — основа локализации и хронологизации языковых изменений // Лингвогеография, диалектология и история языка.— Кишинев, 1973.— С. 192—202.
Хабургаев Г. А. Возможности «лингвоархеологической» реконструкции восточнославянского глоттогенеза (К постановке вопроса) // Вестн. Моск. ун-та. Филология.— 1974а.— № 2.— С. 38—45.
Хабургаев Г. А. Старославянский язык.— М. : Просв., 1974б.— 432 с.
Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза.— М. : Изд-во МГУ, 1979.— 231 с.
Хабургаев Г. А. Становление русского языка: Пособие по ист. грамматике.— М. : Высш. шк., 1980.— 191 с.
Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья // Сов. археология.— 1963.— № 3.— С. 187—201.
Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности.— Л., 1974.— С. 181—215.
Херрман И. Полабские и ильменские славяне в раннесредневековой балтийской торговле // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.— С. 191—196.
Хмель И. С., Майборода А. Н. К вопросу о методологии изучения этногенеза славян // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів : IX Міжнар. з'їзд славістів: Доповіді.— К., 1983.— С. 107—118.
Чекман В. Н. Развитие противопоставлений твердых и мягких согласных фонем в белорусском языке. (Типологическое и сравнительно-историческое исследование) : Автореф. дис. ...канд. филол. наук.— Минск, 1968.— 21 с.
Чэкман В. М. Гісторыя проціпастаўленняў па цвёрдасці — мяккасці ў беларускай мове.— Мінск : Навука і тэхніка, 1970.— 152 с.
Шахматов А. А. Исследование о языке новгородских грамот XIII и XIV века // Исследования по русскому языку.— Спб., 1886.— Т. 1.— С. 131—285.
Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий // Рус. филол. вестн.— 1894.— № 3.— С. 1—12.
Шахматов А. А. Исследование о двинских грамотах, XV в.— Спб., 1903.— Ч. 1—2.
Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— Пг., 1915.— 369 с.
Шахматов А. А. Русский язык, его особенности. Вопрос об образовании наречий. Очерк основных моментов развития литературного языка // История русской литературы до XIX в. / Под ред. А. Е. Грузинского.— М., 1916.— Т. 1.
Шило Г. Ф. Явище протези в слов'янських мовах // Вопросы славянского языкознания.— Львов, 1949.— Вып. 2.— С. 229—247.
Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра.— Львів, 1957.— 254 с.
Шмидт Е. А. О смоленских длинных курганах // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 224—229.
Штыхов Г. В. Проблемы истории населения Белоруссии VI—VIII веков в свете археологических данных // Этногенез белорусов: Тез. докл.

на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 дек. 1973 г.).— Минск, 1973.— С. 31—34.

Этногенез белорусов: Конф.— 1973: Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 дек. 1973 г.).— Минск, 1973.— 241 с.

Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— Киев : Наук. думка, 1985.— 184 с.

Юшков С. В. До питання про походження Русі // Наук. зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР. Мовознавство.— 1941.— Т. 1.— С. 137—156.

Ягич И. В. Приложение к отчету о присуждении Ломоносовской премии в 1883 г. // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности имп. АН.— 1884.— Т. 33, № 2.— С. 94—95.

Якубинский Л. П. История древнерусского языка.— М. : Учпедгиз, 1953.— 368 с.

Янин В. Л. Археологический комментарий к Русской правде // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода.— М., 1982.— С. 138—155.

Янин В. Роль Новгорода в отечественной истории: Докл., прочит. на Всесоюзн. конф., посв. 1125-летию Новгорода // Знание — сила.— 1985.— № 4.— С. 24—27.

Buga K. Die Vorgeschichte der Aistischen (Baltischen) Stämme in Lichte der Ortsnamenforschung. Streiberg Festgabe.— Leipzig, 1924.

Buga K. Die litauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter // Rinktiniai rastai.— 1961.— Bd. 3.— S. 749—778.

Czekman W. Akanie. Istota zjawiska i jego pochodzenie // Slavia orient.— 1975.— Rocz. 24.— № 3.— S. 283—305.

Flier M. S. The Alternation l ∾ v(w) in East Slavic // IX Междунар. съезд славистов (Киев, сент. 1983 г.): Рез. докл. и письм. сообщ.— М., 1983а.— С. 67.

Flier M. S. The Alternation l ∾ v in East Slavic // Amer. contrib. ninth intern. congr. Slavists, Kiev, Sept. 1983.— Vol. 1. Linguistics / Ed. by M. S. Flier.— Columbus (Ohio), 1983.— P. 99—118.

Furdal A. Rozpad języka prasłowiańskiego w świetle rozwoju głosowego.— Wrocław, 1961.— 114 s.

Gluskina Z. O drugiej palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych w rosyjskich dialektach pólnocno-zachodnich // Slavia orient.— 1966.— Rocz. 15, № 4.— S. 475—482.

Gołąb Z. «Kentum» elements in Slavic // Lingua posnaniensis.— 1972.— T. 16.— S. 53—82.

Gołąb Z. Stratyfikacja słownictwa prasłowiańskiego a zagadnienie etnogenezy Słowian // Rocz. Sławist.— 1977.— T. 38, № 1.— S. 15—30.

Jagič V. Dunav — Dunaj in der slawischen Volkspoesie // Arch. slav. Philologie.— 1876.— Bd 1.— S. 289—333.

Kalmykov A. Iranians and Slavs in South Russia // J. Amer. Orient. Soc.— 1925.— Nr 45.— P. 68—71.

Komárek M. Развитие праславянского g в северославянских языках // IX Междунар. съезд славистов (Киев, сент. 1983 г.): Рез. докл. и письм. сообщ.— М., 1983.— С. 69.

Krajčovič R. Pôvod a vyvin slovenského jazyka.— Bratislava : Slov. ped. nakl., 1981.— 235 s.

Kuraszkiewicz W. Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych.— Warszawa : PWN, 1963.— 167 s.

Lehr-Spławiński T. O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian.— Poznań, 1946.

Lehr-Spławiński T. Stosunki pokrewieństwa języków ruskich // Rocz. sławist.— 1921.— T. 9, № 1.— S. 23—71.

Lehr-Spławiński T. Zagadnienie pokrewieństwa językowego // Ref. na III zjeździe Polskiego Towarzystwa językoznawczego w Warszawie, 29—30 czerw. 1928. r. // Lehr-Spławiński T. Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego.— Warszawa, 1957.— S. 5—12.

Mažiulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. Declinacija.— Vilnius, 1970.— P. 314—317.
Mažiuliš V. Apie senovės vakarų baltus bei jų santykius su slavais, ilirais ir germanais // Iš lietuvių etnogenezės.— Vilnius, 1981.
Mareš F. V. Vznik slovanského fonologického sistému a jeho vyvoj do kónce období slovanské jazykové jednoty // Slavia.— 1956.— T. 25, № 4.— S. 443—495.
Meillet A. Les vues de Šachmatov sur la constitution de la nation russe et des dialectes russes // Rev. Et. Slav.— 1921.— № 1.
Meillet A. Le slave commun.— Paris, 1934.
Niederle L. Slovanské starožitnosti.— Praha, 1902—1912.— T. 1—3.
Otrębski J. Udział jaćwingów w kształtowaniu języka polskiego // Acta Baltico-Slavica.— 1964.— T. 1.— S. 207—216.
Polák V. Konsolidace slovanského jazykového typu v širsích východoevropských souvislostech // Slavia.— 1973.— Ročn. 42, seš. 2.— S. 125—134.
Rozwadowski J. Uwagy o dyftongach ie, uo w poludniowozachodniem narzeczu białoruskiem // Materiały i prace komisji językowej Akademii umiejętności.— 1904.— Vol. 1.
Stang Chr. S. Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk.— Oslo, 1939.— 148 s.
Stieber Z. Druga palatalizacja tylnojęzykowych w swietle atlasu dialektów rosyjskich na wschód od Moskwy // Rocz. sławist.— 1968.— T. 29, № 1.— S. 3—6.
Taszycki W. Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego, cz. 2. Przejście ja > je.— Lwów, 1934.
Taszycki W. O gwarowych formach mgleć, mgły, moglić się i tp. (Rozdział z historycznej dialektologii polskiej) // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej.— Warszawa, 1957.— Vol. 2.— S. 230—246.
Trávniček F. Mluvnice spisovné češtiny. Hláskoslovi — Tvořeni slov — Tvaroslovi.— Praha, 1951.— Č. 1.— 612 s.
Trubetzkoy N. Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit // Z. slaw. Philol.— 1925.— Bd. 1.— H. 12.— S. 287—319.
Vaillant A. Grammaire comparée des Langues slaves.— Lyon, 1950.— T. 1.
Uondrak U. Uergleichende slavische Grammatik.— Bd 1.— 2-te Aufl.— Göttingen, 1924.— 18.—724 S.

ЗМІСТ

НАУЧНОЕ ИЗДАНИЕ

Академия наук Украинской ССР

Институт языковедения им. А. А. Потебни

ПИВТОРАК Григорий Петрович

ФОРМИРОВАНИЕ И ДИАЛЕКТНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ЯЗЫКА

(Историко-фонетический очерк)

Ответственный редактор *В. Г. Скляренко*

Киев, издательство «Наукова думка»
На украинском языке

Художній редактор *Р. І. Калиш*
Технічний редактор *А. А. Нагорна*
Коректори *П. С. Бородянська, З. П. Школьник*

ИБ № 9323

Здано до набору 12.04.88. Підп. до друку 20.09.88. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Умовн. друк. арк. 14,7. Умовн. фарбо-відб. 14,7. Обл.-вид. арк. 17,24. Тираж 1160 пр. Зам. 8—1270. Ціна 3 крб. 80 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ 4, вул. Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ-57, вул. Довженка, 3 в Нестеровській міській друкарні. 292310, Нестеров, Львівської обл., вул. Горького, 8. Зам. 3712.

Півторак Г. П.

П 32 Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис) / АН УРСР. Ін-т мовознавства; Відп. ред. В. Г. Скляренко.— К.: Наук. думка, 1988.— 280 с.

ISBN 5-12-000148-3 (в опр.): 3 крб. 80 к., 1160 пр.

Пивторак Г. П. Формирование и диалектная дифференциация древнерусского языка.

У монографії на матеріалі лінгвістичних (писемні пам'ятки і сучасні народні говори), історичних, археологічних, антропологічних та ін. джерел висвітлюються питання етно- і глотогенезу слов'ян, досліджуються етапи їх розселення у Східній Європі, формування східнослов'янських мовних особливостей, утворення давньоруської народності та її мови, становлення й первісна локалізація (до XIII ст. включно) давньоруських діалектних фонетичних рис, що згодом стали розрізнювальними особливостями російської, української та білоруської мов. Через типологічне зіставлення цих рис із результатами розвитку відповідних праслов'янських фонетичних явищ в інших слов'янських мовах забезпечується загальнослов'янське тло дослідження.

Для мовознавців, істориків, етнографів (дослідників, викладачів вузів, аспірантів, учителів, студентів) і всіх, хто цікавиться історією східнослов'янських мов.

П $\frac{4602000000-537}{M221(04)-88}$ КУ-7-23-88 ББК 81.2